ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№4 (172)

Алматы
«Қазақ университеті»
2018

ISSN 1563-0323
Индекс 75878; 25878

KazNU Science · ҚазҰУ Ғылымы · Наука КазНУ

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №4 (172)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к., доцент *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Әбдиманұлы Ө., ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Досанова А.М., PhD, доцент м.а. (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Таева Р.М., ф. ғ. к., доцент (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Алимтаева Л.Т., ф. ғ. к., доцент м.а. (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У., ф. ғ. д., профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі *(Қазақстан)*
Донна Орвин, ф.ғ.д., профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С.Б., PhD, асс.профессор, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин, доктор, профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Қарағойшиева Д.А., ф. ғ. к., PhD, доцент *(Қазақстан)*
Кибальник С.А., ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті институты *(Ресей)*
Мадиева Г.Б., ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Морхье Пост, PhD, профессор, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз, ф.ғ.д., профессор, Гази университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П., ф.ғ.д., профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Сэт А. Агбо, PhD, асс.профессор, Лейкхэд университеті *(Канада)*
Темірболат А.Б., ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Тымболова А.О., ф. ғ. д., профессор*(Қазақстан)*

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ
Тонкер А. *(Қазақстан)*

«Филология сериясы» қазіргі тіл білімі мен әдебиеттану және аралас мамандықтардың өзекті мәселелерін жариялауға арналған.

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 747 125 6790
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гульмира Бекбердиева
Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 1275

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 26,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс № 108. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2018

1-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Section 1

LINGUISTICS

Раздел 1

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

МРНТИ 16.41.21

Семенов П.А.,

д. ф. н., профессор Балтийского института иностранных языков и
межкультурного сотрудничества,
Россия, г. Санкт-Петербург, e-mail: 2331638@mail.ru

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О ГРАММАТИЧЕСКОЙ НОРМЕ ПЕТРОВСКОЙ ЭПОХИ (к 80-летию Н. И. Гайнуллиной)

На материале силлабической поэзии Петровской эпохи автор развивает идеи Н.И. Гайнуллиной о характере языковой нормы переходного периода. Основное внимание уделяется особенностям функционирования модально-временных форм в текстах, относящихся к разным стилистическим регистрам. Автор приходит к выводу, что лучшим писателям эпохи свойственно нормативное мышление. Отбор и организация языковых средств в их произведениях носит осознанный характер.

Ключевые слова: норма, узус, претерит, стиль, регистр, силлабическая поэзия.

Semenov P.A.,

Doctor of Science, Professor of Baltic University
of Foreign Languages and Intercultural Communication,
Russia, Saint Petersburg, e-mail: 2331638@mail.ru

A few notes on the grammatical norm of the Peter's the Great epoch (On the 80th anniversary of N.I. Gainullina)

On the material of syllabic poetry of Peter's epoch the author develops the ideas of N. I. Gainullina on the essence of the language norm of the transition period. The main attention is paid to the peculiarities of the functioning of modal-temporal forms in texts belonging to different stylistic registers. The author comes to the conclusion that normative thinking is peculiar to the best writers of the epoch. The selection and organization of language means in their works is conscious.

Key words: norm, usus (usage), preterit, style, register, syllabic poetry.

Семенов П.А.,

Шетел тілдері және мәдениетаралық ынтымақтастық
Балтық институтының профессоры, ф.ғ.д.,
Ресей, Санкт-Петербург қ., e-mail: 2331638@mail.ru

Петр дәуіріндегі грамматикалық нормалар туралы бірнеше ескертпелер (Н.И. Гайнуллинаның 80 жылдығына орай)

Автор Петр дәуірінің силлабикалық поэзиясының материалдары негізде өтпелі кезеңдегі тілдік норманың сипаттамасынан қарастырған Н.И. Гайнуллинаның идеялары бағытында дамытады. Мәтіндердегі әр түрлі стилистикалық регистрлерге, модальды-уақыт формаларының функцияларының ерекшеліктеріне басты назар аударған. Осының нәтижесінде автор сол дәуірдегі мықты жазушыларға нормативті ойлау тән деген қорытындыға келген. Олардың шығармаларындағы тілдік тәсілдердің ұйымдасуы мен қолданысы нақты сипаттама тән екендігін көрсетеді.

Түйін сөздер: норма, узус, модальды-уақыт формалары, стиль, регистр, силлабикалық поэзия.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Эти скромные размышления о языковой норме литературного языка Петровского времени мне хотелось бы посвятить памяти Надежды Ивановны Гайнуллиной, моего любимого учителя и друга. В центре исследовательских интересов Надежды Ивановны был литературный язык Петровской эпохи. Вопросам освоения заимствованной лексики на материале «Писем и бумаг Петра Великого» была посвящена ее кандидатская диссертация (Gaynullina, 1973); докторское исследование и связанные с ним тематически статьи и монографии содержат осмысление роли и места Петра Великого в истории русского литературного языка, раскрывают глубинный смысл происходивших в этот период процессов в литературном языке и, в частности, состояние языковой нормы (Gaynullina, 1995; 2002; 2004).

Введение

О языке Петровской эпохи много спорят, при этом оценки языкового состояния могут носить диаметрально противоположный характер. Ср., напр., с одной стороны, высказывание В.Д. Левина: «То, что раньше было сосредоточено на разных полюсах языка, что представляло разные языковые системы, отражая феодальное «двуязычие», могло оказаться бессистемно смешанным в пределах одного произведения. К этому добавился мощный иноязычный элемент, что привело к еще большей пестроте письменного языка. Сказалось еще и различие в темпах развития и степени традиционности разных сторон языка. Новая для литературного языка лексика – народно-бытовая или западноевропейская – могла получить архаическое, церковнославянское грамматическое оформление, что создает порой, с точки зрения нашего времени, даже комический эффект, звучит пародийно» (Levin, 1964: 117-118). Подобного рода утверждения можно встретить и в работах других исследователей. Например, В.М. Живов в монографии «Очерки исторической морфологии русского языка XVII-XVIII веков» замечает, что языковая ситуация Петровской эпохи достаточно точно характеризуется метафорой А. В. Исаченко «первобытный хаос»: «Первобытный хаос – это то состояние, из которого рождается новая жизнь. В чем состояла хаотичность нового идиома, поддается объяснению. Те элементы, которые раньше были распределены по разным письменным традициям (по разным регистрам письменного языка), теперь оказываются сваленными в одну кучу, которая в настоящем исследовании именуется «петровским пулом». Та вариативность, которая раньше была упорядочена фрагментациями узуса по разным регистрам, теперь оказывается неупорядоченной в рамках единого нефрагментированного узуса» (Zhivov, 2004: 541). При этом в метаязыке, описывающем языковую ситуацию Петровской эпохи, наблюдается незаметное сползание с категории «норма» к категории «узус», говорится о «неустойчивом узусе»: «Этот неустойчивый узус характерен и для начального этапа деятельности академических филологов. В первом академическом издании – имею в виду «Краткое описание комментариев Академии наук» – отдельные переводчики пишут по-разному и узус в целом отличается большой пестротой» (Zhivov, 2004: 564). Исследователи как бы признаются в своем бессилии реконструировать *норму* данного периода и тем самым молчаливо или открыто соглашаются с тем, что нормы как таковой нет, и даже более – нет литературного языка: ««Гражданский» язык Петровской эпохи, хотя его нередко называют русским литературным языком нового типа, не обладает основными атрибутами литературного языка: ему не присуща ни общеобязательность, ни кодифицированность, ни полифункциональность» (Zhivov, 2004: 543).

Противоположная точка зрения была в свое время высказана в «Лекциях по истории русского литературного языка» Б.А. Лариным: «Многие историки языка, исходя из плохих переводов, считали язык Петровской эпохи неоправданно пестрым, характеризующимся нелепым смешением славянских и заимствованных элементов. Это поверхностные выводы. Верная оценка языка Петровской эпохи должна опираться на лучшие сочинения того времени, необходимо учитывать, на восприятие какого читателя рассчитаны эти произведения» (Larin, 2005: 354-355). Именно эту точку зрения разделяет Н.И. Гайнуллина, утверждая, что «хаос» и «безъязычие», которые «привычно отмечают исследователи, говоря о данном времени, представляется не как отсутствие всяких норм (это, по нашему мнению, взгляд на языковую ситуацию «сверху»), не как смешение, а как *закономерное соединение традиционного и нового*, которое наиболее заметно на уровне лексического употребления в текстах этого времени (взгляд «изнутри»). Это представление о языке с позиций *функционального* подхода, рассматривающего не отдельные уровни системы (строевый подход, свойственный исторической грамматике), а *текст* как коммуникативное построение

более высокого порядка, когда речь идет об *употреблении* языковых единиц… Именно тогда так называемое «смешение» и тем более хаос предстанут как своеобразная *норма переходного периода*» (Gaynullina, 1995: 17). При таком подходе, напротив, для осмысления языковой ситуации исследователям недостаточно категории «узус», так как она, по мнению Н.И. Гайнуллиной, не способствует прояснению сущности происходящих в литературном языке процессов (Gaynullina, 2004: 6). Исследователи этого направления стремятся *реконструировать норму*.

Заметим, однако, что сторонники «подхода Ларина», к которым относится и Н.И. Гайнуллина, для подтверждения своей позиции обычно апеллируют к лексическому материалу. Сторонники противоположной точки зрения («подхода Левина»), напротив, в качестве аргумента широко используют грамматический материал, в особенности морфологию. Это и понятно: если смешение разнородных лексических единиц легко объясняется новыми темами, идеями, понятиями, пришедшими с новой секуляризованной культурой, и тем самым не может свидетельствовать об «отсутствии норм», то вряд ли новое содержание обязательно требовало смешения разнородных грамматических форм. Получается, что новая лексика есть средство восполнения содержательных лакун, и «неологический взрыв» Петровской эпохи сам по себе был не в состоянии поколебать норму, но *грамматическая пестрота* текстов должна бы служить несомненным доказательством того, что в это время отсутствуют какие-либо кодифицированные нормы и господствует «первобытный хаос».

Тем интереснее посмотреть именно на грамматическую систему с позиций функционального подхода, который отстаивает Н.И. Гайнуллина, т. е. проанализировать грамматическую норму не в абстрактном «языке», представленном как набор отвлеченных «парадигм», а в конкретном тексте, с учетом его прагматики, функционального назначения, жанрово-содержательного своеобразия. При этом необходимо учитывать, что предшествующая средневековая культура слова – это риторическая культура, в которой основным строительным материалом текста была *словесная формула*, а с содержательной точки зрения текст распадался на *топосы* – законченные в смысловом отношении фрагменты текста, «речевые куски», в пределах которых получает развитие та или иная тема (Kolesov, 1989: 136-147). Каждый такой топос характеризовался свойственным именно ему набором словесных формул. XVIII век еще не преодолел эту устойчивую традицию: окончательное разрушение топики, «демонтаж красноречия» (если воспользоваться выражением Р. Лахманн) произойдет позже, в реалистической стилистике XIX в.

Эксперимент

В качестве материала не будем привлекать «низовую» литературу, ориентированную на массового читателя (напр., многочисленные повести Петровского времени или сборники анекдотов); и деловую и частную переписку, которая, напротив, не была рассчитана на широкую аудиторию и по этой причине не отличалась литературной отделкой. Воспользуемся советом Б.А. Ларина и обратимся к «лучшим произведениям» этого времени. Материалом для наших наблюдений будет *силлабическая поэзия* Петровской эпохи, восходящая к традициям так называемого «московского барокко», представители которой были людьми высокообразованными, обладавшими несомненным чувством нормы и стиля.

Система «трех штилей» в рассматриваемый период еще не сформировалась, но условно уже в Петровское время можно говорить о трех стилистических регистрах – высоком, среднем и низком. Можно вслед за В.В. Виноградовым говорить о типах литературного языка – книжно-славянском и народно-литературном, о разновидностях более замкнутых и менее проницаемых, чем стили, а также о письменно-деловом языке. На базе этих разновидностей впоследствии формируются стили. Тексты среднего регистра – любовная силлабическая лирика – уже были предметом нашего анализа (Semenov, 2009: 92-105), поэтому в настоящей статье рассмотрим произведения, которые могут быть отнесены к высокой и низкой разновидностям литературного языка. Условно назовем их «стилями».

1. «Высокий стиль». В качестве образца высокой силлабики рассмотрим «Стихи на измену Мазепы, изданные от лица всея России» (Russkaya sillabicheskaya poeziya, 1970: 262-264), принадлежащие перу Стефана Яворского, выдающегося церковного писателя и проповедника Петровской эпохи.

Грамматическим каркасом, создающим языковую композицию текста, являются глагольные формы. Как и любой риторический текст, ода С. Яворского, состоящая из 11 строф, четко членится на вступление (приступ), основную часть (включающую в себя ряд композиционных бло-

ков) и заключение (воззвание). В смене модально-временных планов прослеживается достаточно строгая закономерность.

1) Наиболее разнообразен в модально-временном плане «приступ», поскольку в нем формулируется основная тема (измена Мазепы), основной тезис (отношение к этому России) и основная идея (возмездие, божья кара отступнику):

Изми мя, боже, – *вопиет* Россия –
От ядовита и лютаго змия,
Его же *ждаша* адския заклепы, –
Бывшаго вождa Ивана Мазепы.
Ах, тяжку горесть *терпит* мати бедна,
Утробу мою *снедает* ехидна.
Кто мне *даст* слезы, якоже Рахили,
Восплачу горько о моем смутном деле (262).

Как видим, здесь есть императив, обращенный к богу (*изми мя, боже*), презенс (*горесть терпит мати бедна, утробу… снедает ехидна*) и футуральные формы (*даст слезы, восплачу горько*), которые задают последующее развертывание текста, поскольку все последующие строфы представляют собой плач от лица России. Выбивается из общего ряда аорист *ждаша* – форма, не являющаяся облигаторной: на ее месте вполне могла быть форма настоящего (будущего) времени. Очевидно, что здесь аорист – элемент стилистической отделки текста, но считать его семантически пустой формой не следует, поскольку согласование по лицу и числу не нарушается (*заклепы – ждаша*), и сама измена Мазепы – факт прошедшего («мимошедшего»). Это так называемое прошедшее живописующее, связывающее прошлое и будущее (причина будущих адских мук в прошлом – в измене Мазепы). Такое использование претеритов, когда они приобретают вневременное значение, нередко для церковных текстов. Заметим, что *заклепы ада, заклепы рая, заклепы вечные* – устойчивые церковно-книжные формулы. Ср.: *Тече адъ и затвори врата и железными заклепы утверди* (Златая Цепь, XIV в.).

2) Следующий композиционный риторический элемент – «изъяснение»; его задача – раскрыть содержание тезиса (измена Мазепы):

Се вторый Ирод, исполнь смертна яда, –
Мазепа лютый *убил* мои чада.
Уподобися Россия Давиду,
Иже от сына *терпяше* обиду.
Авессалом сын был неблагодарный,
Подобен ему Мазепа коварный.
Возлюбих его яко мати сына,
Откуду убо такова измена? (262)

Поскольку измена Мазепы – свершившийся факт, здесь представлены только формы прошедшего времени, причем, автор использует все три формы прошедшего времени, которыми располагает книжно-славянский тип литературного языка: перфект без связки (*Мазепа лютый убил мои чада*), аорист (*Уподобися Россия Давиду; возлюбих его яко мати сына*), имперфект (*терпяше обиду*). Все три прошедших времени здесь на своем месте: перфект обозначает прошедшее актуальное, результат которого в настоящем; аорист – прошедшее совершённое, результат которого остался в прошлом; имперфект – прошедшее несовершенное, и в то же время давно прошедшее (библейские времена). Следовательно, уже анализ этого небольшого риторического блока позволяет сделать предварительный вывод о том, что Стефан Яворский прекрасно осознаёт семантику времен и в целом следует строгой церковнославянской норме (к отсутствию связки при перфекте мы еще вернемся).

3) Следующая часть оды, которую в риторической традиции называют «изложением», развивает топос измены (*Возлюбих его яко мати сына, Откуду убо такова измена?*). Поставлен вопрос, на который, собственно, и должна дать ответ эта часть риторического построения. И поскольку повествование переносится в план прошлого, то господствующей временной формой в этом композиционном блоке становится аорист (строфы 3-5):

К нему *бысть* моя матерняя любы,
Той же *изостри* на мя зубы.
Аз *сотвори* и́ с вельможи сидети,
Той же смертныя *спелете* на мя сети.

Аз яко чадо *носих* во утробе,
Той же мя хощет видети во гробе.
Аз *напоих* и́ из камене меда,
Той же пагубна *исполни* мя вреда.

Толику на мя отрыгнул есть злобу,
Люте снедающь матерню утробу.
Аз любящь его мати выше меры,
Чаях от него сыновския веры.

Той же *бысть* на мя бритва изощренна,
От нея же есмь люте уязвленна,
Яко *прельсти* мя, не *познах* веса
Аггела видом, прелестию ж беса.

Мнях, яко агнец, но волк ядовитый,
Овчею лестно кожею покрытый.
Сладок языком, но прегорькой делы,
Утаи на мя пагубныя стрелы (262-263)

На 11 форм аориста (*бысть, изостри, сотвори, сплете, носих, исполни, чаях, прельсти, познах, мнях, утаи*) приходится 2 формы презенса (*хощет* и связка *есмь*) и 1 форма перфекта (*отрыгнул есть*). Очевидно, что появление этих форм не нарушает общего модально-временного плана повествования, поскольку связывает прошедшее с настоящим: в первом случае настоящее актуальное и статив (*мя хощет видети во гробе; От нея же есмь люте уязвленна*), во втором – актуальный результатив (*отрыгнул есть злобу*).

4) Следующий композиционный элемент оды – «назидание» (строфы 6-8) – выстроен как каскад риторических вопросов, восклицаний и обращений к изменнику Мазепе:

Како простерти *дерзнул еси* длани,
Люте матери уязвити раны?
Аще бы ми враг поносил сугубо,
Претерпела бы казни его любо.
Но от своего чада прелюбима
О, коль матери язва нестерпима!
Что моя вина? Что творих ти худо?
Чесо ради мя гониши, Иудо?

За моя хлебы, за моя трапезы
Горькия в жажду даеши мне слезы.
Горе, проклятый, тебе, лицемеру!
Како *дерзнул еси* изменити веру,
Юже пред крестом и Евангелием
Утвердил еси твоим лобзанием?
Горе ти, горе, злобы исполненну!
Подобен еси гробу поваплену,

Иже снаружи является красен,
Внутрь ядовитым червием ужасен.
Горе ти, горе, второму Каину!
Горе ти, горе, погубленну сыну!
Пролиял еси зверски кровь премногу,
Яже вопиет гласно на тя богу.
Божия храмы быша днесь вертепы
От шведскаго льва и волка Мазепы (263).

Риторические вопросы и обращения оформлены перфектом со связкой (*дерзнул еси, утвердил еси, пролиял еси*). Связка в данном случае представляется необходимой, поскольку это форма второго лица, с помощью которой ритор моделирует диалогические отношения. Ту же функцию выполняют и формы настоящего актуального: *Чесо ради мя гониши, Иудо? За моя хлебы, за моя трапезы Горькия в жажду даеши мне слезы; Подобен еси гробу поваплену, Иже снаружи является красен, Внутрь ядовитым червием ужасен; (кровь) вопиет гласно на тя богу*. Презенс и перфект являются, таким образом, господствующими временными формами в этой части оды. Отступления незначительны и тоже вполне закономерны. Единожды появляется форма сослагательного наклонения, вводящая антитезу:

Аще бы ми враг поносил сугубо,
Претерпела бы казни его любо.
Но от своего чада прелюбима
О, коль матери язва нестерпима!

И дважды встретилась форма аориста:

Что моя вина? Что *творих* ти худо?
Чесо ради мя гониши, Иудо?...
Божия храмы *быша* днесь вертепы
От шведскаго льва и волка Мазепы.

Очевидно, что аорист и в первом и во втором случае не разрушает здесь временного плана настоящего. В первом случае настоящее поддерживается обрамляющими риторическими вопросами (*Что (есть) моя вина?* и *Чесо ради мя гониши, Иудо?*). Понятно, что находящийся между ними риторический вопрос (*Что творих ти худо? = что я сделала тебе плохого?*) имеет перфектную семантику и соотносим с настоящим. В последнем примере (*Божия храмы быша днесь вертепы*) с планом настоящего соотносится наречие *днесь*, а форма аориста отсылает к прошедшему, но к *ближайшему* прошедшему.

5) На смену топосу «назидание» приходит топос «упование», оформленный в футурально-императивном модально-временном ключе (строфы 9-10):

Друг твой лев, ты волк, ты ярость сугуба,
А людем бедным последняя пагуба.
И что *речеши* в страшном судищи,
Лишенный неба и райския пищи?

В крови невинной осквернивший руце,
Повинен еси нестерпимой муце.
Иным речет бог: благий рабе верный,
Поне же благ есть и нелицемерный,

Вниди в радости в рай господа бога,
За твою веру се мзда многа.
Тебе же горе, преступниче веры!
Восприимеши часть со львом, лицемеры.
Известен буди, яко тебе, вора,
Ад ожидает и погибель скора (264)

6) Завершает оду «воззвание» – самая патетическая часть, обращенная к Богу, с абсолютно преобладающими формами императива:

Боже мой, к тебе молитву пролию,
Услыши горце стенящу Россию.
Ты нам сам *суди* и матерь и сына,
Виждь, чия правда, *виждь* чия измена.
Суди, господи, обидящыя мя,
Посрами гордость востающих на мя (264).

Как и полагается образцовому риторическому построению, концовка зеркально повторяет зачин, внося при этом и новый содержательный элемент за счет нарастания лексем с мелиоративной семантикой:

Измы мя, боже, – вопиет Россия –
От ядовита и лютаго змия,
Ах, тяжку горесть терпит мати бедна,
Утробу мою снедает ехидна.

Приими мечь и щит, буди помощь моя,
Возсияй ми свет мира и покоя,
Мене, Россию, возвесели бедну,
А ядовитую попри ехидну!

2. «Низкий стиль». Примером низкого (простого) стиля могут служить некоторые вирши Феофана Прокоповича («Запорожец кающийся», «Плачет пастушок в долгом ненастье», «Благодарение от служителей домовых за солод новомышленный к домовому эконому Герасиму» и нек. др.). Простые претериты (аорист и имперфект) в этих текстах полностью вытеснены «эловыми» формами. В качестве иллюстрации приведем следующие примеры:

Что мне делать, я не знаю,
а безвестно погибаю:
Забриол в лесы непроходны,
в страны гладны и безводны;
Атаманы и гетманы,
попал я в ваши обманы
…
Прогневил я самодержца
с малоразсуднаго сердца.
(Запорожец кающийся, 273-274)

За Могилою Рябою
над рекою Прутовою
было войско в страшном бою.
В день недельный ополудны
стался нам час велми трудный,
пришол турчин многолюдный (274)

Славянизмы и грамматические архаизмы появляются в этих текстах лишь спорадически. Объяснить их появление, как правило, можно только версификационными задачами (для поддержания рифмы или ритма). Ср., напр., с одной стороны:

Забриол в лесы непроходны,
в *страны гладны* и безводны;

с другой стороны:

Коли дождусь я весела ведра
и дней красных,
Коли явится мне милость прещедра
небес ясных?
Ни с каких *сторон* света не видно, –
все ненастье.
(Плачет пастушок, 275).

И там же:

Дрожу под дубом; а крайним *гладом*
овцы тают,
И уже весма мокротным *хладом*
исчезают.
Прошол день пятый, а вод дождевных
нет отмены…
Потщися, боже, нас свободити
от *печали*,
Наши нас деды к тебе вопити
научали.
(Плачет пастушок, 276).

То же в «Благодарении от служителей домовых»:

От козака:
Бежит прочь жажда, бежит и печальный *голод*,
где твой, отче эконом, находится *солод*.
Да и чудо он творит дивным твоим вкусом:
пьян я, хотя омочусь одним только усом.

От малых детей:
Где ты, о *бородушка*,
залучил *солодушка*,
Какова здесь было?

Так то приятель зело.
Где-сь ты ездил далиоко?
Где птичее *молоко*?
Понеже, слово-слово,
так *сладко и здорово* (282)

Обратим внимание, что орфография текстов отражает переход *е >'о (е >ё)*, являющийся особенностью живой русской речи и не свойственный церковно-книжной норме (*прошол, пришол, забриол, далиоко*).

Результаты и обсуждение

Итак, как видно из проведенного анализа, тексты, находившиеся на противоположных полюсах стилистической системы, принадлежавшие к высокому и низкому стилистическим регистрам, представляли собой в первой четверти XVIII в. достаточно монолитные образования с вполне определившейся грамматической нормой.

Возникает вопрос: каковы были перспективы развития этих разновидностей литературного языка? Как нам представляется, наибольшие трансформации в дальнейшем пережил книжнославянский тип русского литературного языка, послуживший базой для высокого стиля. Он развивался в сторону удаления от грамматической нормы церковнославянского языка при сохранении лексических славянизмов, «всем грамотным людям вразумительных», и некоторой части грамматических архаизмов, формально (фонетически) соотносимых с нейтральными единицами (инфинитив на безударное – *ти*, презенс на *-ши*, окончания *-аго, -яго* у членных прилагательных и нек. др.). Что касается низкого стиля, то его нормы вплоть до конца XVIII в. мало менялись: изменения главным образом коснулись того, что из него вытеснялись некоторые архаизмы, диалектизмы и грубое просторечие, а также уходили в высокий стиль «вразумительные» славянизмы типа *глад, брег*, которые в Петровскую эпоху еще воспринимались как почти нейтральные литературные средства.

Но наиболее интересные явления происходили, конечно, в будущем среднем стиле – именно там создавались условия для органичного синтеза разнородных в генетико-стилистическом отношении языковых средств, для выработки норм литературного языка нового типа. Совершенно права Н.И. Гайнуллина, писавшая по этому поводу: «… художественная литература конца XVII – первой четверти XVIII вв. была еще недостаточно информативна и эстетически значима. В рациональный и прагматичный век Петра на передовые позиции выдвигалась письменность иного рода. Она представлена в данный период значительным числом публицистических, научных, научно-популярных, исторических, философских и т. п. произведений» (Gaynullina, 1995:29).

Заключение

Таким образом, языковая пестрота, безнормие, причудливое смешение разнородных языковых форм, якобы характерные для Петровской эпохи, – это только внешняя сторона происходивших в литературном языке процессов. Нормативное мышление предшествующей эпохи не могло бесследно исчезнуть в бурное время реформ: оно проявилось в создании новой *нормы переходного периода* (Н. И. Гайнуллина), сущность которой заключалась в приспособлении традиционно-книжных форм для выражения нового содержания и в восполнении неизбежно возникающих при этом лакун новыми языковыми средствами разного генезиса.

Литература

Гайнуллина Н. И. Заимствованная лексика в «Письмах и бумагах Петра Великого» (К проблеме освоения слов иноязычного происхождения в Петровскую эпоху): Дис. … канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1973.

Гайнуллина Н. И. Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка. – Алматы: КазГУ, 1995.

Гайнуллина Н. И. Языковая личность Петра Великого (Опыт диахронического описания). – Алматы, КазНУ, 2002.

Гайнуллина Н. И. О смешанном характере русского языка и норме переходного периода // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №2(74). – 2004.

Левин В. Д. Краткий очерк истории русского литературного языка. – М., 1964.

Живов В. М. Очерки исторической морфологии русского языка XVII-XVIII веков. – М., 2004.

Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка. – СПб., 2005.

Колесов В. В. Древнерусский литературный язык. – Л., 1989.

Семенов П. А. К характеристике грамматической нормы переходного периода (функции архаических временных форм в любовной лирике Петровского времени) // Жизнь в науке: Юбилейный сб., посвященный 70-летию со дня рождения профессора Н. И. Гайнуллиной. – Алматы: КазНУ, 2009.

Русская силлабическая поэзия XVII – XVIII вв. – Л.: Советский писатель, 1970 (При цитировании в статье этого издания в круглых скобках указывается страница).

References

Gaynullina N. I. (1973). Zaimstvovannaya leksika v «Pis'makh i bumagakh Petra Velikogo» (K probleme osvoyeniya slov inoyazychnogo proiskhozhdeniya v Petrovskuyu epokhu)[Borrowed words in Letters and Papers of Peter the Great (On the problem of adaptation foreign-language words in the Epoch of Peter the Great)]: Dis. … kand. filol. nauk. Alma-Ata, 1973. (In Russian)

Gaynullina N. I. (1995). Epistolyarnoye naslediye Petra Velikogo v istorii russkogo literaturnogo yazyka[Epistolary heritage of Peter the Great in the history of the Russian literary language]. Almaty: KazGU, 1995. (In Russian)

Gaynullina N. I. (2002). YAzykovaya lichnost' Petra Velikogo (Opyt diakhronicheskogo opisaniya)[The language personality of Peter the Great (Experience of diachronic description)]. Almaty, KazNU, 2002. (In Russian)

Gaynullina N. I. (2004). O smeshannom kharaktere russkogo yazyka i norme perekhodnogo pe-rioda [The mixed character of the Russian language and the norm of the transition period] // Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. №2(74). 2004. (In Russian)

Kolesov V. V. (1989). Drevnerusskiy literaturnyy yazyk [Old Russian literary language]. L., 1989. (In Russian)

Larin B. A. (2005). Lektsii po istorii russkogo literaturnogo yazyka[Lectures on the history of Russian literary language]. SPb., 2005. (In Russian)

Levin V. D. (1964). Kratkiy ocherk istorii russkogo literaturnogo yazyka[Short essay on the history of Russian literary language]. M., 1964. (In Russian)

Russkaya sillabicheskaya poeziya XVII – XVIII vv. (1970). [Russian syllabic poetry XVII – XVIII centuries]. L.: Sovetskiy pisatel', 1970. (In Russian)

Semenov P. A. (2009). K kharakteristike grammaticheskoy normy perekhodnogo perioda (funktsii arkhaicheskikh vremennykh form v lyubovnoy lirike Petrovskogo vremeni) [To the characteristic of the grammatical norm of the transition period (functions of archaic temporal forms in the love lyrics of Peter's time)] // Zhizn' v nauke: Yubileynyy sb., posvyashchennyy 70-letiyu so dnya rozhdeniya professora N. I. Gaynullinoy. Almaty: KazNU, 2009. (In Russian)

Zhivov V. M. Ocherki istoricheskoy morfologii russkogo yazyka XVII-XVIII vekov [Essays on the historical morphology of the Russian language of the XVII-XVIII centuries]. M., 2004. (In Russian)

ҒТАМР 81'22(075.8)

Әбділәшімұлы Д.[1], Нода Д.[2],

[1]Орталық Ұлттар университетінің доценті, т. ғ. д., Қытай, Пекин қ.,
[2]Токио Мемлекеттік Шет тілдер университетінің доценті, т. ғ. д., Жапония, Токио қ.,
e-mail: airu331@sina.com; nodajin@aa.tufs.ac.jp

ҰӘЛИ ХАН ХАТТАРЫНЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Мақалада қазақ ханы Уәлидің жасаған дәуірі, саяси өмірі, дипломатиялық қатынасы туралы сөз болады, 1780 жылдары Ресейдің жергілікті әкімшілігіне жазған хаттары деректану, лингвистика тұрғысынан сарапталады. Хаттың ескі жазба тілдегі аударма нұсқасы мен оған қатысты жазылған манжуша, қытайша мәлімдемелерге тарихи деректемелік сараптама жасау арқылы тарихи астары, тілдік ерекшелігі көрсетіледі. Қазақтың хан, сұлтандарына қатысты жазылған тарихи кітаптар, ескі қазақ жазба тіліндегі мұрағат құжаттары мен дереккөздер негізінде мәтіндер лингвопрагматикалық тұрғыдан талданады. Тарихи мәтіндер ұлттық мәдениеттің бөлігі, жекелеген тарихи тұлғалардың өмірінен дерек беретін ақпарат көзі ретінде сипатталады. Хаттардың түпнұсқасы сол тұстағы орысша аудармасымен салыстырылып, онда кеткен кейбір ағаттықтар көрсетіледі. Одан да маңыздысы алғаш рет хаттардың түпнұсқасы латын графикасымен транскрипцияланып, қазіргі қазақ тіліне аударылады.

Түйін сөздер: Уәли хан, саяси өмірі, хаттар, дерекнамалық-лингвистикалық талдау.

Abdilashimyly D.[1], Noda D.[2],

[1]Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Minzu University of China, China, Beijing,
[2] Doctor of Historical Sciences, A/Professor of Tokyo State University of Foreign Languages, Doctor of Historical Sciences, Japan, Tokyo, e -mail: airu331@sina.com; nodajin@aa.tufs.ac.jp

Linguistic features of the letters of Wali Khan

In this article, first, the political life of Wali Khan has been explained. Following on that, the letters have been analyzed from philological and lingustic perspectives, which he wrote to the Russian authorities in 1780s. This article was based on historical books from the Kazakh Han Sultanes and documents from Kazakh-Chinese-Manchu, in terms of language communication, by analyzing the historical texts in regards to Abilpeiz Wang. Meanwhile, it has been expounded that historical texts are not only a part of national culture, but also a source of information for the life of some historical figures. Meanwhile, some comparative study between the letters themselves and the translations in Russian has been made and some underlying mistakes have been corrected. In addition, these documents were reproduced first time by the origianl Arabic script, transcribed, and translated into the modern Kazakh actually so that the readers might understand easily.

Key words: Wali Khan, political life, documents, philology-linguistics' analysis.

Абдилашимулы Д.[1], Нода Д.[2],

[1]д. ист. н. доцент Центрального университета наций, Китай, г. Пекин,
[2]д. ист. н. доцент Токийского Государственного университета иностранных языков, Япония, г. Токио,
e -mail: airu331@sina.com; nodajin@aa.tufs.ac.jp

Лингвистические особенности писем Вали хана

В статье описывается политическая жизнь Уали хана, период его правления. Уали был прекрасно знаком с тонкостями китайской дипломатии и осознавал всю сложность внешнеполитической ситуации, сложившейся в регионе. Письма, написанные в 1780 годы

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Российским властям, анализируются с лингвистической, филологической, исторической точек зрения. С лингвопрагматической стороны анализируются исторические тексты о казахских хан-султанах и документы казахско-китайско-маньчжурского периода. Являясь неотъемлемой частью национальной культуры, исторические тексты рассматриваются как важнейший источник изучения жизненных и творческих биографий великих деятелей прошлого. Между тем проведено сравнительное исследование между самими письмами и переводами на русский язык и указаны некоторые основные ошибки. Кроме того, эти документы впервые воспроизведены арабским письмом, транскрибированы на латинской графике и переведены на современный казахский язык.

Ключевые слова: Вали хан, политическая жизнь, документы, лингвистический, исторический анализ.

Кіріспе

Уәли сұлтан 1744 жылы Абылайдың (соңынан хан сайланған) 2-әйелі – қарақалпақ қызынан туған (Erofeeva, 2014: 1026). Алайда 2017 жылы Қазақстан Ақмола облысы Зеренді ауданында салынған Уәли хан мазарындағы жазуда оның 1738 жылы туып, 1820 жылы қайтыс болғаны анық хатталған. Ол Абылай қайтыс болған соң әкесінің орнына Орта жүзге хан сайланып, Чиң, Ресей патшалықтары жағынан хандығы мойындалған. К. Хафизова зерттеулеріне негізделсек, ол Чиң патшалығымен сауда-саттық жасап қана қоймай, бірнеше рет патша құзырына елшілерін жіберіп, шен-атағын алған (Hafizova, 2015: 63-75). Уәлидің өзі жас кезінде, 1769 жылы бас елші салауатымен патшаға амандаса барған болатын. Мұрағат құжаттарының бірінде Уәлидің Чиң патшалығына жіберген елшілерінің Ресей заттарын алып барғаны туралы жазылған. Чианлұң патшаның жарлығына қарағанда, мұндай әрекеттерге қатаң тыйым салынғанымен, бұл уақиғадан Уәлидің Ресей-Чиң патшалығы арасындағы экономикалық қарым-қатынаспен де белгілі деңгейде қатысы барлығы меңмұндадайды (Chianlun-zhylnamasy, 2011: 15). Уәлидің әкесі Абылайдың хан тағына мұрагерлік ету қарсаңында Дайыр сұлтанмен билікке таласып, қырғи қабақ болысқаны Ресей-Чиң патшалығы деректерінен белгілі. Әрине, бұл – оның саяси билігінің тұрақсыздығын сараптаған кезде көңіл аударатын тұстарымыз. Шешесінің тегіне байланысты хан сайлауы кезінде көптеген адам оны қолдамағандығы да айтылады (Noda, 2016). Ресей жақтың жазбаларында хаттауынша, 1794 жылы өзге сұлтандар мен қазақтар бірігіп, Уәлидің хандықтан кетуін талап еткен (Shangin, 2013: 210). Уәли билігінің солқылдақ тұстары жөнінде Сібір қамалдарының билеушісі – Г.Е. Штрандманның 1795 жылғы мәлімдемесінде де айтылады (Naganuma, 2017: 1-14). 1816 жылы Бөкей сұлтан да Орта жүзге хан сайланып, хандарды таққа қатар отырғызу түзімі жолға қойылады.

Уәли хан ұлы – Ғаббас сұлтанның тақ мұрагері болғанын қалағанмен, әкесі – Уәли екеуі ілгерінді-кейінді қайтыс болып кетеді. Өзінен кейінгі хан тағын ұлы Ғаббасқа беруді ұйғарған Уәли ханның Чиң патшалығына сөз салғандығы хақында жазылған Бониңның (booning) мәлімдемесі бар. Онда Ғаббасқа гүңдік шен беріп, тіпті кейін хан тағына мұрагер болуына қосылғандығы жазылған (Zhiyachi-zhylnamasy, 2012: 20). Аталмыш мәлімдемеде «temgetulehe jui» (таңбалы ұлы) болып хатталуы Ғаббастың ханның мұрагері ретінде қаралғанынан дерек береді. К. Хафизованың зерттеулерінде бұл кездегі келіссөздерге байланысты Чиң патшалығының жауап қатқан-қатпағаны белгісіз делінгенімен (Hafizova, 2015: 67), И.Г. Андреев атап көрсеткеніндей, Құлжамен екі арадағы келіссөздер үзілмей жалғасын тапқан (Andreev, 1998: 279).

Ресеймен екі арадағы қарым-қатынас айтарлықтай жақсы болмағандықтан, Ресей деректерінде Уәли ханның айтқанға көнбей қарсылық көрсететіні жөнінде жазылған тарихи мазмұн аз емес. Бұны төменде талданатын мұрағат құжаттарынан да байқауға болады. Яғни, бұл – Уәли ханның Ресей жергілікті әкімшіліне қарата ұстанған қатаң позициясы болмақ.

Уәлидің Ресей патшалығына көрсеткен қарсылығына нақты мысал ретінде 1803 жылы Сырдария бойына, 1805 жылы Шинжияңға қоныс аудару ниетінде болғанын атап айтуға болады.

Сонымен қатар талан-таражылау әрекеттері Уәли ханның Ресеймен болған қарым-қатынасындағы қоламталы мәселеге айналған. 1788-1789 жылдардың қыс айларында Солтүстік қазақ даласы жұтқа ұшырап, соның салдарынан 1790 жылы Уәли хан қатарлылар бұлаңшылық жасауға ұрынған. Осылай талан-

таражылау әрекеттерінің асқынып кетуіне байланысты Юлиан күнтізбесінің 1795 жылы 4-айдың 9-күні әулие Петр бекінісінің билеушісі Я. Боувер тәртіпті оңап, қайта қалпына келтіру жөнінде жоғарыға ұсыныс жасаған (Naganuma, 2017: 13). Бұған қоса Орта жүз Бөкей сұлтанның Ресейге жіберген елшілері де Уәлидің сауда керуендерін бұлап алуға атсалысып отырғанын айтып, наразылық білдірген. Ал Ресей жағы жиі туылатын мұндай бұлаңшылық әрекеттерін тізгіндеу үшін Уәли бастаған қазақ төрелеріне мол сый-сияпат тағайындап отырған.

Сондай-ақ талан-таражылаудың нысанасына көбінесе ресейлік саудагерлер ілінді. Әсіресе жалдау (приказчик) түзімі аясында еділдік татар саудагерлердің керуендері қазақ даласын кесіп өтуге мүмкіндік алғанымен, олар қазақтар тарапынан талан-таражыға түсті. Уәли хан қонысына жақын орналасқан әулие Петр бекінісі (кейінгі Петропавл) сол тұста ірі сауда жәрмеңкелердің бірі болды (Apollova, 1976: 454). Соған бір мысал ретінде 1786 жылы әулие Петр бекінісіне барған татар саудагері туралы орыс солдаты И.Г. Андреевтің жазғандарын айтуға болады (Andreev, 1998: 279).

К. Хафизова Уәлидің сыртпен болған қарым-қатынасына тоқталғанда, Уәлидің Ресей-Чиң патшалығы арасында пассивті, таразының екі басын тең басудай дипломатиялық саясат ұстанғанын айтады (Hafizova, 2015). Сонымен бірге пайдалануға болатын дереккөз ретінде И.В. Ерофеева құрастырған «Құжаттар топтамасына» енген, соңғы кезеңге жататын Уәлидің хатында (хат Сібір инспекцияның сардары, генерал-лейтенант Глазенапқа жолданып, 1809 жылы 3-айдың 4-күні тапсырып алынған) өзінің Ресей, Чиң патшалығы және Бұхара хандығы тарапынан хан ретінде мойындалып отырғанын баса дәріптеген. Дегенмен бұл хаттың түпнұсқасы әзірше белгісіз, әлі де жалғасты зерттеуді қажет ететі. Ұқсас мезгілде қазақ даласына барған солдат Я. Гавердовскийдің естеліктерінде бұл кезде Ресей қазақтардың ішкі ісіне дерліктей араласа қоймағандығы жазылады. Уәли ханның тақта отырған кезеңі Қазақ хандығы саяси өмірі үлкен өзгеріске ұшыраған мезгілге тура келеді. Ол Ресейдің жергілікті әкімшіліктегілерімен қандай қарым-қатынас орнату ниетінде болғаны әлі де болса талқылауды қажет етеді. Сол үшін жасалатын зерттеуіміздің ұйытқысы ретінде Уәли ханның хаттарын талдамақпыз.

Эксперимент

Қазақ мұрағат құжаттары туралы зерттеулерден ертеректе жарық көрген Б. Әбілқасымов еңбегінен (Abilkasymov, 1988: 14) өзге жақынғы жылдардағы Джин Нода мен Такахиро Онұма (Noda, 2010: 176), Д. Әбділәшімұлы зерттеулерін (Abdilashimuly, 2016: 487) тілге тиек етуге болады. Алайда қазақ даласында хатқа түскен мұрағат құжаттар туралы ізденістер әлі де болса жеткіліксіз. Аталмыш құжаттардың басты ерекшеліктерінің бірі – бұлар қазақ даласының өзінде әр уақытта хатталып, түрлі мақсатпен көрші аймақтарға жөнелтілгендіктен, сол патшалықтардың архив қорларында сақталып, бүгінге жеткен. Әр өңір, әр қаланың мұрағат қорлары мен кітапханаларында бытырай сақталғандықтан, бүгінгі таңда оларды түгендеп, басын қосып топтастырудай ең алғашқы әрі негізгі жұмыстар түбегейлі істелмей, ақсап келеді.

Мақаламыздың зерттеу нысанасы болған, И.В. Ерофеева құрастырған «1675-1821 жылдардағы қазақ билеуші элитасының эпистолярық мұрасы» атты мұрағат құжаттар топтамасына (Erofeeva, 2014: 1026) енген Уәли ханның хаттарына 1771 жылдан бастап 1821 жылға дейінгі жиыны 54 құжат жатады. Алайда барлығы – түпнұсқа құжаттар емес, арасында орысша аудармасы ғана берілгендері де кездеседі. Хат жіберілген орындар – негізінен Орынбор, патша құзыры және Сібір әкімшіліктері (Омбы, әулие Петр бекінісі). Жоғарыдағы құжат деректерінен белгілі болғандай, Уәли хан Сібір әкімшіліктері, яғни Омбы, Петропавл бекіністерімен тығыз қарым-қатынас жасасып, хат-хабар алысып тұрған.

Енді Уәли хан хаттарының тіліне оралсақ, онда шағатай жазуы негізіндегі ескі қазақ жазба тілімен қатар тот-моңғұл жазуы да пайдаланылған. Мысалы, Уәлидің тот-моңғұл жазуындағы хаты мен патшаның оның мұрагерлігін мақұлдаған жарлығына қатысты деректер сақталғандықтан, Уәли хан да әкесі – Абылай секілді әредік тот-моңғұл жазуын пайдаланып, Чиң патшалығына хат жазғанын аңғаруға болады (Chianlun-zhylnamasy, 2011: 12). Алайда қазақтардың Чиң патшалығына жолдаған хаттарының ішінде тот-моңғұл тілінде жазылғандары уақыт өткен сайын біртіндеп азайып отырған. Әсіресе оң қанат, батыс қанат қазақтарын билеген Әбілмәмбет, Тұрсын хан т.б. әулетте-

рінің тот-моңғұл тілінде жазған ресми іс қағаздары салыстырмалы түрде аз (Abdilashimuly, 2016: 210).

Уәли ханның Чиң патшалығына жіберген хаттарымен салыстырғанда, Ресей жергілікті әкімшілігіне жолдаған хаттарында өзіндік ерекшелік бар. Лингвистикалық тұрғыдан қарағанда, мұндай ерекшеліктер көп жағдайда олардың лексикасынан байқалады. Араб-парсы тілдерінен кірген сөздерді қоспағанда, Ресейге жөнелтілген хаттарында орыс тілінен қабылданған сөздер үнемі кездесіп отырады. Мұндай құбылыс әсіресе кісі, лауазым-шен атаулары мен мезгіл атауларында жиі ұшырайды. Мақаламызда берілген түпнұсқа мәтіндерден мұндай сөздерді тауып алуға болады. Мысалы, Николай Гаврилович Огарев (Miqulāy Gawrīla-uyč Agāraf), гнерал-поручик (yanārāl pūrtčik), апрель (aprel), командир (kamandīr). Ал Чиң патшалығына жолдаған хаттарында, керісінше, моңғұл, манжу және қытай тілдерінен қабылданған сөздер сирек те болса кездесіп қалады. Мысалы, Ежен хан (ezän ḫān), Хыб амбан (kebä amban), генерал (jaŋjuŋ). Грамматикалық тұрғыдан қарағанда, олардың тіл табиғаты жалпы жақтан бірыңғай, ішінара парықтарды қоспағанда, бір-бірінен онша алшақтап кетпейді. Кейде емлелік парықтар кездескенімен, ол көп жағдайда хат жазушының білім деңгейіне байланысты туындағандықтан, жалпылық сипат алмайды.

Нәтиже мен талқы

Төменде И.В. Ерофеева құрастырған құжаттар топтамасына енген Уәли ханның Ресей жергілікті әкімшілігіне жолдаған 1780 жылдардағы 3 парша хатына (№609, 610, 615) талдау жасалады. Бұл хаттарды зерттеудің қажеттілігіне келсек, алдымен, олардың орысша аудармаларының (сол тұстағы) түпнұсқадан алшақтауынан туындаған. Мұндай парық аудармашылардың білім деңгейімен байланысты ма әлде олардың Ресей патшалығының емеуріне сәйкесу ниетінде жасаған мағыналық аудармалары ма? Міне, бұлар – талдау жасамаса, болмайтын, тың мәселелер. Қалай болмасын, мұндай құжаттарды жан-жақты сараптау Ресей жергілікті әкімшілігі мен қазақтар арасындағы дүниетанымның ұқсамауы салдарынан туындаған мәселелерді түбегейлі шешу үшін де аса қажет болмақ. Сонымен қатар аталмыш хаттардың ханның өз қолынан шыққан-шықпағаны әзірше беймәлім болса да, олар Ресеймен өзара қарым-қатынас жасасу барысындағы Уәли ханның ойын тікелей бейнелейтін аса құнды дереккөздер екені даусыз. Ал оның ескі қазақ жазба тілін зерттеудегі материалдық құны – өз алдына бір төбе.

1) Уәли ханның 1788 жылы сәуір айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты (№609)

2)

Көшірмесі:

(١) بزکی والی حاندین (٢) سزکی سبر لین یاسنی تمام بیله کوچی کوصپودین ینارال پورتچک هم کوالیر (٣) میقولای کاؤریله اویچ اکّاراف ننک عالی حضوریغه جوق اوتنماکلوک ایله (٤) معلوم نه (٥) قایسی حضورنکزدان بیارلمش حاتونکزی بزننک قولومزعه (٦) تیکدی مارط ای ننک کوننده امًا مزمونی مفهوم اولندی یازوب سز (٧) بزننک تلاڤومز بیونچه معلوم قیلدنکز قایسی دور اول پادشاهمز (٨) عظمه حضراتلارنی باروب دیداروین کورمکلوک حقنده یعنی اوزمز (٩) ننک اینومزنی بیارمکلوک اوچون دیب باری آننک برله اون (١٠) کشی دیب امًا شول اش حقنده بزننک صورڤومزغه کورا معلوم قیلد (١١) نکز اوزنکزدان روحصت بروب یول بار دیب پادشاهغه بیارمکلک (١٢) اوچون امًا بزدین قایو زمانده بارور بولسه حضر دیب شول سببلی (١٣) بز تلای مز بر اینومز برله باری اون کوشنی بیارورمز حدای (١٤) قله پسا شعبان آی ننک باشیی برلان سزلارکّا باروب (١٥) معلوم بولورلار شول حالده سزلار حوش کوروب پادشاه (١٦) نی کورور اوچون بیارارسز (١٧) اوّلکی قعداچه یخشی قیلوب بیارسنکز ایردی دیب ینه (١٨) بزلاره قطای سیاسی یخشی کعز بیارسنکز ایردی هم سؤر (١٩) غوچ بیارسنکز ایردی (٢٠) دیب اینانماق اوچون (٢١) والی حان مهرمنی باسدوم (٢٢) ماهی رجب ننک یؤمنده ١٧٨٨

[مهر] ابولی خان بن بهادر ولی سلطان

Транскрипциясы:

(1) Bizki Walī ḫāndïn (2) sizki sibir leniyāsïnï tamām biylägüči goşpudin yanārāl pūrtčik ham ku walīr (3) Miqulāy Gawrīla-uyč AgārafnïK ‘ālī ḫužū rïġa čoq ötinmäklük ilä (4) ma‘lūmna. (5) Qaysï ḫu žūrïKïzdan yibärilmiš ḫatuKïzï bizniK qolumïzġa (6) tigdi marţ aynïK küninde. Ammā mazmūnï maf hūm olïndï, yazupsïz (7) bizniK tiläwümiz boyunča ma‘lūm qïldïKïz, qaysï dur ol padšāhmïz (8) ‘aẓīm a ḫažratlarnï barup didāruyïn körmäklük ḫaqïnda, y a‘nï özmiz- (9) niK bir inümizni yibärmäklük üčün dep, bäri anïK birlä on (10) kiši dep, ammā šol iš ḫa qïnda bizniK şurawumïzġa körä ma‘lūm qïld- (11) ï Kïz özi Kizdän rūḫṣat berüp yol bar dep padšāhġa yi bärmäklik (12) üčün. Ammā bizdin qayuw zamānd a barur bolsa ḫažir dep. Šol sabablï (13) biz tiläymi z bir inümiz birlä bäri on küšni yibärürmiz, ḫudāy (14) qalasa ša‘bān aynïK bašï birlän sizlärgä barup (15) ma‘lūm bolurlar. Šol ḫālda sizlär ḫoš körüp pa dšāh- (16) nï körür üčün yibärärsiz, (17) awwalgi q

a‘dača yaḫšï qïlup yibärsäKiz erdi dep, yenä (18) bi zlärä qïṭay siyāsï, yaḫšï ka‘az yibärsäKiz erdi ham s uwïr- (19) ġuč yibärsäKiz erdi (20) dep inanmaq üč ün (21) Walī ḥān muhrïmnï basdum. (22) Māhī raja bnïK yawmïnda 1788.

[muhr] Abulay ḫān bin bahādur Walī sulṭān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Мен, Уәли хан сіз, Сібір қамалдарын түгел билеуші генерал-поручик Николай Гаврилович Огарев (1787 жылдан бастап Сібір тәуелсіз әскери корпусы және Сібір әскери округінің командирі болып тағайындалған) мырзаның құдіретті құзырына айрықша өтініш айтып мәлімдеймін.

Құзырыңыздан {март айында}[1] жіберілген хатты тапсырып алып, мазмұнынан хабар таптық. Онда «біздің тілеуіміз бойынша патшамыз мәртебелі хазіреттеріне (орысшасында «Санкт-Петербург» деп аударылған) барып, дидарын көрмек хақында, яғни өзіміздің бір інімізді қосып, жиыны он кісі жібереміз деп мәлім еттіңіз» дегендер жазылыпты әрі сол іс жөнінде біздің сұрағанымызға «патшаға жібермекке жол бар, қай кезде барса да дайынбыз» деп өзіңіз рұқсат беріп, жауап қаттыңыз. Сол себепті біз тілейміз, бір інімізбен қосып, жиыны он кісі жіберерміз. Құдай қаласа, шабан айының (орысша аудармасында: «5-ай». Шабан айы Юлиан күнтізбесі бойынша: 4/26-5/24) басында сіздерге (орысшасында «әулие Петр қамалы» болып аударылған) барып жолығар (аталмыш елшілер Хафизованың еңбегінде ауызға алынбаған. Сондай-ақ аталмыш хаттан Огаревтің Уәли хан мен Ресей патшасы арасында жеңгетайлық рөл ойнағанын байқауға болады), сол халда сіздер хош көріп, патшаны көруге жіберерсіздер.

Әуелгі қағида (орысшада «дереу» сөзімен баламаланған) бойынша жақсылап жөнелтсеңіз екен және біздерге қытай сиясы, сапалы қағаз һәм сүргіш (орысшадағы «сургуч» сөзінен келген) жіберсеңіз екен деп сенім үшін Уәли хан мөрімді бастым. 1788 жылы ражап айының күндерінде (орысша аудармасы бойынша, хатты табыстап алған күн: 1788 жылы 4-айдың 5-күні. Ражап айы).

[Мөр] Абылай хан бін баһадұр Уәли сұлтан (орысшада (ИАОО, 1-қор, 1-тізім, 249-іс, 579, 579-қ.п. Тілмәш Маметияр Кучеяровтың аудармасы) «ағайындым» болып аударылған. Хаттың түпнұсқасы: 398-398ob.).

2) Уәли ханның 1788 жылы мамыр айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты (№ 610)

Көшірмесі:

(١) بزکی والی حآندین (٢) سزکه اومو قلعه سنده طوروب تمام سبر لیڹپسنی بلاڴوچی ڴوصپودین (٣) ینارال بوروتچک هم کوالیر نیقالای غآڑریلڑیچ آکارڑغه چندان دوعالار قیلامز (٤) و بعده سزلارنینک آعلی مرتبلی حضرتلارونکزدان مبارک حطونکزنی (٥) یولدوقدوق یازاسزلار سولطان قوشوم قزآن تتاری نعمت الله عثمان (٦) اوغلی ننک مالّلارون الدی بارچه سی منکده تورت یوز ایلّلی صوم قریق ایکی تین (٧) دیب امًا اول یوقآریداقی تتار بزلاردان یآرلیق آلغانی یوق اوشبو (٨) کونکاچه بز آنی بلمایمز پسزلار آنلارنی کملارڴه طآبشورغانکزنی (٩) بزلار اوزومزدان مهرومنی کملارڴه برسک شونلارونی بزننک قزآق (١٠) یورطنده یوروب جبر جفا قیلونسالار بز شوندآیلارنی یولّاب راضی (١١) قیلغوچی مز بو یاد ایدولمش عثمان اوغلنی قآیصی ایلننک نی قزآق لار (١٢) آلوب چقغاندور شوندین سوراغآي پسزلار قایصی دور اول یاد ایدو (١٣) لمش سولطان قوشوم غه بز قوشقانومز یوق هم بزلار بلمایمز (١٤) آلغان هم المغانون بزدان انلار آلوص یرده طورالار اکرده راست (١٥) بولسه اشوندآي مالّلار حجتلی دور کمڴه طآبشوروب چغارغان (١٦) قزآقلاردان شولارغه بز هچ بر سولطانلار و هم اسطرشینه (١٧) لارغه سۋداکار چغاروب یوروتونکز دیب یآرلیق (١٨) قیلغانمز یوق اوزونکز بلکانغڴزچه عمل قیلاسزلار (١٩) ایننماق اوچون بن ولی حآن (٢٠) کندو الم ایله مهرومنی باسدوم (٢١) ماه شعباننک یومنده (٢٢) ١٧٨٨ یلده

[مهر] ابولی خان بن بهادر ولی سلطان

Транскрипциясы:

(1) Bizki Walī ḫāndïn (2) sizge Omu qal‘asïnd a ṭurup tamām Sibir lennisini bilägüči goşpudin (3) yanarāl borutčīk ham kuwalīr Niqalāy Ğawrilwīč A gāruwġa čïndan du‘ālar qïlamïz. (4) Wa ba‘de sizlä rniK ‘alā martabalï ḥażratlaruKïzdan mubārak ḥaṭu Kïznï (5) yolduqduq, yazasïzlar sulṭān Qošum Qaza n tatārï Ni‘mat-ol-lāh ‘Uṣmān (6) uġlïnïK māllarun aldï, barčasï mïKda tört yüz elli ṣom qïrïq eki tïynï (7) dep. Ammā ol yoqarïdaġï tatār bizlärdän yarlïq alġanï yoq, ošbu (8) küngäčä biz anï bilmäymiz sizl är anlarnï kimlärgä ṭapšurġanïKïznï. (9) Bizlär özü mizdän muhrumnï kimlälargä bersäk, šonlarnï biznï K qazaq (10) yurṭïnda yürüp jabr-jafā qïlunsalar, bi z šondaylarnï yollap rāžï (11) qïlġučïmïz. Bu yād e dülmiš ‘Uṣmān oġlïnï qayṣï eliniK ne qazaqlar (12) alup čïqġandur šondayïn suraġaysïzlar, qayṣïdur ol yād edü- (13) lmiš sulṭān Qošumġa biz qošqanumï z yoq, ham bizlär bilmäymiz (14) alġan ham almaġ anun, bizdän anlar aluṣ yerdä ṭuralar. Agarda rāst (1 5) bolsa, ašunday māllar ḥajatlïdur kimgä ṭapšurup čïġarġan (16) qazaqlardan surarġa. Biz hič bir sulṭā

[1] { } – хаттың орысша аудармасында түсіп қалған мазмұндар осы жақшаға алынды. ИАОО (Рессей Омбы облыстық тарихи архиві), 1-қор, 1-тізім, 249-іс, 397-п.

nlar wa ham asṭaršīna- (17) larġa sawdagar čïġarup yorutuKïz dep yarlïq (18) qïlġanmïz yoq, özüKiz bi lgäniKčä ‘amal qïlasïzlar. (19) inanmaq üčün bän Walī ḫān (20) kendü älim ilä muhrumnï basdum. (2 1) māh ša‘bānnïK yawmïnda (22) 1788 yïlda.

[muhr] Abulay ḫān bin bahādur Walī sulṭān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Мен, Уәли хан сіз, Омбы қаласында тұрып барлық Сібір қамалын билеуші генерал-поручик Николай Гаврилович Огаревке шынымен дұға қыламын.

Онан кейін сіздің жоғары мәртебелі хазіреттеріңізден мүбарак хатыңызды тапсырып алдық. Онда былай жазылыпты: «Сіздің Қосым сұлтан (орысша аудармасында «билет», яғни рұқсат қағазы. Н.Г. Апполованың еңбегінде: «Жарлықта орыс саудагерлерін тіркеу ережесіне қатысты айтылған», – делінеді. Жарлықта жазылуға міндеттелген заң-ережелер жөнінде айтқан). Қазан татары Нығыметолла Османұлының (орысша аудармасында «татар саудагер өз жерінде жоқ» дегенді баса дәріптеген) малын барымталаған, жиыны 1, 450 сом {42 тиын} екен». Бірақ жоғарыда айтылған татар осы күнге дейін бізден жарлық алған жоқ, сіздердің оны кімге тапсырғандарыңызды біз білмейміз. Біз өзімізден кімдерге мөр басып, қағаз берсек, соған жауаптымыз, егер олардың қазақ арасында жүріп жәбір-жапа шеккені болса, біз сондайларды жолдап, разы қылушымыз. Бұл айтылған Османұлын қай елдің (рудың) қазақтары алып шыққан?(Орысшасында: «Османовтың қайда, қазақтың қай руы жағынан барымталанғанын мен білмеймін. Ол үшін ешкімге де төлемақы төлеткізе алмаймын», – деп түсіндірілген). {Осыларды сұрағайсыздар}. Жоғарыда аты аталған Қосым сұлтанға біз қосқан жоқпыз (орысша аудармасында: «Шынымен Қосым сұлтанның орыс саудагерлерін барымталамағанын жазған», – деп басқалай түсіндірілген) hәм оның (орысшасында «Османовты» деген сөз қосылып аударылған) алған-алмағанын білмейміз, олар бізден алыс жерде тұрады. Егер рас болса, сондай мал кімге қажет, тапсырып шығарған қазақтардан сұраған жөн. Біз ешбір сұлтандар hәм билерге «саудагер шығарып, сауда істеңдер» деп жарлық қылғанымыз жоқ, өз білгеніңізше (орысша аудармасында ұқсамастық бар. Онда: «Сіз саудагерлерді жіберіп, барымталанған жағдайда қазақтардан төлетіп алыңыз», – делінген. Әрине, «мұндай мазмұндарды тілмәш өз ойынан қосқан», – деп айта аламыз) амал қыларсыз. Сенім үшін мен Уәли хан өз қолыммен мөрімді (орысшасында «қара мөр» болып аударылған) бастым. 1788 жылы шабан айының күндерінде (орысша аудармасы бойынша, хатты табыстап алған күн: 1788 жылы 5-айдың 22-күні. Шабан айы Юлиан күнтізбесі бойынша: 4-айдың 26-күнінен 5-айдың 24-күніне дейін).

[Мөр] Абылай хан бін баһадұр Уәли сұлтан

3) Уәли ханның 1788 жылы маусым айында Сібір қамалдарының билеушісі Н.Г. Огаревке жазған хаты (№ 615)

Көшірмесі:

(١) بزکی ژلی حاندین (٢) سزکی سبر لین یسنی تمام بیلاکۋچی کورپوسنوی کاماندیر (٣) کۋسپودین ینارال پورتچک هم کوالیر میقولاي کاۋژریله اویچ اکارف (٤) ننک بلنت مرتبه سینه معلوم نه دور هم حبردار قیلامز (٥) قایسی اوزغان اپریل ننک آینده سزلارننک حضورنکزدان (٦) امر یارلق برلان قزان تاطاری عبدالکریم بکای اوف ننک پریکاشچکی (٧) تطار عبدالفیض عبدوک اوغلی بزکا سۋدا برلان کیلوب بز هم اوزمز (٨) دان یارلق بیروب اوزمزننک کشی مز برلان قوشوب یباروب سۋدا (٩) قیلوب یوروکانلارندا آلاچ قراچم ننک تینتکلاری چژرتبالی قارا (١٠) کپساک صاری ایاق ننک بالالری قروق کشی برکوب شول یردا سلطان (١١) باراق شغای اوغلی برلان برکا بولوب شول عبدالکریم ننک پریکاشچکی (١٢) فیض الله ننک قولوندان طارطب طالاب هم اوزنی جبر کورکوزوب (١٣) آلوبلار قروق بش صوم لق مالنی بزننک یارلق مزنی طنکلامای (١٤) اما بزلار سزلاردان یارلق کیلپسه حاتونکز بوینچه آدا قیلومزلار (١٥) هر اشلارنکزی سوزنکزنی صیلاب ایمدی بن سزلارکا بوندین بورین (١٦) بر ایکی کرً حاط برلان معلوم قیلوب ایردک یورطننک نه معقل لاری (١٧) حقنده شوندایون تیلو تینتیکلارنی اچدان بولوب سز طیاسز بز (١٨) قردان بولالوق دیب امًا داخی شول نه معقل لارحقنده اوتنامز سز (١٩) لارکا اکردا سوزمزنی آلونکز شول نوغای ننک طالاغان مالالری (٢٠) حقنده شول قرا کپساک چورت بالی دان کشی لار اوسطاتغای سز (٢١) هم نوغای لارغه معلوم قیلغای سز هم اوسطارغه بیورغای سز قزل یار (٢٢) داغی کاماندیرلارکا اول سۋداکارلارننک مالی یوغالماسون هم غیری لارکا دا (٢٣) شول یولنی قیلغای سز بزننک سوزمزنی قابول قیلوب الصانکز اکردا (٢٤) بول اشلارنی سز قیل نکز مونده آننک اوچون آلاچ قزاق یورطی (٢٥) یاغو بولماسقه بن کفیل بولدوم بن قوزغالماسام آلاچ قوزغالماس (٢٦) در (٢٧) انکلانکز هم بزنی راص کونکل کًا الصانکز زنهار تینتک لارنی (٢٨) طیالق اکر سز آندین بولماسنکز تیلی تینتکلارنی طیماسنکز (٢٩) اچدان سز بولماسنکز بر یلغز طیارغه آلمزدان کیلمایدور صونک (٣٠) بز ننک اوزمزکا اینانوب کون الکاری سۋداکارلار بزننک آرقلی (٣١) چغارمغای سز هم طالانپسا بزدان سورامغای سز المز کیلپسه اوزومز (٣٢) دا ارچب جیارمز بزننک سوزلارمز یورماپسا نی یازایوق شول (٣٣) اشلارننک غامنی قیلاسز دیب یازغوچی (٣٤) والی حان اینانماق اوچون (٣٥) کند الم برلان مهرمنی باسدوم (٣٦) ماهی رمضان نک یۋمنده 1788 یلده

[مهر] ابولی خان بن بهادر ولی سلطان

Транскрипциясы:

(1) Bizki Walī ḥāndïn (2) sizki Sibir līnyasïnï t amām biylägüči korpusnuy kamandīr (3) gospudin yanārāl bortčīk ham kuwalīr Miqolāy Gawrīlawič Agārf- (4) nïK boland martabasïna ma‘lūmna dur h am ḥabardār qïlamïz. (5) Qaysï ozġan aprelniK ayï nda sizlärniK ḥużūrïKïzdan (6) amr-yarlïq birlän qa zān taṭārï ëAbd al-karīm BukayofnïK prikaščiki (7) taṭār ëAbd al-Fayż ëAbduk oġlï bizgä sawda birlän kelüp biz ham özmiz- (8) dän yarlïq berüp, özmizn iK kišimiz birlän qošup yibärüp sawda (9) qïlup yür gänlärindä alač qaračïmnïK tentäkläri Žuwrtbalï qa ra (10) kesäk ṣarï ayaqnïK balalarï qïruq kiši birgüp , šol yerdä sulṭān (11) Baraq Šïġay oġlï birlän birgä bolup, šol ëAbd al-karīmnïK prikaščiki (12) Fayż-u llāhnïK qolundan ṭarṭïp ṭalap ham özni jabr körgüz üp (13) aluplar qïruq beš ṣomlïq mālnï bizniK yarlï qïmïznï ṭïKlamay. (14) Ammā bizlär sizlärdän yarlï q kelsä, ḥatuKïz boyïnča ada qïlumïzlar (15) har išl äriKizni, söziKizni ṣïylap. Emdi bän sizlärgä bunda n burïn da (16) bir-eki karr[at] ḥaṭ birlän maëlūm qï lup erdük yurṭnïK na-maëqūllarï (17) ḥaqïnda, šond ayun telü-tenteklärni ičdän bolup siz ṭïyarsïz, biz (1 8) qïrdan bolaluq dep. Ammā daḫï šol na-maëqūllar ḥaqïnda ötinämiz siz- (19) lärgä, agarda sözmizni a luKïz šol noġaynïK ṭalaġan māllarï (20) ḥaqïnda šo l Qarakesäk čuwrtbalïdan kišilär usṭatġaysïz (21) ha m noġaylarġa maëlūm qïlġaysïz ham usṭarġa buyur ġaysïz Qïzïlyar- (22) daġï kamandīrlarga, ol sawda gārlarnïK mālï yoġalmasun ham ġayrïlarga da (23) šol yolnï qïlġaysïz, bizniK sözmizni qabul qïlup alṣ aKïz agarda (24) ol išlärni siz qïlïKïz. Munda anïK üčün alač qazaq yurṭï (25) yaġu bolmasqa bän kafīl boldïm, bän qozġalmasam alač qozġalmas (26) dur. (27) AKlaKïz ham bizni raṣ köKilgä alṣaKïz, zenh ār tenteklärni (28) ṭïyalïq, agar siz andïn bolmasaKï z teli tenteklärni ṭïymasaKïz (29) ičdän siz bolmasa Kïz, biz yalġïz ṭïyarġa älimizdän kelmäy dur. SoK (30) bizniK özimizgä inanup kün ilgäri sawdagārlar bizniK arqïlï (31) čïġarmaġaysïz ham ṭalansa bizdä n ṣuramaġaysïz, älimiz kelsä özmiz (32) dä arčïp jï yarmïz, bizniK sözlärmiz yürmäsä ne yazayuq, šol (33) išlärniK ġamnï qïlasïz dep yazġučï (34) Walī ḥ ān, inanmaq üčün (35) kend älim birlän muhrïmnï b asdum. (36) Māhī ramażā[nnï]K yawmïnda 1788 yï lda.

[muhr] Abulay ḫān bin bahādur Walī sulṭān

Қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы:

Мен, Уәли хан сіз, Сібір қамалдарын түгел билеуші корпус командирі, генерал-поручик Николай Гаврилович Огаревтің жоғары мәртебесіне мәлімдеме һәм хабардар қыламыз.

Өткен апрель айында сіздің құзырыңыздың жарлығымен Қазан татары Әбділкәрім Бөкеевтің (орысша аудармасында: «Бакиров») өкілі – татар Әбділпейіз Абдүқұлы бізге саудамен келіп, біз һәм өзімізден жарлық беріп, өзіміздің кісімізге қосып жіберіп, сауда істеп жүргендерінде, алаш (орысша аудармасында: «Абдулгази») қарашымның тентектері {Шуртбалы} қаракесек (Боувердің мәлімдемесінде қаракесек руының әулие Петр қамалының түстік алқабын мекендейтіні жөнінде жазылған (Юлиан күнтізбесі бойынша 1795 жылы 4-айдың 9-күні). {сары аяқтың} балалары 40 кісі болып, сұлтан Барақ Шығайұлымен бірге біздің жарлықты тыңдамай, Әбділкәрімнің өкілі – Пайзолланың (орысшасында «Шығайдың балалары» деп аударылған) қолынан 45 сомдық малын барымталап һәм өзін жәбірлепті.

Бірақ біз сіздерден жарлық келсе, әр ісіңізді, сөзіңізді сыйлап, хатыңыз бойынша ада қыламыз. Бұдан бұрын мен сіздерге бір-екі рет хат жазып, жұрттың орынсыз қылықтары хақында «сондай телі-тентекті іштен сіз, қырдан біз болып тыялық», – деп мәлімдеген болатынмын. Әйтсе де тағы сол телі- тентектер туралы өзіңізден өтінеміз, егер сөзімізге құлақ салсаңыз, сол ноғайдың (бұнда татарлар айтылып отыр) таланған малының есебіне сол Қаракесек Шуртбалыдан кісі ұстағайсыз әрі ноғайларға мәлімдегейсіз һәм Қызылжардағы командирлерге ұстауға бұйырғайсыз. Ол саудагерлердің малы жоғалмасын һәм басқаларға да сол жолды дәріптегейсіз. Егер біздің сөзімізді қабыл алсаңыз, бұл істерді сіз істеңіз, ол үшін алаш қазақ жұрты жау болмасына мұнда мен кепіл болдым, мен қозғалмасам, алаш та қозғалмас.

Құлақ ассаңыз һәм бізді шынымен көңілге алсаңыз, телі-тентектерді тыяйық, егер сіз ол жерден іштен телі-тентектерді тыймасаңыз, біз жалғыз тыюға әліміз жетпейді. Соған біздің өзімізге сеніп, күн илгері саудагерлерді біз арқылы шығармағайсыз һәм таланса, бізден сұрамайсыз. Әліміз келсе, өзіміз де іздеп жиярмыз, біздің сөзіміз өтпесе, не жазайық, сол істердің қамын қыласыз (бұл жолдардан Уәли ханның наразылығын аңғаруға болады) деп жазған Уәли хан. Сенім үшін өз қолыммен мөрімді бастым. 1788 жылы рамазан айының күндерінде (хат орысшаға 1788 жылы 7-айдың 3-күні аударылған. Хат жазылған рамазан айы Юлиан күнтізбесі бойынша, 5/25-6/23. Ерекше

ескеретін жағдай: хаттың соңғы бөлегінің орысша аудармасы түпнұсқадан мүлдем алшақ).

[Мөр] Абылай хан бін баһадүр Уәли сұлтан

Қорытынды

Сонымен, Уәли хан және оның саяси өмірі жөнінде ғылыми талдаулар жасай отырып, оның XVIII ғасырдың 80-жылдары Ресей жергілікті әкімшілігіне қарата жазған 3 парша хатын сараптап, ой елегінен өткіздік. Осында жасалған талдаулардан байқағанымыздай, хаттың тілі жатық, оқып түсінуге қолайлы. Екіншіден, олардың қазіргі қазақ тіліндегі аудармасы арқылы хаттың әсілгі мағынасымен сол тұстағы орысша аудармасы арасында едәуір алшақтық барын білуге болады. Хаттың кейбір бөлектері тіпті аударылмай қалған. Бұдан сол тұстағы қазақ билеушілерінің негізгі мақсаттары, айтпақшы ойлары Ресей жергілікті әкімшіліктеріне толық өз қалпында жетпегендігі, жетті деген күнде де хат мәтіні ілікке алынбай, мағынасы бұрмаланғанын анық көруге болады.

Мақаламыздың негізгі арқауы болған Уәли ханның хаттары XVIII ғасырдың соңындағы Қазақ хандығының жалпы жағдайын, жүйеден оның Ресеймен болған дипломатиялық қарым-қатынасын қайталай сараптап, жай-жапсарын толық түсіну үшін аса қажетті тарихи дерек-көздер болмақ. Сонымен қатар бұлар біздің деректану, ескі қазақ жазба тілі сынды соны тақырыптарды індете зерттеуімізде кем болса болмайтын құнды тілдік материалдар болып есептеледі.

Әдебиеттер

Ерофеева И. В. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675-1821 годов. Сборник исторических документов в двух томах. Т. 2. – Алматы: Абди компани, 2014. – С. 1026.

Хафизова К. Международные связи Вали хана // Мысль. – 2015. – №7. – С. 63-75.

中国第一历史档案馆编《乾隆朝满文寄信档译编》（15/22 卷）， 长沙：岳麓书社, 2011.

Noda J. The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries, – Leiden; Boston: Brill, 2016. – 350 p.

Шангин И.П. Дневные записки в канцелярию Колывано-Воскресенского горного начальства о путешествии по Киргиз-кайсацкой степи. – Барнаул: Аз Бука, 2003. – С. 151.

Naganuma H. Russia's politics toward the Kazakh khans in the early 19th century: The two khan systems in the Middle Horde // JACAS (The Japan Association for Central Asian Studies) Bulletin. – 2017. – №13. – 1-14 p.

中国边境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(210 卷)，桂林：广西示范大学出版社, 2012.

Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. – С. 279.

Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение прииртышья в конце XVI первой половине XIX в. – М.; Наука, 1976. – С. 369.

Ерофеева И.В. сост. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Т. 5. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 620.

Әбілқасымов Б. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің жазба нұсқалары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 144 б.

Noda J.; Onuma T. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. – Tokyo: The University of Tokyo, 2010. – 176 p.

Әбділәшімұлы Д. Ескі қазақ жазба тілі. – Алматы: Елтаным, 2016. – 240 б.

Әбділәшімұлы Д. Жұңго бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. – Алматы: Елтаным, 2016. – 216 б.

References

Abdilashimuly D. (2016). Eski kazak zhazba tili [Old kazakh written language]. Almaty: Eltanym, 240 b. (In Kazakh)

Abdilashimuly D. (2016). Zhugo birinshi tarihi muragatynda saktalgan kazaksha kuzhattar. [Kazakh documents from the first Chinese historical archive]. Almaty: Eltanym, 216 b. (In Kazakh)

Abilkasymov B. XVIII-XIX gasyrlardagy kazak fdebi tilinin zhazba nuskalary. [Written sources of the Kazakh written language XVIII-XIII century] . Almaty: Gylym, 144- b. (In Kazakh)

Andreev I.G. (1998). Opisanie Srednej ordy kirgiz-kajsakov. [Description of the Middle Horde Kirghiz-Kaisaks]. Almaty: Gylym, 279 s. (In Russian)

Apollova N.G. (1976). Hozyajstvennoe osvoenie priirtyshya v konce XVI pervoj polovine XIX-v. [Economic development of Irtysh at the end of the XVI first half of the XIX century]. M-Nauka, 369 s. (In Russian)

Erofeeva I. V. (2007). Istoriya Kazahstana v russkih istochnikah XVI-XX vekov. [The history of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries]. T. 5. Almaty: Dajk-Press, 620 s. (In Russian)

Erofeeva I. V. (2014). Ehpistolyarnoe nasledie kazahskoj pravyashchej ehlity-1675-1821-godov. Sbornik istoricheskih dokumentov v dvuh tomah. T-2. Almaty: Abdi kompani, 1026 s. (In Russian)

Naganuma H. (2017). Russia's politics toward the Kazakh khans in the early 19th century: The two khan systems in the Middle Horde. JACAS (The Japan Association for Central Asian Studies) Bulletin. No 13. 1-14 p. (In English)

Noda J.; Onuma T. A. (2010). Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: The University of Tokyo, 176 p. (In English)

Noda J. (2016). The Kazakh Khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian International Relations during the Eighteenth and Nineteenth Centuries. Leiden; Boston: Brill, 350 p. (In English)

Hafizova K. (2015). Mezhdunarodnye svyazi Vali hana. [International relations of Vali Khan] Mysl. No 7. 63-75 s. (In Russian)

Shangin I. P. (2013). Dnevnye zapiski v kancelyariyu Kolyvano-voskresenskogo gornogo nachalstva o puteshestvii po kirgiz-kajsackoj stepi. [Daily notes to the office of the Kolyvano-Voskresensky mining authorities on the journey through the Kirghiz-Kaissak steppe]. Barnaul: Azbuka, 151 s. (In Russian)

中国第. (2011). 历史档案馆编《乾隆朝满文寄信档译编》（15/22 卷）, 长沙：岳麓书社, 2011. (in Japanese)

中国边. (2012). 境史地研究中心与中国第一历史档案馆合编《清代新疆满文档案汇编》(210 卷), 桂林：广西示范大学出版社 (in Japanese)

IRSTI 16.21.39

Ashirova A.T.[1], Satkenova Zh.B.[2], Ismet Biner[3]

[1]c.ph.s., Associate Professor [2]c.ph.s., Associate Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[3]University of Istanbul, Phd, Professor, Turkey, Istanbul,
e-mail: anara_314@mail.ru, jaina1978@mail.ru,ismetbnr@gmail.com

TYPES AND WAYS OF COMPLEX PHRASES FORMATION

This article is dedicated to the discussion about structures, features and meanings of the complex phrases in Kazakh language. The author analyzed a lot of scientific works and conclusions about the complex phrases, including phraseological units and proposed to divide the complex phrases according to patterns of structure in linguistics. As a purpose of the above the researches of some authors were considered and taken as a basis. The research of T. Sayrambaev «Complicated phrases in the modern Kazakh language», where discussed in detail the features of the phrase, is taken as basis. The article also has the comparative analysis of compound phrase in linguistics, with particular attention to the distinctive features between the compound phrases and compound words. In addition, the morphological change of the parts of speech is designated through the forms of connection in phrase and the importance of part of sentence through the phrase`s formation.

Also the parts of speech are indicated as basic elements of the phrase structure and the special attention is paid to the problems of differences between types of phrases in the article. It is noted, that difficulties in defining the role of the individual words without meaning and words with meanings by each member of the parts of speech with the separate parts of speech, its morphological differences, the structural system and the properties of the connection. Thus the hallmark of compound words, etymon from parts of phrase is defined.

Key words: compound word, science, forms, material, element, system.

Аширова А.Т.[1], Саткенова Ж.Б.[2], Ismet Biner[3]

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]ф. ғ. к., доценті, [2]ф. ғ. к., доценті, Қазақстан, Алматы қ.,
[3]Стамбул университеті, Phd доктор, профессор, Түркия, Стамбул қ.,
e-mail: anara_314@mail.ru, jaina1978@mail.ru,ismetbnr@gmail.com

Күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлері

Мақала қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін, ерекшеліктерін, мазмұнын талдауға арналған. Автор мақалада сөз тіркестері, соның ішінде күрделі сөз тіркестері туралы жазылған еңбектерді, тұжырым-пікірлерді талдай келе, күрделі сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін олардың тіл біліміндегі құралу заңдылығына қарай бірнеше топқа топтастырады. Осы мақсаттың негізінде бірқатар авторлардың еңбектері басшылыққа алынып, талданған, салыстырылған. Солардың ішінде ең басты материал ретінде Т. Сайрамбаевтың «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері» еңбегіндегі сөз тіркестерінің ерекшеліктері, топтамасы қарастырылып, талданады.

Тіл ғылымындағы күрделі сөз тіркестерінің атауына салыстырмалы талдау жасалып, мақала барысында олардың күрделі сөздерден айырмашылығына назар аударылады. Сонымен қатар, сөз тіркестерінің байланысу формалары арқылы сөз таптарының морфологиялық өзгерістері, олардың байланысу тәсілдері арқылы әрбір сөз табының мағынасына көңіл бөлінеді. Күрделі сөз тіркестерінің құралуында сөз таптарының басты элемент екендігі айтылып, сөз тіркестерінің түрлерін ажырату мәселесіне ерекше назар аударылады. Сөз тіркестерінің әрбір сыңары арқылы жеке сөз табын, оның морфологиялық өзгерісін, құрылымдық жүйесін, тіркесу қабілетін

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

дербес мағынасы бар сөз бен дербес мағынасы жоқ сөздің ролін айқындауға дейінгі күрделі мәселелерге мақала барысында ерекше көңіл бөлінген. Сонымен қатар, күрделі сөз тіркесінің әрбір сыңарының күрделі сөз, қос сөз, біріккен сөздерден айырмашылығы да айқындалады.

Түйін сөздер: күрделі сөз тіркесі, ғылым, формалар, материал, элемент, жүйе.

Аширова А.Т.[1], Саткенова Ж.Б.[2], Ismet Biner[3]

[1]к.ф.н., доцент, [2]к.ф.н., доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[3]университет Стамбула, Phd доктор, профессор, Турция, г. Стамбул,
e-mail: anara_314@mail.ru, jaina1978@mail.ru,ismetbnr@gmail.com

Типы и виды сложных словосочетаний, способы их формирования

Данная статья посвящена обсуждению структуризации, особенностей и значений словосочетаний в казахском языке. Автор, анализируя научные работы и выводы касательно словосочетаний, в том числе фразеологических оборотов, предложила разделить сложные словосочетания по закономерности их строения в языкознании. В целях вышесказанного были рассмотрены и взяты за основу исследования некоторых авторов. Основным материалом был взят труд Т. Сайрамбаева «Сложные словосочетания в современном казахском языке», где подробно разобраны особенности словосочетаний. В статье также проводится сравнительный анализ сложных словосочетаний в языковедении, в ходе которого особое внимание уделяется отличительным чертам сложных словосочетаний и сложных слов.

В дополнение всему, особое место имеет обозначение морфологических изменений частей речи посредством форм связи словосочетаний и значимости членов предложения посредством способов формирования словосочетаний. Также в статье основными элементами строения словосочетаний указаны части речи и особое внимание уделено проблемам отличия типов словосочетаний. Отмечены в статье сложности в определения роли слов без индивидуального значения и слов со значениями с помощью каждого члена словосочетания с помощью отдельной части речи, его морфологических отличии, структурной системы и свойств сочетания. Таким образом, определены отличительные черты сложных слов, этимонов от частей словосочетаний.

Ключевые слова: составное слово, наука, формы, материал, элемент, система.

Now the theoretical thought about objects of a word-combination increases. The emergence of such statements affects the study of other categories of language, in particular, the structural form of complex phrases. This issue in Turkology, including the Kazakh language, began to speak only recently, and opinions about it are different. In this regard, in the article we set a goal to study the subject of this category in the Turkic works, to study the structural basis of complex phrases.

Both the word and the phrase are the main material of the sentence. But each of them has its own characteristics. If we are talking about the concept, the phrase has a complex property both in terms of volume and semantic features.

The words and phrases from each other are explained by the writings of some special differences. G. Zharkeshova «combined spelling dictionary of words and phrases» (G. Zharkeshov, 1960: 6) in his work the similarity and differences of combined word is replaced separately, Yu. Seidov (Seyidov, 1965: 14) in his doctoral thesis about the phrase in Azerbaijani language States that collocations differ from the collocations, that is, to differ from phrases.

Complex phrases each word, double word, so the combined words. Because it is difficult to know complex words and know that each of the complex phrases is slander or complex. Therefore, the definition of the features of creating complex phrases requires the definition of ways to create complex phrases. In addition, as you know, the phrase is manifested in the syntactic activity. There is a common complex word, and there is a complex sentence term. Although both are object syntax, one phrase, one sentence discusses and member. Then all the elements that make up complex words-complex, the question arises whether a member of the sentence. Which is typical for the syntax of simple and complex phrases in each services. In the analysis of the sentence the phrase was just lucky, does not cause difficulties, but the difficulties in complex syntactic phrases airacuda activities. In complex syntactic word combinations of layers and their independent activity, first of all, to determine its constituent elements, to know, to be able is the main condition.

V.V. Vinogradov says that a complex phrase in grammar cannot be due to the fact that personal phrases cannot communicate with each otherat any

time. According to the scientist, complex phrases are made through the complication of one of the phrases or whole phrases. As a result of the integration of different types of phrases, in complex phrases repeat the main ways of creating phrases. V.V. Vinogradov therefore, the main task of the syntax of a phrase is the study of how to create phrases, especially the formation of complex phrases, their main types. In this regard, as well as other objects of the phrase, specially studied its construction, published separate studies of a number of scientists (Vinogradov,1954: 3) Specially researched phrases N.N. Prokopovich said that some issues related to language education, especially phrases, still remain on the sidelines of the study. Among these problems, the scientist relates the question of the magnitude and limits of complex phrases (Prokopovich, 1959: 25).

Supports this view N.I. Filicheva notes that it is necessary to determine the limit of complexity of the structure of the phrase (Filicheva, 1969: 57)

The study of the structure of the phrase is of great importance both theoretical and practical. He is typical for simple and complex phrases. In order to learn any of the phrases, it is better to be aware of, first of all, those elements that form it. And in its composition can be words that do not have an independent meaning and independent meaning. Only parts of the phrase can be just a phrase. In addition, these words are a kind of link in the creation of a complex phrase, due to the characteristics of each herd of the word.

It is appropriate to use the forms of these phrases determined by the morphological changes of parts of speech, and ways of their binding value for each of the phrases. When you build a phrase the basic elements, but the distinction of types of expressions of their relationship is heterogeneous. The structure of the phrases included noun, adjective, numeral, pronoun, adverb, imitating the word, adjective, numeral, etc. b. words refer to the movement, that is able to combine with them. From this point of view, it is determined which word refers to a given syllable. In General, through each link of phrases is a separate word formation, its morphological change, structural system, the ability to combine, the role of the word that has no independent meaning it is possible to determine. This indicates a close relationship between morphology and syntax. However, every complex word of each of the phrases of a complex phrases, double word, so the combined words unlike is determined by.

Words are similar in structure to complex phrases and word combinations, and in meaning each of them has its own characteristics. (Iskakov, 1963:72) For example, complex adjectives, as if they were composed of two words, denote the adjective of a noun in one meaning.

When distinguishing complex words and phrases, attention should be paid to the following issues.

1) The complex view of each herd of the word, the ways of its creation;

2) common complex words, their species, distinction from each other;

3) the difference between phrases and separate phrases in general;

4) their semantic features, etc.

Overall a difficult word and a difficult phrase N.N. Prokopovich, N.I. Filicheva, Yu. Seidov, M. Balakaev, A. Iskakov, In proceedings of Akhanova is a special word. The Azerbaijani scientist, along with the differences of the complex word and phrases, considers the sides of the identity of the two categories. Here the author points out that both a complex word and a complex phrase are made from the merger of two words.

Depending on the patterns of their formation in language education, we can group the structural forms of complex phrases into several groups. Among them, we are known for, etc. In the works sairambaev complex combinations grouped in the following order: (Sairambaev, 1981: 44-48):

1. In the dictionary implemented two-way transfer. The words of the ferment (head) of such a phrase are mainly nouns and adjectives, numerals, and the functions of subordinates perform one of the pronouns or noun of the verb: «thick tugai»,» word of good«,» one of the two«, »read book». Qabysu phrases on behalf of the Matasu, are associated. In the presence of significant differences between the forms of communication, one form of communication has its own characteristics inside.

1.1. The phrase associated with the name, in the form of combinations of nouns and phrases («Golden ring»,» iron pawn», «one horse»,» one bread«,« pocket hour»), in the form of combinations of adjectives and nouns («good friend», «beauty», «white paper», «low height citizen», « guy with the name), in the form of combinations of numerals and nouns («tenth grade», « thirty students»,» student»),» about ten sheep», «five-six notebooks»), in the form of adverbs and nouns («visible mountain»,» talking man», «Klondike»), in the form of adverbs pronouns and nouns (»this house«,» mother the road«, « what apartment?» , «all Nations», « my work»), found in the form of adverbs and combinations of nouns.

1.1.1. Phrases of noun

1.1.2. Adjective phrases

1.1.3.Participle phrases

1.2. The phrase subordinates. The Matasuphrases, associated with the nature of communication, the Word and dependence in the genitive are a phrase (»roof shed«,» beauty birds«,» two genera», «my father»).

1.3. As you know, in connection with the development is combined with the plural (except the rooster) joints of the head and subordinates («the richer of the soul», «privaris for the better», «you», «preparing for elections»). All this causes syntactic meanings such as criticism, quality, ownership. (Mengeru)

2. Complex phrases of a verb are a phrase in which the grammatical basis is a verb. Other words in combination are grouped next to the reference verb.

2.1. Complex combinations associated with the pair composed of 6 groups.

2.1.1. The combination of the adjective with the verb

2.1.2. The combination of numerals with the verb

2.1.3. The combination of participles with the verb

2.1.4. The combination of adverbs with the verb

2.1.5. The phrase imitation

2.1.6. Combining nouns with verbs

2.2. A complex phrase with a mengeru verb consists of 4 groups.

Phrases with baryszhalgauy

Phrases with tabyszhalgauy

Phrases with shygyszhalgauy

Phrases with komekteszhalgauy

In this article, we analyze and clarify that the complex phrases listed above are most commonly encountered in spoken and literary language.

The phrase provides a number of authors in the convenience of members of the proposal. They divide the phrase into «predicative» and «non-predicative» depending on the relationship between them and derive from the last phrase «usefulness», «definability»and «refinement». This grouping of phrases is based on the relationship between the members of the sentence, not based on the features of the mutual agreement of words. If we consider the phrase «phrase members of the proposal», we will ignore its syntactic features and mix with the syntax of the proposal. That's first. And secondly, not one side of the phrase and the members of the sentence. For example, phrases such as wealth, veterinarian, double mouth, Kazan knife, can be used in a sentence by one complex member. Therefore, I do not want to say that the group is satisfactory. Sometimes words are pronounced in certain membership relations between themselves. This fact can be seen in the syntax of the phrase, but it is not its main feature.

For the correct establishment of the principles of classification of phrases it is necessary to know what is the object of the study of the phrase, which is its main features.

The main object of the phrase syntax is the word, not the sentence term. A mutual combination of words is one of their grammatical properties. In the syntax of phrases deals with the ability of individual phrases, parts of them for combination with other words and with each other, methods of communication, the function of the phrase in constructing phrases. Based on them, we will talk about the composition of the phrase, their meanings, syntactic functions.

The phrases of the Kazakh language are divided into two large paragraphs by name and verb depending on the ability to combine words. The noun is one of the main words in the phrase, and the verb in the phrase will be the main link.

By name, verb phrases, structure, assortment of different type. Syntactic support – connected forms of words that form the beginning of word combinations and are a criterion for the classification of word combinations. The word combination of a name and a verb is divided into several groups according to the same form of communication.

Word combination by name (may be the last noisy, silent). Depending on from what words the last are formed, are mutually divided into a number of groups.

The name type of a complex combination is one of the main words, which is always a noun, most often a noun. Words that are pronounced in the declension of nouns and obey them, often have names. Some of them are connected to form a phrase.

Inflammation is one of the forms of syntactic connection, which is often used in Turkic languages, one of which in the language of Kazakh state University. If the dispersed word in combination is adapted to the grammatical meaning, figure, expressed in the appropriate continuation, the combination of connected phrases with each other is combined without any continuation, but only in combination. At the same time, the grammatical approach to the associated link (Balakaev, 1997:17-22).

The composition of the phrases associated with a noun is different; its subordinate will be a noun, adjective, number, substantive adjective, numeral.

Adjectives are words denoting different adjectives qualities of a noun. So they belong

to nouns, are combined with nouns, and in the composition of the noun phrases very much spent. In contrast to the lexical meanings of adjectives and syntactic activities, words that have a special subordination of phrases. Adjectives and nouns form a word combination, connected with each other, in combination with a noun. Since the composition of such syntactic combinations is different, they are consumed in different definitional relationships.

Scientist on the relationship of phrases with the word, compound word, phraseological units, etc. Sairambaev in the work «Complex phrases in the modern Kazakh language.» The scientist calls the differences between a complex word and a phrase: «a complex word is one of the types of word formation; a word combination is a syntactic category. Each of the complex words is expressed in close semantic contact with each other; phrases have a syntactic connection with each other. In each word, a complex word can be both independent and non-noun. But, despite the fact that his sons have a single value, the meaning of the whole word becomes more matte, than the meaning of the phrases; the value of each of the expressions becomes apparent.

Each of the difficult words is not asked individually, two of which answer one question, each of the phrases is asked individually.

The place of each syllable of a complex word is not mobile, but stable; the place of each syllable of the phrase is mobile.Complex word as a whole is not subject to morphological changes. That is, each of his phrases individually has no morphological changes, expressed in the same group, declines, declines, classified; each of the phrases is subject to different morphological changes. In general, a complex word enters into a syntactic relationship with other words; each of the phrases is used in a separate syntactic contact (Sairambaev, 1981:33-34).

Thus, sometimes a complex word is more complicated than a phrase from the constructive side. This can be clearly seen the views and opinions of the above authors.In the period before the formation of new phrases based on word combinations and recognition as lexical units, they are selected linguistic patterns and pass certain stages.

a) The initial period of transition of phrases to complex lexical units; the last period of transition of phrases to complex lexical units;

b) The intermediate period between the initial stage and the final stage. Thus, we believe that the division into stages contributes to the disclosure of the nature of a complex word. At the beginning of this process, which begins with a syntactic application, phrases do not immediately change in the composition of complex words. First of all, they live in the intermediate period between two speech categories (a word combination and a complex word) and have two different linguistic character.

The value and functions of their source phrases partially preserved, and has the character of a compound word, in which they started.Language (syncretic) phenomena living in the so-called interval do not remain final in it. Over time, they develop from the semantic side as a result of frequent and constant application, interrupted by the nature of the beginning of o and forever translated into other language units(complex word).

Thus, summing up the above main idea, we came to the following small conclusions. Firstly, considering the theoretical and practical significance of the study of the structure of the phrase, we decided to classify it as simple and complex phrases.

Secondly, in each of the phrases we gave a number of examples of the fact that each of the phrases has the ability to determine the independent word formation, its morphological changes, structural system, the ability to combine, the role of the word that does not have an independent meaning and independent meaning.

Third, we considered two groups of phrases, divided into «predicative» and «non-predicative», depending on the mutual enrichment of phrases, analyzed the origin of the phrases «fullness», «certainty» and «refinement». This grouping of phrases is based on the relationship between the members of the sentence, not based on the features of the mutual agreement of words.

Fourth, comparing and analyzing the main approaches to complex phrases in the works of several authors, we paid attention to the structural forms of complex phrases.

References

Zharkeshova G. Spelling dictionary of words and phrases combined. – Almaty, 1960. – p. 6.

Seidov Yu. Phrases in the Azerbaijani language, – Baku, 1965. – p.14.

Vinogradov V.V. Questions of studying the phrase. Issues of linguistics, 1954. №3

Prokopovich N.V. On the question of simple and complex phrases. Questions of linguistics, 1959. No. 5. – P. 25.

Filicheva N.I. On phrases in the modern German language. – M., 1969. P. 57.
S. Iskakov Complex words in the Kazakh language. school of Kazakhstan. No. 3, 1963. – p.72.
Sairambaev T. Complex phrases in the modern Kazakh language. – Almaty, 1981. – 44-48 pp.
M. Balakaeva, Modern Kazakh language: syntax of word combination and simple sentence. – Almaty, 1997. – 17-22 pp
S. Zhanpeisova Complex nouns / / word-formation system of the modern Kazakh language. A., 1989.
Akhanov K. fundamentals of the theory of grammar. A., 1979.
Iskakov A. modern Kazakh language. Morphology. A., 1991.
Balakaev M. B. the Main types of phrases in the Kazakh language. A., 1957.
Qasim B. Theoretical basis of complex subject names in the Kazakh language. A., 2002.
Sairambaev T. Complex phrases in the modern Kazakh language. A., 1981.

IRSTI 81. 38(574)

Gizdatov G.G.,

Doctor of Science, Professor, researcher at Konstanz University,
Germany, Konstanz, e-mail: gazinur.gizdat@uni-konstanz.de

THE DISCOURSE OF THE LANGUAGE AND CULTURAL IDENTITY IN THE POST-SOVIET MEDIAL SPACE (Kazakhstan)

The article outlines the rhetorical strategies of social cognition and perception, express edinmass consciousness. In the article an attempt is made to compare the newest cognitive studies of the language in American practice with the leading European discourse studies. On the basis of the selected correlation of cognitive theory and the theory of medial analysis, the author's model of analysis of the conceptual space of the media discourse is developed. The thesis of Sovietization of Kazakhstan's medial space is confirmed by the analysis of samples of mass culture and rhetorical features of Kazakhstan's discourse. The article reveals the trends and examples of official and mass discourse – the ideological «products» of time: from the surviving Soviet cliches to the created national identity. The revealed features of the Kazakhstan media discourse have specific character of the manifestation of post-Soviet culture.

Key words: discourse, identity, mass consciousness, media preferences, psycholinguistic data, stereotype.

Гиздатов Г.Г.,

Констанц университетінің зерттеушісі, профессор, ф. ғ. д.,
Германия, Констанс қ., e-mail: gazinur.gizdat@uni-konstanz.de

Қазақстанның медиа кеңістігінде тіл мен мәдени сәйкестігі дискурсы

Мақала жаппай санада көрсетілетін әлеуметтік таным мен қабылдаудың риторикалық стратегияларын сипаттайды. Мақалада американдық тәжірибеде тілді жаңа танымдық зерттеулерді жетекші еуропалық дискурстық зерттеулермен салыстыруға әрекет жасалды. Когнитивтік теория мен медиальдық талдаудың таңдалған корреляциясының негізінде медиа дискурстың тұжырымдамалық кеңістігін талдаудың авторлық моделі жасалды. Қазақстандық медиалық кеңістікті кеңестік тұжырымдамасы бұқаралық мәдениет үлгілері мен қазақстандық дискурстың риторикалық ерекшеліктерін талдау арқылы расталады. Мақалада ресми және жаппай дискурстың үрдістері мен мысалдары – уақыттың идеологиялық «өнімдері»: аман қалатын кеңестік клишелерден бастап құрылған ұлттық сәйкестікке дейін. Қазақстандағы медиа дискурстың анықталған ерекшеліктері посткеңестік мәдениеттің көрінісіне тән сипатқа ие.

Түйін сөздер: дискурс, сәйкестік, массалық сана, медиа-преференциялар, психолингвистикалық деректер, стереотип.

Гиздатов Г.Г.,

д. ф. н. профессор, стажер-исследователь Констанцского университета,
Германия, г. Констанц, e-mail: gazinur.gizdat@uni-konstanz.de

Дискурс языковой и культурной идентичности в постсоветском медиальном пространстве (Казахстан)

В статье представлены риторические стратегии социального познания и восприятия, выраженные в массовом сознании. В работе сопоставлены американские когнитивные исследования языка с ведущими европейскими исследованиями дискурса. На основе выбранного соотношения

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

когнитивной теории и теории медиального анализа разработана авторская модель анализа концептуального пространства медийного дискурса. Тезис о советизации казахстанского медиального пространства подтверждается анализом образцов массовой культуры и риторических особенностей казахстанского дискурса. В статье раскрываются тенденции и примеры официального и массового дискурса – идеологических «продуктов» времени: от уцелевших советских штампов до создающейся национальной идентичности. Выявленные особенности казахстанского медийного дискурса отражают специфику проявления постсоветской культуры.

Ключевые слова: дискурс, идентичность, массовое сознание, медиапредпочтения, психолингвистические данные, стереотип.

Introduction

Modern Kazakh discourse (in all its manifestations – social, aesthetic, everyday, etc.) can and should be perceived, in our opinion, as a constructed «text». Only at that rate the aesthetic, linguistic and social stereotypes of our time and our place become understandable. What is the «discursive» history of Kazakhstan at the end of the 20th and in 21st centuries: from reconstruction to the middle of two thousands? More precisely, the essence of what is happening in the discourse can be explained in interdisciplinary and perspective terms for further scientific development, presented in the work of V. Ibraeva on the art history of post-Soviet Kazakhstan (Ibraeva, 2014). These include historical and cultural concepts:the matrix of socialism in the land of nomads;liberalization and nationalism; sovereignty in bronze, higt-tech and feudalism; criticism, ethno futurism.

These culturological formulations and fine art history terms themselves very accurately characterize and explain the tendencies and samples of official and mass discourse – the ideological «products» of our time: from the surviving Soviet stamps to the national identity created before our eyes.

Discussion

The analysis of discourse in its various manifestations presupposes different approaches: psychological, semiotic, sociological, culturological, and psycholinguistic. Mediality theory (McLuhan, 2017) and the theory of cultural anthropology of our time (Bachmann-Medic, 2017), in our view, can overcome the current crisis in the humanitarian fields of Kazakhstani science. Let us explain that text (and, accordingly, the material of scientific reflection) is everything not only traditionally published and literary examples, but also theater, cinema and performances, the list is endless. In the modern humanitarian paradigm, the concept of the native speaker's cognitive state is important, and we cannot consider any models of knowledge representation beyond it. Umberto Eco reasonably calls this field ideology: «By ideology we will understand everything that the addressee is somehow familiar with and the social group to which he belongs, the system of his psychological expectations, all his intellectual skills, life experience, moral principles (Eco, 1998: 108). Initially, it should also be noted: «In fact, it should be emphasized that it is not language, but discourse, that is, a special order – different from the substance of language in the sense in which the linguists define the concept of language, but which is realized in language» (Kurtin, 1999: 96).

Finally, the models of situations themselves are necessary for us as the basis for interpreting the text. As the author of the original theory of discourse and the methodology of critical discourse analysis notes: «The most important component of the processes of constructing and perceiving texts is the comprehension of social situations behind them and their cognitive representation» (Dakevan, 2000: 16).

The following hierarchical sequence is constructed: the fundamental one is the derivative of the theory. Let usexplain that the study of the phenomena of thinking and language as special realities with all their specific features cannot be conducted within the framework of the traditional «pure» science, it might be psychology or linguistics. At the same time, in any field of scientific knowledge, it is assumed that both the fundamental theory dealing with the most abstract ideal object and the «second-order» theory, working with derivatives of ideal objects. In this paper, such a fundamental theory is cognitive theory of modern American cognitive research (Fauconnier 2001; Langacker, 1992), and its speech-producing activity is the theory of medial analysis within the general framework of critical discourse studies (Teun A. van Dijk 1995; Wodak 2015).

Cognitive theory and the theory of medial analysis consistently address and differentiate the areas of the three «worlds»: reality, which exists objectively; The state of consciousness and its objective content; the world of objective content of thinking, considered as an actual given and developing «potentiality.»

The most important in the current European critical discourse studies is a detailed discourse-historical analysis of the rhetoric of right-wing populists (Wodak, 2015). So, Ruth Vodak explains what attracts the audience to such politicians. They give an analysis of the linguistic methods used in the programs of political parties, media activities. Perhaps Ruth Vodak, is one of the few who honestly, states that such parties and politicians have developed discursive and rhetorical strategies that make false statements sound innocent, allow one to deny the obvious, overstep the bounds of what is permitted, the series can be continued. For example, a strategy of well-considered ambiguity. Let us explain, first a scandal is provoked (for example, an anti-Semitic caricature), then everything is denied after protests, and then the scandal is redefined and the provocateur acts as a victim. True, for the post-Soviet ideological space – this is all too familiar. The phenomenon of right-wing populism is given in a single link with the successful construction of fear in Western society. In the same series, historical revisionism, which fits well into the current European myths, is considered. A separate block is an analysis of the discourse on nationalism. The key statement of Ruth Vodak is that we are witnessing the normalization of the rhetoric of isolation. As supporting examples from the medial practice of the UK, Switzerland and Germany: (bus posters calling for «illegal immigrants» to leave the country, political speeches, language control policies). It is productive for further research to review the behavior of populist leaders and politicians in social and traditional media, whether it might be Facebook, comic books or «hiden-the-scenes» speeches. A key concept is introduced for modern mass media studies – «authenticity», that is, what it means to be a «true American» (this is in R. Vodak's work), we can correlate this with our realities.

In any case, the analysis of the medial space in a particular country under consideration is impossible outside of the notation, at least in general terms, of the conceptual space and national values that are in interdependence with everything named. Of course, in today's Kazakhstani media realms everything is mixed up.The newly-familiar Soviet simulativeness and its new Kazakh incarnation, in which the signifiers are as far from reality as the former Soviet-internationalist ones. In particular, the situation in the Kazakh media discourse with a return to the traditional mass mentality resembles the socialist communication of the 1930s. But this is replaced by something new. In any situation, an outwardly oriented person has been formed in our society, he creates, and he also uses media products. To date, one can assume the effective and not always positive influence of post-Soviet mythological reconstructions concerning the recent past on the consciousness of the emerging Kazakh society.

Results

The social nature of Kazakhstan society itself was predisposed to such a turn. One of the indicated explanations for a return to socio-political archaism, also evidently present in the Russian mass consciousness is the media preferences of Kazakhstanis. Furthermore, the modern mass media are particularly intensely focused on the emotional, affective side of a person. Today, Kazakhs (Kazakhs and Russian-speaking residents) perceive the world through the prism of Russian ideology, which is clearly nostalgic for the Soviet past. There is an inevitable question – what is in Kazakhstan's medial space? There are Kazakh and Russian ethnoses and, accordingly, Kazakh and Russian-language discourses. With equal clarity their obvious, sometimes hidden symbolic confrontation is present. How should we take the latter?

For today it is more mechanical, rather than an organic mix of cultures. Traditionally and most likely, it is fairly believed that the population of Kazakhstan is sufficiently «immersed» in Soviet ideology. It is obvious that the policy of Russification of non-Russian peoples in the Soviet years led to the Russian identity of the Kazakhs (through the Russian language, Russian history, literature, music, cinema, etc.).

Not so much the Russian language, but the Soviet identity unites our two countries. Precisely this identity is, sometimes even unconsciously, asserted by both politicians and humanists of Soviet and post-Soviet orientation. It is also supported by Russian media and camouflaged is image called «common information space».Besides, even forgotten cliches of Soviet communication have returned to everyday speech practice:

– Take a taxi if you do not like the bus.

– Youcan be sacked, the reareal ways people in your place.»

In this case, we can and should assume that we are also involved in this process, in which «the media are not only neutral means of transmitting information, their ability to transform, their performative, expressive and symbolic possibilities, their specific forms of manifestation, they themselves participate in the process of revealing the sense. Moreover, the modern mass media are particularly, intensively ap-

pealing to the emotional, affective side of a person, thus participating in the restructuring of the perceptual and cognitive structure, «so does the German researcher predict the place of the media in the modern world (Gunter, 2006: 5).

Ideological secondariness and national myth-making are the defining features of the actual Kazakh media discourse. The division of Kazakhstan society into two information spaces: Kazakh-speaking and Russian-speaking – can be adopted with the following clarifications. By this time, the Russian diaspora has ceased to influence the cultural process as an independent force. In due time (the Soviet period), two languages performed different functions in society, served different social and ethnic groups. For a long time, Russian language was also a mechanism for communication, and a means of exchanging information, a progressive language of culture, politics and power. Two spaces carried different values to the society, different symbols and different models of behavior. Russian culture in Kazakhstan has ceased to be fundamental, and Kazakh on the contrary became mass. What is now the Russian style in Kazakhstan? This is a false pathos, impersonality and mediocrity of the author's expression.

In the modern Kazakhstan media discourse, in relation to all of its concrete manifestations, anthropocentrism of interpretation as a cognitive model is the most obvious. The general tendency of modern Kazakhstani traditional and new media is the predominance of actual journalism over analytical materials. At the same time, the manipulation of Russian and Kazakh journalism of our time has become more aggressive.

Perhaps, therefore, rhetorical principles and methods of manipulating the mass audience (advertising texts, propaganda companies, etc.) with suggestive principles of speech therapy are observed recently in Kazakhstan's mass culture, as well as in Russian practice of the last five-seven years. These include, first, the simplification of meaning. Really consumer or choosing mass is saved from superfluous efforts. With respect to the public speech behavior the meaning is simplified in Kazakhstan.

In the modern version of the «Kazakh word» again, likewise in the Soviet years, only speech phrases are found, when everything is right, there is nothing indefinite, vague, and unsaid. At a simple level, this leads to the fact that the meeting of the mayor (akim) of the city in form and style completely resembles the regional conference of the party members.

In Kazakhstan publicistic discourse there is a second «coming» of the officialese. All this is present both on the republican television screen, in state «promises» and in local social advertising, as well as in Kazakhstan newspaper and journalistic publicism. In all these cases there is no «ideal» event, but there are only massive, repetitive images. This is, in most cases, the modern language of Kazakh publicism and television.

Again, as in the 30s of the twentieth century, «loud words» are in favor – a verbal imitation of heavy activity – optimization, formatting. From the same series appears to be the creation of new slogans like «One Hundred Schools – One Hundred Hospitals», «Salamat Kazakhstan», «Employment Road Map – 2020», «Business Road Map 2020», «Informational Kazakhstan». Many abbreviations with similar names have occured: NPP, GFSS, ENPF, Damu, SPC (НПП, ГФСС, ЕНПФ, «Даму», СПК), however the organizations standing behind them are parasitizing on business. They are organizations with intermediary services and no more.

The latest examples, addressed to the population by the state, are: «youth personnel reserve», «culture factor in the crisis epoch», «breakthrough projects», «programs for developing the potential of youth», etc.

What is now the Russian-language «style» in Kazakhstan? This is a false pathos, impersonality and mediocrity of the author's expression. Only one example, when the vocabulary «reveals» itself: «But there were those who were against the line of the party because they tried to defend common sense – those for whom the pain of the people was not an empty abstraction, it passed through their heart, it made their conscience bleed, «- so modern author-journalist writes about party figures of the Soviet era (written by a famous journalist these days).

There is also a phenomenon in the official media discourse, the origin of which lays in cognitive sphere; the phenomenon is known as «reasoning» in pathopsychology. The characteristics of this phenomenon includes weakness of judgments, circumlocution, pretentious-evaluative position, meaningfulness, necessarily accompanied by speech illiteracy. Of course, with a certain assumption, the above examples can be only ranked as the speech errors of their authors. But the overwhelming majority of scientific and publicistic texts with an inevitable regularity will differ by their reasoning, officialese and simulative anthropocentrism of interpretation.

The language and general social patterns of thought (including the aesthetic predilections of the age) are, in this case, interconnected. In the Kazakh media discourse, there is an evaluation model «I'm good, you're bad,» an archaic desire to discredit

someone, identical to the contemporary Russian public discourse. Group-centrism and mythopoetry are the most obvious qualities of the clearly identified and objectively present in the modern discourse of Kazakhstan. This was once written by Kazakhstani historian Nurbulat Masanov, who mentioned, «One of the system characteristics of the structure of such social consciousness is group-centrism with its various projections (ethnocentrism, confessional, regional, class-clan egoism, patriarchal-genealogical narcissism, etc.). Group-centric consciousness is already naturally biased, it is only receptive to complementarity about «its moral community» (groups), yet it is always aggressive towards any, even fair, but critical assessments «(Masanov, 2007: 7).

Conclusion

The Kazakh medial space reflects not only traditional consciousness (primitive-group ideology) but also Soviet experience. It is for this reason that the historical materials, articles about batyrs, akyns and national traditions prevail in the Kazakh-language press. Nevertheless, to designate this historical mythology as the symbolic reconstruction of collective memoryis not possible.Although attempts of identification through ethno-religious solidarity are obvious. From the same series comes the penetration of mythological stereotypes of perception of historical reality into the educational process (modern Kazakhstan textbooks on history and literature). Why did the Soviet community take roots in Kazakhstan? It blends well with the value-normative orientation toward the group, the collective principle: «One of the most important conditions for the implementation of this orientation was conformism» (Abylkhozhin, 2007: 17). We see an attempt to «work» (as well as to manipulate) with traditional values, undoubted submission to authority, the primacy of group values through historical narrative. In the same series, we see the declared conformism (perception of oneself as a particle of the whole and complete submission to it), the ideology of solidarity and the conservative tendency of the Kazakh media discourse. Actually, the national publicism of Kazakhstan throughout the twenty years of its existence has always been marked by an emphatically subjective assessment of all and everything. Any world events are primarily evaluated with caution – and what do they carry for Kazakhstan. Perhaps the last manifestation can be referred to the outlays of the emerging national consciousness. It is curious that this cultivated isolationism after the well-known Ukrainian events became peculiar to Kazakhstan's journalism of recent years.

Kazakh-language press differs from Russian-language press in thematic filling, but not in ideological comprehension of socio-economic and socio-political reality. In the Kazakh press, according to A. Baigozhina: «Events are described as self-sufficient phenomena, as a regular case of culture – outside the dynamics of a changing world, in which these events actually take place» (Baygozhina,, 2000: 36). The Kazakh press is mythologized, and the reader himself, generally, is exalted by the tone of treatment towards him (similar exists in Kazakh oratorical art), and the reader always understands his high mission. Kazakh culture became household and grounded. Cross-cutting themes – the state of the Kazakh language, speculations, interviews, tolgau are the favorite genre of the Kazakh press. Nomadic mentality manifests in the space of reasoning and their abstractness.

There is a propagandist intercourse formed before our eyes, which is a socially-oriented communication, addressed not to a single interlocutor, but to the generalized image of audience. In political and publicistic discourse revives the possibly forgotten Soviet stylistics of conversational style, «reduced» vocabulary, direct appeals to the audience, «joint» with the audience judgments and assessments, only formally close to alive interpersonal communication.

Language is connected with the comprehension of reality. On the basic premise Kazakhstan's speech samples lack the dialogue. Kazakhstan's medial space reflects the real speech and social situations of our time. Everything is mixed up and very mosaic: from archaic and Soviet stereotypes to modern postmodern models. But exactly these modern communications, as some «cultural cans» precisely grasp and reflect our time.

Acknowledgements.

The research was carried out with the support of the grant of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. APO 513 30 19 «Cultural codes of modern Kazakhstan (literary and media discourses)»

References

Abylkhozhin Zh.B. (2007). Mifovosprinimayushcheye soznaniye i ego suggestory [Mythopositive consciousness and its suggestions]. Nauchnoye znaniye i mifotvorchestvo v sovremennoy istoriografii Kazakhstana. Almaty: Dayk-Press. Pp.11-51. (In Russian)

Baygozhina A. (2000.) Kazakhskiye i russkiye gazety respubliki: neperesekayushchiyesya miry parallelnykh kultur [Kazakh and Russian newspapers of the republic: disjoint worlds of parallel cultures]. Kultura i SMI: problemy vzaimodeystviya [Culture and media: problems of interaction]. Almaty: Kredo, pp.36-43. (In Russian)

Bakhmann-Medik D. (2017) Kulturnye povoroty. Novye oriyentiry v naukakh o culture [Cultural turns. New landmarks in the science of culture]. M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 504 p. (In Russian)

Gyunter Kh. (2006) Vvedeniye [Introduction]. Sovetskaya vlast i media [Soviet power and media]. Sbornik statey pod obshchey redaktsiyey Khansa Gyuntera i Sabiny Khensgen. Sankt-Peterburg: Akademichesky proyekt, pp. 5-16. (In Russian)

Fauconnier, Gilles and Turner, Mark B., Conceptual Integration Networks (February 10, 2001). Cognitive Science, Vol. 22, No. 2, pp. 133-187, April-June 1998. Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1292966

Ibrayeva V. (2014) Iskusstvo Kazakhstana: Postsovetsky period [Art of Kazakhstan: Post-Soviet Period]. Almaty: Tonkaya gran, 144 p. (In Russian)

Langacker R.W. (1972) Ronald W. Langacker, Fundamentals of linguistic analysis. New York/Chicago/San Francisco/Atlanta: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1972. Pp. 372. D.J. Allerton (a1). (a1). Department of General Linguistics, University of Manchester. https://doi.org/10.1017/S0022226700004448. **...**

Kurtin Zh.Zh. (1999) Shapka Klementiny (zametki o pamyati i zabvenii v politicheskom diskurse) [Klementina's Head (notes on memory and oblivion in political discourse)].Kvadratura kruga: Frantsuzskaya shkola analiza diskursa [Circle Quadrature: The French School of Discourse Analysis]. M.: Progress, pp. 95-123. (In Russian)

Maklyuen G.M. (2017) Ponimaniye media: Vneshniye rasshireniya cheloveka [Media Understanding: External Human Expansions]. M.: Kuchkovo pole, 464 p. (In Russian)

Masanov N.E. (2007) Mifologizatsiya problem etnogeneza kazakhskogo naroda i kazakhskoy nomadnoy kultury [Mythologization of problems of ethnogenesis of Kazakh people and Kazakh nomadic culture]. Nauchnoye znaniye i mifotvorchestvo v sovremennoy istoriografii Kazakhstana [Scientific knowledge and myth-making. (In Russian)

EkoUmberto (1998) Otsutstvuyushchiye struktury. Vvedeniye v semasiologiyu [Missing structures. Introduction to semasiology]. SPb: Petropolis, 432 p. (In Russian)

Van Dijk T.A. (ed.) (1997) Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. 2 Vols. London: Sage.Google Scholar.

Wodak R. (2015) RuthWodak, «Discursive Construction of National Identity – Austria 2015» (see https://medienportal.univie.ac.at/en/uniview/forschung/detailansicht/artikel/wie-oesterreicherinnen-gemacht-werden/; http://pf.fwf.ac.at/de/wissenschaft-konkret/project-finder/33284).

МРНТИ 16.21.07

Базарбаева А.С.[1], Абилхасимова Б.Б.[2],

[1]к. ф. н. доцент, [2]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru; bahit.babashevna@mail.ru

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ПОДРОСТКА В СВЕТЕ АССОЦИАТИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА

Данная статья посвящена выявлению концепта современного подростка путем ассоциативного эксперимента. Анкетирование учеников разных школ дало интересный материал для создания модели концепта «Подросток». В ходе исследования мы смоделировали ядро, ближнее и дальнее периферии данного концепта. Задачей изучения данного концепта является рассмотрение ценностных ориентаций подростка в свете психолингвистического эксперимента. В ходе эксперимента выявлено, что ценности подростков формируются в зависимости от установок общества, в котором происходит процесс взросления личности. Результаты проведенного анкетирования показали, что реакции школьников на ценности различаются в классах с русским языком обучения и с казахским. Выбор именно данной категории для эксперимента обусловлен возможностью регулирования дальнейших воспитательных мероприятий с целью выявления основных предпочтений подрастающего поколения.

Ключевые слова: концепт, языковое сознание, стимул, реакция, ядро.

Bazarbayeva A.S.[1], Abilkhasimova B.B.[2],

[1]Candidate of Philological Sciences, A/Professor,
[2]Candidate of Philological Sciences, A/Professor of
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru; bahit.babashevna@mail.ru

Value orientations of a modern teenager in the light of an associative experiment

This article is dedicated to identify the image (portrait and character) of the modern teenager by means of associative experiment. During the questening of students from different schools we got lots of interesting information to create concpet «Teenager» . In the course of our research we are modeled the core ,the near periphery and the long periphery of this concept. The task of our research is consideration of teenager with help of psycholinguistic experiment. In the course of the experiment, it was revealed that the values of adolescents are formed depending on the attitudes of the society in which the personality is growing up. The results of the survey showed that students' reactions to values differ in classes with Russian and Kazakh. The choice of this particular category for the experiment is due to the possibility of regulating further educational activities in order to identify the main preferences of the younger generation.

Key words: concept, language consciousness, stimulus, reaction, core.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Базарбаева А.С.[1], Әбілқасымова Б.Б.[2],
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bazarbaeva-aiman@mail.ru; bahit.babashevna@mail.ru

Ассоциативтік зерттеу аясындағы қазіргі заман жасөспірімінің құндылықтары

Бұл мақала заманауи жасөспірімдердің кейпін (мінездемесі және мінезі) ассоциацивті эксперимент арқылы анықтау үшін арналған. Біздің «Жасөспірім» атты концептімізге әртүрлі мектептерде жүргізілген сауалнама қызықты мәліметті берді. Зерттеу барысында бұл концептің біз өзекті (ядроны), жақын периферияны, алыстағы периферияны анықтадық. Бұл концепті зерттеудің негізгі мақсаты заманауи жасөспірімнің кейпін психолингвистикалық эксперимент көмегімен анықтау. Зерттеу кезінде жасөспірімдердің құндылықтары тұлға қалыптасу үрдісі қоғам ұстанымдары негізінде қалыптасатыны анықталды. Сауалнама кезінде қазақ тілінде білім алатындар жасөспірімдердің орыс тілде білім алатын оқушылардың жауаптары бір-бірінен алшақтығы байқалды. Осы жастағы оқушыларды таңдау себебі өсіп келе жатқан жасөспірімдердің бала шақта талғамын реттеу мүмкіндігі анықталды.

Түйін сөздер: концепт, тіл сана-сезімі, ынталандыру, реакция, өзек (ядро).

Введение

Целью данной статьи является выявление с помощью анкетирования портрета современного подростка, его приоритетов и ценностей. Актуальность исследования заключается в моделировании концепта «подросток» с помощью ассоциативного эксперимента, зарекомендовавшего себя как главного источника достоверной информации. Если ранее проводимые исследования касались изучения языкового сознания подрастающего поколения другими методами, то данный эксперимент способствовал конструированию модель концепта путем ассоциативного эксперимента.

Одним из методов исследования языкового сознания, зарекомендовавшим себя в качестве достоверного способа, обеспечивающего доступ в сферу сознания, является психолингвистический ассоциативный эксперимент. Ассоциативный эксперимент (англ. association experiment) – вид психолингвистического эксперимента, предполагающий метод проектирования мотивации личности. При этом виде испытаний регистрируются: тип возникающих ассоциаций, их частотность, объем ассоциаций за указанное время, также при этом важным является учет поведенческих и физиологических реакций. Ассоциативный эксперимент справедливо признается одним из надежных методов изучения: а) значения слова (А.А. Залевская), б) образов сознания, овнешненных вербальными ассоциациями (Е.Ф. Тарасов, Н.В. Уфимцева), в) межъязыковых и межкультурных контактов (А.А. Залевская, Ю.А. Сорокин, Н.В. Дмитрюк). Так, в предисловии к «Словарю ассоциативных норм русского языка», А.А. Леонтьев пишет: «Если нам нужно найти метод, с наибольшей объективностью позволяющий вскрыть «культурную» специфику словарных единиц, вскрыть те побочные, непосредственно не релевантные для обобщения семантические связи, которые имеет данное слово, его семантические «обертоны», – без сомнения, таким методом является ассоциативный эксперимент» (Dictionary of the associative norms., 1997: 12).

Анализ работ российских и отечественных авторов прошлых лет и современности позволяет утверждать, что для лингвистики характерно обращение к феномену «сознание» и «языковое сознание», изучение их механизмов в рамках определенной концепции. Как справедливо отмечает Н.В. Дмитрюк, в данный момент преждевременно говорить о завершенности и целостности этой концепции в лингвистике.

При проведении эксперимента должное внимание уделяется методически правильному составлению анкеты, которое предусматривает исключение разночтений в формулировках заданий, отбор слов-стимулов и под. При составлении анкеты мы придерживались общепринятых правил для проведения психолингвистического эксперимента, которые включают в себя следующие требования. Во-первых, анкета должна быть понятной, язык доступным, формулировки заданий не должны быть осложняться громоздкими научными терминами. Во-вторых, анкета должна заинтересовать респондента, привлечь его внимание. Для этого можно использовать элементы игры, различные иллюстрации и красочное оформление. В-третьих, желательно учитывать количество и объем заданий. Чем

проще и понятней анкета, тем больше шансов получить достоверный результат. В-четвертых, анкета должна иметь соответствующую структуру: введение, предваряющее само задание, должно быть составлено таким образом, чтобы респондент почувствовал свою значимость при проведении эксперимента, проникся его идеей. Человек, участвующий в эксперименте, должен понять всю серьезность и необходимость проведения данного исследования. В-пятых, формулировка задания должна исключать разного рода недопонимания, не допускать разночтений, которые могут вызвать нежелательную реакцию (Dmitryuk, 2000:12).

Эксперимент

Проведенный эксперимент является попыткой исследования языкового сознания школьников многонационального Казахстана. Направленный ассоциативный эксперимент проводился строго по установленным международным стандартам проведения ассоциативных экспериментов. Информанты заполняли анкеты с просьбой ответить на два вопроса, связанных с представлением в сознании информантов образа современного подростка. Полученные данные проведенного эксперимента позволили смоделировать структуру и содержание данного представления или концепта. Было выявлено ядро, ближняя и дальняя периферии данного концепта.

Необходимо отметить, что в целом на данный стимул реакции в основном положительные, они составляют примерно 90% от общего количества опрошенных. При конструировании концепта учитывались возрастные, гендерные и языковые критерии, необходимые для анализа данных анкетирования.

В ходе анкетирования подросток моделирует образ «идеального» человека, образ, к которому надо стремиться. Подростковый возраст – это определенный этап в жизни каждого человека, когда формируется личность, поведение, самовыражение и самореализация подростка. Подросток переживает один из самых сложных, противоречивых и значимых периодов жизни. Эта пора поиска и постижения себя, представления себя в разных ролях, это отчаянное желание доказать свою взрослость и независимость. Проблемы подростков в школе зачастую не связаны не только с учебой. Гораздо больше их волнует признание сверстников, получение нового опыта, поиск своего места в жизни. На основе заполненных анкет можно составить «портрет» подростка, который желает видеть себя именно таким.

Каким же подросток представляет себя? Какие ценности ориентации важны для современного школьника?

Понятие «ценность» в широком понимании означает нормы поведения, влияющие на регулирование видов деятельности человека (Dictionary / Ed. M.Yu. Kondratieff //, 2006: 132).

В узком значении ценность – это те критерии, которых придерживается человек, самое важное и ценное для него, его убеждения и представления об окружающем его мире. Утверждаясь в жизни, подросток распределяет общепринятые ценности и придерживается тех ценностей, которым придает большую значимость. Ценностная ориентация для любого человека является важным элементом сознания, в котором преломляются нравственные и этические представления об, окружающем мире. Также ценностные ориентации существенно влияют на представление человека о самом себе. Ценности, придерживаемые в данном обществе, тесно связаны с поведением подростка, оказывают свое влияние на их поведение и на их поступки. Поэтому в своем исследовании мы ставим цель выяснить ценностные ориентиры современного школьника.

Ценностные ориентации подростка формируются постепенно в процессе его взросления. Формирование системы ценностных ориентации представляет собой процесс становления личности, и эта система является средством реализации определенных целей. Механизм ценностной ориентации реализуется следующим образом: потребность-интерес-установка-ценностная ориентация. Интерес – это осознанная потребность, установка – это предрасположенность к определенной оценке на основе социального опыта, приобретаемого личностью по отношению к тем или иным социальным явлениям, и готовность поступать в соответствии с данной оценкой. Ценностная ориентация воспринимается нами как общая направленность сознания и поведения личности (Dictionary / Ed. M.Yu. Kondratieff //, 2006:154).

В анкетировании принимали участие учащиеся из трех разных школ города Алматы: школа- лицей 92 Махатмы Ганди, школы – лицей 178 и НИШ ХБН г. Алматы. Были приглашены добровольцы, желающие ответить на вопросы анкеты. На вопрос: «Каким Вы себе представляете современного школьника?» – большинство ответило, что *умным* он должен быть прежде всего, ответило 22 % из всех опрошенных, *це-*

леустремленным 16 %, *разбирающимся в новых технологиях* 15 %, *современным* или (шагать в ногу со временем) 14%, *разносторонним* – 13 % , *независимым* – 12% и *знающим несколько языков* – 8 %. Эти положительные качества, которыми обладает современный подросток. Эти качества самые частотные и составляют ядро нашего концепта.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования, было выявлено, что по значимости жизненных ценностей учениками самыми частотными были выделены такие реакции, как «*умный*», «*знание нескольких языков*». Эти реакции составляют ядро концепта. Ближнюю периферию занимают такие реакции, как «*целеустремленный», «разбирается в новых технологиях», «современный*». Дальнюю периферию концепта составили такие реакции, как *«разносторонний» и «независимый»*.

Нами получены следующие данные эксперимента:

В ходе исследования, было выявлено, что по значимости жизненных ценностей, учениками самыми частотными были выделены такие реакции, как «*умный», «знает несколько языков*». Эти реакции составляют ядро концепта.

Ближнюю периферию занимают такие реакции, как «*целеустремленный», «разбирается в новых технологиях», «современный»* у ребят из русского отделения. Так, для русской группы эти данные главными в силу наличия ценностных ориентаций – развивать навык не только в одной плоскости. Уметь развить способности и в гуманитарных, и технических науках. Кроме занятий в школе заниматься в кружках по интересам. Скажем, спортивных, музыкальных, танцевальных. Это предполагает развитие разносторонне развитой личности, что является одной из задач обучения в школах.

Независимость для подростка – это в силу его возрастных данных – это самое важное. Подросток доказывает всем и вся, что он является самостоятельной личностью. Личностью, которая сама принимает решения, не зависит от решения взрослых и школы. Другое дело, как это у него получается…

В дальнюю периферию вошли такие реакции, как «*разносторонний», «независимый»* в русской группе. Надо сказать, что здесь взгляды ребят по языкам обучения различаются.

Ядро частотных реакций анкет из казахских классов составляет *«ақылды», «көп тілді меңгерген».*

К этим данным в ближнюю периферию учеников казахского отделения добавился такая реакция, как «*тәртіпті*». Мы считаем, что этот критерий является важным для традиционного воспитания казаха. Следование традициям, быть верным воспитанию общества является для учеников казахской группы приоритетными.

В казахской группе в поле дальней периферии названы такие реакции, как «отансүйгіш», «еңбекқор», «зияткер». Ребята считают эти критерии наиболее важными, что очень радует.

По данным анкет, полученных от школьников города, мы видим, что ядро концепта практически одинаково. Реакции *умный/ақылды* и *знает много языков /көп тілді меңгерген* обозначены как самые частотные как в русской группе, так и казахской. Это отражает тот факт, что ценностные ориентации ребят практически совпадают. Самый главный критерий, предъявляемый к себе и современному подростку – это ум и знание языков. Естественно, эти критерии выдвинуты нам временем. Родители и учителя утверждают, что самое главное для школьника – это развивать свой и ум и знать несколько языков. Как видим, этот критерий выдвигается обществом, что не может влиять и на решение подростков в выборе критериев для идентификации и самоидентификации. Выбор многих критериев в самоидентификации школьников определяется воспитанием в семье, обществе. Для современного общества востребованы умные и самодостаточные члены общества.

В результате проведенного эксперимента мы выявили разные точки зрения на современную молодежь. Часть взрослых и самих подростков считают школьников людьми ненадежными и безответственными, «привязанными» к интернету и всевозможным гаджетам. Другая часть ребят считают, что за современной молодежью будущее. Молодые люди – это новое поколение нашей страны. Исследование показало, что по результатам анкетирования подростки являются думающими и стремящимися к знаниям. Молодежь понимает, что именно через знания и старания можно добиться своих целей и поставленных задач. Современная молодежь – люди довольно амбициозные, ставящие перед собой выполнимые цели и задачи, которые им предстоят достичь в этом непростом, полном новизны мире.

Образ подростка в СМИ и кино формируется несколько другим образом. Это обычно брутальные, эксцентричные, самовлюбленные образы. Если растет поколение, которое ценит в себе и в других школьниках такие качества, как любовь к своей Родине, можно только восхищаться этим поколением.

Заключение

Мы считаем, что проект достиг своей цели, с помощью опроса образ современного ученика был смоделирован. Современный подросток – это человек умный, целеустремленный, разбирающийся в новых технологиях, разносторонний, независимый и знающий несколько языков. Будущее нашей страны в надежных руках, так как выявленный новый образ подростка соответствует всем критериям положительной современной личности.

Таким образом, задачи, поставленные в работе, успешно реализованы в ходе экспериментального исследования.

Литература

Словарь ассоциативных норм русского языка/ Леонтьев А.А., А.П. Клименко, А.Е. Супрун (под редакцией А.А. Леонтьева). – М.: Издательство МГУ, 1977. – 192 с.

Дмитрюк Н.В. Формы существования и функционирования языкового сознания в негомогенной лингвокультурной среде. – Дисс…докт. фил наук. – М., 2000. – 445 с.

Словарь / Под.ред. М.Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.

References

Dmitryuk N.V. (2000) Forms of the existence and functioning of linguistic consciousness in an inhomogeneous linguocultural environment. Diss ... Dr. phil sciences. M., 2000. 445 p.

Dictionary. Ed. M.Yu. Kondratieff (2006) Psychological Lexicon. Encyclopedic dictionary in six volumes. Ed.-sost. L.A. Karpenko. Under ed. A.V. Petrovsky. M .: PER SE, 2006. 176 p.

Dictionary of the associative norms of the Russian language (1977) Leontiev A.A., A.P. Klimenko, A.Ye. Suprun (edited by A.A. Leontiev). M .: Publishing House of Moscow State University, 1977. 192 p.

IRSTI 82:81-26

Bazarbayeva M.M.[1], Orwin D.[2],

[1]doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[2]PhD, Professor of Department of Slavic Languages and Literature, Toronto University, Canada,
e-mail: bazarbayeva.meruyert@gmail.com, donna.orwin@utoronto.ca

PICTURE OF THE WORLD IN THE WORKS OF BILINGUAL WRITERS

In this article the bilingualism problem is considered. And also concepts about their distributions and features are given. Each bilingual writer has inherent only to him a style of the letter, that is language features. In works by writers-bilingual it is possible to see features of language images of the whole world. To collect words which define a language image of the world and to consider their division into lexical sema. Bilinguals writers use several words which belong to national knowledge of the Kazakh people. Also to take psychological components of the language relations in attention and to study dictionary actions. Each nation perceives the world in the native language by means of the different language facts, the language world of the environment, generally, are similar in logical images of the world in human consciousnesses. The similarity between the phenomena gives the chance to replenishment to lexemes. In creation of a world image at people all mental actions work: sensuality, concept, feeling, understanding and thought, self-understanding, etc. The image of the Universe is primary condition of a concept of the world.

Key words: bilingualism, language picture of the world, semantics, sema, writer, bilinguals.

Базарбаева М.М.[1], Орвин Д.[2],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 3 курс докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Славян тілі және әдебиеті кафедрасының профессоры, PhD, Торонто Университеті, Канада,
e-mail: bazarbayeva.meruyert@gmail.com, donna.orwin@utoronto.ca

Билингв жазушылар шығармаларындағы әлем бейнесі

Бұл мақалада қостілділік мәселесі қарастырылған. Олардың бөлінісі, ерекшеліктері жайлы анықтама берілген. Әрбір қостілді жазушының өзіндік жазу стилі болады, яғни тілдік ерекшеліктері бар. Билингв-жазушылары шығармаларындағы әлемнің тілдік бейнесінің ерекшеліктерін анықтау. Әлемнің тілдік бейнесін анықтайтын сөздерді жинақтап, олардың лексикалық семаларға бөліністерін қарастыру. Билингв-жазушылар қазақ халқының ұлттық танымына жататын бірнеше сөздерді қолданып отырады. Тілдік қатынастардың психологиялық компоненттеріне назар аудара отырып, сөздік іс-әрекетті зерттейді. Әр ұлт өз тілінде дүние, әлем туралы түсініктерін түрлі тілдік фактілер арқылы кесіп-пішеді, қоршаған әлемнің тілдік әлемі, негізінен алғанда, адамдар санасындағы дүниенің логикалық бейнеленуі жағынан ұқсас болып келеді. Құбылыстар арасындағы ұқсастықтар ұғым категорияларын жасайтын лексемалардың толығуына әсер етеді. Әлемнің бейнесін қалыптастыруда адамның барлық психикалық әрекеттері қатысады: сезіну, қабылдау, түйсіну, түсіну және ойлау, өзінше ұғыну т.б. Әлемнің бейнесі дүниені танудың алғышарты болып табылады.

Түйін сөздер: қостілділік, әлемнің тілдік бейнесі, семантика, сема, жазушы, билингв.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Базарбаева М.М.[1], Орвин Д.[2],
[1]докторант 3 курса Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]PhD, профессор кафедры Славянского языка и литературы, Университет Торонто, Канада,
e-mail: bazarbayeva.meruyert@gmail.com, donna.orwin@utoronto.ca

Картина мира в произведениях писателей-билингвов

В данной статье рассмотрена проблема двуязычия. А также даны понятия об их распределении и особенностях. У каждого двуязычного писателя есть присущие только ему стиль письма, то есть языковые особенности. В произведениях писателей-билингвов можно увидеть особенности языковых образов всего мира. Собрать слова, которые определяют языковой образ мира и рассмотреть их разделение на лексические семы. Билингв-писатели используют несколько слов, которые относятся к национальному познанию казахского народа. Также необходимо взять во внимание психологические компоненты языковых отношений и изучать словарные действия. Каждая нация воспринимает мир на родном языке с помощью разных языковых фактов, языковой мир окружающей среды, в общем, схожи в логических образах мира в человеческих сознаниях. Сходство между явлениями дает возможность пополнению лексемам. В создании мирового образа у людей действуют все психические действия: чувственность, понятие, ощущение, понимание и раздумие, самопонимание и т.д. Образ вселенной является первичным условием понятия мира.

Ключевые слова: двуязычие, языковая картина мира, семантика, сема, писатель, билингв.

Introduction

Any natural language shows simple classification of the truth, lives in collective language consciousness of owners of concrete national language. Even at all not developed, the languages which don't have «language of science» can perform function of «a create of an image». The Universe model made on the basis of material of this language can differ, seem a little absolutely simple, but in language consciousness of owners of that language he possesses a full picture. About a concept of bilingualism and extent of studying has assumed two languages of E.Yu. Protasov so: «Bilingualism in isolated cases, multilingualism in simple concepts – an opportunity to speak in two languages, that is, extent of studying two languages are similar to extent of studying of the native language, and in the scientific purposes – systematically to use two languages in everyday life. Languages can develop in society or be formed equally and also be added with each other or to be independent. In stable language states can live in society the highest the status prestigious language and low the status unknown language. The first – differs in difficult grammar, is used generally in official cases and written works. And the second – in everyday life, oral informal conversation» (Protasova, 1999: 6). Each nation perceives the world in the native language by means of the different language facts, the language world of the environment, generally, are similar in logical images of the world in human consciousnesses. The similarity between the phenomena gives the chance to replenishment to lexemes. If names of these types a concept create a language basis, then from a language picture it is possible to learn features of the nation about the phenomena of the world.

In today literary criticism research problems with linguistics are considered. Means to us studying of a language picture of bilingual writers is a current problem.

As the language picture of the world is formed on features of historical events, geographical prerequisites and ethnopsychology of the separate people is always characterized by national and cultural specifics. On this basis in modern science language is one of the leading signs of ethnos. But the national and cultural feature is defined leaning on bases universal perception of the world: analyzing data of language open the road to a global picture of the world, in them the main, universal concepts of a uniform universal cross-cultural concept are shown.

Language characterizes the truth in two ways:

From the true world → to thought
From thought → to language

If for mankind the true world only one, then perception, knowledge to create in consciousness a uniform picture of the world at each person, at each nation it perceive in different degree in various interpretations. On it in language in dependence of the conceptual world informative particles of the Universe are shown on the in an outlook of the owner of language, on the are characterized, and the owner of language tries to show informative thoughts in a world picture kept in the language. For definition a cultural picture of the nation of language

considering one of favorable methods is to define the image similarity and difference a true picture of the world in typology of different languages (Kazakh, Russian, English). A. Alimzhanov, B. Dzhandarbekov, A. Zhaksylykov, S. Sanbayev, R. Seysenbayev, etc. are considered as Russian-speaking writers of Kazakhstan. The general task of these writers – to show in the works the different fate of Kazakhs, customs of life, culture, features of characters. In works of bilingual writers «the language picture» and «a language picture of the world» describe not Russians, and life and the culture of Kazakhs in Russian. Therefore in works of bilinguals writers to define interesting and not clear processes.

Experiment

The world picture in language undoubtedly takes the place in the doctrine based to the truth of the person. In consciousness of the person the picture of the world is perceived in common form, a poetic image, a conceptual basis and language character. If the ordinary picture of the world is based on a simple form of thinking of the person, then the conceptual picture is a scientific picture and conclusions of feeling of consciousness of a true object in human consciousness. The poetic and language picture of the world is a language picture in the form of conceptual and ordinary the world around. From the point of view of O.G. Dubrovskoy if known for much a conceptual picture of the world are similar, then on the contrary at the people speaking only one language and having relationship in one language can be on a miscellaneous, the data received by the Universe by a living language they make a language picture of the Universe and have two main functions. 1. To show conceptual pictures of the world. 2. To explain a language picture of the world by means of language means (Karaulov, 2004: 72). About a language picture of the world from the point of view of A. Brutyan: «the language picture of the world – is considered data about the inner and outside world received by natural national language». On reasonings V.N. Tely, «Constants of a language picture of the world because by means of these names in a conceptual picture about the Universe have introduced daily concepts» (Thalia, 1996: 225).

In works by bilingual writers life of village, a ritual, customs of the Kazakh people are represented. Also встречаютя national units and combinations of words. In works written in Russian of bilingual writers it is possible to see lexical units the designating national knowledge, a beating of the Kazakh people. Means any reading works by bilingual writers imagine life and customs of the Kazakh people before eyes.

Creation of the text in language of the acquired language culture, i.e. commission of the act of communication with the purposes peculiar to him (elaboration of adequate representation of «others» image in consciousness of the carrier of that language on which the image is entered) is a special kind of activity. Synthesis of two language cultures functioning in one consciousness transfers information with features inherent in her. The way of the description creative билингвалыюй in language of the acquired / Russian culture differs in the identity of primary language picture of the world from a way of the description, in our case – the Russian writer. He has the properties, the qualities which influence the Russian reader otherwise, than a way of the writer belonging to the culture of the native speaker of Russian. It was only the optimum way which needed to use in language collective (active bilingualism).

Webster writes in the dictionary that bilingualism: «Having or using two languages especially as spoken with the fluency characteristic of a native speaker» (Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, 2003: 386). Above we said that from the scientific point of view the bilingualism – is system to use two languages in everyday life. In Kazakhstan there are writers-akyns who use two languages at the same time. They are Kazakhs, but write in Russian. And therefore if to take works by bilingual writers, that is differences of a language picture of the world.

Results and discussion

If we investigate Rolland's work Seysenbayeva «Flight», then we will notice style, language feature there. The writer of bilinguals repeats a little belonging to national knowledge of the Kazakh people. As shows A.B. Tumanov in the monograph, investigating work of the writer, the art text can be considered on three semantic spheres. It: «Person», «Material world», «Nature» (Tumanova, 2010: 78).

The first semantic sphere of «People» is on the middle of systems and is directly connected with act of man, depends from related and age features of the Kazakh people. To the second semantic sphere the subject connected with everyday situations and consumer produktion of Kazakhs under the name «Material world» enters. The third semantic sphere «Nature» – the representative of the Kazakh nation unites with the place of the person different natural

truthfulness – geographical and climatic features, flora, fauna (Makhmudov, 1989: 85).

In the semantic sphere of «People» such theme groups of lexicon are divided, for example: names of socio-political pictures, names of people on implementation of military obligations, names of persons on relationship, names of persons on age, etc.

As above at each weapon it is told there are names. For example, in the semantic sphere of «People» for an explication of a language picture of the world writers of a bilingual widely used theme groups as «names of persons on relationship», «names of persons on age». Bilinguals the writer in works of art without changing author's the message freely I used the Kazakh words I aksakal, zhigit, batyr, aga, ake and others. Often in this truth the direct or author's word was used in the form of the address or just same or other names of persons without the translation. For example:

Kudaybergen was developed and left a yurta. He was properly touched by a grief of a myrza, and he didn't want to upset more the leader (Seysenbayev, 1988: 46).

– Batyr, batyr! Don't sleep! I go to investigation. It is necessary to look through what pass we will go to China. I take with myself two dzhigit, and you order the others (Seysenbayev, 1988: 47).

– Perhaps we will go for a week to the forester of Oraz-aksakal? We will fish, mushrooms we will gather, berries, and? (Seysenbayev, 1988: 14).

«Apa!»

Report the Bayan... Allah will give, maybe I will see still her. And if isn't present, protect her. She is a woman... she is a daughter yours... especially protect... she not in ours I am glad I have gone, and in the nagashy (Seysenbayev, 1988: 13).

The analysis of lexical measurements making the semantic sphere of «People» has shown what attaches particular importance on life, history of Kazakhs, referentivny space of culture, different properties and names of persons, on national customs. The writer bilinguals has explained an inherent concept of a personal picture of the world to the people and the person of the people historical developments and changes from a position of a world look. In fact, Russian-speaking writers show a role of this semantic sphere in works of art. The semantic sphere «Material world» is equipped with theme groups as names of tools, things, ware. The factor of «Truth» interests measurements of everyday life, the culture of the Kazakh people. We will pay attention to theme groups «Household tools, names of ware». Nomadic Kazakhs used convenient ware for a people nomad, on season, on weather and corresponding to temperature conditions. For preservation of drinks and food there are several names of ware: қоржын, torsos қ, тостаған, drinking bowl, etc. For example:

– In that case... – Beksultan has removed tied up to a ceiling torsyk and has found in tostagan to kumys. Having got a knife keen as a razor because of a belt, he has slashed with him on a thumb, and in тостаган scarlet blood has dug (Seysenbayev, 1988: 48).

Beksultan has burst out laughing and so tostagan has begun to jump in his hand and kumys has spilled on a floor (Seysenbayev, 1988: 42).

There has passed the midday heat, but till the evening still it was possible to cook three times meat in a kazan (Alimzhanov, 1973: 101).

– And I that, I... I not for, I to you... – and Zhanay has obsequiously stretched torsyk Erkinbayu (Seysenbayev, 1988: 476).

– And what, there was something? – the old man has scaredly asked, and his hands holding a piala with tea have begun to tremble (Seysenbayev, 1988: 494).

Having bent a palm, she long looked towards mountains, then has poured water in a black kazan, has made fire and has filled the oven with a dry kizyak (Seysenbayev, 1988: 98).

Lexical measurements the «Names of clothes and footwear» making theme groups are factors of an external picture of traditional life of the Kazakh people. There are names of clothes and footwear possessing to Russian equivalents however in such lexemes the tallying of the main sema and a sema of other equivalents can be because of different cases peripheral this. Names of clothes in connection with a language picture of the world and national mentality of the writer a bilingual it is widely shown in the words of the author. In fiction meet national clothes of people and about their characteristics much. We will give several examples:

Noyan stood apart. On him there were new trousers from a zhargak – the skins of a foal edged by silver threads (Alimzhanov, 1973: 56).

– It you, Seil? Pass, the sonny, – mother Meruert by a soft and pleasant voice has told. The daughter, lay to Seil tayter (Seysenbayev, 1988: 456).

However he didn't supet to reach – directly before him it has turned out fur борик the rider who already has managed to climb a slope. Kudaybergen has shot, without aiming, and borik was gone (Seysenbayev, 1988: 456).

– Say that for good reason. – And Kudaybergen has gloomy looked at the coeval, huge speckled small whose mighty shoulders of a raspirama all right the cut-out beshmet (Seysenbayev, 1988:26)

Here he will also take off an beshmet in the house, but why such sharp, powerless melancholy stings his heart, otny tears? (Seysenbayev, 1988:12).

I left a yurta stately to a baybisha in a white kimeshek (Seysenbayev, 1988: 160).

«Remove to a zheletke», – I have told Tobet (Seysenbayev, 1988: 138).

I have presented to him is balder tymak, and he as has arrived to itself, so also has opened factory on release of the Kazakh tymak, and now, speak, Kazakh тымак the whole world is known (Seysenbayev, 1988: 292).

He stood, having thrown with a wolf fur coat shoulders, on the head of him grew bald malakhay (Alimzhanov, 1973: 324).

And a herds-man on a long-maned black stallion, in a saddle, uveshenny a kite and feed bags, in a huge bare malakhay, dragging for itself long birch kuruk, I have driven up directly to crowd. Over a fur coat on him I was fragmentary chekmen' (Alimzhanov, 1973: 324).

Sewed from a skin, wool of footwear and outerwear from this group is given the chance to confirm the analysis of language measurements. From this it is possible to see features of life of the nomadic people and that the cattle breeding was important for them. Corresponding to national and cultural traditions of ware, musical instruments, food have been made of raw materials that was on hands (a skin of animals, a tree, a cane, milk, etc.), the fact that some musical instruments have been made of household withdrawal and food (for example, zhetyshka, seven guts) can be the proof in a structure of a literary discourse.

For example: Kudaybergen has settled down on a Torah, a place of honor.

– What will you drink, the batyr? – Kisyk has inquired.

– And what is?

– Kumys, tary, kozhe, saumal, ayran... (Seysenbayev, 1988: 19).

Bowls at a kumys have gone on hands again (Seysenbayev, 1988: 89).

Yes you are well, devourers of entrails, kazy, karta, zhaya, zhala, a mant, beshbarmak, borsch, dumplings of pelmeni, the Korean salad, brisket, blood sausage, a chakhokhbila, shish kebabs, lamian, chicken legs!!! (Zhaksylykov, 2006: 65).

Meruert has laid a cloth, has put bauyrsak on a table, and Seil looked at the girl, doing not miss any her movement: he liked in her everything – as she goes as showers a thick braid for a shoulder... [Seysenbayev, 1988: 456].

The stalks a chiya firmly weaved by threads one to another could serve in economy instead of an oriental carpet. On them it was possible to dry curt, cottage cheese (Seysenbayev, 1988: 338).

She at the same time baked flat cakes and cooked soup, peeled potatoes, pounded grain in a wooden mortar that at night to make of new grain tasty and nourishing drink to biday-kozhe (Seysenbayev, 1988: 354).

So, the analysis of lexical measurements the «Material world» making the semantic sphere reflected by genes of life of the nomadic people shows a theme group of lexicon which is the choice of the writer bilingual. National lexicon shows that existence and customs of life of Kazakhs is an important part of a national picture.

In fact, in art texts of Russian-speaking writers of a rasprotranena theme groups as names of tools, clothes, ware. Stimulate measurements the reflecting cultures of the Kazakh people, everyday life.

The nomadic people of Kazakhs used ware convenient for a kochevaniye, on season, on weather and temperature requirements. And also in works by the writer it is possible to meet often about a yurta of the Kazakh people.

And you probably, have forgotten how Akboz has beaten out a hoof that part to a kerege where your father usually lay? Fragments to a kerege have touched the head of your father, and he, having been ill day two, has died in a new moon. Do you remember? (Seysenbayev, 1988: 69).

Kudaybergen has raised yurta bed curtains, and the vglaz to him was struck by the yellow sun of a decline; the sun died in the eyes, leaving away the sky painted in kravovokrasny color, and he has shuddered (Seysenbayev, 1988: 33).

Through opened tunlik in a yurta cold clean stars looked, it is illusive shaking in moonlight night in the dense black-blue sky, the boy has wiped eyes and has hidden – the grandfather with the grandmother slept, was heard from equal sleepy breath (Seysenbayev, 1988: 452).

As it is told above, indeed names of different oruzhiya. For example, names of many weapon of the Kazakh people besatar, koramsa, kamshy, etc. occur in works by R. Seysenbayev. For example:

And has distorted him disgust. He saw more than once how throw kuruk over an obstinate horse (Seysenbayev, 1988: 59).

Suddenly the gloom has started back, and I have seen the old man who ran near me, shaking kamshy. The word of a kamshy – derivative of the root Kam meaning in the ancient time the demiurge (Zhaksylykov, 2006: 31).

And then... – Kudaybergen has become gloomy. – Then these three have rushed, have rushed on me,

I have scattered them. At one besatar I have pulled out and – I tear up (Seysenbayev, 1988: 38).

Conclusion

Results of the analysis of a structure in a Russian-speaking art discourse of the Kazakh words have given the chance to tell writers to bilingual about the image them national world knowledge, perception of views.

Lexical units data in the work by Rolland Seysenbayev «Flight» are an indicator of a world picture, a clean picture not of Russians, and the world of the Kazakh people. Feature of the Russian-speaking writer a bilingual considerably in use of toponyms, the address, the raised voice.

Литература

Протасова Е.Ю. Становление и функционирование двуязычия // Материалы по исследованию билингвизма. – М.: МГУ, 1999. – С. 3-15.

Караулов Ю.Н. Концептография языковой картины мира // Сборник статей: Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты. – М.: Ин-т языкознания РАН, 2004. – С. 69-83.

Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки и культура», 1996. – 288 с.

Merriam-Webster's Collegiate Dictionary, Merriam-Webster, Inc.; 11th edition, 2003. – 1664 p.

Туманова А.Б. Контаминированная языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва. Монография. – Алматы: КБТУ, 2010. – С. 260.

Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. – 283 с.

Сейсенбаев Р. Трон сатаны: Роман: Повести. – М.: Худож. лит., 1988. – 511 с.

Алимжанов А. Караван идет к солнцу. – Алма-Ата: Казахское государственное издательство беллетристики, 1973. – 168 с.

Жаксылыков А. Сны окаянных: Трилогия. – Алматы: ТОО «Алматинский издательский дом», 2006. – 256 с.

References

Alimzhanov A. (1973). Karavan idet k solncu [The caravan goes to the sun]. Alma-Ata: Kazakhskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo belletristici, 168 p. (In Russian).

Zhaksylykov A. (2006). Sny okayannykh: Trilogiya [Dreams of damned: Trilogy]. Almaty: TOO «Almatinskiy izdatel'skiy dom», 256 p. (In Russian)

Karaulov Yu.N. (2004). Kontseptografiya yazykovoy kartiny mira [Kontseptografiya of a language picture of the world] Sbornik statey: Yazykovoye soznaniye: teoreticheskiye i prikladnyye aspekty. M.: In-t yazykoznaniya RAN, p. 69-83. (In Russian)

Makhmudov H.H. (1989). Russko-kazakhskiye lingvostilisticheskiye vzaimosvyazi [Russian-Kazakh lingvostilistichesky interrelations]. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 283 p. (In Russian)

Merriam-Webster's Collegiate Dictionary. (2003). Merriam-Webster, Inc.; 11th edition, 1664 p.

Protasova E.Yu. (1999). Stanovleniye i funktsionirovaniye dvuyazychiya [Formation and functioning of bilingualism]// Materialy po issledovaniyu bilingvizma. M.: MGU, P. 3-15. (In Russian)

Seysenbayev R.Sh. (1988). Tron satany [The throne of Satan]: Romany; Povesty. M.: Khudozh. Lit., 511 p. (In Russian)

Thalia V.N. (1996). Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty [Russian phraseology. Semantic, pragmatical and linguoculturological aspects]. M.: Shkola «Yazyki i kul'tura», 288 p. (In Russian)

Tumanova A.B. (2010). Kontaminirovannaya yazykovaya kartina mira v khudozhestvennom diskurse pisatelya-bilingva [Kontaminirovannaya a language picture of the world in an art discourse of the writer bilingual]. Monografiya. Almaty: KBTU, 260 p. (In Russian)

МРНТИ 16.21.37

Байтуова А.Н.,

к. ф. н. доцент Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави,
Казахстан, г. Туркестан, e-mail: baituaigul.ru

ИЗУЧЕНИЕ ФОНЕТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ БЛИЗКОРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: КАЗАХСКОМ, ТУРЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ

Статья посвящена одной из актуальных, научно-теоретически важных и сложных проблем исследования фонетической структуры отдельных письменно-литературных языков трех генетически родственных групп тюркской семьи: кыпчакской, огузской и карлукской. Фонетическая структура любого языка складывается сообразно скоординированным и тесно связанным между собою фонетическими и фонологическими явлениями, которые постепенно превращаются в устойчивые, стабильные правила и закономерности данного языка. Именно эти правила и стабилизовавшиеся фонетические закономерности образуют фонетико-фонологическую структуру конкретного языка, регулирующую дальнейшее развитие и определяющую его специфические особенности. Сравнение этих особенностей между собою и сопоставление их с праязыковым состоянием дает картину эволюционного развития этих явлений и покажут закономерные сдвиги в ту или иную сторону. Изучение фонетической структуры близкородственных языков таит в себе немало ранее нераскрытых и неизученных фонетико-фонологических явлений, сравнительное изучение которых представляет несомненный научно-практический интерес как для общей тюркологии, так и для каждого из изучаемых языков.

Ключевые слова: фонетическая структура, развитие, формирование, особенности, родственные, сравнительно-историческое изучение, система.

Baituova A.N.,

Candidate of Philological Sciences, A/Professor
of Kh.A. Yasavi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan, e-mail: baituaigul.ru

The study of the phonetic structure of closely related languages in Turkic languages: Kazakh, Turkish and Uzbek

The article is devoted to one of the urgent, scientifically-theoretically important and complex problems of studying the phonetic structure of the individual written and literary languages of the three genetically related groups of the Turkic family: Kypchak, Oguz and Karluk. The phonetic structure of any language is formed in accordance with the coordinated and closely related phonetic and phonological phenomena, which gradually turn into stable, stable rules and patterns of the given language. It is these rules and stabilized phonetic patterns that form the phonetic-phonological structure of a particular language, which governs the further development and determines its specific features. Comparison of these features among themselves and their comparison with the pro-linguistic state provides a picture of the evolutionary development of these phenomena and will show regular shifts in one direction or another. The study of the phonetic structure of closely related languages harbors many previously unexplored and unexplored phonetic and phonological phenomena, the comparative study of which is of undoubted scientific and practical interest, both for general Turkology and for each of the studied languages.

Key words: phonetic structure, development, formation, features, related, comparative historical study, system.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Байтуова А.Н.,
Х.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Түркістан қ., e-mail: baituaigul.ru

Қазақ, түрік және өзбек түркі тілдерінде жақын туыстық тілдердің фонетикалық құрылымын зерттеу

Мақала түркі тектес қыпшақ, оғыз және қарлұқ тілдерінің генетикалық тұрғыдан үш туыстас топтарының жеке жазбаша-әдеби тілдерінің фонетикалық құрылымын зерттеудің өзекті, ғылыми-теориялық маңызды және күрделі мәселелерінің бірін зерттеуге арналған. Кез келген тілдің фонетикалық құрылымы сәйкесінше үйлестірілген және өзара тығыз байланысқан фонетикалық және фонологиялық құбылыстармен құрылады, олар біртіндеп аталмыш тілдің тұрақты ережелері мен заңдылықтарына айналады. Дәл осы ережелер мен тұрақталған фонетикалық заңдылықтар алдағы дамуды реттейтін және оның айрықша ерекшеліктерін анықтайтын нақты тілдің фонетика-фонологиялық құрылымын жасайды. Осы ерекшеліктерді өз арасында салыстыру және оларды бұрынғы тіл жағдайымен салыстыру осы құбылыстардың эволюциялық дамуының бейнесін жасайды және қайсыбір жаққа заңды түрде ілгерілеуді көрсетеді. Жақын туыстық тілдердің фонетикалық құрылымын зерттеу алдын ашылмаған және зерттелмеген фонетика-фонологиялық құбылыстарды сақтайды, оларды салыстырмалы зерттеу жалпы түркология үшін де, сондай-ақ зерттелетін тілдердің әрқайсысы үшін де шүбәсіз ғылыми-практикалық қызығушылық тудырады.

Түйін сөздер: фонетикалық құрылым, даму, қалыптасу, ерекшеліктер, туыстық, салыстырмалы-тарихи зерттеу, жүйе.

Введение

Известно, что каждый из современных тюркских языков формировался в результате длительного процесса структурного развития, отработки и постоянного совершенствования литературных (письменно-орфографических, речевых и др.) норм. В этом процессе, пожалуй, одним из главных факторов становления языка, его собственных норм и строевых элементов становится избранная и выработанная им же фонетическая система.

Именно эти системы и стабилизовавшиеся фонетические закономерности образуют фонетико-фонологическую структуру конкретного языка, регулирующую дальнейшее развитие и определяющую его специфические особенности.

Привлечение для такого исследования трех – казахского, турецкого и узбекского языков – представителей в соответствующих группах (кыпчакской, огузской и карлукской) имеет особый смысл. Данные языки среди множества (около 50-ти) других тюркских языков имеют глубокие исторические корни и тесные контакты, связанные не только с естественно-географическими условиями развития, но и состоянием территориально-административных, родоплеменных объединений и процессом этнических смешений в регионе Средней Азии и Казахстана до периода образования на этой территории самостоятельных народов.

В этой связи несомненный интерес представляет история образования каждого из рассматриваемых языков как в плане выяснения объективных (историко-этнических, административно-территориальных, демографических и др.) факторов, так и конкретных этнолингвистических и других ситуаций.

Эксперимент

В основе исследований фонетической структуры близкородственных языков в соответствии с ее целью и задачами эти факторы рассматриваются в трех аспектах: 1) в плане выяснения исторического процесса образования и формирования письменно – литературных норм этих языков и их периодизации; 2) в плане формирования и становления вокальной и консонантной системы и 3) в становлении и стабилизации фонетических закономерностей, как основы фонетической структуры изучаемых языков, определяющей тенденции их дальнейшего развития.

В исследовании сравнительного изучения фонетической структуры и закономерностей целой группы тюркских – казахского, турецкого и узбекского языков перед исследователем встает вопрос о выборе метода и научных приемов изучения объекта.

Естественно, каждый исследователь при изучении структуры того или иного языка имел свой собственный подход к их изучению и ин-

терпретации. Это порой затрудняет сравнение исследований разных авторов, иногда исследования оказываются противоречивыми. Выработанных научных методов сравнительного изучения крупных представителей разных генетически самостоятельных групп в данном случае – кыпчакской, огузской и карлукской – какими являются казахский, турецкий и узбекский языки, в тюркологии пока еще нет. В ряде существующих в тюркологии сравнительных исследованиях, в том числе в исследованиях фонетической структуры групп близкородственных тюркских языков не всегда присутствует научно разработанный единый методический подход.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что опубликованное коллективом известных тюркологов многотомное фундаментальное произведение «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков», в котором на современном уровне применен сравнительно-исторический метод для реконструкции пратюркской системы фонетики, морфологии, синтаксиса, лексики, а также проведена региональная реконструкция пракыпчакского, праогузского, пракарлукского и других групп тюркских языков, дает для сравнительно-исторического изучения тюркских языков надежную методическую и научно-теоретическую базу.

Структурная близость казахского языка с древними языками, как считают ученые, продиктована мобильностью образа жизни казахского кочевого общества, духовной, религиозной, этнокультурной преемственностью, а также общностью их устно-поэтических традиций и другими факторами.

Естественно, сказанное выше определенным образом получило свое отражение в структуре языка. Самыми значительными из иноязычных влияний на лексико-семантическую, фонетическую структуру казахского языка были влияния арабского и иранского (таджикского, персидского, афганского и др.) языков, связанные с распространением на этой территории исламской религии в период правления саманидов в Казахстане (VIII-IX вв.).

«В лексической структуре казахского языка, как и в других языках кыпчакской группы, заметное место занимает «монгольский компонент», природа которого, как указывают ученые, характеризуется генетической общностью тюрко-монгольских языков и результатом продолжительности их исторических контактов. В связи с завоеванием Средней Азии и Казахстана Чингизханом также произошли длительные контакты языков, установилось массовое двуязычие контактирующих сторон, что, естественно, сказалось на развитии лексики и фонетической структуре казахского языка. Все это составляет монгольский субстрат казахского языка (XIII-XIV вв.)» (Кайдаров, 1990: 18).

По мнению ученых, в истории становления современного казахского языка прослеживаются три этапа его поступательного развития, соответствующие трем уровням структурно-функционального состояния, что в вертикальном срезе выглядит так: *первый* уровень или состояние родоплеменных языков и диалектов до периода сложения общенародного языка; *второй* уровень или состояние общенародного языка до периода сложения литературного языка; *третий* уровень или состояние казахского литературного языка в двух его (устной и письменной) разновидностях.

Следует отметить, что в процессе сложной истории формирования и развития турецкого языка и его литературной формы известные изменения претерпела и его фонетическая структура. В ней произошли определенные сдвиги в ту или иную сторону, установились собственные нормы фонем в вокальной и консонантной системе, определилась устойчивость тех или иных фонетических закономерностей. Это создает необходимую базу для сравнительно-исторической характеристики фонемного состава и фонологических закономерностей турецкого языка с казахским и узбекским языками.

По ряду фонетико-морфологических и лексических признаков турецкий язык сравнивается с азербайджанским, туркменским и гагаузским языками и вместе с ними образует особую группу, которая согласно классификации обозначается как «юго-западная» группа тюркских языков, или по названию племен «огузов» – «огузская группа языков». Эта группа языков, по мнению исследователей, сыграла большую роль в формировании не только турецкого, но и азербайджанского, туркменского и гагаузского языков и общее количество носителей этих языков составляет около 100 миллионов человек. Таким образом, огузская группа среди других групп тюркских языков занимает доминирующее положение по числу говорящих на этих языках людей (Кононов, 1976: 115).

Естественно, узбекский литературный язык имеет наддиалектный характер и многие наречно-диалектные особенности, останутся особенностями народного разговорного узбекского языка. Тем не менее, структура литературного языка и его нормы находятся в постоянном раз-

витии и совершенствовании и первоисточником такой эволюции в первую очередь становятся ресурсы живого народного языка.

Узбекский литературный язык имеет немало собственно выработанных структурных фономорфосемантических и других строевых элементов, благодаря которым он представляет собой один из крупных, самостоятельных, не сингармонических тюркских языков карлукской группы.

Таким образом, узбекский язык оказывается на стыке исследуемых трех групп тюркских языков.

Результаты и обсуждение

Фонематический строй современных тюркских языков представляет собой ряд систем звуков, в ряде пунктов отличных одна другой и индивидуальных для каждого тюркского языка. Вместе с тем, единство источника для тюркских языков, длительные соприкосновения многих из них между собой создали в фонетике тюркских языков, в их фонематических системах общность, позволяющую сравнивать эти языки в фонетическом отношении. Общность обнаруживающаяся в фонематическом строе, проявляется, однако, всегда лишь через индивидуальные особенности каждого тюркского языка (Наджип, 1989: 32). Фонематические схождения тюрских языков является схождениями типичными, предполагающими для каждого сравнения сумму известных признаков. С другой стороны, сами схождения сильно колеблются в отношении своей распространенности, допуская в одних случаях привлечение большого круга тюркских языков, в других – ограничивая сравнение небольшим числом языков.

Сведения, приведенные выше на основании ранее полученных разными авторами результатов исследований для разных целей, можно характеризовать как общие, непоследовательные, фрагментарные, которые не представляют собой специально составленные очерки, построенные по определенному плану. Целью подобной характеристики с кратким экскурсом в процессы становления и формирования изучаемых языков является попытка увязать современное состояние их фонетической структуры с их историческим процессом становления и поступательного развития (Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков, 1984: 47). Выясняется, что каждый из сравниваемых языков, имея глубокие исторические корни родства с другими на стадии праязыкового состояния, в дальнейшем приобретает свою, присущую только ему собственную историю развития и пути формирования литературных норм, которые характеризуют его как самостоятельный национальный язык.

Заключение

Единство источника для тюркских языков, длительные соприкосновения многих из них между собой создали в фонетике тюркских языков, в их фонематических системах общность, позволяющую сравнивать эти языки в фонетическом отношении. Общность, обнаруживающаяся в фонематическом строе, проявляется, однако, всегда лишь через индивидуальные особенности каждого тюркского языка. Фонематические схождения тюркских языков являются схождениями типичными, предполагающими для каждого сравнения сумму известных признаков. С другой стороны, сами схождения сильно колеблются в отношении своей распространенности, допуская в одних случаях привлечение большого круга тюркских языков, в других, ограничивая сравнение небольшим числом языков.

Литература

Кайдаров А.Т. Тюркская этимология: проблемы и задачи. – Алма-Ата, 1990. – С. 18.
Кононов А.Н. Очерк истории изучения турецкого языка. – Л., 1976. – 115 с.
Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. – М., 1989. – 32 с.
Сравнительно–историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М., 1984. – 47 с.

References

Kaidarov A.T. (1990) Turkic etymology: problems and tasks. Alma-Ata, 1990. 18 p.
Kononov A.N. (1976) Essay on the history of studying the Turkish language. L., 1976. 115 p.
Nadjip E.N. (1989) Studies on the history of the Turkic languages of the XI-XIV centuries. M.,1989. 32 p.
Comparative-historical grammar of the Turkic languages. (1984) Phonetics. M., 1984. 47 p.

ҒТАМР 16.01.11

Бахтиярова Р.М.,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: rai_bah@mail.ru

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ МЕДИАЛИНГВИСТИКАНЫҢ РӨЛІ

Қазіргі заманда адамдар ақпаратты жеңіл де тез ала алады. Қоғамда болып жатқан алуан түрлі оқиғаларды нақты фактілермен қамтамасыз ету бұқаралық ақпарат құралдарының басты қызметі. Бұқаралық ақпарат құралдарының ақпаратты адресатқа әсерлі де мазмұнды жеткізу прагматикасы әр түрлі тілдік бірліктер мен (тұрақты сөз тіркестері, фразеология, т.б.) сыртқы әсер етуші кодтарды (сурет, музыка т.б.) қолдану арқылы жүзеге асады. Бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне қатысты барлық мәселелер медиалингвистика аясында қаралады. Медиалингвистика ақпарат құралдарының тілін ғана емес, қызметін, әлемдік ақпараттық бейнесін, танымын, прагматикасын, лингвомәдениетанымын, сөз сөйлеу мәдениетін, қарым-қатынас этикасын да зерттеумен айналысады.

Түйін сөздер: медиалинвистика, бұқаралық ақпарат құралары, прагматика, мерзімді баспасөз, ақпарат.

Bakhtiyarova R.M.,

doctoral student of Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakshtan, Almaty, e-mail: rai_bah@mail.ru

The role of media linguistics in the media

The modern world receives information easily. The main activity of the media is to provide real facts about events taking place in society. Pragmatics of the media in the context of effective and content delivery of information to the addressee is accompanied by the use of different language units (phrases, phraseology, etc.) and with externally impressive codes (picture, music, etc.). Media linguistics has been studying the language of the media. Media linguistics focuses not only on the language of the media, but also on the world of information, education, pragmatics, linguistic, speech culture and communication ethics.

Key words: media linguistics, mass media, pragmatics, press, information.

Бахтиярова Р.М.,

докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: rai_bah@mail.ru

Роль медиалингвистики в средствах массовой информации

В современном мире получать информацию легко и доступно. Основная деятельность средств массовой информации – это предоставление реальных фактов о событиях, происходящих в обществе. Прагматика средств массовой информации в контексте эффективной и контентной доставки информации адресату сопровождается использованием разных языковых единиц (словосочетаний, фразеологии и т. д.) и с внешними кодами (картинка, музыка и т. д.). Медиалингвистика занимается изучением языка средств массовой информации. Медиалингвистика сосредоточена не только на языке средств массовой информации, но и на мире информации, образования, прагматики, лингвистической и речевой культуры и коммуникационной этики.

Ключевые слова: медиалингвистика, средство массовой информации, прагматика, пресса, информация.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Қазіргі таңда ғылым мен техниканың дамуы ғылымның барлық салаларына, соның ішінде тіл білімінің дамуына да өз әсерін тигізуде. Заман талабына сай лингвистикада да жаңа бағыттар мен түрлі салалардың негізі салынып, дамып, тіл білімінің зерттеу нысаны кеңейе түсуде. Қазақ тіл білімі де жаңа бағыттардағы зерттеулермен толығып, алға қадам басуда.

Соңғы жылдардағы тіл білімінде этнолингвистика, когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттаным, прагмалингвистика, психолингвистика тәрізді лингвистика салалары тілді жан-жақты ғылыми тұрғыда зерттеуге мүмкіндік ашты. Аталған салалармен қатар медиалингвистика термині де қолданысқа енді. Термин негізгі екі компоненттен құралған: «медиа» (бұқаралық ақпарат құралы) және «лингвистика».

Медиа (latin. medium «орта, қатысты») сөзі бастапқыда латын тілінен итальян тіліне еніп қолданыста болған, қазір «медиа» ағылшынның (english. mass-media) «масс-медиа» сөзінің қысқартылып алынған түрі болып табылады (Balle, 2010).

Лингвистика (latin. «*lingua» «*тіл») тіл білімінің тілдерді зерттейтін саласы. Ол адамдардың жалпы табиғи тілдері мен жеке тілдердің индивидуалды, өзіндік ерекше қасиеттерін, қолданысын, мәнін, айрықша белгілерімен де айналысады (Berezin, 1978).

Медиалингвистика – массмедиа және лингвистика салаларының үйлесіп бір бағытта жұмыс жасауынан бастау алды. Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға әсері ғалымдардың масс – медиа тіліне деген қызығушылықтарын арттыра түсті. Осы құбылысқа көптеген тілдік зерттеулердің пайда болуы себеп болды.

XX ғасырдың 70 жылдарынан бастап бұқаралық ақпарат құралдарында тілдің қолданылуы жайлы зерттеу жұмыстары қолдау тапты. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәтіндерді зерттеуге социолингвистика, дискурс теориясы, когнитивті лингвистика және т.б. сала мамандары қызығушылық танытты.

Медиалингистиканың негізін қалаған шетелдік ғалымдар Теун ван Дейк, Мартин Монтгомери, Алан Белл, Норман Фейерклаф, Роберт Фаулер және т.б. болды. Осы саланың өркендеп дамуына орыс ғалымдары С.И. Бернштейн, Д.Н. Шмелёв, В.Г. Костомаров, Ю.В. Рождественский, Г.Я. Солганик, С.И. Трескова, И.П. Лысакова, Б.В. Кривенко, А.Н. Васильева да үлестерін қосты. Сонымен қатар, медиалингвистиканы зерттеуде қазақстандық О. Бүркіт, Б. Әбілқасымова, Ш. Мәжітаева, Қ. Есенова, Б. Момынова және т.б. ғалымдардың еңбектері де аз емес.

Т.Г. Добросклонская бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне қатысты барлық мәселелер – медиалингвистика аясында қаралатындықтан жеке ғылыми бағыт ретінде бөліп, «предметом медиалингвистики является изучение функционирования языка в сфере массовой коммуникации» деп тұжырымдама берді (Dobrosklonskaya, 2008). Яғни, медиалингвистика белгілі бір сала – бұқаралық ақпарат құралдарының тілін зерттеумен айналысады.

Медиалингвистика – бұқаралық ақпарат құралдарында тілдің қызметін зерттейтін лингвистика немесе баспасөз, аудиовизуалды және жалпы массмедиа ұсынған заманауи бұқаралық коммуникация болып табылады. Ол медиа-бейнелерді жасау үшін қандай да бір лингвистикалық технологиялар қолданылатынын, оқиғаларды интерпретациялау механизмін зерттеуге мүмкіндік береді.

Кез-келген заманауи адам сөзсіз көп ақпаратқа тез қол жеткізе алады. Алғаш рет британдық жазушы, тарихшы және философ Томас Карлейль айтқандай, БАҚ – «төртінші билік». Өйткені, бұқаралық ақпарат құралдары біз өмір сүріп отырған қоғамға қатысты әлеуметтік, саяси, экономикалық, мәдени және т.б. әртүрлі фактілер мен білімнің таратылатын қайнар көзі. Ол қоғамдық пікірді қалыптастыруға ерекше әсер ететін «күшті» құрал. Демек, массмедиа – мерзімді баспасөз, радио, теледидар, ғаламтор көздері, жалпы ақпарат таратушы құрал болып табылады. Адам өзін қызықтыратын мерзімді баспасөзге, телеарнаға, радиоға, ал қазір ғаламтордағы әлеуметтік желілерге тәуелді. Ол адамның қоршаған ортаны қабылдауындағы «дәнекер» іспеттес. Адам танымы мен тілінен басқа, өзге әлемдік ақпараттық бейнені бұқаралық ақпарат құралдарынан алады.

Дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының қарқынды дамуы – мерзімді басылымдар, радио, теледидар, әлемдік ғаламтордың пайда болуы мен таралауы – бірыңғай ақпараттық кеңістіктің, ерекше үздік те озық ортаның, көптеген медиаағымдар жиынтығының пайда болуына алып келді. Осының бәрі тілдік қолданыстардың ерекшелігіне, тілдегі өзгерістердің сипатына ықпал етпеуі мүмкін емес.

Қазіргі кезде бұқаралық ақпарат құралы оқылатын (визуалды) мерзімді басылымдар, тыңдалатын (аудиалды (радио)), әрі тыңдауға әрі көруге болатын (аудио – визуалды (теледидар)) болып үшке бөлінеді (Esenova, 2007).

Бұлардың бәріне ортақ негізгі қызмет: белгілі бір факті, уақиға, мәселе жөнінде адресатқа ақпарат, түсінік беру; танымдық, тәрбиелік, ағартушылық мазмұнда ақпарат бере отырып, адресаттың (оқырмандардың, тыңдармандардың, көрермендердің) білім қорын молайтуға ықпал жасау; қоғамның әлеуметтік, саяси көзқарасына әсер ету (Uəli, 2007: 328). Олардың өзіндік тілдік қолданысы мен ерекшеліктері бар. БАҚ-тың визуалды, аудиалды, аудиалды–визуалды түрлері ақпарат таратудың, мемлекеттік, әлеуметтік топтардың не жекелеген тұлғалардың мүдделі мұраттарын танытуға қызмет еткен ақпарат көзі болып табылады.

Ғылыми-техникалық революцияның даму кезеңінде БАҚ-қа прагматикалық қасиет тән. Ажырамас бөлігі «адресант – мәтін – адресат» факторы үнемі назардан тыс қалмайды. БАҚ оқырман, көрермен немесе тыңдарманға ақпаратты әсерлі де мазмұнды жеткізу мақсатында әр түрлі тілдік бірліктермен қатар (тұрақты сөз тіркестері, фразеология, т.б.) сыртқы әсер етуші кодтарды да қолданады. Медиа ақпаратты жеткізу үшін визуалды, аудиалды, аудио-визуалды аспектілерінде келесі құралдар арқылы жүзеге асады:

– визуалды – сурет, таңба, типографика, иконографика т.б. көретін құралдарды пайдаланып, көзбен көру арқылы адам психологиясына әсер ету;

– аудиалды – ауызша сөйлеуді тыңдау негізі;

– аудио-визуальдық – көру, тыңдау, есту, яғни, дыбыстық-бейнелік процесстің өзара әрекеттесуі (Luman, 2005).

Көрсетілген құралдардың қолданысын анықтау үшін, өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдағы маңызды оқиғаларды саралай келе, көпшілікті алаңдатқан «Астана банкі» тағдыры жайлы «Астана банкі лицензиясынан айрылды» атты тақырыпты бұқаралық ақпарат құралының үш түрінен талдап қарастырамыз:

1) визуалды («AIQYN» газеті/электроннық нұсқа, автор Самал Мәкен, мақала «Бизнес банктерге сене ме?», 20 қыркүйек 2018). Автор ақпараттық орта құру мақсатын визуалды аспект кодтарын қолдану арқылы жүзеге асырады. Ол мақалаға Астана банкінің жабылуы туралы емес, бір қарағанда адамға ой тастайтын, қызығушылығын арттыратын, назар аудартатын «Бизнес банктерге сене ме?» деген атау береді. Тақырыпқа сәйкестендіріп сурет, яғни икондық таңба пайдаланады. Қаржы саласына катысты терминдерді (бизнес, валюта, пайыз, миллион), көпшілікке танымал Эксимбанк пен Qazaq banki, Қазкоммерцбанк, Халық банк, Сбербанк, Цесна-банк аттарын мақаласында қолданады. Адресант адресатқа ақпаратты толыққанды, жан-жақты қамтып, нақты фактілерге, статистикаға сүйене береді (Məken //https://aikyn.kz/2018/09/20/67946.html).

2) аудиалды («Астана радиосы» 08:00 жаңалықтар топтамасы, 20 қыркүйек 2018).

Жүргізуші радиодан хабарламаны/жаңалықты тыңдарманның назарын аудару мақсатында аудиалды аспект кодтарын пайдаланады. Ақпаратты әсерлі жеткізу үшін жай классикалық баяу музыка емес, екпінді музыкамен жарыса нақты әрі дауысы салмақты, дикциясы анық журналист баяндайды (http://astanafm.kz/kz/news/astana_news/astana-banki-licenziyasynan-aiyryldy).

3) аудиалды-визуалды («КТК» арнасы, кешкі жаңалықтар топтамасы, 19 қыркүйек 2018). Журналист хабарламаны аудио-визуалды кодтарды пайдалану арқылы, яғни «Астана банкінің ақыры» деп баяндамасын бастап көрерменнің назарын басты мәселеге аударады. Бұл жаңалықта журналист ақпаратты әсерлі жеткізу үшін банк ғимаратының суретін астыңғы профилінен түсірген фотоны, бос қалған жұмыс орындарды, тіпті шәй сататын асхананың де істемеуі банктің жұмысын тоқтатуына тікелей байланысты етіп көрсетеді (https://www.ktk.kz/kz/news/video/2018/09/19/103176/).

Ұсынылған ақпаратта тілдік таңба («лапылдап жанғанмен жалп етіп тез өшетін қамыс» теңеу, мәжіліс депутатымен сұхбат), сурет (банк ғимараты суреті), музыка (екпінді), жанды бейне (орыс тіліндегі сұхбатты қазақ тіліне аудармай берілген видео және т.б.) жан-жақты қамтылған. Сондықтан, БАҚ-тың аудио-визуалды аспекті (теледидар) тарататын ақпаратта тілдік таңбалар, табиғи дауыс ырғағы, жанды бейнелердің қолданылуы адресанттың прагматикасын жүзеге асыруда өте қолайлы деп пайымдаймын. Бұл жерде тек теледидар емес, Internet (ғаламтор), Instagram, WhatsApp, т.б. әлеуметтік желілерді де аудио-визуалды түрге жатқызуға болады деп ойлаймын. Дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарынан ғаламтордың артықшылығы медианың визуалды, аудиалды, аудиалды-визуалды аспектілерін біріктіру мүмкіндігі; жеке немесе топтық әуестену немесе қызығушылықтың кез келген деңгейінде қажетті ақпаратпен қамтамасыз ете алуы; дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдары сияқты біржақты емес (форум, теле, видео-конференциялар, электронды пошта) кері байланыстың болуымен сипатталады.

Сонымен, бұқаралық ақпарат құралдары «ақпараттық ортаны» құру мақсатында әр аспектінің өзіне тән белгілі бір қодтарын қолданады:

– визуалды (мерзімді баспасөз): тілдік таңбалар, иконистік таңбалар;

– аудиалды (радио): тілдік таңба, табиғи дауыс, музыка;

– аудио – визуалды (телевидение): тілдік таңба, табиғи дауыс, музыка, жанды бейнелер таңбасы. Осы кодтардың бәрі басқа да коммуникациялар сияқты негізгі функцияларға сүйенеді:

– ақпараттық (ақпаратты беру);

– мағыналы (бағалау);

– прагматикалық (коммуникациялық байланыс орнату).

Алайда, берілген ақпарат сапасы, мәні, мағынасы, прагматикасы түрлі факторларға, жағдайларға тәуелді немесе қатысты болады. Сондықтан, коммуникация процесінің мәнін түсіну үшін тек қана сөйлесім мен коммуникацияға қатысушы коммуниканттардың өзара арақатынасын қарастыру қажет. «Тілдік арақатынас келесідей коммуниканттардың арақатынасынан тұрады: адресант, адресат, арақатынас пәні, сөйлеу актісі, арақатынас амалы. Тілдік арақатынастың өзі коммуникацияға қатысушы екі субъектінің қатынасы ретінде анықталады: а) айтушы не жазушы – адресант – ақпаратты жіберуші мен ә) осы ақпаратты қабылдаушы – адресант – тыңдаушы не оқырман арасындағы қатынасты білдіреді» (Ibraeva, 2010: 60).

Адресанттың ақпаратты беруде көздеген мақсаты, ниеті оқырманға, яғни адресатқа әсер етуі мәтіннің прагматикасын көрсетеді. Жалпы алғанда, прагматика келесі тұжырымдарға негізделеді:

– сөз коммуникациясын түсінудің тірегі болып әрекеттік аспект саналады (Bogdanov, 1989);

– тіл адамға ықпал ету амалы ретінде қарастырылады (Kiselova, 1978: 160);

– тілдік амалдардың функционалдандырылуы қарым-қатынастың жағдаяты мен мәнмәтіні арқылы негізделеді (Dejk, 1989: 312). Ал сөйлеу актілерінің теориясының негізі тілдің қызмет ету, яғни функционалдылық тұрғысынан қарастыруды негізге алады. Ал сөйлеу актілерін зерттейтін бірден бір сала ол – прагматика, яғни қарым-қатынасқа қатысушылардың өзара әрекеті мен адресант тарапынан адресатқа сәтті жеткізіліп, көздеген мақсатқа жетуге бағытталуымен түсіндіріледі.

Прагматиканың нақты белгіленген шекарасы жоқ, оған адресант пен адресаттың (оқырман, көрермен, тыңдарман) арақатынасынан туындайтын мәселелер кіреді. Тілдік бірліктерді прагматикалық тұрғыдан зерттеген ғалымдардың пікірлеріне көз жүгіртсек:

– Прагматика сөйлеу актілері мен олардың жүзеге асу контекстін зерттейді (Stolnejker, 1985: 419-438);

– Прагматика тілдік қатысымның заңдылықтарын, сөйлесімнің актілерінің функционалды типтерін зерттейді (Гак, 1982: 11);

– Прагматика сөйлесімнің мазмұнын, сөйлесім авторының коммуникативтік мақсатқа сай тілдік құралдарды таңдау мәнін, сондай-ақ тыңдаушының айтылған ой мен тіл арқылы берілген ойды дұрыс түсінуін анықтайтын нақты қатысым жағдаятын зерттейді. Осы орайда, зерттеуші Г.Ю. Аманбаеваның пікіріне сүйенсек: «Прагматикада тілді әрекет барысында зерттеу қазіргі лингвистикалық парадигманың принциптік тұжырымдары арқылы актуалданатын лингвистикалық сипаттаманың автономдық пәні мәртебесіне ие болады. Аталмыш бағыттың пәндік аясының идентификациясы «прагматика» термині арқылы іске асады, яғни тілдік таңбаларды мақсатты түрде қолдану механизмі мен оның сипаттамасының сәйкесінше аспектісін біріктіреді» (Amanbaeva, 2005: 29).

Прагматиканың келесі аспектілері сөйлеу актісі бағыты тұрғысынан қарастырылып есепке алынады:

– сөйлеушінің қолданылып отырған таңбаларға қатынасы;

– тыңдаушы тарапқа сөз ықпалы;

– сөйлеушілердің аялық білімі мен олардың сөз құзыреттілігі (Danilova, 2008: 222).

Р.С. Столнейкердің еңбегінде прагматиканың спецификасы айқындалады: «Синтаксис сөйлемді зерттейді, семантика пропозицияны зерттейді. Прагматика сөйлеу актілерін және онда жүзеге асатын мәнмәтінді зерттеумен айналысады. Сәйкесінше, прагматика алдында екі түрлі мәселе пайда болады: біріншіден, сөйлеу актісінің қызықты типтері мен сөздің «өнімдерін» анықтау; екіншіден, белгілі бір пропозицияның белгілі бір сөйлем арқылы бейнеленетінін анықтауға әсер ететін сөйлеу мәнмәтінінің сипаты мен ерекшеліктерін сипаттау» (Stolnejker, 1985: 423).

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы ақпараттың прагматикасын зерттеу барысында тілдің қоғамдық, әлеуметтік, саяси, экономикалық құбылыстардың әсерін назарға алуға тиіс. Бұлар прагматикалық функцияның берілуіне өз ықпалын тигізеді. Бұл ықпал әртүрлі тілдік бірліктер мен амалдар арқылы БАҚ-та көрініс

табады. Қазіргі таңда әрбір бұқаралық ақпарат құралы (визуалды, аудиалды, аудио-визуалды) прагматикалық мақсатқа жету үшін адресат (тыңдаушы, оқырман, көрермен) – адресант (сөйлеуші, жүргізуші, жазушы) факторын, оның аялық білімін, көзқарасы мен экстралингвистикалық факторларды есепке алып отырады. Яғни прагматикалық мақсатқа жету үшін адам факторы негізгі нысан болып табылады. Осыған орай, БАҚ ақпаратының прагматикалық функциясын анықтауда адресант – дискурс – адресат факторы өзінің маңыздылығымен ерекшеленеді. Бұлардың бәрі бұқаралық ақпарат құралының прагматикалық функциясын айқындауда үлкен рөл атқарады. Әлемдегі, қоғамдағы, елдегі жаңалықты оқырманға жеткізу – БАҚ-тың басты қызметтерінің бірі.

Жалпы прагматикаға берілген анықтамаларды біріктіре отырып, ортақ бір анықтама берсе болады: адами фактор басым; тілдің қолданысы туралы ғылым; тілдік коммуникацияның қарым-қатынас кезіндегі коммуниканттардың өзара әсерін зерттеуге бағытталған.

Қорыта келгенде, медиалингвистика тек бұқаралық ақпарат құралдарының тілін ғана емес, қызметін, әлемдік ақпараттық бейнесін, танымын, прагматикасын, лингвомәдениетанымын, сөз сөйлеу мәдениетін, қарым-қатынас этикасын да зерттеумен айналысады.

Француз социологы А. Моль XX ғасырдың 70-жылдарының соңында бұқаралық ақпарат құралдарының пайда болуымен қоғамның мәдени мұрасына деген көзқарасы өзгеретінін болжады. Тіпті қоғамда қабылданған негізгі білім беру жүйесі де соған қатысты болады. Қарапайым адам үшін отбасында, мектепте немесе колледжде алған білімдері емес, радиодан естігені, теледидардан немесе кинотеатрдан көргені, афиша немесе газеттен оқығаны, әріптестері және көршілерінен алған ақпарат маңызды болады (Mol`, 1973). Осылайша, адамның дүниетанымының және жеке басының құрылымын құрайтын білімі мен құндылықтар жүйесі бұқаралық ақпарат құралдарының тұрақты әсерінен ауыспалы (өзгермелі) қарым-қатынастар жиынтығымен ауыстырылады (Nesterova, 2009).

«БАҚ тілі ақпаратты жіберуші мен оны қабылдаушы арасындағы дәнекер рөлін атқаратын феномен болып табылумен» (Esenova, 2007) қатар, жаңалық жаршысы болған БАҚ тілі тарихи даму және терминология тұрғысынан, тілдік тұрғыдан, прагматикалық аспектіде, баспасөз тілінің мақсатты қолданулары тұрғысынан, лингвопрагматикалық аспектіде зерттеліп келеді. Бұл зерттеулер жылдан жылға көбейіп отыр. Бұқаралық ақпаратпен қамтамасыз ететін бүгінгі БАҚ-тың қоғам өмірінде алар орны ерекше.

Әдебиеттер

Francis Balle Les médias: « Que sais-je ? » – France, 2010.

Березин Ф.М. История лингвистических учении. – М., 1978.

Добросклонская Т.Г. Методология анализа медиатекста как информационно коммуникативного продукта // В сб. «Массово-коммуникационные процессы в современной России». – Москва, 2008.

Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). // филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2007.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.

Луман Н. Медиа коммуникации. Виды визуальной коммуникации и их характеристики. – Москва, 2005

Мәкен Самал «Бизнес банктерге сене ме?»//https://aikyn.kz/2018/09/20/67946.html

«Астана радиосы» //http://astanafm.kz/kz/news/astana_news/astana-banki-licenziyasynan-aiyryldy

«КТК» арнасы//https://www.ktk.kz/kz/news/video/2018/09/19/103176/

Ибраева Ж.К. Политическая лингвистика: билингвальное коммуникативное пространство: дисс. ... докт. фил.наук. – Алматы, 2010. – 240 б.

Богданов В.В. Классификация речевых актов // Личностные аспекты языкового общения: межвуз. сб. науч. тр. – Калинин: Изд-во Калининск. ун-та,1989. – С. 25-37.

Киселова Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. – Л.: ЛГУ, 1978. – 160 с.

Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М, 1989. – 312 с.

Столнейкер Р.С. Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 419-438.

Гак В.Г. Прагматика узус и грамматика речи / /ИЯ в школе. – 1982. – №5. – 11 б.

Аманбаева Г.Ю. Макрознак: структура, семантика, прагматика: автореф. ... дисс. ... докт.фил.наук: 10.02.19. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2005. – 40 с.

Данилова М.А. Речевые акты в текстах евангельских притч: дисс. ... канд.фил.наук. – Алматы, 2008. – 222 с.

Моль А. Социодинамика культуры. – М., 1973.

Нестерова Н.Г. Современный медиадискурс: в поисках подхода к изучению // Актуальные процессы в социальной и массовой коммуникации. Центр теории и практики речевой коммуникации. Материалы интернет-конференции. – Ярославль, 2009.

References

Amanbaeva G.Yu. (2005) Makroznak: struktura, semantika, pragmatika [Macro character: structure, semantics, pragmatics] avtoref. ... diss. ... dokt.fil.nauk: 10.02.19. Almaty: KazNU im. al`-Farabi, 40 s. (In Russian)

Bella's Francis (2010) Les médias: «Que sais-je ? «, France (In French)

Berezin F.M. (1978) Istoriya lingvisticheskix uchenii [History of linguistic teaching] Moskva (In Russian)

Bogdanov V.V. (1989) Klassifikaciya rechevy`x aktov [Classification of speech acts] Lichnostny`e aspekty` yazy`kovogo obsheniya: mezhvuz. sb. nauch. tr. Kalinin: Izd-vo Kalininsk. un-ta. S. 25-37 (In Russian)

Danilova M.A. (2008) Rechevy`e akty` v tekstax evangel`skix pritch [Speech acts in the texts of gospel parables] diss. ... kand. fil.nauk. Almaty, 222 s. (In Russian)

Dejk van T.A. (1989) Yazy`k. Poznanie. Kommunikaciya [Language Cognition Communication] M., 312 s. (In Russian)

Dobrosklonskaya T.G. (2008) Metodologiya analiza mediateksta kak informacionno kommunikativnogo produkta [Methodology for analyzing media text as an informational communicative product] V sb. «Massovo-kommunikacionny`e processy` v sovremennoj Rossii. Moskva (In Russian)

Gak V.G. (1982) Pragmatika uzus i grammatika rechi IJa v shkole [Pragmatics uzus and grammar of speech] No 5. 11 b. (In Russian)

Esenova Қ. (2007) Қazirgi қazaқ media-mətininiң pragmatikasy` (қazaқ baspasөz materialdary` negizinde) [Pragmatics of modern Kazakh media text (based on Kazakh press materials)] Filologiya ғy`ly`mdary`ny`ң doktory` ғy`ly`mi dərezhesin alu үshin dajy`ndalғan dissertaciya. Almaty. (In Kazakh)

Ibraeva Zh.K. (2010) Politicheskaya lingvistika: bilingval`noe kommunikativnoe prostranstvo [Political linguistics: bilingual communicative space]: diss. ... dokt. fil.nauk. Almaty, 240 b. (In Russian)

Kiselova L.A. (1978) Voprosy` teorii rechevogo vozdejstviya [Questions of the theory of speech influence] L.: LGU. 160 s. (In Russian)

Luman N. (2005) Media kommunikacii. Vidy` vizual`noj kommunikacii i ix xarakteristiki [Media communications. Types of visual communication and their characteristics] Moskva (In Russian)

Məken Samal «Biznes bankterge sene me?» [«Do You Believe Business Banks?»] //https://aikyn.kz/2018/09/20/67946.html

Mol` A. (1973) Sociodinamika kul`tury [Sociodynamics of culture] M. (In Russian)

Nesterova N.G. (2009) Sovremenny`j mediadiskurs: v poiskax podxoda k izucheniyu [Modern media discourse: in search of an approach to learning] Aktual`ny`e processy` v social`noj i massovoj kommunikacii. Centr teorii i praktiki rechevoj kommunikacii. Materialy` internet-konferencii, Yaroslavl, 2009. (In Russian)

Stolnejker R.S. (1985) Pragmatika [Pragmatics] Novoe v zarubezhnoj lingvistike. M.: Progress. Vyp. 16. S. 419-438. (In Russian)

Uəli N. (2007) Қazaқ sөz mədenietiniң teoriyalyқ negizderi: fil.ғy`l.dok. diss [Theoretical foundations of the Kazakh word culture] Almaty, 328 b. (In Kazakh)

«Astana radiosy» //http://astanafm.kz/kz/news/astana_news/astana-banki-licenziyasynan-aiyryldy

«KTK» arnasy//https://www.ktk.kz/kz/news/video/2018/09/19/103176/

IRSTI 81: 002

Bissengali A.Z.,

doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sarestek@gmail.com

RESEARCH OF NEW WORDS IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES ACCORDING TO COGNITIVE PARADIGM

The 21st century language study process is not only a means of communicating and expressing the language, but also the essence and specifics of language, in close contact with the language user and considers it a spiritual, cultural code of the nation. Therefore, «cognitologists» try to analyze the structure of knowledge stored in neologisms and their impact on the language and conceptual world of the modern language user. The article deals with the process of formation and development of the cognitive direction of linguistics in Kazakhstan and Turkey.

Key words: cognitive linguistics, neologism, cognition, word-formation, new usage, term, national identity, motivation, new concept, equivalent.

Бисенғали А.З.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sarestek@gmail.com

Қазақ және түрік тілдеріндегі жаңа атауларды когнитивтік парадигмаға сай зерттеу

XXI ғасырдағы тілді зерттеу үрдісі тілді тек қарым-қатынас пен ойды білдіру құралы ғана емес, тілдің мәні мен өзіндік ерекшеліктерін сол тілді тұтынушының болмысымен тығыз байланыста қарап, оны ұлттың рухани, мәдени коды ретінде қарастыруда. Сондықтан «когнитологтар» неологизмдердің ішінде сақтаулы білімдердің құрылымын және олардың заманауи тіл иесінің тілдік және концептуалды әлем бейнесіне ықпалын талдауға тырысады. Мақалада Қазақстан мен Түркия тіл білімінің когнитивтік бағытының қалыптасу, даму үдерістері қарастырылады.

Түйін сөздер: когнитивтік лингвистика, неологизм, таным, сөзжасам, жаңа қолданыс, термин, ұлттық болмыс, үәж, жаңа ұғым, балама.

Бисенгали А.З.,

PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: sarestek@gmail.com

Исследование новых слов в казахском и турецком языках в соответствии с когнитивной парадигмой

Тенденция изучения языка в XXI веке не только рассматривает язык как средство общения и выражения мысли, но изучает сущность и особенности языка в тесном контакте с носителем этого языка и считает его духовным и культурным кодом нации. Поэтому «когнитологи» пытаются проанализировать структуру знаний, хранящихся в неологизмах, и их влияние на языковой и концептуальный мир современного носителя языка. В статье рассматривается процесс формирования и развития когнитивной лингвистики в Казахстане и Турции.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, неологизм, познание, словообразование, новые словоупотребления, термины, национальная идентичность, мотивация, новые концепции, эквивалент.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Introduction

Understanding, commenting, thinking, making decisions, expressing, remembering, linking, etc. human cognitive processes, in addition to psychology, are neuroscience, anthropology, philosophy, cybernetics, artificial intelligence, etc. is a form of many subjects. After all, the human mind is still the most important phenomenon of civilization.

The discoveries made during the study of science open the way for other discoveries. Hence, this scientific direction has an interdisciplinary structure. Therefore, this scientific flow emerged in the West in the middle of the last century was widely used in the name of cognitive science.

Linguistic-cognitive aspect of Kazakh linguistics has been identified in the research of the following scientists: A. Qaidar, R. Syzdyq, E. Zhanpeisov, N. Uali, Zh. Mankeyeva, R. Avakova, A. Salqynbai, G. Smagul, R. Shoibekov, G. Gizdatov, K. Zhamanbayeva, E. Suleimenova, Sh. Zharkynbekova, A. Islam, N. Aitova, A. Amirbekova and others.

Language – cognition, language – human, language – consciousness, language – culture, language – society interconnection of associations has been developing in the Kazakh linguistics and becoming a cornerstone of the existing linguo-cognitive researches.

According to linguists working in this area with the help of language, people encrypt, collect, store, open and disseminate different knowledge. Therefore, «cognitologists» try to analyze the structure of knowledge stored in neologisms and their impact on the language and conceptual world of the modern language user.

Experiment

The cognitive direction of Turkish linguistics is still forming and developing. Turkish linguists have studied language processes from semantics point of view: Dogan Aksan, Ozcan Baskan, Ahmet Kocaman, A.Kemal Ozinonu, Huseyin Sesli, Beglan Togrol, Sabahat Tura etc.

However, there are researchers from Turkey who have been studying linguistic processes in Turkey from the cognitive point of view in recent years: Cem Bozsahin, Deniz Zeyrek, Zekiye Kutlusoy etc.

Therefore, linguocognitive studies are rarely encountered in Turkey and are often interconnected with psycholinguistic research, conducted in accordance with the US model, in close contact with human anthropology, neuroscience, psychology, in scientific laboratories and practical lectures.

Young scientist who defended his doctoral dissertation on cognitive sciences in Turkey for the first time – Ulaş Başar Gezgin. His book, «Cognitive Science Directory» («Bilişsel Bilimler Elkitabı»), published in Turkish in 2014, is a very important work (Gezgin, 2014).

Although this systematic research has not been carried out in Turkey, part of the graduate programs of psychology and philosophy faculties have been started in this scientific direction:

– METU Informatics Institute, Cognitive Science Program (MA, PhD);

– Institute of Social Sciences of Bogazici University, Cognitive Science Program (Master's Degree);

– Yeditepe University, Cognitive Science Program (Master's Degree);

– Trakya Society of Cognitive Sciences;

– Bilkent Society of Cognitive Sciences.

Lectures on psychology, philosophy, biology, computer science, mathematics and physics are given in these institutions. That is, the curriculum is not in a pure linguistic direction. In this regard, the Turks are still ignoring the linguistic aspect of this trend.

Here the main function of the language is to be a tool for the process of man's perception of the world, its cognition and understanding. According to modern human studies, the approach «language is a priceless human being» has become one of the basic principles of a civilized society.

Language corresponds to the function of the worldview in addition to forming the notion of public consciousness, understanding, reasoning which in turn influences it. National concepts and words, including new concept names and neologisms, have been translated into language and cognitive activities and the language itself is perfectly matched.

As every historical episode and social phenomenon leave the mark in language, language is a reflection of historical, social, cultural and spiritual changes in society.

Speaking about the cognitive function of language, B.Momynova said: «In cognitive linguistics, language is one of the types of human cognitive activity, the instrument of cognition. Human encoding or decoding the information collected through a language unit using the language. Because thinking structures do not live in a closed fashion, they become objects of a certain form, are materialized. The two sides of the language distinguish it from the other cognitive processes of the human being» (Momynova, 2005: 125-126).

While there is a pragmatic argument in the origin of neologisms, the cognitive aspect is of particular importance in determining the place of the new word in the language user consciousness. Cognitive linguistics is able to explore this issue in more detail and to understand the meaning of these phenomena. Therefore, the study of neologisms in the context of cognitive linguistics – one of the topical issues that defines the future of Kazakh linguistics.

Forming a tradition of writing new words and neologisms at the proper time, by writing and systematizing specialized dictionaries – is a requirement of public-scientific necessity.

The tradition of storing new words and phrases from the inside of the language for many years in a volatile collection has emerged in Turkey and Russia.

The Turkish Ministry of National Education has been closely cooperating with national leader – Atatürk, and has been closely cooperating with the Turkish Language Society.

For the first time in 1937, a terminological dictionary in the field of philology was published. Also special attention was paid to the terms of the school, and Turkish terms were elaborated in such areas as mathematics, physics, chemistry and biology.

The use of word formation methods, as a result of the addition and renewal of the Turkish lexicon in the early 40's, a great deal of neologisms was accumulated in the Turkish language.

These included the standard «Turkish Explanatory Dictionary» (T?rk?e s?zl?k, TDK). This dictionary, first published by the Turkish Language Society in 1945, was reprocessed, corrected and supplemented 10 times (1955, 1959, 1966, 1969, 1974, 1983, 1988, 1998, 2005, 2011). Thereby it has been systematically introduced new vocabulary and terms, new dictionaries and dialectics, which were not used linguistically, were excluded from the dictionary (Akalin, 2011: 549).

This good trend has been continuing since 1985 at the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynov (under the supervision of academician R.Syzdyq) and published three editions (1985, 1990, 1992) «New usages in Kazakh lexicon» («Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар»). Unfortunately, this work has stopped now.

All the words and phrases included in this collection can be regarded as a form of intense, vibrant process in the language at the same time, although it can not be regarded as an officially accepted term name. If there are many of these words in our language that fill up the vocabulary, then some of them can not quit it and gradually abandoned.

In order to find the names of new concepts for everyday life, it is important to explore the potential of the Kazakh language without the need for foreign languages. The effectiveness of using the rich treasure of the Kazakh people, preserved in its language as a source of centuries-old spiritual heritage, has been studied in detail in the works of the above-mentioned scientists and proved by specific language analysis.

It is known that the development of the concept of «new character» of the development of the language in Soviet period in a certain direction was carried out with the direct leadership and intervention of the government.

And, in the course of independence, the new construction in the social and political life, the nature of new life, and the development of new relationships hundreds of thousands of new words were added to our language, expressing the life of society.

Historically, comparative and analytical studies have revealed that there are three different sources of language input:

1) to make a new word: *айқұлақ, бапкер, бейнетаспа, бағдаршам, демеуші, есірткі, зертхана, оқырман* etc. 2) creating a word from the resource of the language itself: *билік, әкім, хұқық, басқарма, сайлау, мүлік, жолдас, орталық, төраға, ақсақал, қисын, таңба, кеңес* etc. 3) borrowing words: a) from other languages: *партия, парламент, оппозиция, банк, ипотека, тендер, агенттік, лицензия, театр, цирк, кино, газет, факс, батарея, бутик* etc. b) from oral speech (including dialectisms): *егемен, ұжым, кеден, сусамыр* etc. c) from oral literature: *қызмет, өнер, қауым, жарапазан, шаһар* etc.

It is possible to see the history of the Kazakh people, the world of their environment, the beauty of nature, the greatness of the nation, the passion for beauty and sensitivity, the taste, the language of the profession (clothing, food, tools, traditions and other names). The same trend continues in the era of globalization, with new names in science and technology, economy, and intellectual space.

The weight of research in this area is especially noticeable in recent years. The main reasons for this are not only the immanence of the language, but is closely linked to its complex and complicated nature, which is closely related to its public and social communication activities.

Therefore, the perception of language is a manifestation of the speech, the cognitive system at the time of perception. Our consciousness determines its meaning when it comes to the new substance and puts it into a series of similar effects. For this reason,

it is important to consider the nomination process as a cognitive analysis that implements the process of revival in the linguistic consciousness.

Because the information obtained is generated by analyzing and summarizing the unit, not only through the straightforward idea, but also through the cognitive approach. And the thing is that the name is unique the new and old data should be linked. With the new item and the previous word, the signs (motivation) interconnected in a new name it is not accidental that it is chosen by human consciousness. Examples of this are the terms *тұсаукесер* (presentation) and *кәдесый* (souvenir).

In the public and social sphere, the word ***тұсаукесер*** was terminally relevant to the new character of society in the period of independence.

This ethnonym is not used as the name in the «Explanatory Dictionary of the Kazakh language», but rather in the name of the notion of ethnocultural concept (cut the cords). That is, «The tradition, the ritual, is the twist of a child who begins to walk» (Qazaq tilining tuesindirme soezdigi, 1974-86: 290).

But although the roots of this word are broadly ethnocultural, the new meaning of the *тұсаукесер*, which is then ethno-actualized, is «the first introductory ritual». That is, it is now accepted as an alternative to the word *презентация* which was taken directly from the Russian language.

Тұсаукесер рәсімі аяқталған соң, оған қатысушылар кең де жарық Фест концерт залынан орын ала бастады (Егемен Қазақстан, 16.01.2010). (At the end of the *presentation* ceremony participants began to take place at the wide and light Concert Hall Fest).

Scientists-specialists in the matter are using the cognitive-pragmatical basis of such new usages and that they can explain of their word-formation argument:

«First of all, the social function of the state of Kazakh language, the process of revival of spiritual consciousness by interpreting a previously existing lexeme there was a need to integrate into the national concept.

Secondly, it is a linguistic unit commonly used in the official fields of cultural and social life, that has a high frequency of speaking, spoken language and general national practice»(Isaqova, 2008: 107).

Кәдесый – a new usage as the Kazakh equivalent of the name «souvenir». Considering the process of making it, the souvenir idea is a «gift». But this is not just a gift, «a product, substance that is offered as a ceremonial.» And *кәде* – it is a gift that is given according to the tradition (Qazaq tilining soezdigi, 2013: 608).

In Kazakh, the words « қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды» (no girl without a dowry, but no girl without a gift) is a language image of this tradition. Thus, the content of the new usage *кәдесый* is ethnographic. However, we think that the nationalistic sense of the contemporary use of the *кәдесый* in the modern intercultural communication and international contacts space will intensify its new functionality.

So, in the ethnographic concept of souvenir this equivalent made by the combination of the obvious *кәде* (traditional gift) and the high frequency of use *сый* (gift) was successful and became an alternative to the word «souvenir» in Russian for everyday use:

«Алматы қаласы күніне» орай көрмеге келуші 1000 адам көрме ұйымдастырушыларынан бірегей шоколадтан жасалған *кәдесыйлар* алады (Айқын, 10.09.2015). (In honor of the Day of Almaty 1000 visitors of the exhibition will get *souvenirs* made of real chocolate from organizers of the exhibition).

As for the Turkish language, the term ***bilgisayar*** (computer) is an example. In the 1970s, engineer, linguist, professor Aydin Koksal came up with a new name in Turkish from two words *bilgi* (information) and *saymak* (counting).

Initially, this word came into Turkish as a «computer», which means «calculator», «information processing».

Since the nominal mark of these two words is widely known, this name is one of the least successful Turkish neologism and has survived the modern Turkish language lexicon (Koksal, 2010).

Türkiye'deki *bilgisayar* pazarının en büyük yerel oyuncularından Casper Bilgisayar, 6 milyon dolara 'teknoloji üssü' kuruyor (Vatan, 20.12.2002). (Casper Computer, one of the largest local players in the Turkish *computer* market, is setting up a $ 6 million technology base).

As the maturity of human thinking grows, the language's function as a means of communication is mature and expand. Consequently, new conceptual terms, terms created as a result of its intelligent improvement, deeper study of internal power should contribute to the further development and promotion of the language.

For example, the source of the new word usage is basically formed through the tools written in the media and analyzed in public social practice. The same During the practical experience and the speech practice priority of the optimal, convenient model is observed. This action is not organized and regulated by the collective knowledge and memory of the language user. When making a special word (the

term is being created) it immediately identifies its meaning, its identity and spread readily by the writing language.

And when creating terms, it is possible to choose the words in the Kazakh language, select from them, and predict the orthography pattern. In this case, human activity and the conscious level of terminology, the sequence of terms used in it depends on the professional level of creators and to the knowledge of specialists who fully understand the content of the concept.

The role of ethno-linguistic, linguo-cultural studies in the formation of cognitive orientation in Kazakh linguistics is significant. The first symbol of the interconnection of «language and cognition», «language and nationality», «language and culture» were identified, the richness of our language and the spiritual treasures of our culture were studied in the works of scientists who formed these branches, and the basis of the direction of recognition of national identity through language in Kazakh linguistics (A.Qaidar, E.Zhanpeisov, J.Mankeyeva, R.Shoibekov and others).

Research in this direction is an effective and reliable argument for the formation of new titles that mark new concepts in accordance with the revival of the national consciousness during the independence period and valuable for cognitive researches.

For example, scientist Zh.Mankeyeva considers: «Language is an instrument of ethnos. It describes the national identity and feelings of the nation's representative. Spiritual activity of the person develops only in the society and through the spirit it is given to mankind» (Mankeyeva, 2008).

We find the source of the lingvo-cognitive orientation of the linguistic-oriented direction of the modern Kazakh linguistics as a language learning tool in the work of the national leader A. Baitursynov: «People communicate with other people and have their national identity, their own language, only those who write their own language will survive. A nationality that speaks in its own language and writes in its own language will never disappear. The most powerful thing that keeps the nation safe and loses is the language. A nation that has lost its word will disappear by itself. Those who are trying to add other people to their nationality are trying to spoil the language of this nation. If we want to be a nation of Kazakh people when thought about hunger we need to think about keeping our language alive and well» (Baitursynov, 1998: 80).

İn this regard, Professor Q. Zhubanov, the founder of the scientific basis of the Kazakh linguistics, also draws attention to the following: «In the nature of the human being, he has the ability to know others first then know himself. For example: Only after recognizing the photography of a person can he identify himself with other things – recognizes his own identity as a small world, and identifies it as a big one. For example: in Russian «небо» – «sky», «нёбо» – «palate» (in Kazakh *маңдай*); in the Kazakh language *маң* = «the name of the human world, the owner of the qualities of the highest side»*; маңдай* = «top of the human body»...The human recognizes the universe, forming an attribute portrait by comprehending the signs of individual particles» (Zhubanov, 1999: 94-120).

We find the harmony of this idea in the views of Professor S. Amanzholov on the interconnection of language and society: «As the society moves forward, world recognition of the human being will grow, art and technique will grow. New items associated with it will appear. New names for new things appear» (Amanzholov, 2002: 325).

In our opinion, the cognitive basis of new terms and words is the following conclusion of the scientist E. Orazalieva: «The notion of language sign (terms) is, in fact, a set of information about the particular matter, phenomenon; concept about this thing, phenomenon. In other words, the cognitive knowledge attached to the sign» (Orazaliyeva, 2007).

In any country, language changes in the transitional stages of socio-economic development are one of the most important issues of scientific research.

As the indicator of the dynamics of objective social and industrial changes in the context of changing global linguistic paradigms increased interest in studying the objective cognitive structures of the language is a phenomenon.

Therefore, when developing new vocabulary, it is important to mention the causes of their occurrence, the way they are made, the place of use (which area is most applicable, whether it is publicly accessible or something related to a particular industry).

Analysis of language mechanisms is very important from the standpoint of historical word-formation. They are systematized through motivation, and are determined by abstractions, associations and imitations. In this regard, the study of historical word-formation from the semantic aspect, is the basis for the recognition of the meaning of the derivative new word as a result of cognitive processes.

Because the problem of historical word-formation is considered cognitive in the interconnection of history and culture, which will allow determining the character of personality of the linguistic phenomenon, its meaningful development, the way of formation. That is why historical word-forma-

tion are interpreted as a cognitive process that determines the language development system, based on the level of human knowledge, within time and space.

This situation determines the capabilities of language services and speech potentials and allows them to deepen their content and meaning.

Professor A. Salkynbay explains: «Cognitive process that defines the language development system, based on the level of human knowledge, which has existed over time» (Salkynbay, 1999: 9).

In this regard, especially the analysis of the words made by the method of analytically-semantic word-formation in the cognitive, lingvocultural and lingogenesis aspect is of great importance in determining the national outlook.

For example, the term «дискуссия» (debate, discussion) in terms of meaning «to discuss a particular issue in a meeting, in the press, debate» has been translated into Kazakh as *пікірсайыс:*

Сондай-ақ *пікірсайыс* барысында үлескерлер проблемасы, балабақшалар мен өзге де мәселелер алға тартылды («Егемен Қазақстан», 26.02.2010). (In the course of the *debate* the problem of shareholders, kindergartens and other issues was raised).

Meanwhile, the Kazakh equivalent of the term «диспут» (dispute, discussion) is *пікірталас:*

Арал мәселесі соңғы оншақты жылда географ және эколог-ғалымдар арасында жиі-жиі *пікірталастар* туғызады («Алматы ақшамы», 29.07.2015). (The problem of the Aral Sea is frequently *discussed* by geographers and ecologists in the last decades).

In this regard, academician R.Syzdyq considers it necessary to pay attention to another phenomenon in the terminology process. It is sometimes the second-figurative name, along with the term name of a single concept.

It is intended to bring the idea to the audience, to the reader impressively and playful, such figurative names appear mainly in speech, press, and journalism.

As example of this the scientist uses the names of the *президент* (president) and *Елбасы* (Head of the country), which are used together in the Kazakh language.

The key term is the word *президент* (president), which can be termed *елбасы* when it comes to order. But the latter can not completely exclude the word *президент*, which is based on the one definition of a term (Head of the country). An expressive equivalent to contextual style is *Қазақстанның Елбасы* (Head of Kazakhstan) can only use the style of publicism, and in the official documents this word can not be used.

After all, *Елбасы* – is only the name of the person who heads the country (the republic, the state), but it is clear that the president of different societies and companies can not be called *Елбасы*.

Secondly, in the world practice there are many types of governors of the country: *khan, king, emperor, prime minister, chancellor*. But one can not replace the other one (Syzdyq, 2001).

For this reason, scientists say that the term *президент* (president), *депутат* (deputy), *сессия* (session), *парламент* (parliament), *республика* (republic), *министр* (the minister), *семинар* (seminar), *комитет* (committee), *конституция* (constitution) can be used in the original form, and that the sub-series such as *Елбасы* (Head of the country), *халық қалаулысы* (people's choice) and *Атазаң* (Father's law) can be used for styling in certain moments.

Results and discussion

Today, it is in compliance with the requirement of comprehensive public and social work of the state language, considering the language units as a conceptual (new concept) marker in the consciousness of the language user, special attention is paid to cognitive activities in accordance with a new level of language research.

Thus, it can be considered as a lingvo-cognitive mechanism, or a method, explaining the phenomenon of «renewal» in the word-formation process using the conceptual principles of the classical work of V. Fon Humboldt, E. Sepir, A.A. Potebnya and others, who have also associated and studied the language with the language owner and V.A. Maslova, M.M. Kopylenko, A. Qaidar, who compares the language to the mirror reflecting the truth, as a theoretical-methodological basis.

This situation requires a complex anthropocentric approach to identify the capabilities of language services and speech potential, and to deepen their content and meaning. Because philosophically the « worldview» is: «… the basis of the spiritual relationship of man to the world (universe) and covering them in a general way, the concept of the interrelationship between man and the world «» (Yergali, 2003: 81).

Therefore, in its origin and existence, it is always closely linked with the person and the surrounding world. Consequently, the concept of «world» (universe) is closely related to the spiritual and behavioral nature of each ethnos. On the basis

of this, a holistic view of the established world is evident in the language. The truth is further accepted in human consciousness, understanding the thoughts, becoming a word and as a result of the process of expression, the «image of the world» has a second appearance in the language and forms a «language image of the world».

Of course, in the meantime, «knowledge», «consciousness», «thinking,» etc. phenomena are not excluded from the linguistic study.

Integral image of the truth, marked in human consciousness, preserved in the language according to the cumulative (inheritance) service of the language is determined by the historical word-formation analysis.

Cognitive aspect of motivation, reparation, association, abstraction, etc. concepts represent the process of word-formation. As a result, research in the linguo-cognitive, linguistic-cultural aspect is very important in determining the national outlook that has been preserved in the word. It would not be possible to accept and use new words without the national cultural associations included in derivative words that perform the cumulative language function.

Analysis of language mechanisms is very important from the standpoint of historical word-formation. They are systematized through motivation, and are determined by abstractions, associations, and recycling phenomena. In this regard, the study of the historical word-formation from the semantic aspect, is the basis for recognizing the meaning of a derivative new word as the outcome of cognitive processes.

Human language builds on the notion of truth, the concept of the world around us, the notion and concepts made during the action, the final conclusions and the principles of life.

Therefore, when the modern language user acquires the environment and learns new public and social practices, it is the cognitive basis that the knowledge acquired and maintained by language.

We rely on the principles of the scientists consider the language cognitive system as a «direct truth of thought, expression of consciousness», «the mechanism of thought», «locking, hiding, storing information on the whole and deep content of language units as well as a cognitive way of reconstruction if necessary». Because here the main function of the language is to be a tool for the human being to embrace the world's acceptance and recognition, perception and understanding.

From this point of view, representing the language on a cognitive basis, which makes the linguistic image of the world – one of the main trends in contemporary language science. As a result, the communicative and cognitive attitudes of the language, humanity is not only aware of the surrounding reality, but also the various phenomena in the world, answers it, updating information on its own and to make a new quality of reproduction in a conscious and unconscious manner (processes, summarizes, select, estimates, applies in practice).

In summary, as every historical period, social phenomena leave their marks in the language, new usages are a mirror of historical, social, cultural and spiritual changes in society.

Conclusion

As we have studying the results of the analysis, we came to the following conclusion:

1) By recognizing the language not only as a means of interacting with human society but also as a component of national culture in a particular language community, we can recognize and revive the historical development, tradition, traditional cognitive-learning values, life experience, spiritual and material culture of the ethno-cultural and linguistic community. As a result, the effectiveness of the linguistic-cultural analysis of word-based experience, which has been «overlooked» in the *language-human-culture* unity, has been defined;

2) In the era of globalization, this interconnection is a necessity of a complex study of language problem not only philologists, but also all those who study the interconnection of *human-society-nature*. Therefore, the process of determining the identity and recognition of a person (the nation) by language was defined as a linguo-cognitive phenomenon, combined with ethnography, philosophy, psychology, cognitology and culturology;

3) The main point of cognitive linguistics is the comprehensive understanding of language and human consciousness from the point of view of a single system, and a complex description of centuries-old language knowledge as complex structure, system as the fruit of the human brain. At the same time, the basis of modern cognitive linguistics science is based on traditional knowledge of linguistics, its basic concepts are defined in terms of interconnection of language and cognition. In this regard, cognitive linguistics was characterized by an integrated approach to science;

4) In anthropocentric paradigm developing in modern linguistics, the 21st century language learning process is not only a language of communication and expression, the essence

and specifics of the language are studied in close contact with the language user, the role of cognitive methods, which defines it as the spiritual and cultural code of the nation, has been proven to be of special importance;

5) Thus, in cognitive linguistics, the language is the main means of characterizing human knowledge. Because the mind, the thought, that is, the human brain machine is reflected only by language and comes into the communicative environment, that is, the language action. As a result, the conceptual knowledge accumulated in the consciousness gives a great deal of information about the world's view of the individual. This knowledge of language constitutes a broken picture of the surrounding world.

Әдебиеттер

Gezgin Ulaş Başar. Bilişsel Bilimler Elkitabı (The Handbook of Cognitive Sciences). – İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2014.

Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.

Akalın, Şükrü Halûk. Türkçe Sözlük. 11. Baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974-86. – 1-10 т.

Исақова С.С. Қазақ терминтанымының когнитивтік-прагматикалық аспектісі: фил.ғыл.докт.дисс.автореф. – Алматы, 2008.

Қазақ тілінің сөздігі, 2013.

Köksal, Aydın. Adı Bilgisayar Olsun. – İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2010.

Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008.

Байтұрсынов А. Ақиқат. №4. 1998.

Жұбанов Қ., Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999.

Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы, Ғылым, 2002.

Оразалиева Э. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигма: фил.ғыл.канд.дисс.автореф. – Алматы. 2007.

Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.

Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001.

Ерғали У. Қазақ дүниетанымының негізгі ұғымдары. – Астана: Елорда, 2003. – 81 б.

References

Akalın, Şükrü Halûk (2011). Türkçe Sözlük [Turkish dictionary]. 11. Baskı. Ankara: TDK Yayınları. (in Turkish)

Amanzholov S. (2002). Qazaq tili teoriyasynyng negizderi [Fundamentals of the theory of the Kazakh language]. Almaty, Gylym. (in Kazakh)

Baitursynov A. (1998). Aqiqat [Truth]. №4. (in Kazakh)

Gezgin Ulaş Başar (2014). Bilişsel Bilimler Elkitabı [The Handbook of Cognitive Sciences]. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi. (in Turkish)

Isaqova S. (2008). Qazaq termintanymynyng kognitivtik-pragmatikalyq aspektisi [Cognitive-pragmatic aspect of the Kazakh language: PhD in economics]. Almaty. (in Kazakh)

Köksal, Aydın (2010). Adı Bilgisayar Olsun [Get Computer Name]. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları. (in Turkish)

Mankeyeva Zh. (2008). Qazaq tilindegi etnomaedeni ataulardyng tanymdyq negizderi [Cognitive bases of ethno-cultural names in the Kazakh language]. Almaty: Jibek oly. (in Kazakh)

Momynova B. (2005). Qazaq tilindegi qogamdyq-sajasi leksika: aeleumettik-bagalauyshtyq soezzhasam [Social-political vocabulary in the Kazakh language: social appraisal word-formation]. Almaty: Kazakh University. (in Kazakh)

Orazaliyeva E. (2007). Qazaq til bilimindegi kognitivtik paradigma [Cognitive paradigm in the Kazakh linguistics: Candidate of Philological Sciences]. Almaty. (in Kazakh)

Qazaq tilining tuesindirme soezdigi (1974-86). [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Gylym. V.1-10. (in Kazakh)

Qazaq tilining soezdigi (2013). [Kazakh language dictionary]. (in Kazakh)

Salkynbay A. (1999). Tarihi soezzhasam. Semantikalyq aspect [Historical words. Semantic aspect]. Almaty: Kazakh University. (in Kazakh)

Syzdyq R. (2001). Tildik norma zhaene onyng qalyptanwy [Language norms and its formation]. Astana: Elorda. (in Kazakh)

Yergali U. (2003). Qazaq duenietanymynyng negizgi ugymdary [Basic concepts of the Kazakh worldview]. Astana: Elorda. P. 81. (in Kazakh)

Zhubanov Q. (1999). Qazaq tili zhoenindegi zertteuler [Kazakh language researches]. Almaty: Gylym. (in Kazakh)

IRSTI 81: 002

Gulsevin G.[1], Ilyassova N.B.[2],

[1]Director of the Turkish Language Institution, Doctor of Science, Professor, Turkey, Ankara,
[2]doctoral student of al-Farabi Kazah national University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com, nazgul_ilyass@mail.ru

PHONETIC, MORPHOLOGICAL, SEMANTIC DIFFERENCES BETWEENTHE VOCABULARY OF «HIBAT-UL-HAQAYIQ» AND KAZAKH LANGUAGE

In this article, we have found that when comparing equivalents of all words in «Hibat-Ul-Haqayiq» by Ahmed Yugneki (XII)and in the modern Kazakh language significant part of them have identical similaritywhile most of them show phonetic, morphological, and semantic differences.

Besides, it clarifies linguistic differences due to the peculiarities of the Karakhan state and its ethnic diversity between the Karluk, Chigil, Argu, and Yagma tribes reflected throughout the work.

Key words: monument, Karakhanids, Cumans,comparison, differences.

Гүлсевин Г.[1], Ильясова Н.Б.[2],

[1]Түрік тілі қоғамының директоры, профессор, ф. ғ. д., Түркия, Анкара қ.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com, nazgul_ilyass@mail.ru

«Һибат-ул хақайиқ» тілі лексикасының қазақ тілі лексикасынан фонетикалық, морфологиялық, семантикалық айырмашылықтары

Мақалада, Ахмед Йүгінекидің «Һибат-ул хақайиқ» (XII ғ.) ескерткіші тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі барлық сөздердің баламаларын өзара салыстырғанда олардың едәуір бөлігінде айна-қатесіз ұқсастық болса, үлкен бөлігінде фонетикалық, морфологиялық, семантикалық айырмашылықтар бар екендігін анықтадық.

Сол дәуірде өмір сүрген Қарахан мемлекеті, олардың халқының этникалық құрамы әр түрлі болғандықтан, қарлұқ, чығыл, арғу, яғма тайпаларының тілдік ерекшеліктері шығармада көрініс тапқандығы айқындалды.

Түйін сөздер: ескерткіш, Қарахан, қыпшақ, салыстыру, айырмашылық.

Гүлсевин Г.[1], Ильясова Н.Б.[2],

[1]Директор Института тюркского языка, д. ф. н., профессор, Турция, г. Анкара,
[2]докторант PhD Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казақстан, г. Алматы,
e-mail: gurergulsevin@gmail.com, nazgul_ilyass@mail.ru

Фонетические, морфологические, семантические различия лексики языка «Һибат-ул хакайик» от лексики казахского языка

В статье мы установили, что при сравнении эквивалентов всех слов в языке работы Ахмеда Йугинеки «Һибат-ул хакайик» (XII в.) и в современном казахском между значительной частью из них имеется идентичное сходство, тогда как в большинстве случаев встречаются и фонетические, морфологические, семантические различия.

Вместе с тем уточняются языковые различия между племенами карлуков, чигилов, аргу, ягма, нашедшие отражение в произведении, в силу особенностей существовавшего в ту эпоху Караханидского государства и многообразия этнического состава его населения.

Ключевые слова: памятник, караханиды, кипчаки, сравнение, различия.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Introduction

In the cultural history of the Turkic peoples the Karakhan state takes a significant place. As per historical guess, this state dates to 932-1165. It possessed a part of East Turkestan, Zhetysu, Shash, and Fergana. By the end of the X century, the Karakhanids conquered Bukhara and Samarkand by bringing into complete subjection the whole territory of the ancient Sogdiana region.

Although the whole country was ruled from the single centre by a certain leader, local anarchy and segregation were strong. Nevertheless, favorable conditions for the growth of culture and literature were created with evolvinglarge cultural centers in cities like Kashkar, Balasagun, and Uzgen. These cities concentrated writers, poets, and scholars. It influenced many valuable works.

The greatest monuments of that time are «Qutadghu biligi» by Yusuf Balasaguni, «Divanu Lughat-it turk» by Mahmud Kashgari, and «Hibat-Ul-Haqaıiq» by Ahmed Yugneki.

B. Sagyndykuly after studying ancient monuments and their languageclaims that «The accurate information about Ahmed Yugnekiis not preserved in the history. Some of the information that we know about can be found in appendixes attached by other people (copyists) at the end of the «Hibat-Ul-Haqaıiq» monument and in some of Yugneki’s poem lines»(Sagyndykuly, 2002: 57). It gives a brief overview thatAhmed Yugneki was blind since birth, thirst after knowledge from his early age, educated in madrassa, well-grounded in Islam, his father’s name was Mahmud, poet was born in Yugnek and wrote his work in Kashgar language.

But these facts do not give enough information about the life and environment of Ahmed Yugneki.

Experiment. Phonetic Differences

Most of the words used in the monument are slightly different from the modern language in terms of manifestation. The main of them are:

ıvs i. *elık-elik, eskır-eskir, deńız-teńiz, bır-bir, bılın-bilin, esız-essiz etc.*

438Qaza bırla ılnur tuzaqqa **elık**
Qaza kelse, **elik** tuzaqqa ilinedi
[If marked to die, a roe deer shall fall into a trap]
195Ығıт hoja bolur ıaṅy **eskirúr**
Jas qartayady, jaṅa **eskiredi**
[Youth ages;new gets old]

sh vs s. The sound **sh** in root-words with single or sometimes two syllables corresponds to the sound **s** in the Kazakh language. For example, ush-aq-usaq, bash-bas, *ısh-is,tash-tas, túsh/tús, sókúsh-sógis etc.*

60 Sanar mu ediz qum **ushaq tash** sany
Túıir qum men **usaq tastyṅ** sany esepteuge kele me?
[Can anyone count sand and pebbles?]
136 Ietar **bashqa** bır kún butıl boshlýġy
Tilińniń zhúgensizdigi bir kúni**basyṅa**jetedi
[Spoiled tongue troubles head]
137 Hıradlyq mu bolur tılı bosh **kısh**ı
Tilin tartpaġan **kisini** aqyldy deuge bola ma?
[Can a man unable to hold his tongue be called wise?]

ı vs j. The word-starter sound **ı** corresponds to Kazakh**j**. For example, ıu-ju, ıum-jum, ıazuq-jazyq, ıaṅy-jaṅa,ıaṅyl-jaṅyl, ıaran-jaran, ıoq-joq etc.

406 Iúz evrúp kecharlar **ıumup** kózların
Júzinburyp, kózin **zhumyp**ótedi
[Passing by, turns his face away and closes his eyes]
197 Bý kún bar ıaryn **ıoq** bý dúnıa neṅi
Bul dúnieniṅ zaty búgin bar bolsa, ertеṅ**joq**
[Anything in this world is here today and gone tomorrow]

These phonetic phenomena pull the language of medieval monuments awayfrom the modern Kazakh language. Instead, the words grouped according to the mentionedfeature in the modern Turkic languages belonging to the Karluk-Uyghur and Oguz groups sound just like in the monument.

Known Turkologist A. Scherbak in his monographic work «Comparative Phonetics of Turkic Languages» proves the voiceless pronunciation of root words in ancient Turkic languages (Sherbak, 1961: 22). If to believe this is correct, the Kazakh language is close to its ancient prototype. The words, such as *bas* (head), *tas*(stone) are pronounced voicelessly in the Yakutian language. Based on sound symbols *sh/s* and *ı/j,* modern languages can be conditionally divided into voiced and voiceless. A number of languages have preserved voiceless pronunciation of root words like in the prototype language while othersmade them voices in line with their own development patterns.

d vs ı. The sound **d** the second or third syllable of root words encountered in the monument corresponds to Kazakh **ı**. For example, ***adaq-aıaq, ıdı-ıe, adar-aıyr*** etc. A. Scherbak believes that the preservation of **d** could be influenced by literary tradition.

121 Bılıg bırla bılınur tóratqan **ıdı**
Jaratýshy táṅiri de bilim arqyly tanylady
[The Creator is also learned through knowledge]
105 Bılıglıg bılıgnı**adargan** bolur
Bilimdi kisi bilimniṅ parqyn aıyrady

[The educated person can distinguish between knowledge]

ch vs sh. The sound **ch**in the first, second, and third syllablescorresponds to**sh**. For example, sach-shash, chal-shal, chyq-shyq, ***ych-ush, och-osh, ach-ash, ıchı-ishi, achyq-aschy, kıchık-kishi*** etc.

221 Nıqab qótrúr azhýn bırar kóz **achar**
Iazar qol qúshar deg ıana tark **qachar**
Perdesin kóterip dúnıe birer kózin ashady,
Qushatýn sıyaqty qolyn zhazyp, sosyn tez qashady
[Raising the curtain, the world opens its eyes,
Stretches its arms as if to hug to quickly run away afterwards]

In a number of roots of words, consonants *ǵ, k, q, r* in the middle and end of the word are preserved in the monument but lost in modern Kazakh language:*qatyǵh-qatty, kıchık-kishi, achyq-aschy, erdı-edi*etc.

169 **Qatyǵ**kızla razyṅ kıshı bılmasún
Syryṅdy kisi bilmesin, berik saqta
[Do not let anyone know your secret, keep it safe]

«Hibat-Ul-Haqaıiq» has sound replacements like: **d-ı**: *edgú-eıgú (ıgi, jaqsy, izgi – kind, good, virtuous),* **d-t**:*dórt-tórt (four),* **d-z**:*qodyn-qozy (tómen, tómen qaraı – down, downwards),* **ǵ-q**:*qatyǵ-qatyq (qatty – very),* **m-n**:*ıáma-ıana (zháne, tagy, qaıtadan – and/again),* **n-ı**:*qanda-qaıda (where),***s-z**:*almas-oıalmaz (unamendable).*

According to E. Najip, there are two main reasons for such phonetic diversity:

1. In the written language, there is a trace of dialects that existed at that time.

2. In each century, copyists introduced dialect elements they spoke (Najip, 1959, 46).

Morphological differences. «Hibat-Ul-Haqaıiq» is significantly different from in the morphological modern Kazakh language. This feature is especially noticeable when comparing the core root and the derived root. The words cognate with modern Kazakh have basically one or two syllables.

The verb root ***bil (to know)*** makes ***bilig*** in the monument and ***bilim –*** in Kazakh.

The common root ***kór (to see)*** gave birth to ***kórúmlúg-kórikti.***

The conclusion is that the words preserved in modern languages has ancient endings in the monument. Also, there is also a contrary phenomenon: an ancient word that is not present in the modern language has living ending. For example:*borchy-sharap satushý (winemerchant), ýnarcha-shama (as best one can)* etc.

395 Kım ol **borchý**ersa kıshıiig ol
Kim sharap satushý bolsa, kisiniń táýiri sol
[Whoever is a wine merchant is agood man]
4 **Ýnarcha**aıaıyn ıary ber meṅa
Shamam kelgenshe aıtaıyn, maǵan zhárdem ber
[I will say as best as I can, help me]

Here, the suffixes **-chy, – cha** are often used in Kazakh as **-sha, -shy**.

In the Middle Ages, words that are considered to be derivative are roots in the modern language. For example, in the monuments,the root *aı*can make *aıt,* an imperative verb (*say*). In the Kazakh language, the main root was forgotten with the derivative root assuming the core root meaning.

119 Bılıgsız ne **aısa** aıýr ýqmadın
Bilimsiz ne aıtsa uqpaı túsinbeı aıtady
[Whatever a man of little culture says, he says not realizing or understanding]

«Hibat-Ul-Haqaıiq» uses suffixes deemed ancient exaggerations in the context of modern languages. For example, tanýǵ (witness), ýlýǵ, qýrýǵ (free), qyldachy (doer), belgúlúg, ıatyban (lying), ýlamaı (backed), artaǵ (excess), erdam (art, heroism), aṅar (him/her, it), keṅrú (visitor) etc., here, -ýǵ, -dachy, -gúlúg, -ban, -aı, -aǵ, ýt, -dam, -ar, -rú, -úg, -dýǵýnsha are defunct suffixes now.

202 Erı bardy qaldy **qýrýǵ**teg ıerı
Adamdary óldi. Jeri qaṅyrap bos qaldy.
[Its people are dead. Its land left blank desert]

239 Tırıldıýlamsyz **ýlamaı**bolýp
Jomarttyq arqasynda / qorǵansyzdar jaqsy ómúr keshti
[Thanks to generosity / unprotected people lived a good life]

Semantic differences. It is proved by many facts that all the words in the lexis of the monument-compared to its equivalent in the modern Kazakh is substantially different not only in terms of their meaning, but form. First, we come to the question whether a particular language element is used or not in the era of our existence: a variety of words are not found in our modern language. Such words can only be understood through historical dictionaries or by a specific context. In regard to the modern Kazakh language, the following is considered asarchaism: ajýn (world), edız (high), arqysh (camp, caravan), asyǵ (benefit), ýlamsýz (unsupported), otala (heal), ótún (worship, beg pardon), úchúz (cheap), úrúṅ (white), ýsan (negligent), ýǵan (god), óg (cotton), ókúsh (many), ýl (bind), esh (companion, friend), eṅg (face), bodýn (people), baıat (god), bıla (together), taba (towards), tark (quick), toṅa (batyr), tıshı (woman), súchúg (sweet), qamýǵ (welfare), ıaryn (tomorrow) etc.

The meaning-relateddifference betweenthe words in the monument and their equivalent in the

modern language is that many words in the monument havingmultiple meaning were forgotten in the modern Kazakh language. Or meaning appeared laterare not found in the monument. The meaning of some words narrowedor broadened. There are also meaning tones that are defined in the context only.

87 Bılıglıg bılıgsız qachan teṅ bolýr
Bilimdi bilimsizben qashan teṅ bolar
[Hardly educated be equal to uneducated]
88 Bılıglı tıshı er jahıl er tıshı
Bilimdiáıel – er, bilimsiz erkek – áıel
[An educated woman is a man, a uneducated man is a woman]

The word «bılıg» (knowledge) found in these lines is a broad lexical unit used in the modern Kazakh as «science.» On the contrary, the meaning of «bilim» is narrow, for example, it is used in the sense that «knowledge of a particular person.»

On the contrary, the meaning of «ton» (fur coat) in the monument means any clothing. In the modern Kazakh language, it is only a certain garment.

168Keıım ton tolýsy kónılık tony
Kıim-keshektiṅ kóriktisiádildik kıimi
[The beauty of clothing is justice]
297 Aıýrsán ketım ton sharab ash kerák
Aıtarsyṅ kıim ton sharap as kerek
[Tell there that you need clothes, fur coat, wine, and meals]

If the word «kóṅúl» is used in the monumentin a broader meaning of «heart, soul»,kóṅúl baġla –pay sincere attention, kóṅúlal – please wholeheartedly, kóṅúl týt – express sincere attitude, its meaning in the Kazakh language is narrow. That is, limited to «human mood».

371 Sevúnch ersa kedın **kóṅúl** týt aṅa
Súıinishtiis bolsa, oġan keıin kóṅil qoi
[If it is pleasant, pay attention to it later]

There are two meanings of **kók** in the monument – «root» and «pedigree».

338 Adaýat **kókını**qazyp kes kóchúr
Dushpandyqtyṅ**tamyryn** tereṅ qazdaġy kesip alyp tasta
[Dig the **roots** of hostility out of the deep and cut it away]
317 Kókı kórklúg ol
Tegi asyl adamnyṅ minezi de súıkimdi
[A noble manhas a beautiful character too]

In our current language, both were forgotten. **Kók,** meaning seedlings and blue color, must be derivative.

195 Iıgıt hoja bolýr ıaṅy eskırúr
Zhas qartayady, jaṅa eskiredi
[Youth ages;new gets old]

The word *ıgıt*in these linesmeans «young», which differs from *young man* in our language. Despite *jigit* in the modern Kazakh language does not mean «young», the semantic link can be clearly seen. For example, *jigit*refers to a young man rather than an adult man.

Rezults and discussion

Turkish scientist R. Aratstates that «Historical data and language materials confirm that the Turkic peoples were divided into two major groups. Such classification took place twice. For the first time – in the first century AD, when the Hung Empire divided into two. Like the division into West and East Hung Empire in the VII-VIII centuries,the Turkic Khaganate was divided into western and eastern parts. Thus, the classification of Turkic languages to western and eastern groups began in the early years of our era and can be regarded as fully established in VII-VIII centuries. Today’s Turkic peoples and Turkic languages were formed as part of these western and eastern groups»(Arat, 2006: 37).

It is not mistaken to assume that any type of literature written in XI-XVI centuries, was written in ancient Turkic literary language. It is illogical to treat the «ancient literary language» from the modern literary language’s point of view. The problem is that one literary tradition, one literary language had a variety of colors at different times in different regions with its peculiarities. More specifically, there were several streams or variants of the ancient Turkic literary language. For example, Oguz-Kipchak, ancient Turkmen, ancient Uzbek, Kipchak-Oguz and others considered as literary language are various streams or manifestations of the ancient Turkic literary language formed on the Volga River, in Central Asia and in Kazakhstan. Theirdialectics basis is the language of a particular tribe. The literature of the Karakhan state was based on thelanguages of Arġý and Chyġyltribes. This statement is voiced in reliance to the information provided by Mahmud Kashgari. In his vocabulary,he put a lexical sign against a lot of words to show tribal reference, that is, no other tribe had such a word in its speaking assets. The Karakhan literature was proven to have commonly used words belonging toArġý, Chilgil tribes. úrúṅ (white), ajýn (world), ıarlyq (decree), múch (cat), oṅ (not left) belonged to the Chyġyl, while baıat (god), tarhan (a position’s title), qaný (which), chyġan (poor) etc. – to the Arġý

B. Sagyndykuly claims that: «Depending on the place and era of monuments’ origin, they should be called the Kypchak version of the ancient Turkic lit-

erary language, Oghyzversion of the ancient Turkic literary language, Turkic version of ancient Turkic literary language» (Sagyndykuly, 2002:43).

Conculsion

Any written monument survived our time had been through many copyists' hands. It is highly probable that a copyist could misinterpret, ignore, render and amend unclear spots. For this reason, there are significant differences between the versions written by the author and versions made by copyists. These differences will be determined by textology researches.

We have just mentioned the phonetic, morphological, and semantic differences between the monument and Kazakh language in this article.

Литература

Сағындықұлы Б. «Һибат-ул хақайық» – XII ғасыр ескерткіші. Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 184 б.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 204 с.

Наджип Э.Н. Мухаббат-наме. Хорезми. Критический текст, транскрипция, перевод, лексико-грамматический очерк и словарь. – Москва: Издательство восточной литературы, 1961. – 224 с.

Арат Р.Р. Atebetü'l- Hakayik. – Анкара: Института тюркского языка, 2006. – 163 с.

References

Arat R.R. (2006). Atebetü'l-Hakayik [Atebetul-Hakayik]. Ankara: Turkish Language Institution, 163 p. (in Turkish)

Nadzhip E.N. (1961). Muhabbat-name. Khorezmi. Kriticheskiy tekst, transkriptsiya, perevod, leksiko-grammaticheskiy ocherk i slovar [Muhabbat-name. Khorezmi. Critical text, transcription, translation, lexico-grammatical essay and dictionary]. Moskva, Izdatelstvo vostochnoi literatury, 224 p. (in Russian)

Sagyndykuly B. (2002). «Hibat-Ul-Haqaıiq» – XII ġasyr eskertkishi. [«Hibat-Ul-Haqaıiq» – Monuments of XII century]. Almaty: Qazaq Ýnıversıteti, 184 p. (in Kazakh)

Shcherbak A.M. (1970). Sravnitel'naya fonetika tyurkskikh yazykov [Comparative phonetics of Turkic languages]. Leningrad: Nauka. 204 p. (in Russian)

ҒТАМР 16.21.37

Ерімбетова А.Х.[1], Абдрахманова Ж.Ә.[2],

[1]Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің доценті, ф. ғ .к.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ .к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ayim_e@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

ДЫБЫС СӘЙКЕСТІКТЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫНА ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Мақалада тілдің даму тарихының белгілі бір кезеңінде пайда болған дыбыстар сәйкестігінің тілдегі болмысының сан алуандығы қарастырылады. Осы қасиетіне байланысты оның атқаратын қызметі де тілдің белгілі бір салаларына телінулі. Дыбыстар сәйкестігі белгілі бір кезеңнің жемісі ғана емес, ол өзіне дейінгі қолданылып келген белгілі бір тілдің заңды жалғасы бола отырып, келесі бір кезеңге өзі өмір сүрген уақыттың айырмашылығы ретінде беріліп отыратын жалпы тілдің дамуымен байланысты болады. Осындай күрделі тарихты басынан өткере отырып біздің дәуірімізге дейін жеткен дыбыстар сәйкестігін бір кезеңнің құбылысы ретінде қарастыруға болмайды.

Түйін сөздер: дыбыстар сәйкестігі, болмысы, құбылыс, қасиеті, сала, уақыт айырмашылығы, тілдің дамуы.

Erimbetova A.Kh.[1], Abdrakhmanova Zh.A.[2],

[1]Candidate of Philological Science, A/Professor of Kazakh State Women Pedagogical University,
[2]Candidate of Philological Science, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ayim_e @mail.ru; zhaz_abd@mail.ru

Factors affecting the occurrence of sound matching

The article deals with the diversity of speech being in accordance with the sounds that have arisen in a certain period of the history of language development. In this regard, its functions also relate to certain areas of the language. Sound matching is not only a work of a certain period, but also a General continuation of a certain language that was used before, as well as the development of a common language that is presented as a time difference of the next era. It is not necessary to consider correspondence of the sounds which have reached our times as the phenomenon of one period.

Key words: correspondence of the sounds, being, phenomenon, property, region, difference in time, language development.

Еримбетова А.Х.[1], Абдрахманова Ж.А.[2],

[1]к. ф .н. доцент Казахского государственного женского педагогического университета,
[2]к. ф.н., доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ayim_e@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

Факторы, влияющие на возникновение звуковых соответствий

В статье рассматривается многообразие речевого бытия в соответствии со звуками, возникшими в определенный период истории развития языка. В связи с этим, его функции также относятся к определенным сферам языка. Согласование звука – это не только произведение определенного периода, но и общее продолжение определенного языка, который использовался ранее, а также развитие общего языка, который представлен как разница во времени следующей эпохи. Не следует рассматривать соответствия звуков, дошедших до наших времен, как явление одного периода.

Ключевые слова: соответствие звуков, бытие, явление, свойство, область, различие во времени, развитие языка.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

Тілдің даму тарихының белгілі бір кезеңінде пайда болған дыбыстар сәйкестігінің тілдегі болмысы сан алуан. Осы қасиетіне байланысты оның атқаратын қызметі де тілдің белгілі бір салаларына телінулі. Дыбыстар сәйкестігі белгілі бір кезеңнің жемісі ғана емес. Ол өзіне дейінгі қолданылып келген белгілі бір тілдің заңды жалғасы бола отырып, сол халық тілінің ерекшелігі ретінде көрініс тауып, өзі өмір сүріп отырған дәуірде белгілі бір тілдік аяда қызмет атқара отырып, келесі бір кезеңге өзі өмір сүрген уақыттың айырмашылығы ретінде беріліп отыратын жалпы тілдің дамуымен байланысты болады. Осындай күрделі тарихты басынан өткере отырып біздің дәуірімізге дейін жеткен дыбыстар сәйкестігін бір кезеңнің құбылысы ретінде қарастыруға болмайды.

Қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстар сәйкестігінің табиғатын тереңдей тану үшін барлық түркі тілдеріндегі салыстырмалы-фонетикалық зерттеулердің нәтижелеріне сүйене отырып, одан да арғы алтай дәуірінің тілдік жүйесі туралы пікірлерді ескереміз. Сонымен қатар жалпы тілдің пайда болуы мен дамуы туралы ғалымдардың айтқан пікірлерінің де дыбыс сәйкестіктерінің табиғатын танытуда маңызы зор.

Тілдің фонетикалық жүйесін құрайтын дыбыстық өзгерістердің пайда болуына байланысты айтылған пікірлердің дыбыстар сәйкестігіне де қатысы бар болғандықтан, біз енді тіл білімінің барлық салаларына қатысы бар дыбыстардың сәйкесуіне себепші болған дыбыстардың жаңа сапаға, қасиетке ие болуына итермелеген жалпы адамзаттың дамуына әсер етуші факторларға тоқталғанды жөн көрдік.

Фонетикалық құбылыстардың тілдегі өзгерісін, тіл дыбыстарының жаңа сапаға ие болуын тарихи тұрғыдан қарастырғанда сөйлеу органдарына тікелей қатысты. Тіл білімінде сөйлеу органдарының дыбыс жасаудағы қызметінің көмейден ерінге, ауыздың төменгі жағынан жоғары жағына қарай жылысуы сияқты заңдылыққа негізделетіні туралы пікірлер бар. Айталық, белгілі ғалым Бодуэн де Куртенэ оның негізгі себебі ретінде тіл дыбыстарының айтудағы үйлесімділікке, әуезділікке ұмтылуын айтады да, адам ақыл-ойының тілдік қолданыстағы мынандай үш бағытын көрсетеді:

«1. Орталықтан сыртқа қарай, фонация (сөйлеу); 2. Сырттан орталыққа қарай, аудиция (тыңдау); 3. Ми орталығындағы ақыл-ой қозғалысы, церебрация» (ойлау) Boduen de Kurtene, 1963:208). Ғалым ықшамдалу принципінің сөйлеу дағдысымен қатар, ақыл-ой қызметімен де тікелей байланысты физиологиялық құбылыс екеніне ерекше тоқталады. Ол ықшамдауды тіл дамуының жалпы себептерін тудыратын үйлесімділікке ұмтылумен сабақтастырады. Тілдің дамуына тікелей ықпал ететін үйлесімділікке ұмтылу заңдылығын былайша сипаттайды: «Дыбыстар мен дыбыс сәйкестігінің ең қиыннан жеңілдеуіне қарай бейімделуінде бұлшық ет пен жүйке қызметі жеңілденуіне күш салу; ықшам формаға бейімделу; нақтылықтан абстрактілікке өтуде ойдың дерексіздігінен арылут.б.» (Boduen de Kurtene, 1963: 212). Шынында да, ойды нақты түрде тіл арқылы беруде сөйлеу аппараттарына көп күш түсірмей, сөйлеуге аз энергия шығындай отырып іске асыру принципі дыбыстардың жаңа сапаға ие болуына ықпал етті. Осы принциптен туындайтын ықшамдалу қызметінің негізгі себептерінің бірі сөйлеу мүшелерін, нерв жүйелерін қозғалысқа келтіретін бұлшық ет қызметін үнемдеу болып табылатын психофизиологиялық фактор деген ғалымның пікіріне қосыламыз.

Е.Д. Поливанов фонациялық үнемдеу жайында оның абсолютті емес екенін, сөйлеудің барлық жағдайына шартты болмай-ақ, солай бола тұра ол фонациялық қызметтің нағыз белгісі екенін, ал бұл үшін тілдің эволюциялық факторлары өте маңызды болатынын айтады. Тілші конвергенцияның мутациялық сипатын мойындай отырып, тарихи фонетикалық өзгерістердің ірі категорияларына мутациялық өзгерістерді де жатқызады (Polivanov, 1963: 90).

Е.Д. Поливанов ықшамдалу принципі мәселелерін тілдің лексика, фонетика, орфоэпия, грамматика, графика салаларында қарастырып, оны қысқарумен (сөз тудырудағы жаңа тәсіл ретінде танылатын қысқарған сөздер) байланыстырады. Ықшамдалу принципінің негізін ғалым әлеуметтік (адамға тән жалқаулық), психофизиологиялық (мүмкіндігінше дыбыс жасаушы органдар қызметін қысқарту, мысалы, ауыз, ерін т.б. қозғалысы) факторларда жатқандығын көрсетеді (Polivanov, 1963: 113). Әрине, ықшамдалу заңдылығының жаңа сөздің жасалуына қатысы қазіргі тіл білімінде тереңдей зерттелу үстінде.

Ықшамдалу принципі В.А. Богородицкий зерттеулеріне де өзек болады.Ол фонация, аудиция және церебрация процестері кезінде тез сөйлеу арқылы энергияны үнемдеуге болатынын айтады. Тілдік өзгерістердегі мәнерліліктің

маңызына ерекше көңіл бөле отырып, тілдегі ықшамдалу принципіне қарамастан мәнерлеп сөйлеу тілдегі ерекше формалардың сақталуына, тілдегі біркелкілікке қызмет ететіндігін атап өтеді (Bogoroditskiy, 1922: 14).

Түркологияда сөздердің ықшамдалуы дыбыстардың түсірілуі арқылы іске асатындығы туралы пікірлерді В. Радлов, А. Самойлович, Н. Ашмарин, Ж. Дени, И. Катанов, Н. Дмитриев, А. Кононов, В. Котвич, Г. Севортян т.б. ғалымдар еңбектерінен кездестіреміз. Қазақ тіл білімінде бұл мәселе жөнінде Р. Әміров, Н. Оралбаева, С. Бизақов, Б. Сағындықұлы, З. Әбілова, Г. Айғабылова т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болады.

Дыбыстардың тарихи өзгеруіне себеп болатын үнемдеу факторы туралы А. Щербак: «В развитии же фонологической системы трудно уловить тенденцию в экономии; напротив, некоторые изменения состава фонологических оппозиций или их преобразования приводят к «излишнему» усложению ее» – дейді.Ғалым фонетикалық өзгерістер мен ұрпақ ауысуының, географиялық, климаттық жағдайдың өзгеруінің арасында ешқандай байланыстың болмайтындығын көрсетеді (Scherbak, 1970: 189).

Эксперимент

Жалпы адамзат баласы тіліне тән қасиет – сөйлеуге кететін күшті барынша аз жұмсауға ұмтылу. Сөзді айтуға кететін физикалық қуатты үнемдеп жұмсауға барлық тілдің мүмкіндігі бар. Дүние жүзі тілдерінің ішінде түркі тілдерінде дауыссыз дыбыстардың өзгерістері түрліше таралуы бұл құбылыстың тек үнемдеу заңымен ғана байланысты емес, сонымен қатар ықшамдалу мәселесінің халықтың этногенезі мен глоттогенезіне тікелей қатысты бола отырып, тілде заңдылық ретінде қалыптасқандығын көрсетеді.

Тілдің белгілі бір тарихи кезеңдерден өтуіне байланысты тілші И.А. Бодуэн де Куртенэ былай дейді: «переход от языкового состояния животного и дочеловека к языковому состоянию человека состоял в общем выходе звукопроизводительной деятельности из полости гортан и полость рта и в появлении настоящей членораздельности (артикулированности) произношения. ... Первоначальное очеловечение языка состояло в выходе главной массы произносительной деятельности из полости гортан и в полости рта». Сонымен қатар ғалым еңбегінде тілге қатысты әлеуметтік факторларды көрсете отырып, үңгір адамдарының иек – тіл бұлшық еттері өте әлсіз болғандықтан алғашқы адамдар тіл алды дыбыстарын айтуға қабілетсіз, тек тіл арты дыбыстарын айту мүмкіндігіне ие болғандығы туралы пікір айтады (Boduen de Kurtene, 2000: 60). Осы пікірге сүйене отырып, тіл алды дыбыстарының адамзаттың биологиялық, физиологиялық дамуы негізінде олардың артикуляциялық мүмкіндіктерінің жетілуіне байланысты қалыптасқан деген тұжырымға келеміз. Мұндай физиологиялық үдерістер ұзақ мерзімді қамтиды. Ал тіл арты дыбыстарының тіл алды, тіл ортасы дыбыстарына өзгеру үдерісі тілдің бүкіл жүйесіне әсер етеді. Сондықтан сөз мағынасының өзгеруі, жіктелуі, сарапануы, жаңа сөздердің жасалуы арқылы жүзеге асатын тілдің даму процесі адам миының физиологиялық жағынан дамуымен және психологиялық, логикалық, танымдық жетілу үдерісімен бірге жүреді. Осындай жалпы адамзаттың дамуына тән процестердің негізінде тілдің фонологиялық-морфологиялық-семантикалық дамуыда жүзеге асады.

Тіл арты дауыссыздарының тіл ортасы және ерінге қарай жылжуын тілші И.Бодуэн де Куртенэ ауыз қуысындағы дыбысталу қызметінің ең бір қуатты факторы болып табылатындығын айтады (Boduen de Kurtene, 1963: 126). Ал сөз ортасында (дауыстылар арасында), сөз соңында қатаң дауыссыздар үлкен өзгерістерге ұшырап, дыбыстардың іргелілеу процесінің түркі тілдеріне қатысы жайлы пікірлерді Л.Н. Харитоновтың еңбектерінен де кездестіреміз (Kharitonov, 1954: 55).

Басқа да тіршілік иесіне тән пайда болу, өсу, өрбіп-өну, өлу сияқты биологиялық қасиет тілге де тән болғандықтан, түркі халықтарына ортақ болған баба тілдің де өзіне тән дамукезеңдері болғаны баршаға аян. Мыңдаған жылдарды қамтитын ұзақ мерзімдік даму барысында баба тілден бөлініп шыққан тайпалық говорлардың жеке тіл болып қалыптасуы да бір мерзімде болған жоқ. Дүниедегі алуан түрлі объективті, субъективті себептермен тығыз байланыста дамитын кез келген тіл сол тілде сөйлеуші халықтың қалыптасуымен де тікелей қатысты. Сондықтан туыс тілдердің туыстастығы қаншалықты дәрежеде екенін ажыратуда тарихи дыбыс өзгерістерін, соның ішінде сәйкестіктерді негізгі айырым белгі ретінде алуға болады. Синхронды тұрғыдан қарағанда жекелеген бір тілдің ішінде дыбыстардың сәйкесуіне артикуляциялық-акустикалық ықпал анық көрінбегенімен, тарихи тұрғыдан алып қарағанда адам физиологиясының жетілуіне

орай жүретін артикуляциялық дамудың белгілері анық байқалады.

Сондықтан дыбыс сәйкестіктерінің пайда болу негізі адамзаттың артикуляциялық мүмкіндіктерінің дамуымен тікелей байланысты болып табылады. Ал, фонетикалық заңдылыққа негіз болатын артикуляциялық өзгерістердің фоно-морфо-семантикалық сипат алуы әрбір тілдің ішкі жүйесінің қалыптасуына жағдай жасайды. Бұдан әрі тілдің өзінің заңдылығымен дамуы оның жүйесіндегі барлық деңгейлерінде өзгерісті тудырады. Осының нәтижесінде белгілі бір сөздердің тұлғалық вариантарының пайда болуы және олардыңжаңаша семантикалық мән алуы жүзеге асады. Мұндай параллельдердің бәрі бірдей семантикалық диференциацияға ұшырауы дыбыс сәйкестіктерінің таза сөзжасаммен астарласфоно-морфо-семантикалық құбылыс екендігін көрсетсе, сонымен қатар дыбыс сәйкестіктерінің жаңа семантикалық мәнге ие болмауы тек фонетикалық өзгеріс екенін көрсетеді.

Тілдің дамуында тарихи кезеңдерді басынан өткеріп келе жатқан дыбыс сәйкестіктері тілдің ішкі заңдылығын құрай отырып, оның барлық деңгейлерінде сақталған. Бұл туралы зерттеуші М. Ескеева былай дейді: «Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктерінің моносиллабтарда ғана емес диссилаб, полисиллабтарда да, түбір морфема деңгейінде де кездесуі бұл құбылыстың көне дәуірден бері қолданыста келе жатқан бабатүркілік, орта түркілік тілдердің ыдырауына, қазіргі түркі тілдерінің өзіндік ерекшеліктерімен қалыптасуына ықпал етуші тілдік үрдістердің бірі екенін көрсетеді» деп жазады (Eskeeva, 2003: 36).

Дүние жүзі халықтары сияқты түркі халықтарының да белгілі бір өзіндік қайталанбас тарихы бар. Сондықтан олардың тілдері де күрделі тарихи дамуды басынан өткізген. Тілге әсер етуші сыртқы факторлар оның жүйесін толық өзгерте алмағанымен, қазіргі кезеңде жеке-жеке ұлт болып табылатын әрбір этностың қалыптасу процесінде үлкен рөл атқарады. Осы процеспен бара-бар жүретін ортақ түркі тілінің ерекше белгілерін білдіретін дыбыстық өзгешеліктер қазіргі жеке-жеке тіл болып қалыптасқан түркі тілдерінде белгілі бір заңдылыққа айналады. Осыған байланысты белгілі ғалым А. Щербак былай дейді: «...Как бы ни был относителен этот источник, как бы ни именовался он – праязыком, языком-основой или пучком изоглосс, – он представляет собой реальную историческую категорию: достоверность дробления языков и образования таким путем языковых семей столь же несомненно, как и достоверность их взаимодействия, обусловливающего возникновение пространственных, или ареальных языковых общностей» (Scherbak, 1970: 15).

Түркі халқы даму барысында бірнеше этностарға ажырайды. Бұл этностар географиялық, мәдени, экономикалық қарым-қатынасының нәтижесінде бір-бірімен араласады. Осыған байланысты негіз тілдің фонетикасында, морфологиясында, семантикасында өзгерістер болады. Оның этностар тілдеріне ыдырауы, өзара қайта тоғысуы, іргелерін қайта ажыратуы, туыстас немесе басқа жүйедегі тілдермен тығыз қарым-қатынаста болуы әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін, ішкі заңдылықтарын, өзіне тән сипат-болмысын қалыптастырды. Сондықтан қазіргі түркі тілдері негіз тілдің даму тарихындағы заңды жалғасы болып табылады. Олардың құрамында негіз тілдің фактілері белгілі бір дәрежеде сақталған. Тілдің тарихи дамуында пайда болған заңдылықтардың бірі – дыбыс сәйкестіктері.

Тілдің құрамын өзгертуге себебі тиетін уақыт жағынан ертеректе пайда болған сөздердің тұлғалық жағынан өзгерістері дыбыс сәйкестіктері арқылы да іске асады. Дыбыс сәйкестігі терминімен қатар тілімізде дыбыс алмасуы, дыбыстық өзгерістер деген сияқты фонетикалық құбылыстарды атайтын терминдер де қолданылады. Дыбыс сәйкестігі мен дыбыс алмасуының ерекшеліктерін академик Ә. Қайдаров тіліміздегі бір буынды түбірлерді зерттеу барысында былайша саралайды: «Бір буынды түбірлер мен негіздердің тіларалық варианттары немесе дыбыстық рефлекстері әр тілде өзіндік бейнесі бар және туынды сөздердің құрамында консервантты қолданылады. Олардың пайда болуына дыбыстардың ауысуы немесе сәйкестігі себеп болады. Дыбыстардың ауысуы немесе сәйкестігі дауыстылар арқылы да және дауыссыздар арқылы да іске асады. Соған қарамастан дыбыстардың сәйкестігі олардың ауысуынан принциптері бойынша ажыратылады. Біз дыбыстардың ауысуында белгілі бір фонологиялық факторлардың әсер етуін түсінеміз, ал дыбыстардың сәйкестігінде мұндай факторлар тіпті жоқ, бір буынды түбір-негіздердің құрамында бұл спонтанды түрде болады. Бұл нақты бір түркі тілінің құрылымдық дамуымен анықталады» (Kaydarov, 1986: 74). Бұдан түсінетініміз, дыбыс алмасуы тіліміздегі сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция сияқты фонетикалық шарт бойынша өзгерсе, ал дыбыс сәйкестіктері ешқандай фонетикалық ықпалсыз өзгерістерге ұшырайды. Бұл екі

заңдылықты ажыратудың тағы бір принципі – дыбыс алмасуы бір тіл ішінде ғана іске асатын құбылыс болса, ал дыбыс сәйкестігі ұзақ уақытты қамтитындықтан, бір тіл ішінде де, туыстас тілдер арасында да кездесетін заңдылық.

Қазіргі қазақ тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі туралы көптеген зерттеулер болғанымен, бүкіл түркілік сипат алған дыбыстар сәйкестігінің бар болмысын танытатын анықтаманы кездестіре алмадық. Ал дыбыстар алмасуына тілші С. Мырзабеков алмасудың (лат.alternation, орысша чередование) – әр түрлі сөзформалардың құрамында кездесетін бір морфеманың бір дыбысының көрші дыбыстың әсерінен басқа дыбысқа ауысуы екенін айтып, оның фонетикалық жағдайдың нәтижесі екенін дәлелдейді (Myrzabekov, 2002: 98). Соңғы жылдардағы тіл білімінің сөздіктерінде алмасуды (ағыл. alternance) альтернациямен барабар» деп көрсетіледі. Ал орыс тіл білімінде дыбыстар сәйкестігі терминіне дәл әрі нақты берілген анықтаманы О.С. Ахмановаңың сөздігінен табамыз: «Соответствие англ. correspondense, фр. correspondase, нем. entsprechung. Особое соотношение звуков, форм, модолей построения и т.п., обнаруживаемых у отдельных представителей данной языковой семьи, обусловливающее их возведение к общей праформе, модели и т.п. и являющееся основной сравнительно-исторического языкознания. Соответствие лексическое. Соответствие смысловое. Соответствие звуковое (соответствие фонетическое) англ. phoneticcorrespondence. Закономерное соответствие звуков в этимологически тождественных морфемах как эмперическая основа сравнительно-исторического метода, исходящего из регулярности звуковых изменений и устанавливающего первоначальную языковую общность посредством планомерного сопоставления звуковых систем родственных языков (Akhmanova, 1966: 441).

Дыбыстар сәйкестігінің пайда болуына негіз болатын мынандай фонетикалық және физиологиялық құбылыстарды атауға болады: 1) сөзді айтуға, дыбыстауға кететін энергияны үнемдеу; 2) дыбыстауға кететін күшті (қуатты) мейлінше аз жұмсау; 3) үйлесімділікке ұмтылу; 4) әуезділікке ұмтылу; 5) дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі; 6) тілдік жүйені жетілдірудің ішкі қажеттілігі; 7) фонемаларды функционалдық сипатына қарай саралау; 8) дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі; 9) бір дыбыстық комплекстегі дыбыстардың позициялық жағдайы; 10) өзгеретін дыбыстың белгілі бір дыбыстардың қоршауында келуі; 11) екпін; 12) әлеуметтік орта; 13) географиялық жағдайдың өзгеруі; 14) тілдердің бір-бірінен ажырасуы; 15) тілдердің бір-бірімен тоғысуы және т.б. Осы аталған кез келген физиологиялық немесе фонетикалық құбылыстар дыбыстардың ауысуына белгілі бір дәрежеде үлес қосады. Аталған құбылыстармен бірге белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан дәстүрге бейімделу немесе белгілі бір ұрпақтың келесі бір жаңа кезеңдегі ұрпаққа ауысуы сияқты қоғамдық-әлеуметтік факторлардың тілдің жүйесіне әсер етіп, дыбыстардың өзгеруіне әкеліп соғады (Polivanov, 1963:74).

Нәтиже мен талқы

Дыбыс сәйкестіктерінің тілдегі табиғаты күрделі болғандықтан, фонетика саласында және морфология саласында қарастырылып келеді. Түбірдің құрамындағы сәйкестіктердің бәрі фонетикалық тұрғыдан қарастырылса, қосымша морфема деңгейіндегі сәйкестіктер морфологияның және сөзжасамның объектісі болып танылып келеді. Тілімізде жиі кездесетін мұндай құбылыстарды соңғы кездері фонетика және морфологияның сабақтастыра қарастыратын морфемалардың құбылысын фонологиялық ерекшеліктер арқылы зерттеуге бағытталған морфонология ілімі негізінде қарастыру да өз жемісін беруде. Шындығында, дыбыс сәйкестіктерін әрі фонетикалық, әрі морфологиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырғанда ғана оның табиғатын толық танимыз. Дыбыс сәйкестіктерінің жүзеге асуына негіз болатын дыбыстар болғандықтан, оған байланысты құбылыстардың барлығы тілдің даму тарихымен тікелей байланысты болады. Осыған байланысты академик Ә. Қайдаров былай дейді: «Фонетическое факторы, как и другие закономерности языка, носят древний характер. Следовательно, и процессы семантической дифференциаций, связанные с этими закономерностями, уходят корнями в далекое прошлое. Правы в этом отношении те исследователи, которые видят в семантических сдвигах, происходящих в силу фонетических изменений в слове, элементы историзма и реликтовых явлений. Однако это не дает основания для предположения о якобы полнокровном функционировании так называемого фонетического способа образования на более древних этапах исторического развития тюркских языков, предшествовавших периоду их аглютинаций» (Kaydarov, 1985: 263). Шы-

нында да, дыбыс сәйкестіктері – сөз мағынасына әсер ететін тек қана сөзжасамның тәсілі ретінде қарастыруға болмайтын тілдік құбылыс. Дыбыс сәйкестіктері фонетика және морфология салалары жеке-дара түсіндіре алмайтын, таза сөзжасам тәсілі деп айтуға да келмейтін, фонетика, морфология, семантиканың үшеуіне де белгілі бір дәрежеде қатысы бар аралық әрі тіліміздің құрылымдық ерекшеліктерін, тарихи орнын анықтауда елеулі орын алатын құбылыс. Бұл құбылыс тілімізде бір буынды сөздерге қатысты тек жаңа сөз тудыру қабілеті бар дыбыс сәйкестіктері арқылы көрінсе, ал кей жағдайда сөздің тұлғалық өзгеріске түскенімен, мағыналық бірлікте қолданылуы, ал енді бірде мағыналық сарапдауына да ықпал ететін моносиллабтар және полисиллабтар құрамындағы дыбыс сәйкестіктері арқылы көрініс табады. Соның ішінде біз зерттеу жұмысымызда – қазақ тіліндегі мағыналық өзгерістерді туғызбайтын, бірақ бір сөздің түрліше дыбысталуына негіз болатын дыбыс сәйкестіктерін қарастырамыз. Мысалы тілімізде *палуан-балуан, пал-бал, болат-полат, бәтір-пәтір, пұт-бұт* т.б. деген сияқты сөздер жергілікті ерекшеліктерге байланысты сөз басындағы дыбыстар әдеби тілдегі нормадан ауытқып, екінші бір дыбысқа ауыстырылып қолданылады. Бұл сәйкестіктердің пайда болу себептерін анықтау үшін қазіргі түркі тілдерінің де фактілермен салыстыра қарастырамыз: Мысалы *түбіне бойламай кететін тұңғиық, шыңырау* (Qazaq tilinin tusindirme sozdigi, 1961: 131) мағынасында қолданылған *терең* сөзітүр. *derin*, әзерб. *därin*, башқ. *tärän*, қырғ. *tereŋ*, тат. *tirän*, *teräŋ*-глубокий (Drevnetyurkskiy slovar, 1969: 553) түрінде дыбысталса, *көңілдегі көрікті ой, орындалмақ игі арман, ұлы мақсат, мүдде* (Qazaq tilinin tusindirme sozdigi, 1961:409) мағынасында қолданылған тілек сөзі түр. *dilek*, аз. *dilak*, башқ. *tiläk*, қырғ. *tilek*, өзб. *tiläk*, тат. *tiläk*, түрікм. *dileğ*; ұйғ. *tiläk*, *tılāk* – желание, пожелание (Drevnetyurkskiy slovar, 1969: 560) болып дыбысталады. Сол сияқты *тамақты, шөпті шайнауға немесе тіспен үзуге бейімделген, ауыз қуысындағы қатар тізілген сүйек мүше* (Qazaq tilinin tusindirme sozdigi, 1961: 424) мағынасында қолданылған *mic* сөзітүр. *diş*, аз. *diş*, башқ. *tiş*, қырғ. *tiş*, өзб. *tiş*, тат.*tiş*, түрікм. *diş*, ұйғ. *tiş*, *tıš*-зуб (Drevnetyurkskiy slovar, 1969: 563) түрінде дыбыстық өзгерістермен дыбысталады.Келтірілген тілдік фактілер дыбыс сәйкестіктерінің сөз семантикасына әсер етпей сыртқы формалық жағын өзгертіп тұрғанын көрсетеді.

Түркі тілдерін зерттеу барысында дыбыс сәйкестіктері ерекше маңызға ие. Осыған байланысты академик Ф.Корш қазіргі түркі тілдерін генеалогиялық жағынан топтастыру барысында ашық дауыстылардан кейінгі ғ/г және у дыбыстарының альтернациясы (тау~тағ) мен сөз ортасында немесе сөз соңындағы ғ/г дыбыстарының қолданылуы, қолданылмауы заңдылығын басшылыққа алады (Korsch, 1910). Сонымен қатар белгілі түркітанушылар А.Н.Самойлович пен Н.А.Баскаков өздерінің классификацияларында белгілі бір дыбыстар сәйкестігін негізгі критерий етіп алады. Сондықтан тілдің даму барысында пайда болған белгілі бір дыбыстар сәйкестігі қазіргі қазақ және түркі тілдерінде әбден орнығып заңдылыққа айналған.

Қорытынды

Сонымен, тіліміздің фонологиялық жүйесін құрайтын фонема басқа фонемалармен морфема деңгейінде ғана емес, сонымен қатар фонологиялық деңгейде де үндеседі. Сондықтан дыбыстар сәйкестігінің пайда болуына әсер етуші факторлардың бірі ретінде фонемалардың позициялық-комбинаторлық ерекшеліктерін атауға болады. Бұл туралы Н.А.Баскаков түбірге аффикстердің жалғануы кезінде дауыссыздар тоғысып ассимилятивті және диссимилятивті процестер жүретіндігін айтады (Baskakov, 1979).

Қазақ тілінің дамуындағы тарихи ерекшеліктерді танытатын дыбыстар сәйкестігі сөз семантикасының мағыналық дәлдіктерін толық сақтай отырып, туыстас тілдер арасында болатын тарихи өзгерістермен ұласады.

Әдебиеттер

Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. – Москва, 1963. – 228 с.

Поливанов Е.Д. Факторы фонетической эволюций языка как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. – Москва, 1968. – 116 с.

Богородицкий В. А. Введение в тюрко-татарское языкознание. Ч. 1. (Общая): о природе языка; физиология и психология речи; типы языков. – Казань: Гос. изд-во ТССР, 1922. – 58 с.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1970. – 240 с.

Бодуэн де Куртенэ. Об одной из сторон постепенного человечения языка в области проиношения, в связи с антропологией // Введение в языковедение. Хрестоматия. – Москва, 2000. – 60 с.

Харитонов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. – Якутск, 1954. – 55 с.

Ескеева М. Тарихи дыбыс өзгерістері. – Астана, 2003. – 184 б.

Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Наука: Алма-Ата, 1986. – 328 с.

Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы, 2002. – 248 б.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966. – 441 с.

Кайдаров А. Фонетическое факторы, приводящие к семантической дифференциации слов в тюркских языках // Тюркские языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конфереции. – Ташкент, – 1985. – 263-268 с.

Корш Ф.Е. Классификация турецких языков // Этнографическое обозрение, № 6, СПб., – 1910. – 84-84 с.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – Москва, 1979, – 114 с.

References

Akhmanova O.S. (1966). Slovar lingvisticheskikh terminov. [Dictionary of linguistic terms.] Moskva, 441 s. (In Russian)

Baskakov N.A. (1979). Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurkskikh yazykov. [Historical and typological morphology of Turkic languages.] Moskva, 114 s. (In Russian)

Bogoroditsky V. A. (1922). Vvedeniye v tyurko-tatarskoye yazykoznaniye. [Introduction to the Turkic-Tatar linguistics.] Kazan: Gos. izd-vo TSSR. 58 s. (In Russian)

Boduen de Kurtene (1963). Izbrannyye trudy po obshchemu yazykoznaniyu. [Selected Works on General Linguistics.] Moskva, 228 s. (In Russian)

Boduen de Kurtene (2000). Ob odnoy iz storon postepennogo chelovecheniya yazyka v oblasti proinosheniya, v svyazi s antropologiyey. [On one of the sides of the gradual humanization of the language in the field of inception, in connection with anthropology.] Moskva, 60 s. (In Russian)

Eskeeva M. (2003). Tarihi bubyz osgeristeri. [Historical sound changes.] Astana, 184 b. (In Kazakh)

Kaydarov A.T. (1986). Struktura odnoslozhnykh korney i osnov v kazakhskom yazyke. [The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language.] Nauka: Alma-Ata, 328 s. (In Russian)

Kaydarov A. (1985). Foneticheskoye faktory, privodyashchiye k semanticheskoy differentsiatsii slov v tyurkskikh yazykakh. [Phonetic factors leading to semantic differentiation of words in Turkic languages.] Tashkent, 263-268 s. (In Russian)

Korsh F.E.(1910). Klassifikatsiya turetskikh yazykov. [Classification of Turkish Languages.] Etnograficheskoye obozreniye. No 6. 84-84 s. (In Russian)

Myrzabekov S. (2002). Kazak tilindegi dybystar tirkesi. [A combination of sounds in the Kazakh language] Almaty, 248 b. (In Kazakh)

Polivanov Ye.D. (1968). Faktory foneticheskoy evolyutsiy yazyka kak trudovogo protsessa. [Factors of phonetic evolution of language as a labor process.] Moskva, 1968. 116 s. (In Russian)

Kharitonov L.N. (1954). Sovremennyy yakutskiy yazyk. Fonetika i morfologiya. [Modern Yakut language. Phonetics and morphology.] Yakutsk, 55 s. (In Russian)

Shcherbak A.M. Sravnitel'naya fonetika tyurkskikh yazykov. [Comparative phonetics of Turkic languages.] Leningrad: Nauka, 240 s. (In Russian)

МРНТИ 16.21.21

Ли В.С.[1], Ху Явэй[2], Чжан Мохань[3],

[1]д. ф. н. профессор, [2]докторант, [3]магистрант
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: li-vs@mail.ru; weiailun1314@qq.com

ФОРМЫ ВЕЖЛИВОСТИ В РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассматриваются вопросы межкультурной коммуникации на материале языковой реализации проявления вежливости в китайской и русской культурах. Вежливость является символом человеческой цивилизации и важным критерием человеческой общественной деятельности. Одним из самых важных видов вежливости выступает извинение. Мы живём в реальном мире, в этом мире каждый день мы встречаем разные ситуации и разные трудности. Человеку довольно часто приходится за что-то извиняться перед окружающими, одновременно с этим человек оказывается в ситуации принимающего извинения. И обычно это происходит с помощью языка. Язык как важнейшее средство общения и общественное явление является важнейшим оружием жизнедеятельности человека вообще. И это относится ко всем языкам, ко всем культурам. В межкультурной коммуникации связь обеих сторон процедуры извинения обычно происходит с использованием формул речевого этикета, причем у каждого народа свои принципы и способы выражения извинения. В настоящей статье исследуются особенности речевых форм извинения в русской и китайской лингвокультурах, проводится сравнительный анализ двух языков для выявления в них сходств и различий в выражении извинения.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, речевой этикет, извинение, вежливость, русская культура, китайская культура.

Lee V.S.[1], Hou Yavey[2], Zhang Mohan[3],

[1]Doctor of Science, Professor, [2]doctoral student, [3]graduate student
of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: li-vs@mail.ru; weiailun1314@qq.com

Politeness forms in the Russian and Chinese linguoculture: linguopragmatic aspect

In the article questions of cross-cultural communication on material of language realization of manifestation of politeness in the Chinese and Russian cultures are considered. The politeness is a symbol of a human civilization and important criterion of human public work. Apology acts as one of the most important types of politeness. We live in the real world, in this world every day we meet different situations and different difficulties. The person quite often should apologize for something to people around, along with it the person appears in a situation of the accepting apology. And usually it happens to the help of language. Language as the major means of communication and the public phenomenon is the most important weapon of activity of the person in general. And it relates to all languages, to all cultures. In cross-cultural communication of both parties of the procedure of apology usually happens to use of formulas of speech etiquette, and each people have principles and ways of expression of apology. In the present article features of speech forms of apology in the Russian and Chinese linguoculture are investigated, the comparative analysis of two languages for identification in them of similarities and differences in apology expression is carried out.

Key words: cross-cultural communication, speech etiquette, apology, politeness, Russian culture, Chinese culture.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Ли В.С.[1], Ху Явэй[2], Чжан Мохань[3],
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]докторанты, [3]магистранты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: li-vs@mail.ru weiailun1314@qq.com

Орыс және қытай лингвомәдениетіндегі сыпайылық түрлері: лингвопрагматикалық аспект

Мақалада орыс және қытай мәдениетінде сыпайылықты танытуды тіл материалында іске асырудың мәдениетаралық коммуникация мәселелері қарастырылған. Сыпайылық (әдептілік) адам өркениетінің символы және адамның қоғамдық әрекетіндегі ең маңызды белгісі болып табылады. Сыпайылықтың негізгі түрлерінің бірі кешірім. Біз ақиқат өмірде тұрамыз, осы өмірде күнделікті түрлі жағдайлар мен қиындықтарды кездестіреміз. Кез келген кісі түрлі жағдайларда айналасындағылардың алдында кешірім сұрауға тура келіп тұрады. Әдетте кешірім сұрау тіл арқылы жүзеге асырылады. Тілдесімнің негізгі құралы және қоғамдық құбылыс ретінде тіл адам өміртіршілігінің негізгі құралы. Сонымен бұл барлық тілдерге және барлық мәдениетке қатысты. Мәдениетаралық екіжақтық байланыс коммуникациядағы кешірім сұрауда тілдік этикеттің (әдептің) формуласы қолданылады және де әр елдің кешірім сұрауының өз қағидалары мен тәсілдері болады. Осы мақалада орыс және қытай лингвомәдениетінде кешірім сұраудың тілдесімдік түрлерінің ерекшеліктері зерделенген, кешірім сұраудың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табу үшін екі тілде салыстырмалы талдау жасалынған.

Түйін сөздер: мәдениетаралық коммуникация, тілдік этикет (әдеп), кешірім сұрау, сыпайылық, орыс мәдениеті, қытай мәдениеті.

Речевой этикет как область междисциплинарных исследований всегда привлекала пристальное внимание психологов, социологов, культурологов, историков, этнологов и специалистов других отраслей гуманитарного знания. В современной русистикедущими авторами работ в области речевого этикета являются В.Е. Гольдин, Н.И. Формановская, А.Г. Балакай и др.. Рассматривая речевой этикет как один из компонентов вообще этикета, Н.И. Формановская пишет: «Речевой этикет связан с понятием «этикет». Речевой этикет проявляется в речи, в тексте общения на всем его протяжении, но особенно важен при установлении контакта с собеседником, поддержании этого контакта» (Формановская, 1989: 12).

Н.И. Формановская дает следующее определение речевого этикета: «Речевой этикет – это социально заданные и национально-специфичные регулирующие правила речевого поведения в ситуациях установления, поддержания и размыкания контакта коммуникантов в соответствии с их статусно-ролевыми и личностными отношениями в официальной и неофициальной обстановках общения» (Формановская, 1989: 5).

К.А. Курилова различает речевой этикет в широком и узком смысле: «В широком смысле речевой этикет осуществляет регулирующую роль в выборе того или иного регистра общения, в узком смысле – составляет функционально-семантическое поле единиц доброжелательного, вежливого общения в ситуациях обращения, привлечения внимания, знакомства, приветствия, прощания, извинения, благодарности, поздравления, пожелания, просьбы, приглашения, совета, предложения, согласия, отказа, одобрения, комплимента, сочувствия, соболезнования и т.п.» (Курилова, 1997: 5). Как К.А. Курилова, так и Н.И. Формановская выделяют следующие составляющие речевого этикета: обращение, привлечение внимания, знакомство, приветствие, прощание, поздравление, пожелание, благодарность, извинение, просьба, согласие, разрешение, отказ, запрещение, приглашение, совет, предложение, утешение, сочувствие, соболезнование, комплимент, одобрение. В рассматриваемой работе (Курилова, 1997) приведен сравнительный анализ поведенческой культуры русских и китайцев, цивилизация которых насчитывает более пяти тысяч лет. Речевой этикет современных китайцев является неотъемлемой частью их традиционной духовной культуры. Этикет и ритуал в Китае представляют собой своеобразный фундамент конфуцианских и традиционных для Китая представлений о культуре вообще и культуре поведения и общения в частности.

В основе китайской поведенческой культуры лежит система, разработанная Конфуцием и называемая (Ли) – благопристойность (этико-ритуальные нормы, этикет, этика, ритуал, церемонии). Этимологическое значение иероглифа Ли – «культовое действие с сосудом», Ли состоит из двух частей: тк shi и Л И. jjk shi – алтарь, де-

монстрировать. Восходит к изображению алтаря для жертвоприношений. ЦП – изображение сосуда Категория Ш Ли способствовала преодолению политических конфликтов, а также устанавливала храмовые и дворцовые ритуалы, формы поведения сановников по отношению к народу. Конфуций, теоретически осмыслив понятие Ли, превратил его в самую общую характеристику правильного общественного устройства и поведения человека по отношению к другим и к себе (Переломов, 1992).

В китайской культуре Ли – ритуал – играет значительную роль. Главное в этом ритуале – уничижительное отношение к себе (скромность) и уважительное отношение к другим (уважение). Ли – это строгая соразмерность и четкие социальные, особенно рангово-иерархические, различия. Каждый должен четко знать свое место в обществе и соблюдать свой ритуал (стиль, манеры в одежде, в еде, в обращении, в быту, в общении со старшими и младшими по возрасту). Нет Ли – значит, нет различий между верхами и низами, не может быть порядка ни в обществе (между императором и подчиненными), ни в семье (между супругами, между братьями и сестрами, между родителями и детьми) и т.п.

Как замечает Л.С. Васильев, Ли – это этика и ритуал, находящие свое каждодневное воплощение в хорошо разработанном церемониале, той основе, на которой веками строилось и тысячелетиями стояло традиционное китайское общество. Сформулированное в ШШ Liji «Ли Цзи» учение о Ли образовало фундамент конфуцианских и вообще традиционных для Китая представлений о культуре (Васильев, 1998: 63). jfft Ли, войдя в один ряд с такими основополагающими и философскими понятиями, как гуманность, должная справедливость, разумность и благонадежность, стала выражать идею социального, этического, религиозного и общекультурного норматива. Тань Аошуан также отмечает, что «этические компоненты, находящиеся в представленном поле, приобретают смысл только в контексте иерархических отношений, характерных для общества, которое исповедует культы Неба и предков» (Тань Аошуан, 2004: 4).

Конфуций считал, что с помощью этикета Ш Ли необходимо установить жесткую иерархию. Если каждый человек будет следовать принципам «Пяти постоянств», наступит согласие между людьми, когда все, соответствующее этикету, будет относиться к £2 Жэнь – «гуманности». Обратим внимание на то, что этикет Ш Ли акцентирует нормы поведения, а {2 Жэнь «гуманность» подчеркивает внутреннее самосознание индивидуума. Говоря о Щ Ли («этикете»), необходимо, прежде всего, иметь ввиду книгу ШШ Liji «Ли Цзи». «Ли Цзи» – это объединенный труд, состоящий из 49 глав, в которых собрано большое количество правил, жестко обязательных стереотипов поведения и церемониала. Это самая важная книга в конфуцианстве, она составляет основу традиционных ценностей не только древних, но и современных китайцев и оказывает большое влияние на их национально-культурные особенности общения.

Возникает вопрос об отношении современных китайцев к этим традиционным ценностям Ли. К.А. Курилова в диссертации «Обращение в современном китайском языке. К вопросу о речевом этикете китайцев» пишет, что некоторые китайские и зарубежные ученые склонны считать, что в период так называемой «культурной революции» в континентальном Китае традиционные ценности китайской культуры были во многом утрачены (Курилова, 1997). Однако, как показали специальные исследования данной проблемы китайских и русских специалистов (Курилова, 1997). система ценностей современных китайцев в своих основах аналогична традиционной. «Изменения в ней происходят посредством добавления новых ценностей к уже существующему ценностному ядру посредством создания модифицированных вариантов традиционных ценностей, а также за счет понижения или утраты значимости части традиционных ценностей для современных китайцев» (Курилова, 1997: 18).

Мы живём в реальном мире, в этом мире каждый день мы сталкиваемся с ситуациями и разного рода трудностями, когда нам приходится извиняться перед кем-то или принимать чьи-то извинения. Воспитанные люди так и поступают всегда.

А что значит «извинение»? Мы можем сказать, что «извинение» – это и есть «извинить» или «извиниться». В « Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова выделяются следующие значения «извинить» (Ожегов, 2007: 239):

1. То же, что простить (в 1 знач.). И. шалуна. И. за ошибку.

2. Оправдать чем-н. И. поступок молодостью.

3. извини(те). Выражение сожаления по поводу причиняемого беспокойства, неудобства, а также форма вежливости при обращении, вопросе. (Извини(те), я тебя (вас) нечаянно толкнул. Извини(те), дай(те) пройти. Извините, вы не скажете, который час?)

4. из-вини(те). Выражение протеста, несогласия (разг.). (Гулять под дождем? Нет уж, извините.

* Извини подвинься (прост.) – нет уж, этого не будет, и не жди.)

И в словаре В. И. Даля дается следующее толкование этого слова: «провинность, проступок, преступление, прегрешение, грех (в знач. проступка), всякий недозволенный, предосудительный поступок...» (Даль, 2006: 102).

В словаре Д. Н. Ушакова оно толкуется следующим образом: «прощение, отпущение вины; действие по глаг. извиниться – извиняться; просьба о прощении» (Ушаков, 2009: 293).

По мнению И. А. Стернина, «для российского мышления ментальные установки толерантности ослаблены, российское мышление более привычно к бескомпромиссности, непримиримости, спору, столкновению взглядов и т. д. Это проявляется и в коммуникативной нетолерантности, которая зачастую ведет к конфликтам и скандалам, неумению пойти на компромисс, достичь сотрудничества» (Стернин, 2000: 14).

Каждый извиняется за оплошности перед тем, кому он навредил. Китайцы тоже так делают. Слово «извини(те)», как и слово «спасибо», часто используется в повседнем общении. Извинение может реализоваться в форме краткого извинения или в форме так называемого большоо извинения. Кратное извинение приносится в то время, когда человек извиняется за неожиданные оплошности, а большое извинение – значительные оплошности. И конечно, если перед тем, кого мы повредили, это незнакомец, уважаемый, обычно нам нужно приносить значительное извинение за неожиданные оплошности, мы делаем это из вежливости.

Юй Цзяминь считает, «если перед другом-китайцем вы приносите слишком большие извинения, то ему это будет неприятно, потому что тогда он посчитает, что является для вас чужим, и что вы не хотите быть с ним друзьями (ведь в Китае только перед малознакомыми людьми извиняются особенно красноречиво).» (Юй, 2016: 66–67). Считается, что перед другом-китайцем иногда тоже надо приносить большие извинения, и извиняются обязательно красноречиво, потому что если он посчитает, что вы вообще не внимательным для извинения, то ему тоже будет неприятно из–за этого, и может он больше не будет вашим другом.

Еще Юй Цзяминь важно отметил в диссертации одну точку зрения: «у русских принято извиняться за самые незначительные беспокойства. Русские извиняются перед друзьями и родственниками, это правило обязательно.» (Юй, 2016: 67), и особенное, «после того, как один из коммуникантов чихнул, русский собеседник вежливо скажет: «Будь здоров!». В китайском языке собеседник не употребит никаких лексических средств. Конечно, перевести данное выражение на китайский язык возможно, но надо учитывать, что при вышеупомянутой ситуации в китайской культуре тот из коммуникантов, который чихнул, сам вежливо скажет: «Извините», потому что в китайской культуре чихание считается мешающим их разговору.» (Юй, 2016: 67).

Выяснив, когда мы извиняемся, следует установить, как извиняются русские и китайцы. Конечно, когда мы приносим извинение, обычно мы говорим «извини(те)! 对不起！ (Дуэй Бу Ци)». Здесь мы выделили следующие разные формы:

1) Самая простая форма извинения:

– Извини(те)! 对不起！ Дуэй Бу Ци!

– Прости(те)! 抱歉！ Бау Циан!

Такие формы очень краткие и популярные. Например, если мы не специально топтали, трогали кого–то, или наскочили на другие пусковые неприятности, обычно приносим эти две формы, чтобы быстро и верно выразить наше извинение.

2) Еще есть такие простые формы извинения, которые связаны со словом «вина» или «виноват»: «они приизносятся за небольшой проступок. Чаще употребляется людьми старшего поколения» (Акишина, 1983: 109):

– Виноват(–а, –ы)! 我（我们）错了！ Во(Во Мэн) Цо Ле!

– Я(Мы) виноват(–а, –ы)! 我（我们）错了！ Во(Во Мэн) Цо Ле!

– Я(Мы) виноват(–а, –ы) перед вами. 我（我们）对不起您！ Во(Во Мэн) Дуэй Бу Ци Нин!

– Моя вина. 我的错！ Во Де Цо.

– Моя(–и) ошибка(–и). 我的错！ Во Де Цо.

– Я(Мы) не прав(–а, –ы)! 我（我们）不对！ Во(Во Мэн) Бу Дуй!

На самом деле чаще всего мы употребляем такую форму извинения только после того, как мы сказали «извини(те)» или «прости(те)». Обычно мы не просто приносим извинение, как «я виноват(–а, –ы)!», «моя вина.» «моя ошибка.» или «–я(мы) не прав(–а, –ы)!», и без извинения «извини(те)» или «прости(те)», потому что так будет недоставать искренности.

3) Формы, которые добавляются словом «пожалуйста! 请！ (Цин)» на основе самой простой формы:

– Извини(те), пожалуйста! 请谅解！ Цин Лян Диэ!

– Пожалуйста, извини(те)! 请谅解！ Цин Лян Диэ!

– Прости(те), пожалуйста! 请原谅！ Цин Юань Лиан!

– Прости(те) меня, пожалуйста! 请原谅我！ Цин Юань Лиан Во!

Формы, которые добавляются словом «пожалуйста! 请！(Цин)», в большей или в меньшей степени указывают на более высокое уважение. Поэтому, такие извинения мы можем приносить за небольшие оплошности. Но, на наш взгляд, лучше не приносить такие извинения за большие извинения, потому что это все–таки не огромные извинения.

4) Извинения приносятся с указанием причины:

– Извини(те) за + сущ. (за мою вину, всё плохое, и т.д.) 请原谅……（我的过错，一切不好的事，等等） Цин Юань Лиан (Во Дэ Гуо Цо, И Циэ Бу Хао Дэ Щи, Дэн Дэн)

– Прости(те) меня за + сущ. (за всё, за мою ошибку, и т.д.) 请原谅……(一切，我的错误，等等） Цин Юань Лиан (И Циэ, Во Дэ Цо У, Дэн Дэн)

– Извини(те), прости(те) за сущ. (мое невнимание и т.д.) 请原谅，对不起，……（我的疏忽，等等）） Цин Юань Лиан, Дуэй Бу Ци…… (Во Дэ Шу Ху, Дэн Дэн)

– Извини(те), пожалуйста, за то, что ... (мы опоздали…, так долго…, я не нашла вашу книгу, и т. д.) 请原谅……（我们迟到了这么久，我没找到您的书，等等） Цин Юань Лиан (Во Дэн Ци Дау Ле Чжэ Мэ Чю, Во Мэ Чжао Дау Ни Дэ Шу, Дэн Дэн)

– Прости(те), пожалуйста, за то, что ... (я вас обилел, я не сказала тебе, и т. д.) 请原谅 ……(我伤害了你，我没告诉你，等等） Цин Юань Лиан (Во Шан Хай Лэ Ни, Во Мэ Гау Су Ни, Дэн Дэн)

– Я виноват(–а, –ы) в том, что ...(перепутала ваши документы) 我的过错在于……(弄错了您的文件) Во Де Гуо Цо Цай Юй...(Нон Цо Лэ Нин Дэ Вэн Диан.)

Такие формы извинения указывают причину, когда нам нужно сказать, почему мы извиняемся. В таких случаях необходимо обязательно приносить извинение с помощью сложного предложения, чтобы указать причину.

4) Формы, которые со словом «прошу» употребляются преимущественно людьми старшего поколения:

– Прошу прошение! 请原谅！ Цин Юань Лиан!

Эти формы и их китайские варианты употребляются и в тех случаях, когда прерывают говорящих или недопонимают сказанное. Обычно произносится зто с указанием причины извинения (Формановская, 2000: 57):

– Прошу извинения за + сущ. (за все это обсуждение, такой случай и т.д.) 请原谅……(这一切指责，这种情况，等等) Цин Юань Лиан (Чзэ И Циэ Цжи Цзе,Цзэ Цзон Цин Куан, Дэн Дэн)

– Я прошу у вас прощение за + сущ. (за мое невнимание, мой проступок, за моебеспокойство и т.д.).

我请求您原谅我的……（我的疏忽，我的打扰，等等） Во Цин Цю Нин Юань Лиан Во Дэ... (Во Дэ Шу Ху, Во Дэ Да Жау, Дэн Дэн)

– Я прошу у вас прощение за то, что ... (я вас не видела, мы ушли, и т.д.) 我请求您原谅我，因为……（我没看见您，我们走了，等等） Цин Юань Лиан Во, Ин Вэ... (Во Мэ Кан Диан Нин, Во Мэн Цзо Лэ, Дэн Дэн)

5) Формы извинения, которые обычно употребляются в официальной обстановке:

– Приношу свои / глубокие извинения. 致以我的/深深的歉意。 Чж И Во Дэ / Шэн Шэн Дэ Циан И.

– Примите мои / глубокие извинения. 致以我的/深深的歉意。 Чж И Во Дэ / Шэн Шэн Дэ Циан И.

– Приношу свои извинения, за + сущ. (мое упущение, наш недосмотр, и т.д.) 因（我的漏洞，我们的疏忽，等等）……致以我的歉意。 Ин (Во Дэ Лоу Дон, Во Мэн Дэ Шу Ну Дэн Дэн)... Чж И Во Дэ Циан И.

– Примите мои извинения, за + сущ. (мое слово, наше отношение, и т.д.) 因（我的话语，我们的关系，等等）……致以我的歉意。 Ин (Во Дэ Хуа Ию, Во Мэн Дэ Гуан Ши Дэн Дэн) ... Чж И Во Дэ Циан И.

– Приношу свои извинения, за то, что ...(я не присуствовал, и т.д.) 因（我没出席，等等）……致以我的歉意。 Ин (Во Мэ Цу Ши, Дэн Дэн)... Чж И Во Дэ Циан И.

– Примите мои извинения, за то, что ...(впустили их, и т.д.) 因（放他们进来，等等）…… 致以我的歉意。 Ин(Ван Та Мэн Цин Лай, Дэн Дэн)... Чж И Во Дэ Циан И.

Таким образом, анадиз семантики и прагматики форм вежливости в русской и китайской лингвокультурах показывает, что, наряду с различиями в речевом этикете носителей русского и катайского языков, наблюдаются и некоторые

общие черты. В целом же сопоставительное исследование форм вежливости в разных языках способствует решению не только собственно научных проблем, но и проблем более значимых, глобальных, вызванных общей тенденцией к сближению разных цивилизаций и культур, активизации межнациональных и межличностных контактов.

Литература

Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Наука, 1989. – 168 с.

Курилова К.А. Обращения в современном китайском языке (к вопросу о речевом этикете китайцев). Канд. дисс. – Владивосток, 1997. – 164 с.

Переломов Л.С. Слово Конфуция. – М.,1992. – 523 с.

Васильев Л.С. Этика и ритуал в трактате «Ли Цзи» // Этика и ритуал в традиционном Китае. Сборник статей. – М.: «Наука», 1988. – С. 61-67.

Тань Аошуан. Китайская картина мира. – М., 2004. – 284 с.

Ожегов С. И. Словарь русского языка: Ок. 53 000 слов / Под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова. – 24-е изд., испр.. – М.: Оникс, Мир и Образование, 2007. – 1200 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. Т. 1: А–З. – М.: Рипол классик, 2006. – 754 с.

Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. – М.: Альта-Принт, 2009. – 1239 с.

Стернин И.А. Русское коммуникативное поведение и толерантность / И. А. Стернин // Проблема национальной идентичности в культуре и образовании России и Запада : материалы науч. конф. В 2 т. Т. 1. – Воронеж: ЦЧКИ, 2000. – С. 52–62.

Юй Ц. Обучение русскому речевому этикету китайских учащихся / Ц. Юй. – М.: Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, 2016. – 159 с.

Акишина А.А. / Формановская Н. И. Русский речевой этикет / А. А. Акишина / Н. И. Формановская. – М.: Москва, 1982–1983. – 180 с.

Формановская Н.И. / Цзин Л. Речевой этикет: русско–китайские соответствия / Н.И. Формановская. /Лю Ц. – М.: Москва, 2000.

References

Akishina A. A. Formanovskaya N. I. (1983) Russkij rechevoj ehtiket.[Russian speech etiquette] M.: Moskva, 1982–1983. 180 s.

Dal’ V.I. (2006) Tolkovyj slovar’ zhivogo velikorusskogo yazyka. [Explanatory dictionary of the living Great Russian language.] V 4 t. T. 1: A–Z. M.: Ripol klassik. 2006. 754 s.

Formanovskaya N.I.(1989) Rechevoj ehtiket i kul’tura obshcheniya. [Speech etiquette and communication culture] M.: Nauka, 1989. 168 s.

Formanovskaya N. I. Czin L. (2000) Rechevoj ehtiket: russko–kitajskie sootvetstviya. [Speech etiquette: Russian – Chinese correspondences] N. I. Formanovskaya. Lyu C. M.: Moskva, 2000.

Kurilova K.A. (1997) Obrashcheniya v sovremenom kitajskom yazyke [Appeals in Modern Chinese] (k voprosu o rechevom ehtikete kitajcev). Kand. diss. Vladivostok, 1997. 164 s.

Ozhegov S.I. (2007) Slovar’ russkogo yazyka: [Russian dictionary:] Ok. 53 000 slov / Pod obshch. red. prof. L. I. Skvorcova. 24-e izd., ispr.. M.: Oniks, Mir i Obrazovanie, 2007. 1200 s.

Perelomov L.S. (1992) Slovo Konfuciya. [The word Confucius.] M.,1992. 523 s.

Sternin I. A.(2000) Russkoe kommunikativnoe povedenie i tolerantnost’ [Russian communicative behavior and tolerance] I. A. Sternin. Problema nacional’noj identichnosti v kul’ture i obrazovanii Rossii i Zapada : materialy nauch. konf. V 2 t. T. 1. Voronezh: CCHKI, 2000. S. 52–62.

Tan’ Aoshuan. (2004) Kitajskaya kartina mira. [Chinese picture of the world.] M., 2004. 284 c.

Ushakov D. N. (2009) Bol’shoj tolkovyj slovar’ sovremennogo russkogo yazyka. [Large explanatory dictionary of modern Russian language.] M.: Al’ta-Print, 2009. 1239 s.

Vasil’ev L.S.(1988) EHtika i ritual v traktate «Li Czi» [Ethics and ritual in the treatise «Li Ji»] // EHtika i ritual v tradicionnom Kitae. Sbornik statej. M.: Nauka, 1988. S. 61-67.

YUj C. (2016) Obuchenie russkomu rechevomu ehtiketu kitajskih uchashchihsya [Teaching Russian Speech Etiquette to Chinese Students] C. YUj. M.: Rossijskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet im. A. I. Gercena, 2016. 159 s.

IRSTI 16.21.21

Makhazhanova L.M.[1], Aliyarova L.M.[2], Khalenova A.R.[3],

senior lecturers of al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: makhazhanova.leila@mail.ru, aliyarova.laura@mail.ru, ainagul-khalenova@mail.ru

CLASSIFICATIONS OF COMPOUND WORDS IN MULTI-LANGUAGE SYSTEMS

This article examines the different scientific approaches and classifications of compound words in multi-language systems, as well as the basic methods of word formation in German, the methods of writing compound words, features, difficulties and rules for translating complex, multi-part words on German vocabulary examples. The purpose of this work is defining relations of complex names and isomorphic free word combinations on the basis of existing most acceptable criteria for selecting complex words, as well as the analyzing the structure of complex names and the establishment of their basic structural types and word-formation models. The article reviews the domestic and foreign literature on the considered problem, including reviews of domestic scientists on grammatical categories. The studies examined allowed us to determine the main directions, ideas and concepts in the study of this conceptions and to determine the prospects for further research.

Key words: compound words, classification, interrelation of components, lexico-grammatical character, word formation, connecting elements.

Махажанова Л.М.[1], Алиярова Л.М.[2], Халенова А.Р.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушылары,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: aliyarova.laura@mail.ru; makhazhanova.leila@mail.ru, ainagul-khalenova@mail.ru

Күрделі сөздердің тілдік жүйелердегі жіктелуі

Мақалада түрлі тілдік жүйелердегі әртүрлі ғылыми тәсілдер мен күрделі сөздердің жіктелуін, сондай-ақ неміс тілінде сөзжасамның негізгі тәсілдерін, күрделі сөздердің жазу әдістерін, ерекшеліктері мен неміс тілінен келтірілген күрделі және көпжақты сөздерді аударудағы ережелерін талқылайды. Мақаланың мақсаты күрделі атаулардың қарым-қатынастарын анықтау және изоморфты еркін сөз тіркестерінің ең қолайлы критерийлері негізінде күрделі сөздерді оқшаулау, сондай-ақ күрделі атаулар құрылымын талдау және олардың негізгі құрылымдық түрлері мен сөзжасау модельдерін құру болып табылады.

Мақалада қарастырылып отырылған мәселе бойынша, отандық және шетелдік әдебиеттерден шолу, сонымен қатар, грамматикалық категориялар туралы отандық ғалымдардың пікірлері беріледі.

Түйін сөздер: күрделі сөздер, жіктелу, қарым-қатынас компоненттері, лексикалық және грамматикалық сипат, сөзжасам, байланыстырушы элементтер.

Махажанова Л.М.[1], Алиярова Л.М.[2], Халенова А.Р.[3],

старшие преподаватели Казахского национального университета им. аль-Фараби
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: makhazhanova.leila@mail.ru, aliyarova.laura@mail.ru, ainagul-khalenova@mail.ru

Классификации сложных слов в разносистемных языках

В этой статье рассматриваются различные научные подходы и классификации сложных слов в разных языковых системах, а также основные приемы словообразования в немецком языке, способы написания сложных слов, особенности, трудности и правила перевода сложных,

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

многосоставных слов на примерах из немецкой лексики. Целью данной работы является определение отношений сложных имен и изоморфных свободных словосочетаний на основе существующих наиболее приемлемых критериев выделения сложных слов, а также анализ строения сложных имен и установление их основных структурных типов и словообразовательных моделей.

В статье дан обзор отечественной и зарубежной литературы по рассматриваемой проблеме, в том числе рассмотрены отзывы отечественных учёных о грамматических категориях. Рассмотренные работы позволили определить основные направления, идеи и понятия в исследовании данного концепта, определить перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: сложные слова, классификация, взаимоотношение компонентов, лексико-грамматический характер, словообразование, соединительные элементы.

Introduction

In many ancient and modern languages, compounding plays an important role, both genetically and in purely synchronous terms, because of its exceptional productivity. Compositions often take a leading place among other ways of word formation. Compounding often occupies a leading place among other methods of word formation. At the same time, the specifics of this word-building method can not be considered established. Despite the fact that the main types of additions are marked and described in more ancient Indian grammarians and some models of complex words in different languages have been the subject of a detailed description, despite the fact that the special literature on compounding became literally boundless. The debate about the nature of compounding and its distinctive signs is considered to have not lost its relevance. When incorporating, the merging of several root words occurs, denoting one meaningful whole corresponding to the sentence. The merged parts of such an incorporated whole have their own lexical content, with which they appear in other combinations with other, equally semantically significant, words. Mergeable words can be phonetically changed, truncating their foundations and revealing the rules of harmony of sounds.

Experiment

A similar kind of integrated complex begins and ends with the complete content of the whole statement (actions, actants, adjuncts and circonstants), that is, the same proto-elements that are realized in parts of speech and sentence members in languages of the nominative type (let us compare Kazakh and German languages). Thus, in incorporation, we have an integral syntactic structure, which in one merged form resembles a word with one finished content in meaning, which corresponds to the sentence (Ulman S., 1977: 267).

Results and discussion

Composites and incorporating complexes are substantially different from the merged syntactic units of polysynthetic languages. To illustrate the incorporation, we give an example of the Chukchi sentence:*Ich nehme Hande aus der Tashe.* Here, the action, as well as the first and second actants are presented in a merged form, in which it is not necessary to talk about individual members of the proposal. Meanwhile, in all the resulted incorporated complexes the content of the whole sentence, constructed with exact observance of rules, is transferred by certain syntactic methods. There are already sentences that contain the basic elements of the statements (domestic situation), and these in turn require their syntactic processing. This design is expressed by the order of placing the components of parts in a single, syntactically integral construction, connected by the reception method of incorporation.

In the Kazakh language sentence, the first actant *du – (сен) – you* starts the entire incorporated complex, the second actant *қолдар – (Hande) – Hands* is put before the action, expressed by the words go out, ausgang, who then turned to the verb form. In the Koryak example, the first actant *sie – (они) – they* are at the beginning, the second actant at the end, and between them is placed the action around which the related words and particles *қазір – jetzt – now*, and meaning *the duration of the action*. Here is the reception of full incorporation.

Accepting full incorporation of allomorphs into German and Kazakh composites, as they contain a share, which is removed to eliminate the predication. In the case of partial incorporation, not all of the proposals merge, but only those parts of it that are most related to each other in terms of its semantic meaning. Such a method combines that its totality gives a complete syntactic expression that receives an independent meaning in the sentence. As a result, there are mergers that can be isomorphic composites. Here is formed an internal grouping in

the sentence, the component parts of which semantically gravitate towards each other (Benvenist E.H., 1974: 442], (Gak V.G., 1989: 15-17).

In Kazakh, German and English, isomorphic constructions are presented, for example: *жақсы бала, a good boy, ein gutter Junge.*

The adjoining definition of cases and numbers does not change, the corresponding number and case gets only *бала* is comparable: *жақсы балалар, good boys, gute Jungen*.

In Kazakh and German languages, the merging of the *«unformed accusative case»* takes place with the verb immediately followed by it, let us compare: *Үйқы жастық сұрамайды.* This example is isomorphic to the Gilyak merging of the second actant with the action, let us compare by Gilyak merging: *A good person catches a fish. Жақсы адам балық аулайды. Ein guter* Mann fischt Fische. Presented in the example of the Gilyak language, the incorporated complex «completive» + «verb» – *балық аулау, catch a fish, Fische fischen* is isomorphic to the Kazakh sequence *«unformed accusative case* + «verb» *(балық, аулайды),* which is indivisible in meaning and can not change order of words, that is, can not change the position of the match (Stepanova M.D., 1960: 18-19).

Most linguists who have experienced the influence of the de Saussure school recognize the existence of two types of relations in languages – syntagmatic and paradigmatic. Homogeneous members should be considered as paradigmatic, but are connected syntagmatic. Being the same, they should occupy one place in the discourse, but they take two from the place (focus), and do not replace each other (substitutable). And in fact, different syntactic methods are used in different languages of the world to overcome the problem of homogeneous sentence members. Such methods include composites. Of course, another question arises: why do homogeneous terms exist? There are various explanations. Thus, the Indian linguist G. Guru considers homogeneous terms as the result of «bonding» several sentences (Katsnelson S. D., 1965: 63), (Kubryakova E.S., 1969: 45).

First of all, sentences with homogeneous terms are rearranged in type composites. In a compound word, two equal parts of the sentence, nouns, are combined. Words are related to each other by metonymy relationships or, in a particular case, synecdoche, compare with Germ. *Tischdecke – дастархан – tablecloth (*integer. + part = synecdoche); *Wasserflasche – су құйғыш ыдыс, water flew dish, association* by contiguity – metonymy *(жидкость и ее вместилище).*

Here are some examples from other Indo-European languages. Classical examples are given by the Vedic language: *(aya – жер), sky – land, Himmel-Boden, father-mother, Vater-mutter.*

The peculiarity is that both members are equal. This is what determines their specificity. They, therefore, do not form together with the syntactic construction in the proper sense of the word, but are united by the relation of the composition, the analysis of which would already apply to the theory of an all-union work. Therefore, it does not allow the information of two members to one or the primacy of one of the components over another, except for the relation of the precedence fixed by tradition, but, however, reversible: *parents* or *mother-father.*

Combining the two names implements the conjunctionless connection as a syntactic feature and, moreover, serves as a lexical way of expressing for the syntactic form of the so-called elliptic dual number (Lekomtsev YU.K., 1983: 28-30).

Here, the relation between the members of the composite and the sentence is not semantic, but tectonic. In the understanding of I.F.Vardulia tectonics is the structure of each unit of the language (in our case, the sentence and the composite) and their hierarchy in the tiered stratification of the language (the sentence is the emigram unit of the grammatical tier, that is, the overlying one, and the composite is the ethical unit of the grammatical tier, that is, the underlying one). These relations are outside the designatum, that is, beyond semantics. Of course, it is not possible for the two components of a complex name to retain all the richness of syntactic links that a free sentence can have (Ulman S., 1977: 268).

Another type within the «binom» is a complex name, combining two nouns and others. Between them and the type there is an essential difference: this type means not two, but one real thing. But it denotes it by two connected signs, of which both are nominal. It is necessary to identify the relationship between the two members, and then the syntactic structure to which the new unit is created (metaphor, relation by similarity).

Of the two members, the name always gives the first. The second term serves the species definition first, applying to it, the name of another class. But between the two referents there is a relation of strict negation. The being, designated hence, is by external attributes a member of two different classes, which, however, are both heterogeneous, and not symmetrical, or even similar**.** Object designated in this manner, differently linked to both classes. To one class it belongs by nature, another is attributed in a figurative sense.

Nevertheless, it is the paper, which has some analogy with the coin that replaces it. Thus, lexical signs such as paper, *қағаз – papier* carry in themselves two categories: one reflects the objective nature of things (the value of the referent), the other – the figure of thought (the meaning of signification). The designatum receives a sign function only in combination of each of the members of the composite; each member of the composite does not individually designate the designatum. The role of these complex is to combine in one distinguishing appellation the classification according to real characteristics and the classification by external similarity. This proves that the relation is established between things, and not between signs (between referents, and not between designata). Consequently, here we are not talking about semantics, but about tectonics (Meje A., 1968:264), (Stepanova M.D., 1960:367), (Benvenist E.H., 1974: 15-16).

We also see the syntactic structure that underlies these complex names. This is not a logical indicator of the identity between the two classes, because the conditions of use would require such a definition: it is a propositional form function that is applied here to the real object, and, however, the referents are incompatible, which would be inconsistent (Lekomtsev YU.K., 1983: 447), (Dokulil M., 1968: 264).

The relation established by the verb *«быть»* should rather be understood here as a relation of the semantic assimilation of two different concepts on the basis of some common trait that is implicit in them, but is not indicated between *«birds, die Vogel, құстар»* and «*flies – жәндіктер – die Fliege « –* this will be a semantic feature. As identification by similarity between the named object and the compared object, this construction, which does not correspond to any of the logical meanings of the verb *«to be – болу – sein»,* is reflected in the complex name through a simple superposition of two characters that form it – a descriptive and expressive way.

It can be concluded that this complex name and the free structure supporting, it can be an intuitively perceivable relationship between a named object and some other class object and express this similarity in the form of a double sign, the first member of which is identifiable-likened, and the second determinant – likening. So, in the nomenclature a new class is set up, in which the way of designating, combining two already known signs into a new unit, makes saving on a single sign, either leaving it as a spare only, or by crowding it out when it remains, differentiating it in a new way: so, from the original name of the French. Martin, in common speech denoting *воробья,* are formed *Martin – Fischer, Мартин – балықшы, Martin – Fisherman* (Benvenist E.H.,1974: 265).

The basis of the complex is named after a phrase in the genitive with the determining and determined in the nominative (in whatever way or carried out formally, it is the attitude, for simplicity indicated herein in terms of case inflections).

Of all the classes of addition of this class shows very clear and direct connection free syntactic base, to the point that sometimes complicated name and syntagma are apparently interchangeable as desired. If this is so, then to some extent the complex name and syntagma allow a free and indifferent choice, one can consider this type of complex name pleonastic and call into question its validity with respect to the syntagma. And, in some cases, it was also productive. It is about finding a criterion for the difference between the complex name and the syntagma on which the selection of the components of these complex names is based.

To find it, first should consider a list of complex names of this class and establish which categories make up the components of complex names of this type. Here, the ancient Indo-European languages are a particularly convenient field for observations. Originally, this type was rare and narrowly limited.

First of all, there is a component *бастық, иесі – head, manager – Ober wirt* very productive, having a whole paradigm: *head of household – үй иесі – Wirt der Familie.* Here, the components are incomplete, they need to be complimented: the son of that, the head of that, the king of that. Composites of the same class subsequently appear. Here, we are not talking about a wagon made of gold, but about a cart full of gold (in German *goldbeladener Wage – Вакернагель – ein Wagen voll Gold – Гельднер) to the same class belongs Eng. arrow-head (наконечник стрелы)* (Benvenist E.H., 1974: 267), (Helbig G., 1976: 51), (Benvenist E.H., 1974: 18).

Conclusion

The production of complex words and their functioning in a system of different languages has a different character, which manifests itself not only in the principle of simply attaching one word to another, but also in the morphological and lexical structure of complex words.

Comprehensive study of the forms of communication, the study of the components of complex words in the two named heterogeneous languages will help to establish their typological feature, and at the same time to form an idea of the general trend of their development at the level of word formation, which is of great importance in the theoretical study of a particular language.

Литература

Ульман С. Семантические универсалии. Русс. пер. Сборн. Новое в лингвистике. – Вып. Л. – М., 1977. – С. 267-269.

Бенвенист Е. Общая лингвистика. Под. ред. Ю.С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 242.447.

Гак В.Г. О контрастивной лингвистике / Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. ХХУ. Контрастивная лингвистика. – М., 1989. – С. 5-17.

Степанова. М.Д. Словосложение в современном немецком языке. Докторская диссертация. – М., 1960. – С. 63.

Кацнельсон С.Д. Основные задачи лингвистической типологии. Лингвистическая типология и восточные языки. – М., 1965. – С. 45-49.

Кубрякова Е.С. О словообразовательной системе языка и отношениях словообразовательной производности. – Рига, 1969. – С. 28-30.

Лекомцев Ю.К. Введение в формальный язык лингвистики. / Отв. ред. Зализняк А.А. // Институт литературы АН СССР. – 1983. – С. 123-127, 51, 264.

Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. / Русс. пер., 1968. – С. 361-367.

Лекомцев Ю.К. Введение в формальный язык лингвистики. / Отв. ред. Зализняк А.А. // Институт литературы АН СССР. – 1983. – С. 264.

Dokulil M. Zur Frage der Stelle der Wortbildung in Sprachsystem. – Sas., 1968. – С. 51.

Helbig G. Zur Rolle des kontrastiven Sprachverleichens fur den Fremdsprachenunterrricht // Deutsche Fremdsprache. –1976. – Nr.l. – С. 18-20.

References

Benvenist E.H. (1974). Obshhaya lingvistika [General Linguistics]. Pod red. YU.S. Stepanova, M. Progress, p. 242, 447. (In Russian)

2. Dokulil M.(1968). Zur Frage der Stelle der Wortbildung in Sprachsystem [Zur Frage der Stelle der Wortbildung in Sprachsystem]. Sas., p.51. (in German)

Gak V.G. (1989). O kontrastivnoj lingvistike. Novoe v zarubezhnoj lingvistike [On Contrastive Linguistics]. [New in foreign linguistics]. Vyp. 26, Kontrastivnaya lingvistika, M., p. 5-17. (In Russian)

Helbig G. (1976). Zur Rolle des kontrastiven Sprachverleichens fur den Fremdsprachenunterrricht [Zur Rolle des kontrastiven Sprachverleichens fur den Fremdsprachen unterrricht]. Deutsch als Fremdsprache, No. l, p.18-20. (in German)

Katsnel'son S. D. (1965). Osnovnye zadachi lingvisticheskoj tipologii [The main tasks of linguistic typology]. «Lingvisticheskaya tipologiyi vostochnye yazyki» [Linguistic typology and oriental languages]. M., p. 45-49. (In Russian)

Kubryakova E.S. (1969). O slovoobrazovatel'noj sisteme yazyka i otnosheniyakh slovoobrazovatel'noj proizvodnosti [On the word-forming system of language and relations of word-formation production]. p. 28-30. (In Russian)

Lekomtsev YU.K. (1983). Vvedenie v formal'nyj yazyk lingvistiki [Introduction to the formal language of linguistics]. Otv. red. Zaliznyak A.A., AN SSSR In-t Vostokovedeniya, Nauka, Glav. red. vostoch.lit., p. 123-127, 51, 264. (In Russian)

Lekomtsev YU.K. (1983) Vvedenie v formal'nyj yazyk lingvistiki. [Introduction to the formal language of linguistics]. Otv.red. Zaliznyak A.A. ANSSSR Institut literatury, p.264. (In Russian)

Meje A. (1968). Vvedenie v sravnitel'noe izuchenie indoevropejskikh yazykov [Introduction to the comparative study of Indo-European languages]. Russ. per., p. 361-367. (In Russian)

Stepanova. M.D. (1960). Slovoslozhenie v sovremennom nemetskom yazyke [The composition in modern German language]. Doktorskaya dissertatsiya, Moscow, p. 63. (In Russian)

Ul'man S. (1977). Semanticheskie universalii [Semantic Universals]. russ. per., Sborn. Novoe v lingvistike, Vyp. 26, Moscow: p. 267-269. (In Russian)

IRSTI 16.21.31

Molgazhdarov K.K.[1], Baimukanova R.Zh.[2],

[1]Doctor of Science, Associate Professor
of Taraz Innovative Humanitarian University, Kazakhstan, Taraz,
[2]Master of Science at Nazarbayev University, Kazakhstan, Astana,
e-mail: kasiet_k@list.ru, raikhan_88_88@mail.ru

KAZAKH ALPHABET AND SPELLING RULES NEED TO BE IMPROVED

The article discusses issues that should be taken into account in forming the basic rules of the Kazakh language and orthography when transmitting the Kazakh language to the Latin script, and provides suggestions regarding the last approved Kazakh alphabet based on the Latin script. In general, we think that some letters of the alphabet approved during the survey were identified as ineffective in the world context and are not suitable for our writing culture, and we suggest international letters instead. We pay your attention on alphabet and pairing sounds' arrangement, print type, writing form and pronunciation and recommend them to use. As some letters have similar characters and can be aligned in writing, there are some difficulties in reading them. Therefore, there is a need to create an alphabet with the principle «one sound, one letter». We also have to pay more attention to the importance of writing literally. In our alphabet, we have not only the extra letters came from Soviet era, but also many inconsistencies between spelling and pronunciation. That is why we gave some recommendations for the correct spelling rules.

Key words: Kazakh language, Latin, graphics, spelling, rule, letter, writing.

Молгаждаров Қ.К.[1], Баймуканова Р.Ж.[2],

[1]Тараз инновациялық-гуманитарлық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., доценті, Қазақстан, Тараз қ.,
[2]Назарбаев университетінің магистранты, Қазақстан, Астана қ.,
e-mail: kasiet_k@list.ru, raikhan_88_88@mail.ru

Қазақ әліпбиі мен емле-ережелерін жетілдіре түсу қажет

Мақалада қазақ тілін латын графикасына көшіру мақсатында жасалынған Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелерінің қалыптасу барысында ескеретін мәселелер және соңғы бекітілген латын негізді Қазақ әліпбиіне қатысты ұсыныс-пікірлер беріледі. Жалпы зерттеу барысында бекітілген әліпбидің кейбір әріптері әлемдік деңгейде алып қарағанда жазуда тиімсіз және жазу мәдениетімізге қолайсыз екендігі анықталып, олардың орнына халықаралық сипаттағы әріптерді алуды жөн көріп отырмыз. Әліпбидегі әріптердің орналасу тәртібі мен жүп дыбыстардың қатар тұруын және әріптердің баспа түрі, жазбаша түрі, айтылуы міндетті түрде болуына назар аударып, ұсынысымызды береміз. Кейбір таңбалары ортақ әріптеріміз жазуда қатар келетіндіктен, оларды оқып тануда қиындықтар туғызып отыр. Сондықтан «бір дыбысқа бір әріп» деген ұстаныммен әліпбиімізді жасау қажеттілігі сөз етіледі. Сонымен бірге сауатты жазудың маңыздылығына аса мән беруіміз керек. Кеңес дәуірі кезеңінде әліпбиімізге басы артық таңбаларды қалай енгізсе, жазу емле-ережелерімізде де артық тұстары жеткілікті. Сондықтан кейбір емле-ережелеріміздің дұрыс жазылуына да өз тарапымыздан ұсыныстар жасалынды.

Түйін сөздер: қазақ тілі, латын, графика, емле, ереже, әріп, жазу.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Молгаждаров К.К.[1], Баймуканова Р.Ж.[2],
[1]д. ф. н. доцент, профессор
Таразского инновационно-гуманитарного университета, Казахстан, г. Тараз,
[2]магистрант Назарбаев университета, Казахстан, г. Астана,
e-mail: kasiet_k@list.ru, raikhan_88_88@mail.ru

Необходимость улучшения казахского алфавита и правил орфографии

В статье рассмотрены вопросы, которые должны быть учтены при формировании основных правил казахского языка и орфографии при переходе казахского языка на латинскую графику, а также предоставлены предложения касательно последнего утвержденного казахского алфавита, основанного на латинской графике. В целом, в ходе исследования выяснилось, что некоторые буквы алфавита, которые были одобрены во время опроса, оказались неэффективными в мире и не соответствуют нашей письменной культуре, и вместо них мы предложили использовать буквы международного значения. Мы даем рекомендации, учитывая порядок букв в алфавите, сочетание парных звуков в письме и обращая внимание на необходимость существования печатной, письменной и устной формы букв. Поэтому возникает необходимость создания казахского алфавита по принципу «один звук – одна буква». Вместе с тем, следует уделять особое внимание важности грамотного письма. В период советской эпохи в нашем алфавите появилось достаточно много лишних знаков как в правописании, так и в произношении. Поэтому были сделаны рекомендации по правильному использованию некоторых орфографических правил.

Ключевые слова: казахский язык, латинский, графика, орфография, правило, буква, правописание.

Introduction

Today, the Latin alphabet is important for the future and development of a sovereign country. Since the issue on the transition to the new Latin alphabet has been discussed, various events have been organized and discussed together with the population. As a result of explanatory work the number of sponsors is increasing every day. It, of course, pleases. In general, in cases of any new ideas, policies and occasions, we have already made sure that there are both positive and negatives reviews corresponding to them with criticism, caution and ignorance. We also know that there various views about the spelling rules of the Kazakh language and different projects on the alphabet are still being offered through many sources of information (Internet, television, newspapers, magazines, scientific collections, etc.). In fact, several activities related to the new Kazakh alphabet and spelling rules have been carried out, but so far some of the alphabetic characters of some sounds and spelling rules have not been fully found. There's no reason of its own. Secondly, knowing the correspondence of the sound to a certain letter, there were cases when a specially created working group, which was created to improve the approved alphabet, cannot come to a common conclusion expressing different opinions and being limited by the surveys. Another problem here is the literacy of the survey conducted at different levels. Because it would be better if the questions will be built depending on the level and occupation of social groups. In particular, it is unwise to say that the results of the expert opinion based on the answers to these questions, which can not be resolved by linguists, are objective. For example, it is understandable that a person who has been taught rules that became erroneous under the influence of the Russian language, has been convinced that this wrong principle is right and that he is responsible for it without fail. Therefore, questionnaires for social groups are prepared taking into account the prospects, importance, need for a common alphabet, and not judgments can be more effective if they are discussed only among language professionals and scientists. And in order to explain to the population there should be the advocacy groups which will consist of fully qualified language professionals, as well as public figures who provide information about the world and public policy.

The eternal Kazakh nation needs an independent Kazakh alphabet, which has no prejudice to our future generations' native language, language laws, writing culture, which can operate freely in the world of Internet and adapt to the language of modern technique. It is true that since the country gained its independence, there was freedom in linguistic science, the basics of the history and the essence of our language have new trends. As a proof to this, for the first time being a country we are building and improving our alphabet and spelling rules in line with the natural legitimacy of the Kazakh language. This

is a historic and important event achieved thanks to independence. In this regard, as a specialist, first of all, we need to share our opinions and suggestions regarding our alphabet with a wide range people. ШIn order to improve our alphabet, approved by the President of our country on February 19 this year, it will be more effective in teaching the new alphabet.

Experiment

First, it is advisable to place letters in the alphabet not randomly, but systematically and in pairs. That is, it is better to place letters like in the Cyrillic alphabet. For example, *Аа, Әә, Бб, Вв, Гг,Ғғ, Дд, Ее, Жж, Зз, Йй (Ии), Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс,Шш, Тт, Уу, Ұұ, Үү, Фф, Һh (Хх), Ыы, Іі.*

Secondly, bearing in mind the beauty of written letters, we must choose the most effective and comfortable letters in writing. When there is a lack of letter combinations for sounds in order not to increase the number of letter combinations (especially for paired sounds) and to separate sounds from each other, taking into account the efficiency and expressiveness in writing, in in many languages various diacritical marks are used. We should also get diacritical features only in accordance with the efficiency and artistry of writing. For example, the letters Ә, Ғ, Ң, Ө, У, Ү are represented by the acute accent. In order to record one sound, we will print the letter and the sign on the keyboard 2 times. Because the acute sign and an apostrophe have been specifically placed on the keyboard. In our opinion, the acute sign has not formed as one character along with the letter, such as other diacritical (umlaut, brevis, sedil) signs. Due to the fact that the language of technology is rapidly changing we can make a mistake. If the letters of acute sign are given as one symbol, then there no objections. However, experience has shown that it is impossible to transfer acute sign in all cases or to any letter, and if it is used repeatedly in one word or in one sentence there will be no artistic writing. Therefore, it would be desirable to create that version of new alphabet for the next generations which will be thoroughly investigated and take into account the nature of the Kazakh language, its most profitable and effective aspects.

Third, the letters in the alphabet should be represented by printed and written forms and pronunciations.

Proposals and projects for our Latin-based alphabet have not yet been replenished. We should not understand that action as opposition or disapproval. On the contrary, we should accept it as every citizen of Kazakhstan is more concerned about his future alphabet. Of course, there are lots of people who express their opinions in a hurry or judge subjectively. However, some suggestions can be taken into account. In general, the views on some letters of the alphabet, approved on February 19, 2018 are the following: the capital letters of the sounds И, Й, Ii, their common and identical signs (I) are causing the problems in reading and writing. So we need to give individual letter to the sounds И, Й. These sounds are basically offered 2 different letters. For example: the first symbol is Yy (ynstytut, kyno, ydea, yt, ytelgi, ygi, etc.). The second is the symbol Jj (jnstjtut, kjno, jdea, jt, jtelgi, jgi, etc.). Generally speaking, there are several languages where a marking of sounds И, Й are offered in of both variants (Yu; Jj). However, the time shows what option will be set.

The next sound sign that is in dispute is a sign of the sound of Y. Despite the same phonemic image of this sound in different languages, its symbol is common. In English, French, German, and Spanish and even in Turkic related languages such as Azerbaijani, Uzbek, Gagauz, Turkish, that have already passed to Latin, the letter Y is given in the sign of U. There are so many existing foreign and international words (*университет, институт, уезд, ультрадыбыс, урология, училище, т.б.*) which cannot be translated with the sign Y (U) and do not have a Kazakh alternatives. At the same time, given that the country is learning English, it would be easier to learn and write this language. Thus, the new alphabet will be very effective if the sound Y is used under the sign U.

There are 32 letters in a new alphabet approved on February 19, 2018. 6 of them are represented by acute signs put above the letter and and 2 of them are sound digraphs. Unless the requirement to create an alphabet with 26 characters on the keyboard is changed, the number of digraphs would neither increase nor decrease. In fact, if the Kazakh alphabet is based on the principle of «one sound-one character» the alphabet should not be represented by digraphs. Thus, the following variants of letters are presented on the digraph sounds Sh-Ш, Ch-Ч. To mark the sound Ш the acute sign Ś and the cedilla Ş used for consonants are suggested. In our opinion, it is better to take the second option because it is convenient for typing, writing and reading. In the Kazakh language, there are often 3 repetitions of the sound Ш in one word. In some words, it is also used together and it will be effective in the labeling of the sound Щ. For example, şaşıratşı, şoşıtpaşı, qaşşı, kóşşi, túşşı, keşşe. And the following opinion on the sign Ch-Ч on the digraph is given below.

We think it will be advantageous to write the symbol of the sound Ж with the help of Ç sign, which is common for Turkic languages. This letter indicates the sound Ч in the Turkish, Turkmen, Azerbaijani, Uzbek alphabets. However, in the literary pronunciation of the Kazakh language there is no sound Ч, that is why it does not require a special sign. It is enough to give the spelling rules for the words borrowed from foreign languages. For example, Tşapaev, tşempyon (tşempjon), tşemodan. We leave it in time to keep up with the new alphabet. Thus, for a new Kazakh alphabet we offer letter Ç for sound Ж. For example, çaqsı, çasıl, qaçet, çazyra (çazjra), etc.

It does not cause any difficulties in the transmission of symbols of paired sounds in the alphabet. For example, we can either divide them with diacritical symbols or show each of them with similar symbols. Especially if the paired sounds are subtle, it is possible to convey with similar symbols. This is because the Turkic languages, especially the Kazakh language, are dependent to the law of harmony. If the initial part of the word is hard or soft, the later joints will be hard and soft respectively. The affixation rules are also based on these principles. However, the paired sounds inside the word are not used in parallel. Therefore, it would be very effective and convenient if we record a soft vowel Іі and a hard vowel Ыы with the help of the sign Іı. For example, Ibıray, ıdıs, ırım, ırıs, ıqılas, etc.

The National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Sh.Shayakhmetov recommended the project «Basic rules of the Kazakh language speech» which was approved at the Academic Council of the A.Baitursynov Institute of Linguistics. The contents of the project consist of a preface, «Kazakh alphabet based on Latin graphics» approved by the President on February 19, 2018 and 9 chapters, 126 paragraphs, 20 notes. On September 21 of the current year in Astana there was a meeting where the National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after S. Shayakhmetov (K. Kuderinova) recommended to the members of the «Orfographical» group of the National Commission the analysis of the suggestions received from 44 HEIs, the ideas about the change of the Kazakh spelling rules. The members of the «Orfographical» group discussed each paragraph, taking into account the views of each member of the group and suggested a simplified version of «The basic rules of Kazakh language» consisted of 9 chapters, 108 paragraphs, 17 notes on the 27th of October and 9 chapters, 106 paragraphs the 6th of December that was approved by the National Committee (Rules of the Kazakh language spelling based on new alphabet, 2018: 30). Now and then, the National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after S. Shayakhmetov held a number of important and large-scale events in the formation of the «The spelling rules of Kazakh alphabet based on a new alphabet.» As a result, spelling rules remained public. However, it still seems that there is a lot of discussion between the linguists and scholars. Let's talk about the basics. For example, in Chapter I on page 9 it is necessary to add И,У sounds to the list of vowels, and give examples. Because they are designated as a vowel both in borrowed and original words. For instance, *институт, кино, идея, Иран, футбол, университет, ресурс*, etc. They are also identified as a vowel in our native language words such as *ит, ителгі, игі, ту, су, бу, жу*, etc.

The rules and notes set out in paragraph 7 are absolutely incorrect, as they contradict the laws of the Kazakh language. In order to make this issue clear, it is necessary to refer to specific data. For example, Orkhon-Yenisei heritage does not have a long sound И neither as a vowel nor a consonant. A consonant sound Й is marked with 2 different characters depending on the subtlety. There are some sounds which have from 10 to 12 letters, also there exist some letters that correspond to 2 to 3 sounds, and know that 4 double sounds (лт, нт, нч, рт) are transmitted by one letter-symbol. This is a peculiar feature of the modern Turkic-Kazakh language. The Ancient Uighur alphabet has no long sound and symbol И. This sound has derived from the Arabic alphabet (XI century). The miracle of this alphabet is that being the longest writing use in the Kazakh steppe it but it has not affected the Kazakh language, but many words from the Arabic language have become like the Kazakh language our vocabulary was enriched. The Arabic language has been influenced by the pronunciation and writing of its own words, and has been considered separately in the Kazakh language. The letter И has been introduced in the Codex Kumanikust (Kipchak language dictionary) that was written in ancient Latin in 1303, and the main reason for it is the translations in Italian, German, Persian and writings in Latin graphics. It is obvious that the sound И existed in the Middle Ages. However, it is impossible to put phonemic function, meaning, the place order of the borrowed from Russian and Arabic sound И on equal positions. Moreover, it is not the sound И entered from Arabic, but from Russian that influences the correct writing of Kazakh language. And now it is unclear – even if we are in the process of adjusting this, we are again struggling with having the issues of sound

И in our new spelling rules. The hidden problems remain hidden, although this issue needs neither theoretical basis nor justification, but it is an artificial, erroneous rule from the Soviet government. A. Baitursynov, S. Amanzholov, E. Omarov, S. Myrzabekov, R. Syzdykova, A. Zhunisbekov and other linguists claimed that these rules do not comply with the laws of the Kazakh language. Despite the fact that some of them even admitted that they occured under the influence of Russian language during the Soviet era, they strongly believed that the day of correction has come, that there is an opportunity and trusted the language for us, it seems that we are not able to correct. There are enough good examples in a new tool of A. Baitursynov «ӘЛІББІЙ» (Applied to the School of Education of the Kazakh SSR) that was published three times in 1928). For example, *оқыйды, сыйақты, айырықша, жыйнал, ійлейді, кійіу, кійім, кійіз, ійт, ійлеген, ылғый, таныймын, тій десем тіймейді, тійме десем тійеді, сыйыр, жыйылыс, жійі, үрпійіб, жасатыу, оқыу, қойдырыу, сұуық, сұуат, ұлыу, сұлыу, жайау, қойыу, шұулау, айтыу, бойау, жеткізіу, ашыу, болыу, зыйанды, шарыуасын, жылыт, айақ, іреті, жайа, дайар т.б.* (Baitursyn uly Akymet, 1998: 14-99). In the original papers Baitursynuly found another opinion about the sound У, but in later studies, we note that he processed the disadvantages. At the same time, if you compare the original writings you will notice that some words were misspelled in the process of transferring to Cyrillic. We know from the works of K. Zhubanov that he did not accept A. Baitursynov's above mentioned writing basis. At the beginning S. Amanzholov welcomed K. Zhubanov's opinion and acknowledges his mistake later. The scientist said, «*In 1939-1940 we changed the Kazakh spelling (orthography) in connection with the translation of the Kazakh script into the basis of the Russian alphabet. Here are a few changes from the latter (1938) rule of the Latin alphabet. Although I was the creator of the latter (in Russian alphabet and spelling), I found that the past mistake was not a penalty, but a recurring case. Hence, because of the long talk about ый, ій in the beginning and middle of the speech, the rules of the day were adopted. The spelling of the Kazakh language is based on the sound of the word. It is not only a word, but also a principle. Therefore, in the place where the «ый» is heard, it is necessary to record.» He fixed his previous mistake and accepted the idea to write қыйын, жыйын, қыйсын, сыйқым, сыйық, тыйын, сыйын, қыйқым, қыйық* (Amanzholov, 2005: 360). The academician R. Syzdykova, who is a prominent figure in the Kazakh language spelling rules, acknowledged the mistakes made by A. Baytursynuly, E. Omarov, A. Zhunusbekov on this issue. She stated*, «There are some puzzles in our previous versions. That is, we considered the sounds Й, У to be vowels and consonants in different situations. Based on the Russian language, Й sound is supposed to be soft, and У is hard. Therefore, we have not written Іі before the soft Й: би, тиек, киім, биік, имек, ирек, иіс, ине*. However, Й is not always soft: *мый, сый, қый, жый. The use of sounds Ій, ый, уу, ұу in terms of И, У causes difficulties in teaching, in the division of morphemes, in the form of words and word wrap. Thus, we have to demonstrate the true nature of the Kazakh language in the spelling of our independent state language. That is why as a hard vowel we have to write ЫЙ (мый, мыйық, оқыйды, тасыйды, сый, сыйлау, сыйады, тый, тыйады, тыйылды) and as a soft, we need to write ІЙ (жібійді, ерійді, кемійді, тійеді, бійлейді. The same is about hard vowel ҰУ (сұу, сұуық, тұуыс, барұу, жұу, жұуық) and as a soft vowel УУ (гүу, гүуледі, келүу, жүрүу). When we add the participle suffixes -ый,-ій to the verbs that end to the letter ЙЫ,ЙІ, we have to put the letter Й (байы+й – байый, байыймын, байыйсың байыйды; кейі+й-кейій, кейіймін, кейійсің, кейійді, ійійді, ұйыйды)»* (Kazakh literature, 2018: September). In the textbook of S.Myrzabekov's «Kazakh language sound system» written in 1999 the opinions concerning И and У correspond to the above (Myrzabekov, 1999: 6-80). Linguists and philologists should know a well-known phonetician scientist Alimkhan Zhunisbek, A.Baitursynov's follower, who has made a great contribution to the problem of И, У, to Kazakh language phonetics and its development in general. It should be noted that the phonologist A. Zhunusbek is working hard on the alphabet (Zhunisbekov, 2009: 10-310). However, the scientist's suggestions on И, У and some letters of the alphabet are not fully supported. The motive for this has been reasonably written and explained by the author many times in the audience at different levels. In spite of the fact that the suggestion of the scientist was supported by academician Rabiga Syzdykova, unfortunately Orthographical group created under the National Commission did not. We hope that in the near future the scientist's proposal will be taken into account in the creation of an independent «Kazakh» alphabet, which is beneficial and convenient for writing and spelling rules.

There is no need to continue drawing conclusions from other scientists, but let's just assume that the above argument is sufficient to correct the defect in the new spelling.

Results and discussion

In regard to paragraph 7 of the project «Rules of the Kazakh language spelling based on new alphabet» we propose the following: previously written letter И in «қиын, жиын, тиын, тиін, ми, ки, би, ти, и, жи, ши, etc.» should be written in new spelling rules as «қыйын, жыйын, тыйын, тійін, мый, кій, бій, тій, ій, жій, шій, сый, тый, etc.». The reason is that the letter И in the words borrowed from Russian such as *«сироп, символ, синтез, синоним, синолог, синоптик, митинг, минерал, министр, минус, мирас, мизам, тир, титан, тиран, иран, икон» and wrongly written in Kazakh words as «қиын, қиғаш, қиқ, қиқым, қилы, қиыр, қию, сипат, сиқыр, сирақ, сирек, сию, жиын, жиде, жинақ, жиі, жию, тиын, тиін, тиек, тию, тиянақ, тиіс, миғұла, мият, мипалау, киім, киік, киіз, шипа, ширақ, ширек, шикі, шимай, шиыршық, бипыл, бикеш, билік, бие, биыл, ине, имек, ирек, игі, иір, иіс, ми, қи, ки, би, ти, и, жи, ши» are not equal, adequate and incomparible with the legitimacy of the Kazakh language.* For example*, «қыйын, қыйғаш, қыйық, қыйт (етсе), қыйқым, қыйлы, қыйыр, қыйыу, қыйат, сыйпат, сыйқыр, сыйрақ, сійрек, сыйыу, жыйын, жійде, жыйнақ, жійі, жыйыу, тыйын, тійін, тійек, тійіу, тыйанақ, тійіс, мыйғұла, мыйат, мыйпалау, кійім, кійік, кійіз, шыйпа, шыйрақ, шійрек, шійкі, шыймай, шыйыршық, быйпыл, бійкеш, бійлік, бійе, ійне, іймек, ійрек, ійгі, ійір, ійіс, мый, қый, кій, бій, тій, ій, жій, шій».* Also, we propose the following to be added to the Notes of this paragraph: in adding the participle suffix -й to the verbs that end with the letter combinations Йу,йі, it should be written in accordance to the above-mentioned rules of R. Syzdyk: *baıyıdy, keıiıdi, moıyıdy.*

Regarding the rule «If the ordinal number is given by an Arabic number, a hyphen is added instead of the suffixes *ыншы (-інші)* and if given by the Roman numbers, the hyphen is not added» that is given in paragraph 45, we would like to suggest the following recommendation: If the context says that «We have been existing XX century», it will not be put in place. And if you say «XXI-century puts important tasks on the prosperity of our country», then the hyphen is put. If a hyphen is not in accordance with the rule, it is difficult to distinguish the meaning of the following sentences. For example, what will our country be like in the XXI century? What will our country be like in the XXI century? Is it in the 21st century or in 21 century? In order to avoid illiteracy, it is necessary to write a hyphen before the suffixes -ыншы (-інші) with ordinal numbers. Similarly, with the Arabic numbers depending on the context hyphen can be put or not. For example, «I have been in school for 20 years». It's a good idea to put the hyphen in «I am a 30-year-old young lady.» Likewise, when the ordinal numbers come together with the words «volume, chapter, paragraph, section, issue, etc.» the decision either to put the hyphen or not should be made according to the context too. In general, there is no need to distinguish the numbers as Greek or Arabic and we have to put common rule stating «If the ordinal number's suffix -ыншы (-інші) is omitted or is not written, the hyphen is used.»

Conclusion

Generally, regarding to the Kazakh alphabet in Latin graphics we explained the reasons of our suggestions and proved them with examples. We want to make sure that the core of our proposals is the development and improvement of the Kazakh language, and that it is effective and rational for creating our new alphabet and spelling rules.

As the whole country moves toward globalization, the transition to Latin graphics is, firstly, a major step forward in the development of our country and, secondly, almost half of the globe writes in the Latin script, it is obvious that the source of information through the Internet is expanding and our language becomes international. We are confident that thanks to our independence, the Kazakh alphabet will be updated, revived and refreshed and will be on equal position with developed countries in any sphere.

Әдебиеттер

Жаңа әліпби негізіндегі Қазақ тілі емлесінің ережелері. – Астана, 2018. – 30 б.
Байтұрсын ұлы Ақымет. Әліб-бій. – Алматы: Рауан баспасы, 1998. – 118 б.
Аманжолов С. Тіл және жазу. – Өскемен, 2005. – 404 б.
Қазақ әдебиеті. 2018 жыл, қыркүйек айы. – Сайт: qazaqademieti.kz.
Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыстық жүйесі. – Алматы, 1999. – 200 б.
Жүнісбеков Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы, 2009. –б.

References

Amanzholov S. (2005). Kazak tili emlesinin erezheleri [Language and script]. Ust-Kamenogorsk: 404 p. (in Kazakh)
Baitursyn uly Akymet (1998). Alib-bii [Alphabet]. Almaty: Rauan Publ., 118 p. (in Kazakh)
Zhunisbekov A. (2009). Kazak fonetikasy [The phonetics of Kazakh language]. Almaty: 312 p. (in Kazakh)
Kazak adebiety [Kazakh literature] (September 2018). http: www.qazaqademieti.kz.
Myrzabekov S. (1999). Kazak tilinin dybystyk zhuyesi [Kazakh language sound system]. Almaty: 200 p. (in Kazakh)
Zhana alipbi negizindegi kazak tili emlesinin erezheleri [Rules of the Kazakh language spelling based on new alphabet]. (2018). Astana: 30 p. (in Kazakh)

IRSTI 16.31.02

Neeraja Jaiswal[1], Nurshaikhova Zh.A.[2], Mussayeva G.A.[3],

[1]Doctor of Science, Professor The English and Foreign Languages University, India, Hyderabad,
[2]Doctor of Science, Professor, [3]Candidate of Philological Sciences, A/ Professor
of al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: neeraja.jaiswal@gmail.com, zhanara26n@mail.ru, gulbagizamusaeva@gmail.com

STRUCTURAL-SYSTEMATIC PRINCIPLE OF SIMPLE SENTENCE IN KAZAKH

A technological approach to this problem shows how necessary it is to develop the theory of mastering the language, in order to achieve practical and effective results. That is why the use of structural – algorithmic approach to the theory of algorithmic syntax is essential for understanding the fundamental nature of the language being learnt.

Sentence is the only tool that indicates the most significant operations of the language (thinking, cognitive and attitudinal) and performs them. When a person uses language as a communicative tool, he/she expresses his/her thoughts using sentences. These sentences may be structured by the usage of one word, several word combinations, or by the combination of several sentences. In order to be able to speak in a foreign language, any person wishing to learn that particular language, tries to understand well the types of sentences in that language, their structures, the way they are structured, their interconnection methods, and all the ways of structuring a sentence. In this article, in order to simplify the learning process of the Kazakh language as a foreign language, suggestions are made that can facilitate this process and effective ways are used to present the grammatical material.

Key words: the theory of algorithmic syntax, a simple sentence in the Kazakh, algorithmic methodology for acquiring the language.

Нираджа Джайсвал[1], Нуршаихова Ж.Ә.[2], Мұсаева Г.Ә.[3],

[1]Ағылшын және шет тілдері университетінің профессоры, ф. ғ. д., Үндістан, Хайдарабад,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., [3]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: neeraja.jaiswal@gmail.com, zhanara26n@mail.ru, gulbagizamusaeva@gmail.com

Қазақ тіліндегі жай сөйлемнің құрылымдық-жүйелік сипаты

Мақала практикалық және тиімді нәтижеге қол жеткізу үшін тіл меңгерудің теориялық мәселесін технологиялық жолмен шешуді мақсат етеді. Алгоритмделген синтаксис теориясын құруда қолданған құрылымдық-алгоритмдік әдіс меңгеретін тілдің терең құрылымын түсінуде өзекті болып табылады. Қазақ тіліндегі жай сөйлемнің көзге көрінбейтін имплицитті түрде болатын, тек құрылымдық модель түрінде практикалық жағдайда ғана көріне алатын бірқалыпқа түсірілген виртуалды интегралды моделі жасалынып, соның негізінде тіл меңгерудің алгоритмделген моделі ұсынылады. Ол үшін етістікпен меңгерілетін қазақ тіліндегі септіктердің алгоритмдік репрезентациясының жүйесі жасалған. Бұл қазақ тіліндегі септік жүйесін бір актантты етістікті түйіннен бастап VO_x матаса және қабыса байланысқан адъективті түйінмен VA_xO_x және олардың көптік формаларымен $VA_xO_xPl_x$, сондай-ақ қабыса байланысқан адверб түйінмен $Adv.V(A_xO_xPl_x)$ ұштасып күрделенген модельдер тізбегін арнайы алгоритммен меңгеру ұсынылады.

Түйін сөздер: алгоритмделген синтаксис, қазақ тіліндегі жай сөйлемдердің бірқалыпқа түсірілген моделі, меңгеретін тілдің терең құрылымын түсінуді өзектендіру.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Нираджа Джайсвал[1], Нуршаихова Ж.А.[2], Мусаева Г.А.[3],
[1]д. ф. н. профессор Университета английского и иностранных языков, Индия, г. Хайдарабад,
[2]д. ф. н. профессор, [3]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: neeraja.jaiswal@gmail.com, zhanara26n@mail.ru, gulbagizamusaeva@gmail.com

Структурно-алгоритмизированные принципы построения простого казахского предложения

Технологический подход к проблеме предполагает, каким образом необходимо построить теорию усвоения языка, чтобы прийти к практическим и эффективным результатам. Поэтому использованный структурно-алгоритмизированный подход к теории алгоритмизированного синтаксиса является наиболее актуальным для понимания глубинной сущности усваиваемого языка. Предлагается алгоритмизированная методика усвоения языка, для реализации которой разработана унифицированная интегральная модель казахского предложения в ее виртуальном изображении, находящемся в ненаблюдаемом имплицитном состоянии и эксплицируемая в практических целях структурными построениями.

Для этого разработана система алгоритмизированной репрезентации казахских падежей при глагольном управлении, показывающая пошаговое усвоение казахских падежей в последовательности от глагольного узла с одним актантом VO_x к усвоению согласования данного актанта в адъективном узле в единственном числе VA_xO_x; к усвоению управления и согласования во множественном числе $VA_xO_xPl_x$; к усвоению примыкания в глагольном узле $Adv.V(A_xO_xPl_x)$.

Ключевые слова: алгоритмизация, унифицированная интегральная модель казахского предложения, актуализация понимания сущности изучаемого языка.

Introduction

A technological approach to this problem shows how necessary it is to develop the theory of mastering the language, in order to achieve practical and effective results. That is why the use of structural – algorithmic approach to the theory of algorithmic syntax is essential for understanding the fundamental nature of the language being learnt.

An algorithmic methodology for acquiring the language is suggested, for the realisation of which a uniform integral model of the kazakh sentence in its virtual image found in an unobservable implicit state and expressed for practical purposes as structures has been developed.

For this a system of algorithmic representation of kazakh cases for verbal governance showing step by step learning of kazakh cases in sequence from the verbal node with one actant VO_x for learning agreement of that actant in the adjectival node in the singular number VA_xO_x; for learning governance and agreement in the plural number $VA_xO_xPl_x$; for learning subjugation in the verbal node $Adv.V(A_xO_xPl_x)$.

Sentence is the only tool that indicates the most significant operations of the language (thinking, cognitive and attitudinal) and performs them. When a person uses language as a communicative tool, he/she expresses his/her thoughts using sentences. These sentences may be structured by the usage of one word, several word combinations, or by the combination of several sentences. In order to be able to speak in a foreign language, any person wishing to learn that particular language, tries to understand well the types of sentences in that language, their structures, the way they are structured , their interconnection methods, and all the ways of structuring a sentence. In this article, in order to simplify the learning process of the Kazakh language as a foreign language, suggestions are made that can facilitate this process and effective ways are used to present the grammatical material. The structure of a simple sentence in the Kazakh language and some nuances concerning the interrelation of the constituent components of simple sentences are also shown. The French scientist L.Tenier examined the linguistic structure of the sentence and the profound nature of sentence creating components. This scientist's theory of structural syntax is the basis of this study. Since any language learning process starts from a simple to a complex one, the present study begins with the simple sentence.

Any simple sentence is divided by its composition, type, structure, and content. In Kazakh grammar the following types of ordinary sentences are distinguished: 1) Complete and incomplete sentences; 2) Noun and verbal sentences; 3) Sentences containing all the parts and sentences containing only the main parts; 4) Depending upon the purpose of the sentence it can be divided into informative, declarative, interrogative and incentive sentences; 5) Two-basic and one-basic

simple sentences; 6) Complicated simple sentences. (Zhanpeisov, 2002: 664).

L. Tenier aimed to teach a foreign language quickly and efficiently by preacquainting the learner with the language system, understanding the structure of the sentence and analyzing various structures that make up a sentence. Consequently, he identified four types of sentences. The basis of the language comes from four groups of meaningful words – noun, adjective, verb and adverb. Each meaningful word in a sentence, can create a gist by itself. Depending on the type of gist Tenier defines 4 types of gists: verbal gist, substantive gist, adjectival and adverbial gists. The gist which subjugates all other ones is called central gist. Depending on the type of central nodes L. Tenier divides sentences into verbal, substantive, adjectival, and adverbial. (Tenier, 1988: 115).

Verbal – the verb mainstay is structured from the verb. For example: Yesterday we were on the mountains. Substantive – is a sentence with the general gist word containing noun. For example: Beautiful red flower. The adjective node is a sentence that is structured from the adjective. For example: Very talented youth. The adverbial node is a sentence the centre of which is an adverb. For example: Extremely fast.

According to us the central keyword is the cue of the sentence. In the sentence «Beautiful red flower» the word «flower» is central keyword. What kind of flower? Red flower. Beautiful flower. In the first case, the colour of the flower is defined, in the second case the quality is given. It's a substantive sentence. Central keyword «flower» which is a noun (stem 1) subjugates all other words in the sentence to itself.

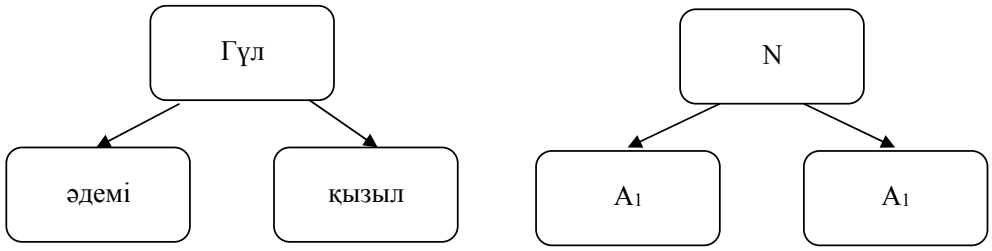

Stem 1 – A stemma that reflects the basis of the meaning or the basis of the sentence (Stemma is a set of lines that demonstrates structured syntactic links). (Tenier, 1988: 25)

In most languages, the verbal sentence is widely used. Then, according to their usage come substantive, adjectival and adverbial sentences. According to Tenier`s classification, verbal sentences can be either two or one basic, while substantive, adjectival and adverbial sentences are one-basic.

In Kazakh simple sentences differ from each other depending on their structure, content and type. They are two-basic and one-basic simple sentences. Two – basic simple sentences are used more often than the one – basic simple sentences. Two – basic simple sentences are expressed in terms of main parts of a sentence – subject and predicate. One of the main features of the sentence , predicate communication – is based on the interrelation of these two parts. However, sentence is not always based on the grammatical interrelation of these two main parts.From the logical point of view, predicative meaning can also be rendered just by the main part of the sentence.

Let's discuss semantic, structural types of the verb based sentences. The basic action in the sentence is rendered by verb, actants and syrconstants. Actants supplement the verb directly or indirectly. In a sentence actants are made up of nouns or pronouns that replace them. Actant (lat. Ago activate, act) is any part of the sentence expressing person or substance involved with the verbally defined process (Suleimenova, 1998: 26). Syrconstants supplement the action from different sides, and are made up of adverbs or other parts of speech that are used for this purpose. The syrconstant – (syrconstant, lat. circumstantial, «adverb») refers to the state of action, and supplements it. (Tenier, 1988: 138). Thereunder, in verb based sentences, the verb stays as the main node gathering around itself other parts of speech. Two basic simple predicate sentences are widespread among verb basic sentences in European, Slavonic, and Turkic languages.

In the process of learning Kazakh as a second language, while making an algorithm of grammatical knowledge, an analysis of the virtual stemma of the widespread two basic simple sentences will be

done. This includes the elementary level of language learning.

In order to make a formal representation of logical, relational, grammatical aspects in the sentence structure, the symbols N and V are used in the stemma, where N is the subject and all its forms, V is all forms that are in the role of predicate in the sentence.

In two basic simple sentence, subject and predicate are interconnected and subordinate to each other. Subordination is in sentences where subordinate clause is adapted to the main clause and the grammatical meanings of words correspond with its forms. (Zhanpeisov, 2002: 648). The main grammatical indicator of the subordinate link between the subject and the predicate –I, II, III person forms. The subject and predicate may subordinate with one another by a form or from the point of view of the meaning without suffixes. All parts of speech can serve as subject in Kazakh. The predicate is analyzed by dividing it into two: nominal predicate; verbal predicate. The subject and the predicate of the sentence can be from different parts of speech and their transformations.

L. Tenier states that verbal meaning requires the use of actants and syrconstants. In this article actants are marked as O_{34567} depending on, which case they represent in the sentence, while syrconstants are marked with the Adv. sign. In the graphics of the Russian sentence, the actants are located on the right side of the verb, and the syrconstants on the left. Both the addition of the verb and the adverb of the verb are located on the left side of the verb in Kazakh (2nd stem). The syntactic connection between the addition of the verb and adverb of the verb is similar in both languages. Actants interrelate with verb and the direction of the line points to the actant, while syrconstants are pointed by the broken line. In all cases, the verb expresses primary meaning.

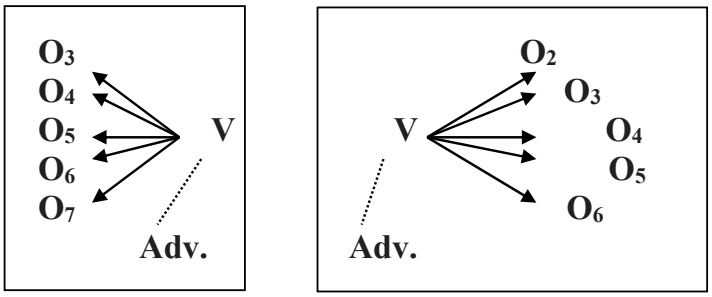

Stem 2 – Stemma indicating actants and syrconstants connecting with verb in Kazakh (left) and Russian (right)

Thus, when the verbal meaning interrelates with the transformational components of verbal predicate, with the transformational components of the sentence, it functions as the sentence node, subordinates everything and plays the main role in organizing the sentence. In other words, it is a part of the sentence which fully describes the action in a sentence.

L. Tenier disagrees with the fact that the subject of Traditional Grammar is one of the fundamental components of the sentence and does not agree with putting the subject and predicate against each other. He evaluates verb as being a dominant part, and adding subject to actants names it the first actant. When making stemma of sentences, he puts the verb on the highest level, the rest of the actants (including the subject) and the syrconstants he puts below the verb. According to L.Tenier's theory, in the sentence *«The young poet reads a new verse»* there are 2 substantive nouns, the first one is a *young poet*, and the other one is a *new verse*. Therefore, he states that it is convenient to put them on one level, and taking into consideration that putting subject and predicate opposite to each other distorts the equilibrium in the structure of the sentence, he gives the following stemma of the sentence:

L. Tenier strictly follows the verbocentric position. Agreeing with the Kazakh scholars that «The main part of the sentence is the subject, but in the sentence the function of predicate is more dominant», from the logical-semantical aspect subject is the root of the sentence, from grammatical aspect subject can create a sentence itself without other parts of speech, while the function of the predicate is to subjugate actants and syrconstants , also taking into account that there is an interrelation between subject and predicate in person (I, II, II), quantity, considering that the subject of the sentence (N) and

predicate(V) of the sentence are equal, marking their syntactic relation in a sentence with the line having 2 directions, in a virtual stemma they are put on one level. According to us L. Tenier`s nouns given in the 3rd stemma should be as follows. In the sentence of 4th stemma, the V-predicate from the grammatical side complying to N-subject, subjugates to itself the object of the action and when needed subjugates the adverb (eg: read yesterday; read with inspiration), so that plays the main role in a sentence.

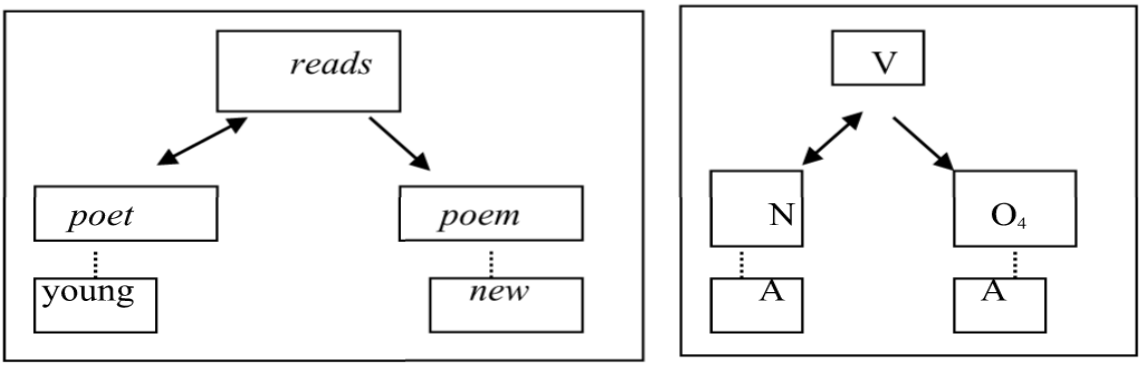

Stem 3 – The true and virtual stemma of the sentence

Despite L. Tenier`s strong verbocentric position, the present study takes into consideration that the N(subject) operates all these functions, and so the subject and predicate are put on one level in the stemma given below and is considered equally.

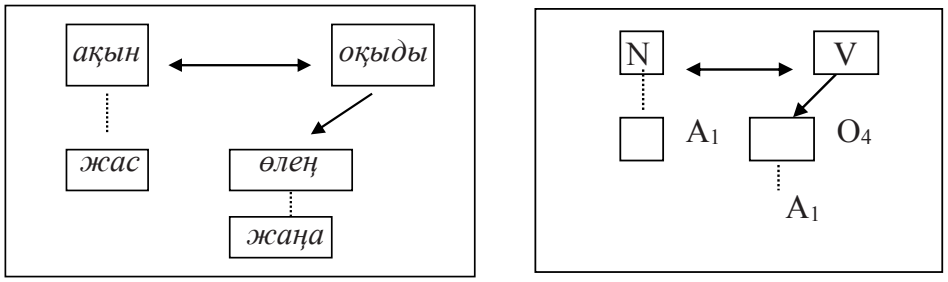

Stem 4 – The true and virtual stemma of the sentence

And here A1 – definitive, determines subject in the first and in the second determines addition. All parts of speech can be used as a predicate. However, according to its semantics the most suitable for this function is the verb. This is convenient as the verbs have made all forms (person I, II, III; time; modal etc.,) that take part in predicative forming (Amirov, 2003: 123).

At the early stages of the language study, indicative conjugative verbs are learnt.

1. According to the N-V stemma, sentences predicates of which are made with the verb of changeable present tense–*а/- у/- й: Мен оқимын.(I am studying)*

Сен оқып жүрсің(You are studying)

2. According to the N from past tense verbs-ды/-ді/-ты/- ті, -ған/ ген /қан/ кен

Мен оқыдым.(I read) Мен бұрын оқығанмын. (I read befor) Мен бұрын оқитынмын. (I used to read in the past)

3. According to the N-V stem, sentences predicates of which are made from the present tense verbs – ып/-іп/- п

Мен отырмын. (I am sitting) Мен оқып отырмын.(I am reading)

4. According to the N-V stemma sentences predicates of which are made of future tense verbs:- *а/-е/-й/- ар/- ер/- р*

Мен барамын.(I will go) Мен барармын.(May be I will go) Мен бармақпын.(I am planning to go)

In the analysis of two basic sentences, L. Tenier conducts a wider analysis of actants, syrconstants. As our goal is to try to understand the syntax of sentence structure deeper, and to find easier ways to learn Kazakh, there is a need to discuss the main points in the process of learning notions named above .

1) Actants

In Traditional Grammar, linguists can refer to actants any substantive part. According to the semantic theory of syntax there are two different actants. 1) Semantic actant – situational elements (subject, object, addressee). 2) Syntactical actant – parts of the sentence (subject, objective complement, etc.).

The number of actants is determined by their relation to the verb. Verbs can communicate with actants in different numbers. For this reason, there are one actant verb, 2 actant verbs and 3 actant verbs. In this case, the concept of actant is equivalent to valence. The emergence of the concept actant was linked to the verbocentric theory. It was first introduced in science by L. Tenier.

L. Tenier's puts things and objects that take place in an action against syrconstants that describe time of the action, its place and so on. He gives 3 types of actants: actant 1 – subject; actant 2 – direct objective complement; actant 3 – indirect objective complement.

As the case system of Russian language is complicated, Professor Zh.A.Nurshaikhova offers her own method to define actants of sentences. In order to ease the language learning process as much as possible the linguist divides 6 actants – subjective actants in Russian language(N) and 5 objective actants (O_{23456}). There are 6 cases in Russian. The first one of the six is a nominative and denotes the subject of the sentence. Therefore, she marks it only with the N character and marks others with the O_{23456}. She differentiates as many actants as there can be in a Russian verb. It is necessary to highlight that subject (N) possesses subjective actant. Talking about actants, L. Tenier names number 3, which she names number 6 (N and O23456 – Subjective actant and 5 Objective Actants) (Nurshaikhova, 2002: 69). Zh. Nurshaikhova refers to the subject as an independent, not depending on actants. In constructions like *«Халимуша играет» (Khalimusha is playing) «Пришла весна»(The spring has come)* there is a subject that is in interrelation with the predicate, and which has started participating in a process, independent of the situation. As a result, in this construction the subject possesses subjective actants, even though it is an independent part of speech. (Nurshaikhova, 2002: 68).The Latin word Pluit «It is raining» points only to actantless action. In French *Il Pleut*, «It is raining» *is* here represents III person, it has no relation to the natural phenomenon. Impersonal sentences like «*Не спится. Дождит»(Cannot sleep. It is raining)* refer to actantless verbs. The authors refer to the actantless words as actions that happen without addition of other parts of speech.

L. Tenier states that there is a difference in the process of defining actants between languages which do not have case system and those which have a complicated case system. He states that each language has to set its own actants system. For example, Slavonic group of languages use case, that is why it is difficult to understand that the position of actants in sentences is strictly related to their functions. For example, sentences «*Alfred frappe Bernard; and Bernard frappe Alfred»* in French are not the same in meaning. In Slavonic languages, changing the places of the words in sentences performs stylistic function.

According to L.Tenier,there is no distinction in first actant case suffixes in not developed languages (English, French) : *Alfred parle(French), Alfred is speaking(Eng), «Алфред говорит».*(Alfred is speaking).While in developed languages, the first form of actants take nominative form. *Alexander speaks*. In the non-developed languages, there is no difference between first and the second actants. It is necessary to keep their positions in sentences in order to differentiate them. In the developed languages, the second actant takes accusative form. In the first case third actant is given via preposition, and in second via dative. Even though Kazakh and Russian languages differ greatly, according to L.Tenier both of them relate to the languages with the highly developed case system.

Thus, taking into account the practical importance of our work, in constructing a virtual model, we detect 6 types of actants. The first actant is subjective actant – each noun staying in first nominative case, from the structural-semantic side expresses subject (N). Other 5 actants (O_{34567}) – objective actants correspond to the dative, genitive, accusative cases. The second object (O2) performs the function of attribute, and interrelates with subject or object but not with verb. Look at the virtual stemma of the following sentence*: Мен М.Шахановтың кітабын сатып алдым.*(I bought M.Shakhanov`s book.) (Stem 5).

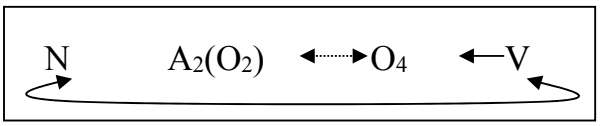

Stem 5 – A virtual stemma of the sentence

As shown in the stem, O_2-nominative case is not directly related to the verb. Therefore, object under this number is not in the list of verbal actants. From a structured standpoint, the word that you are accustomed to is always complementary, and in the sentence performs the role of adjunct or object. Definitive by its meaning directly corresponds to the verb in Kazakh, and correlates with it only in the process of creating subject-objective word combination. It answers to the questions of genitive case (Zhanpeisov, 2002: 652; Isengalieva, 1961: 43). Accusative which performs the function of definitive is marked as O4 in a sentence construction. L. Tenier called the word which is the direct object of the action, as the second actant. The fourth case is the accusative being the direct object of the activity in Russian which is the fourth actant in Kazakh.

The third actant in Kazakh points to whom? And why? It is devoted action which L.Tenier called dative, in Kazakh this third actant is also numerated as the 3rd dative among other cases. Nouns and other parts of speech containing noun, being in accusative form, as well as pointing to indirect object of the action, also points to the object on which it is dependent (Bekturov, 1994: 33). In the process of structuring sentence this word is marked as O_3.

The fifth actant is the indirect object with locative suffix. Additions with locative cases being made from noun and other parts containing noun, usually represent object of the action, noun, place of the action, and mostly relates to the verbs expressing static states. (Shakhanov, 1988: 43). As a process of constructing stem of the sentence, locative is the case number 5, it is marked as O_5.

The indirect object in ablative case was taken in our work as the sixth actant. Indirect object in ablative case verbs, according to A. Zhubanov's conjugation, concerning mental condition and action *қорқу, үркү(scare), қаймығу(be afraid of) жалтару(dodge)* and concerning space noun *алу(get), шығу(come out), қайту(turn back), арылу, тазару(get rid)*are learnt. We notched indirect object in ablative case as O_6 in our work.

Instrumental case of Kazakh is taken as seventh actant in this work, and notched as O – in a sentence structure. Words with instrumental case endings that serve as indirect object are mostly place, time, action, meaningless nouns or other nominalized parts of speech. Verbs that comprehend such words define action done by tools and verbs such as *маныcу (get acquainted), кездесу (meet), ойласу (think)*etc. verbs with a meaning of unity related to condition.

2) Syrconstants

Adverbs or words used instead of them usually serve as syrconstants in a sentence. According to L.Tenier's definition, syrconstants mean the ways of action, identifies when, how, where the action took place. Also the more meanings the adverb has, the more there are types of syrconstants: time, place, etc. (Zhanpeisov, 2002: 138).

According to Y.D. Apresyan, syrconstants are dependable to predicate only syntactically, and by the meaning makes the predicate dependable. «Verb predicate is a sign of a thing expressed by a subject (the first actant). In this case the sirconstant acts as a sign of a sign, i.e. as a secondary feature» (Apresyan, 1969: 304). In Zh. A. Nurshaikhova's work syrconstant is clearly defined as a part of a sentence which means the ways of an action expressed by the verb (Nurshaikhova, 2002: 81).

Words used as adverbials in Kazakh sentences – adverbs, adverbial words, qualitative nouns and noun of place, time, adverbs of purpose, action (dative case, locative case, ablative case, instrumental case) nouns are the participle, gerund, subjunctive type of verbs. Also, imitative words, and function word phrase can be adverbials. (Zhanpeisov, 2002: 657).

In our thesis we consider syrconstants derived only from adverb and adverbial words. The number of syrconstants in the sentence may differ or may not even exist. Syrconstants in the sentence are placed by a certain rule, and stand before the verb that they modify. 'If several adverbs are used simultaneously, adverb of time stands at the first place, then adverb of place, after that adverbs of purpose, reason, and manner. Only adverb of place can stand anywhere in the sentence', opines the researcher of Kazakh morphology, A. Iskakov, from the part of speech perspective on place of adverb's valuable groups in the sentence (Iskakov, 1991: 344). M. Balakaev, T. Kordabaev considered placing order of adverbials with syntactical connection and were of the opinion that 'Sometimes there may be several different adverbials depending on one verb in a sentence. The main one with the closest connection with the verb stands next to it, and others due to their mutual connection with each other and interrelation of other parts of speech are placed before and after' (Balakaev, 1971: 176).

According to language peculiarities, syrconstants' position in the sentence differ in every language. For example, manner, time syrconstants are placed after the subject, before the second, third and other actants of the verb in Russian, place and time syrconstants that shows exact time that may come after the verb and actants. *Он обязательно вернет вам кассету завтра. – He will surely give you the cassette back tomorrow* (Nurshaikhova, 2002: 81).

Syrconstants are usually placed after the subject in Kazakh. Time and reason syrconstants come before the actants and verbs. Place, manner, size, group, purpose syrconstants may come after the subject and actants, but before the verb. However, syrconstants can come in different positions in a sentence due to emphasis of thought, actualization of parts of the sentence. Syrconstants in common simple sentences usually are put after the subject and actants and are located before the verb. That is why syrconstants are placed close to the verb in sentence stemmas as well.

However, with the purpose of expressing thoughts clearly for the linguists at an early stage, the possibility to change the place of the syrconstants, especially time syrconstant in the sentence will be explained. *Кеше мен автобуспен келдім. Мен кеше автобуспен келдім. Мен автобуспен кеше келдім.-Yesterday I came by bus. It was yesterday when I came by bus. I came by bus yesterday.* The nearer the parts of sentence to the predicate in the sentence, the more emphasis on its meaning. There is only one position that actualizes all the parts of speech except a predicate in Kazakh, it is a predicate position. Predicate does not demand a significant actualization. It always has communicational advantage (Saduakasuly, 1997: 40). The part of the sentence which stands close to the predicate strongly emphasises the thought expressed..To sum up our research, for the purpose of Kazakh learning, steady virtual integral stemma of simple sentences was made during the research of problems discussed in the article. Virtual model of the sentence will appear at locutionary act of communication, that is the proposition at the stage of formal revision of the sentence. Any sentence can be shown in a formularized model version. If formularization process involves symbols, it is possible to see virtually described model.

So, stems sentence formation is taken as a result of considering verb-based sentences into an algorithmic scheme; and the division of syntactical and meaningful connections, as well as the tasks of each summary into separately substantial, adjectival, adverbial summaries made them possible to be represented to the language learner from the simple to the complex. Possibility of teaching language learners to form a correct sentence became clear by specially comprehending sentence forming components, talking about each main and dependent elements separately, and analyzing their place and meaningful tasks in sentence structure.

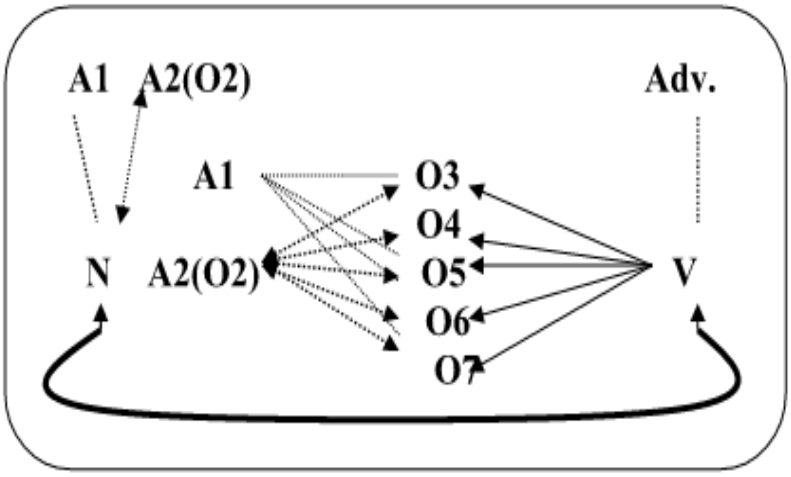

Stem 6 – Surface structure of simple sentence in Kazakh is given above

The algorithm scheme was made into a communicational act in order to make a new learner work with sentence structure freely. That is why, on the basis of established algorithm words he/she starts learning from simple nominal sentences with nominal central meaning in a sentence form, then

complex nominal sentences with adjective, two main simple sentences: main noun, main verb, verb based complex adverbial simple sentences and complete simple sentences involving direct and indirect objective complements. With the help of parts of the sentence and changeable components involving little virtual stemmas, the language learner will be able to transform the structure of simple sentence, according to the linguistic link.

Conclusion

Science,This work emphasises the following points: a) if the beginning stage of learning of a language is seen as a dynamic process and at this level it is possible for the non-native speaker to understand the structure of the sentence and feel it like a living organism, which is able to develop and change in any direction depending on his/her wish, it will teach the non-native learner to use transformational elements like blocks and construct from them sentences of any structure and configuration; б) if the non-native speaker can build a sentence from NS-constituents or vice-versa break any sentence into NS-constituents – then the purpose for which *algorithm learning* has been worked out will be achieved.

Bibliography

Zhanpeisov Y. (executive editor) Kazakh Grammar. Phonetics. Word Formation. Morphology. Syntax. – Astana, 2002. – 784 p.
Tenier L. Fundamentals of Structural Syntax. – Moscow: Progress, 1988. – 656 p.
Saduakasuly Ж. Structural Types of One-member Sentences in Kazakh. – Almaty, 1997. – 305 p.
Suleimenova E. (ed.)Dictionary of Linguistics. Almaty, 1998. – 540 p.
Amirov R., Amirova Zh. Simple Sentence Syntax. – Almaty: Kazakh University, 2003. – 199 p.
Nurshaikhova Zh.A. Algorithmized Syntax. – Almaty: Kazakh University, 2002. – 294 p.
Isengalieva V.A. Use of Cases in Kazakh and Russian. – Alma-Ata: Science, 1961. – 165 p.
Bekturov Sh., Sergaliev M. Kazakh Language. –Almaty: Bilim, 1994. –224 p.
Shakhanov M. Evaluation of the Century. – Almaty: Zhazushy, 1988. – 104 p.
Apresyan Y.D. Syntax and Semantics in the Syntactic Description // Units of Different Levels of the Grammatical Structure of the Language and their Interaction. – M., 1969. – P. 302-306.
Iskakov A. Modern Kazakh. – Almaty: Mektep, 1991. – 384 p.
Balakaev M. Kordabaev. Modern Kazakh. Syntax. – Almaty: Mektep, 1971. – 339 p.

References

Amirov R., Amirova Zh. (2003). Simple Sentence Syntax. Almaty: Kazakh University, 199 p. (In Russian)
Apresyan Y.D. (1969). Syntax and Semantics in the Syntactic Description // Units of Different Levels of the Grammatical Structure of the Language and their Interaction. Moscow, 302-306 pp. (In Russian)
Balakaev M. Kordabaev. (1971). Modern Kazakh. Syntax. Almaty: Mektep, 339 p. (In Kazakh)
Bekturov Sh., Sergaliev M. (1994). Kazakh Language. Almaty: Bilim, 224 p. (In Kazakh)
Isengalieva V.A. (1961) Use of Cases in Kazakh and Russian. Alma-Ata: Science, 165 p. (In Russian)
Iskakov A. (1991). Modern Kazakh. Almaty: Mektep, 384 p. (In Kazakh)
Nurshaikhova Zh.A. (2002). Algorithmized Syntax. Almaty: Kazakh University, 294 p. (In Russian)
Saduakasuly Ж. (1997). Structural Types of One-member Sentences in Kazakh. Almaty, 305 p. (In Kazakh)
Shakhanov M. (1988). Evaluation of the Century. Almaty: Zhazushy, 104 p. (In Kazakh)
Suleimenova E. (1998). (ed.)Dictionary of Linguistics. Almaty, 540 p. (In Russian)
Tenier L. (1988). Fundamentals of Structural Syntax. Moscow: Progress, 656 p. (In Russian)
Zhanpeisov Y. (2002). (executive editor) Kazakh Grammar. Phonetics. Word Formation. Morphology. Syntax. Astana, 784 p. (In Kazakh)

ҒТАМР 82:81-26

Рысберген Қ.Қ.[1], Халидуллаева Г.Б.[2]

[1]А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің меңгерушісі, доценті, ф.ғ.д.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының
бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: msrysbergen@mail.ru, khalidullaeva1995@mail.ru

Ж. НӘЖІМЕДЕНОВ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ «ТУҒАН ЖЕР» КОНЦЕПТІСІНІҢ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Мақалада ономастика пәнінің зерттеу нысаны ретінде қарастырылатын онимдік объектілерге когнитивті тұрғыдан бойлай отырып, жалқы есімдерге, оның ішінде өзіміз қарастырып отырған «туған жер» концептісінің аясында көрініс табатын онимдердің және ұлттық генетикалық кодты жаңғыртушы тілдік бірліктердің тікелей адам танымымен астасып жататын тұстарына көңіл бөлуге тырысамыз және «туған жер» концептісін ұлттық-ассоциативтік таным-түсінік тұрғысынан репрезентациялау үшін көрнекті ақын Жұмекен Нәжімеденов шығармашылығына тоқталамыз.

Түйін сөздер: концепт, гештальт, таным, таңба, сана.

Rysbergen K.K.[1], Khalidullaeva G.B.[2]

[1]Doctor of Science, A/Professor of Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics, Head Onomastics section,
[2]2nd year student of joint educational programs of research institutes on the basis
of Al-Farabi Kazakh National University and Gylym Ordasy complex,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: msrysbergen@mail.ru, khalidullaeva1995@mail.ru

Representation of the concept «Native land» in the works of Zhumeken Nazhimedenov

In this article, we chose our own names as an object of study, including onyms that appear within the framework of the linguocultural concept «Tugan zher» that we are considering, and linguistic units that recreate the national genetic code directly related to human knowledge, and dwell on the work of an outstanding poet Zhumekena Najmendenova for the representation of the concept of the concept of «native land» from the standpoint of national-associative and author's perception.

Key words: concept, gestalt, knowledge, symbol, consciousness.

Рысберген К.К.[1], Халидуллаева Г.Б.[2]

[1]д. ф. н. доцент, завкафедрой Отдела ономастики Института языкознания имени А. Байтурсынова,
[2] магистрант 2 курса Казахского национального университета им. аль-Фараби и комплекс «Ғылым ордасы»
на базе научно-исследовательских институтов, совместных образовательных программ,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: msrysbergen@mail.ru, khalidullaeva1995@mail.ru

Репрезентация концепта «Родная земля» в произведениях Жумекена Нажимеденова

В данной статье в качестве объекта исследования мы избрали собственные имена, в том числе онимы, проявляющихся в рамках рассматриваемого нами лингвокультурного концепта «туған жер», и языковым единицам, воссоздающим национальный генетический код, непосредственно соприкасающимся с человеческим познанием, и остановимся на творчестве выдающегося поэта Жумекена Нажимеденова для репрезентировации концепта «родная земля» с позиции национально-ассоциативного и авторского восприятия.

Ключевые слова: концеп, гештальт, познание, символ, сознание.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

Адамзат тілі – ерекше құбылыс. Ол адамға тән мәдениеттің, сана мен ақыл, логика, психологияның – жалпы адам болмысының ең кең түрдегі көрінісін сипаттайтын әрі оларды таңбалап отыратын жанды құбылыс.

Ғылымдардың дамуы барысында соңғы кезеңдерде гуманитарлық салаларда танымдық бағытқа бет бұру, сондай-ақ антропоцентризмнің өрістеуі орын алып келеді. Соған байланысты когнитивті лингвистика, когнитивті ономастика және лингвоелтаным, психолингвистика, т.б. тіл біліміне қатысты тоғыспалы ғылым салаларында концепт, эмоция, символ, гештальт, т.б. терминдер актуалды болып отыр. Когнитивті ономастика үшін концепт термині қаншалық маңызды? Концептілік талдаудың дәл осы салада қандай формаларын қолданамыз? деген сұрақтардың жауабы төңірегінде, нақты тәжірибе жүзінде ізденбес бұрын, когнитивті ономастика мәселесіне тоқталамыз.

XX ғ. 80-жылдарынан бастап тіл білімінің көптеген жеке салалары конитивті бағытқа бет бұрып, адам танымын негізге ала отырып дамуы барысында алға қойған мақсаттары мен қарастыратын мәселелері нақтыланып, теориясы мен практикасы қалыптасып, дамып келеді. Ғалым А. Әмірбекова «Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар» атты еңбегінде қазақ тілінің антропоөзекті мәнін ашатын алғашқы туындыларын ұсынған Н. Уәли, К. Хұсайын, Ж. Манкеева, С. Сәтенова, Э.Д. Сүлейменова, Н. Шаймерденова, Ш. Жарқынбекова, Қ. Жаманбаева, Г. Смағұлова, Р. Авакова, З. Ахметжанова, Қ. Рысберген, Қ. Есенова, А. Ислам, Г. Сағидолла, Б. Тілеубердиев, т.б. ғалымдарды атап көрсетеді (Әмірбекова, 2011: 4). Алайда когнитивті ономастика пәнінің аты қолданыста пайда болғанымен, нақты мақсаттары айқындалып, мәселелері жүйелі түрде шешілген жоқ. Яғни когнитивті бағыт пен ономастиканың тоғысуы нақты тәжірибеде толық анықталмаған.

Бізді қоршаған әлемді, кеңістіктегі әрбір затты біз сөздермен атаймыз. Лингвистиканың түрлі салаларында сөздер түрліше категорияларға бөлініп, қызметі мен рөліне қарап ажыратылады. Мысалы, ономастика пәні аясында ең негізгі зерттелетін тілдік тұлға – ол онимдер мен жалқы есімдер. «Қай кезде де, қай қоғамда болмасын, адам баласы дүниеге келген заматтан бастап атаулар қоршауында болған. Ең алдымен адам өзін-өзі есімі арқылы танып, өзгеге танытып, туған жерін, шыққан тегін идентификациялап, жақын мен жатты осы атаулар арқылы түйсінген» (Телқожа, Қыздархан, 2006: 3). Ал когнитивті ономастикада жалқы есімдермен қоса, адам танымымен, ұлттық ерекшеліктермен байланыстырылатын жалпы есімдерді де қарастыруды тәжірибеге енгізуды мақсат еттік.

Біз мақаламызда ономастика пәнінің зерттеу нысаны ретінде қарастырылатын обьектілерге когнитивті тұрғыдан бойлай отырып, жалқы есімдерге, оның ішінде өзіміз қарастырып отырған «туған жер» концептісінің аясында көрініс табатын онимдердің және ұлттық генетикалық кодты жаңғыртушы тілдік бірліктердің тікелей адам танымымен астасып жататын тұстарына тоқталуға тырысамыз. Тілді антропоөзектік тұрғыдан зерттеуге негіз болатын бірқатар салалар үшін өзекті болып отырған концепт термині түрліше тұжырымдалып келеді. А. Әмірбекова бұл терминнің әр саладағы аспектілік ерекшеліктерін түсіндіреді. Соның ішінде ономастиканың пән аялық нысанымен сай келетіні лингвомәдениеттанымдық аспектіде қарастырылған анықтамасы деп танимыз: «...концепт – ақиқат дүниенің санадағы мәдени, рухани, этикалық, әлеуметік танымын айқындайтын бірлік ретінде танылады (Н.Д. Арутюнова, А.М. Мороховский, Д.С. Лихачев т.б.)» (Әмірбекова, 2011: 87) Өйткені ономастикада, ең алдымен, онимдерді мәдениетпен байланыстырып қарастырамыз. Ал ономастиканың когнитивті бағытқа қатыстылығын айқындау үшін, алдымен, когнитивизмге тоқталамыз: «Когнитивизм – бұл адамның сана, зердесін, ойлау қабілетін және ментальді әрекеттері мен оның жай-күйін зерттейтін ғылыми бағыт. Бұл – адам болмысындағы білімі мен танымы туралы, дүниені қабылдау және тануы туралы ғылым» (Әмірбекова, 2011: 73). Осыдан келіп когнититивті ономастикада концепт терминінің психолингвистикалық аспектіде қарастырылған анықтамасын пайдалануды ұсынар едік: «... концепт – ақиқат дүние туралы психикалық қабілеттер (қабылдау, жадыда сақтау, көру, есту, ұғыну, сезу) арқылы қабылданған алғашқы ментальді түсініктер ретінде танылады (Р.И. Павиленис, Дж. Келли, Дж. Каган)» (Әмірбекова, 2011: 87). Біз кез келген ұғымды лексика-семантикалық тұрғыдан адам руханиятының қандай да бір тетігін құраушы тілдік бірлік ретінде қарастыра алмаймыз. Сондықтан да когнитивті ономастика пәні негізінде тілдің адамға, адамның тілге ықпалын және тіл арқылы адам танымын, ұлтқа тән ерекшелігін, мәдениеті, болмысы, өмір салты, білім қорын, өзге де

факторларға қатыстылығын зерттеу барысында концепт деңгейіндегі ұғымдарға, соның ішінде «туған жер» концептісіне тоқталамыз.

«Туған жер» ұғымы кез келген халық үшін де ерекше мәнге ие болып, өзіндік құндылығы жоғары түсініктерді қалыптастыратыны анық. Оған түрлі халықтардың әдеби жанрдағы патриоттық шығармалары дәлел бола алады. Ал біз аталған концептіні ұлттық-ассоциативтік таным-түсінік тұрғысынан репрезентациялау үшін көрнекті ақын Жұмекен Нәжімеденов шығармашылығына тоқталамыз.

Эксперимент

Бейнелі тілмен айтар болсақ, көңілмен бойлай алған қазақ үшін Жұмекеннің жырлары қаламын қазақтың топырағына малып алып жазғандай әсерге бөлейді. Өйткені оның әрбір жырынан қазақтың топырағының иісі шығады. Олай дейтініміз, автор туған жер жайлы тікелей айтып, патриоттық сөздермен арнайы ұрандатқанын байқамаймыз, не жайлы айтқысы келсе де, ақын жүрегімен қосылып қазақтың даласы да мың толқып, ақын жырына жыр қосып отырады – автор қазақтың жерін, табиғатын тірі адамдай сипаттап, оған жан бітіріп қойған, яғни ақынның поэтикасында метафоралық қолданыстар мен антропоморфтау тәсілі жетекші орынға ие:

«Әр құрайы бас иіп
шығады алдан
о тоба-ай.
Әр сүйемі – қасиет,
әр басқан із – нотадай.
Әр тамыры – аршаның
ішек болып кетулі.
Әр бұтаның саусағы
күй шертетін секілді»
(Нәжімеденов, 2008: 49-50).

Мұнда айтылған фитонимдер – құрай мен арша даланың тірі перзенттері іспетті: құрайы басын иеді, аршасының тамыры домбыраның шегіндей болып тартылады. Ақын мұны ерекше эмоциямен сезіп тұр, тіпті сол сезімнің өзінде ұлттық сипат жатыр: «о тоба-ай» деп білдіреді эмоциясын. Эмоцияда ұлттық сипат басым деп танимыз. Оны жарыққа шығарып тұрған тілдік бірлік – «тоба» сөзі – қазақы таңданыс әрі жай ғана таңданыс емес, алғаш рет сезіп-білгендегідей таңданыс та емес, туған жер табиғатының қырсырын туғаннан-ақ жадына түйіп келе жатса да, әр ойға алған сайын дәл солай тамсана отырып әрі шүкір ете отырып таңдану. «Тоба» сөзіне вариант ретінде «тәубе» сөзі де қолданылатыны белгілі, ол «шүкір» дегенге балама мағынаны білдіреді. Когнитивті лингвистика жайлы алғаш терең зерттеген қазақ ғалымы Қаныгүл Жаманбаева адам туралы жоғарғы ілімдерді эмоцияның төңірегіне жинақтап көрсетеді: «Адам жөніндегі жоғарғы ілімдерді эмоция, символ, тілдік сана деген үш ұғымның төңірегіне жинақтап отырмыз» (Жаманбаева, 1998: 4). Демек, эмоция және эмоцияны білдіретін тілдік бірлікті ұлт жанының жұқа бір қабатын сездіруші тетік деуге болатын сынды. Сондай-ақ осындағы «қасиет» сөзі ерекше назар аудартады. Бұл – көп мағыналы сөз болғанымен, өлең жолында «кие» сөзіне синоним ретінде алынып тұр. Бұл сөзді қазақтың ұлттық генетикалық кодын жаңғыртушы тілдік бірлік ретінде қарауды ұсынар едік. Себебі қазақ не нәрсені қасиет деп санаса, соны қастерлейді. Мысалы, қазақ әулие адамын және киелі жерін «қасиет қонған» деп айтады. Сонда «қасиет» сөзі – ұлттың түпкі танымында жатқан болмыстық ерекшелікті айқындайтын сөз. Өлең жолындағы тағы да бір ерекше сөз – «күй» сөзі. Күйді қазақ қана шертеді, домбырамен шертеді. Домбыра – біздің ұлттық аспабымыз. Ақын жырында әр бұтаның саусағы күй шертіп тұрса, қазақтың жеріндегі бұтасы да қазақтың күйін шертіп тұрғаны. «Ауыл топырағы» деп аталатын Жұмекеннің бұл жыры мынадай жолдармен жалғасады:

«Түнде қандай Айлы өңір
түскен кезде аңсап кеп»
(Нәжімеденов, 2008: 50).

Айлы өңір – кеңістіктің суреті, тіл арқылы бейнеленіп тұрған ақын қиялындағы көркем сурет. Ай – деталь, тіпті ауыл түнінің символы іспеттес, өйткені ақын ауылды айтқан кезде санада «айлы өңір» ассоциацияланып тұр. Жұмекен Алматыны айтқанда, Алатауын қосып айтқаны секілді, туған ауылын айтқанда, түндегі Айлы өңірімен бірге еске алып отыр.

«...Қошалақ-құм аталған
Үлпіп жатқан жер осы»
(Нәжімеденов, 2008: 50).

Өлең жай ғана суреттеумен шектеліп тұрған жоқ. Нақты топоним айтылып тұр – Қошалақ-құм. Журналист Өтепберген Әлімгереев бұл топонимикалық атаудың этимологиясы жайлы былай деп жазған: «...топонимиканың жілік май-

ын шағып жеп, суын ішкен Мақсот (Жолжанов) ағамыз: «Бұл – қалмақтың «мал жайылым» деген мағынаны беретін сөзі», – деп өз басыма он рет қайталаған» (Әлімгереев, http://anatili.kazgazeta.kz/?p=4302). Осы орайда топонимдердің ерекше қызметі – мазмұны арқылы ақпаратты сақтауы, тасымалдауы, яғни кумулятивтік қызметі айқындалып тұр. Топонимнің не себепті қалмақтың сөзімен аталатыны бізге беймәлім, ал оның мағынасы, сөзсіз, жерге, жердің табиғатына, сондағы халықтың тіршілігіне, шаруасына тікелей қатысты болып тұр – осының бәрін айқындап тұр: демек, ондағы халық мал шаруашылығымен айналысқан, ол жер малға жайылым болған. Жалқы есімнің этимологиясын қарастыру ономастика мен тарих, этнография ғылымдарының байланысын туғызады. Қошалақ-құм – Жұмекеннің туған жері, ақын өзге жырларында да бұл атауды жиі айтып, туған жерінің қасиетіне тәу етіп отырады. Сондай-ақ осы жолдар арқылы «үлпіп жатқан жер» деп туған ауылының табиғи географиялық жағдайын да айтып отыр. Үлпіп жатыр десе, аты да айтып тұрғандай, нағыз құмды аймақ болғаны. Сонымен, өлеңнің келесі бір жолдарында:

«...Жан-жағың күй – саз түрлі,
сен сәбисің,
ана – қыр»
(Нәжімеденов, 2008: 50), –

дейді. Автор туған жердің табиғатын адам болмысымен тұтастырып тұр. Қырды анаға теңесе, оны жандандырып, өзінің жебеушісіндей көріп тұр. Ал адам – туған табиғаттың алдында қашанда сәби. «Жан-жағың күй саз түрлі» – бұл күй ақынға ауыл топырағында ғана сезіліп тұр, шын мәнінде, ол – автордың жан дүниесіндегі күй, туған топырақ ақын рухын ерекше күйге бөлеп тұр. Ақынның жан тебіренісі туған топыраққа қатысты халықтық ұғымға меңзейді. Қазақтың жан дүниесінде туған жердің орны ерекше, адам туған жерге жанымен, рухымен байланып тұрады – мұны Жұмекеннен ғана емес, ұлттың тұтас әдебиеті мен мәдениетінен көреміз. Біз ақын эмоциясының ырғағын байқап, соған ілесіп отырсақ, өлең етістіктердің қызметінсіз, ақын рухының оянуымен үйлесімді бір динамикаға құрылғанын аңғарамыз. Мұнда өлең ырғағының екпіндеп отыруымен қатар, өлеңнен, яғни тілден тыс жатқан, бірақ тек тіл арқылы, өлең текст арқылы ғана анықталып отырған екінші бір ырғақ – ақын рухының ырғағы параллельді түрде екпіндеп, асқақтап отыр. Ақын рухы асқақтаған тұста барып жанымен сезіп, киелі деп өзі қабылдаған құндылығы ұлттың құндылығымен тұтасып отыр:

«Киелі әр тас мұнда,
енді аттау ұят-ты.
Табаныңның астында
бір құпия
жазу жатқан сияқты»
(Нәжімеденов, 208: 50).

Бұл жолдардағы «ұят» сөзін жоғарыда ой елегінен өткізген «қасиет», «кие» сөздерінің қатарына қосамыз. Бұл сөз тыйым салу – қандай да бір шарттылық негізінде тыйым салу емес – тек ұлтқа тән мораль тұрғысынан тыйым салуды білдіреді. Өлеңде туған жердің тасын да қасиетті санап, аттауды ұят көріп тұр. Расында, «аттамау» деген тыйым салу әрекеті – халық тұрмысындағы орнықты ырымдардың бірі. Кітапті аттамау, бас киімді, нанды аттамау, дастарханды, жастықты, жағалы киімді, жатқан адамды, т.б. аттамау деген әдеп қағидасы бар. «Малға ұсталатын құралдарды (құрық, бұғалық, көген, т.б.) аттамайды. Бәрінің киесі бар деп сенеді». «Жылқышы ұстайтын құрықтан, балта мен бақанның үстінен аттауға болмайды. Бақан аттаған байымайды, балта аттаған жарымайды деген сенім бар» (Бабалар сөзі, 94-т., 2013: 88)

Нәтиже мен талқы

Жырдағы «туған жер» концептісі ақын санасындағы қазақы ұлттық таным мен дәстүрлі тұрмыс салты арқылы модельденіп тұр, яғни ұлттық ерекшеліктермен кодталған ұғымдар арқылы репрезентацияланып тұр.

Шығарма – автор танымы арқылы өңделіп шыққан, автор эмоциясымен безендірілген бейне, ақпар жиынтығы. Біз ондағы концептілік жүйе арқылы автордың жан дүниесін танимыз, сондай-ақ автор қастерлеп отырған құндылықтар арқылы халықтық танымды ұғып отырамыз. Ол құндылықтарды концептілік жүйені құраушы бөліктер ретінде қарастырамыз.

«Туған жер» – қазақ үшін қастерлі ұғым, ол халықтың мәдени, рухани өмірінде үлкен маңызға ие болғандықтан, аталмыш ұғыммен қоса, онымен байланысты басқа да ұғымдар халық руханиятының маңызды бөлігін құрайды. Оны схема түрінде көрсетер болсақ:

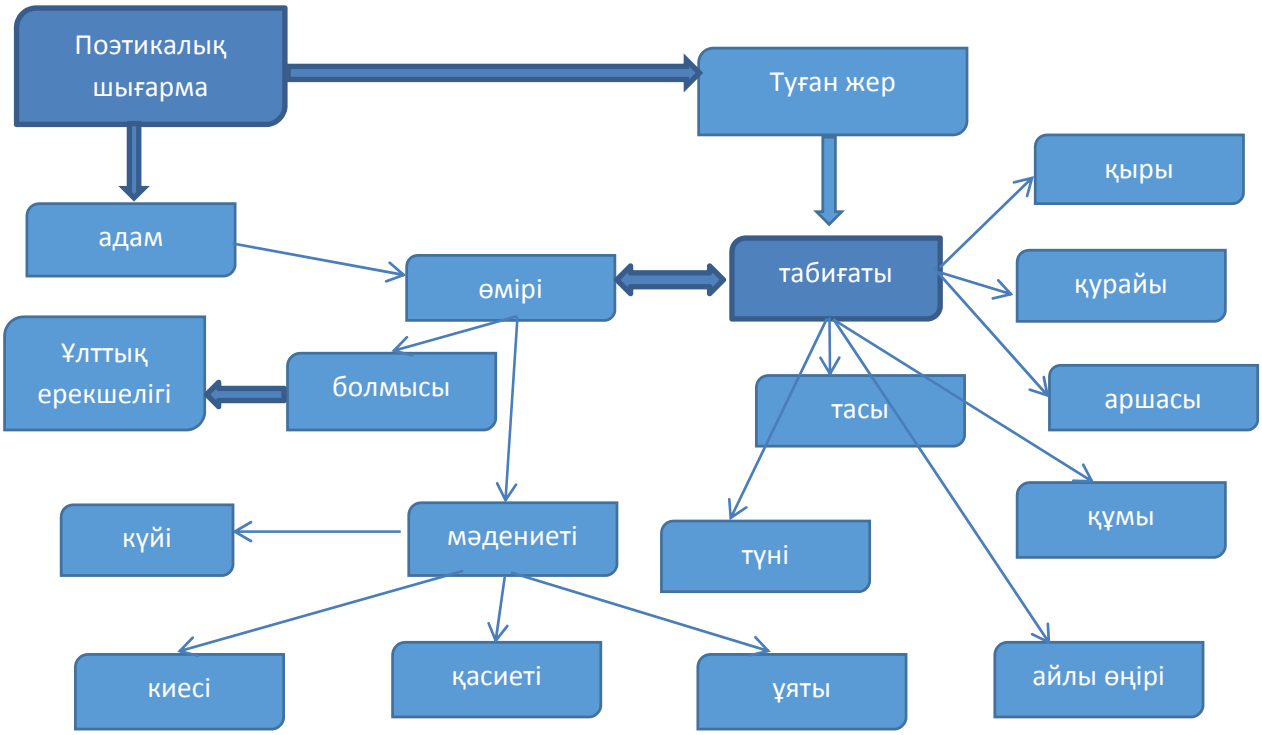

1-сурет – Концетілік жүйені құраушы бөліктер

1-суретте «Ауыл топырағы» өлеңіндегі концептілік жүйені көрсетуге тырыстық. «Индивидуумның санасында концептілер нақты бір әлеуметтік тәжірибе мен әрекет жағдайында қалыптасқан әлеуметтік және мәдениеттанушылық құндылықтардың қайсыбір иерархиясы ретінде көрінеді» (Ибраева, 2010: 36). Яғни концептілік жүйе өзара тұтасқан тілдік құбылыстардың жиынтығын қамтып тұр, сондай-ақ ол жүйені ұйымдастыру тікелей адам танымы арқылы жүзеге асып отыр. «Туған жер» концептілік жүйесінің қалыптасуы өлеңнің көркемдік қуаты арқылы келесідей түрде танылады, сондай-ақ автор тұлғасы арқылы көрініс табады (2-сурет).

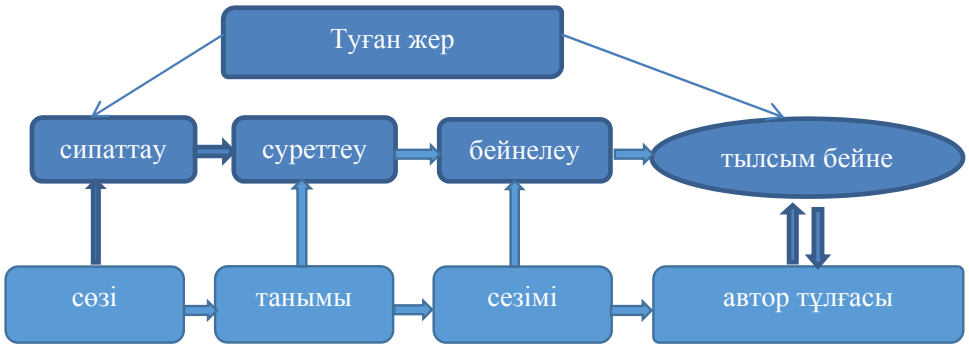

2-сурет – Концептілік жүйенің қалыптасуы

2-суретте байқағанымыздай, автор тұлғасымен, яғни ақын жанымен туған жерінің тылсым бейнесі, терең сипаты астасып жатыр. Бұл тұста дербес танымдық талдауымыздан келіп, тұлғаны оның сөзімен бірлікте қарастырып отырмыз. Сонда ғана адам өміріндегі сөздердің танымдық механизмін жіті танудың мүмкіндіктері кеңейе түспек. Тұлға мен оның

сөзін бір деп қараудан сөздердің символдық қуаты терең көріне бастайды. Зерттеуші Қ. Жаманбаева когнитивті лингвистикаға арналған бірегей еңбегінде А. Белыйдың сөздерге байланысты пікірін мысалға келтіреді: «Сөз жаңа, үшінші бір дүниені – бейнелі дыбыстар әлемін жасайды, сол арқылы менен тыс тіршілік етіп тұрған дүниенің құпиясы да, менің жанымда орныққан ішкі дүниенің жасырын сыры жарыққа шығады. Сыртқа дүние менің жаныма нұр болып құйылады, ішкі дүние менен шығып, таң шапағы, ағаштардың сыбдыры боп төгіледі. Сөзбен, тек қана сөзбен мен іштей де, сырттай да, қоршаған дүниені жасай аламын, өйткені мен өзім – сөзбін, тек қана сөзбін (сөзден ғана тұрамын) (Жаманбаева, 1998: 35-36). Бұл жолдарға ғалым: «...сөздің діни, көркемдік қуаты», – деп сипаттама береді. Ішкі ой-толғаныс ретінде жарыққа шыққан бұл жолдарға ғылыми сипат тән болмағанымен, тек көркемдікке құралса да, сөздің танымдық қызметін, біз нысанға алып отырған поэтикалық мәтіннің өмірге келудегі ақын танымымен байланысты механизмдерін дәл анықтап тұр.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ұлттық ғылымдар саласы қатарында когнитивті ономастика пәнінің нақты мәселелері толық шешілмегендіктен, бұл арнаға қатысты отандық ғалымдармен қоса, шетелдік ғалымдардың да тәжрибесін пайдаландық. Когниивті ономастика пәнін біршама терең зерттеген украиндық ғалым Е.Ю. Карпенконың диссертациясында: «...одной важной особенностью онимический концептов является то, что они шире, обьемнее мере а) невербальные компоненты и б) инивидуальные компоненты, бытущие только в данном ментальном лексиконе. Поэтому концепты являются собственно ментальными образованиями и не могут выйти за пределы ментального лексикона. Выходят лишь их преработанные отражения – слова и прочие элементы речи» (Карпенко, 2006: 31). Автордың айтпақ ойы онимдік концептінің ішкі мазмұнының бай болуымен байланысты деп түсінеміз. Ал біздің концептілік талдауымыз нақты бір онимге бағытталып тұрған жоқ. Алайда біз қарастырып отырған «туған жер» концептісінің компоненттік бөліктерін жеке онимдер құрап тұр. Мысалы, шығармада «туған жер» концептісімен байланысты онимдер де кездеседі, атап айтсақ: фитонимдер (қурай, арша), топоним (Қошалақ-құм). Мұндай жекелеген онимдердің ішкі мазмұны беймағлұм мәнге иә, оны тереңдеп қарастыру сөзге қатысты мазмұн мен форманың байланысы жайлы ұғым-түсініктерді сараптауға меңзейді. Әрі жеке сөздің формасы мен мағынасының қаншалық байланысты екенін анықтау – зерттеудің лингвистиканың басқа салаларында қарастырылған тәсілі, онда көбірек нақты тұжырымға емес, гипотезаға басымдық беріледі.

Біз ономастиканы конитивті тұрғыдай қарастырудың қаншалық терең әрі қаншалық кең арналарды қамтитынын аңғарып отырмыз. Талдаудың сан қырына шексіз бойлай беруге когнитивизм мүмкіндік бергенімен, біз әзірге тек тәжірибеде бар тәсілдермен шектелеміз. Осы тұста когнитивті лингвистика мен когнитивті ономастиканың шектесу аралығы мен өзіндік айырмашылықтарын жіті тани аламыз. Сөздің жеке өзін алып, оның ішкі заңдылықтары мен ішкі табиғатының қыр-сырын зерттеу когнитивті лингвистиканың нысанына жатады. Ал когнитивті ономастикада зерттеу нысанына алып отырған сөзді тек адаммен, адам өмірімен, оның тарихы, тұрмысы, дәстүрі, т.б. байланыстырып қарастырамыз. Яғни зерттелетін тілдік бірлік сыртқы факторларға, сондай-ақ қолданыс кезінде туындайтын құбылыстармен байланысты қарастырылады. Сол себепті де когнитивті ономастика пәнінің когнитивті ғылымдардың ішінде когнитивті лингвистикадан гөрі, когнитивті психология пәнімен байланысты тұстары көбірек көрініс табады. Өйткені кез келген оним және жалқы есімнің немесе ұлттық генетикалық кодты жаңғыртушы қандай да бір тілдік бірліктің сыртқы факторлармен, яғни оны қолданушы адаммен, қабылдаушы, ассоциациялаушы тұлғамен, топпен байланысты тұстарында, ең алдымен, адам танымы, ойлау жүйесі, логикасы, тілдік қабілеті және психолингвистика үшін де ең негізгі ұғымдардың бірі болып саналатын ассоциация қарастырылады. Тілдік бірлік қолданылған кездегі адамда туындайтын ассоциацияның онимдерге қосымша мән үстеуі когнитивті ономастиканың негізгі аспектілік ерекшелігін айқындап тұр. Е.Ю. Карпенко өз еңбегінде топонимдердің ассоциативтік мәні жайлы айта келіп, «стимул-топоним» терминін қолданады. Біз стимул терминін «қозғаушы күш», психологиялық күйлердің динамикасын туғызушы, мотив беруші күш ретінде түсінеміз. Сондай-ақ автор да дәл осындай мәнде, топонимдер стимулдық сипатына байланысты қолданған аталған терминді. Сонда топонимдер индивидулды ғана емес, ұжымдық ассоциация қалыптастырып барып, стимулдық күшке ие болып отыр. Ж. Нәжімеденов шығармашылығында

да «Қошалақ-құм» ерекше стимулдық мәнге ие болып отыр, ақынның туған өлкесінің атауы оны рухтандырып, күш-қуат беруші мәнге ие болып отыр. Сондай-ақ әрбір қазақ үшін «туған жер» ұғымы сондай мәнге ие. Біз топонимдердің ғана емес, өзіміз қарастырып отырған концептінің стимулдық сипатын ашуға тырыстық.

Өлеңде аңғарғанымыздай, адам өмірі мен туған жер табиғаты астасып, тұтасып жатыр. Автор оны метафора арқылы жарыққа шығарып отыр. Ғалым А. Әмірбекова: «Метафора арқылы модельдеу ұғымның автор танымындағы мазмұны мен оның интенциясын бейнелеуден туындайды. Демек дүниені модельдеудегі метафораның қызметі – ұқсас бейнемен ауыстыру; оның қолданылатын формалары – нысанның қасиеті, жағдаяты, әрекеті, белгілері», – деп атап көрсетеді. Ғалымның пікіріне, талдау әдісіне сүйене отырып, өлеңді танымдық тұрғыдан талдауда метафоралық модельдеудің келесідей үлгісін пайдаланамыз.

Табиғат → Адам: *Әр құрайы бас иіп шығады алдан; Әр сүйемі – қасиет; Әр бұтаның саусағы күй шертетін секілді:* табиғатқа адамға тән әрекетті немесе жағдаятты таңып тұр.

Адам → Табиғат: *сен – сәбисің, ана – қыр. Қалғандайсың қаз тұрып столына дананың. Киелі әр тас мұнда, енді аттау ұят-ты:* адамның табиғатқа жүгінуі, өзінен ұлы санауы, адамның таным-әрекетінің табиғатқа бағытталуы көрініс табады.

Біз өз «туған жер» концептісін репрезентациялау арқылы когнитивті ономастика пәнінің нысанына бойлап, мәселелерін айқындауға, сондай-ақ бұл пән аясында концептілік талдаудың қай қырына көбірек мән беру қажет екенін айқындауға тырыстық. Жалпы концептілік талдау не үшін қажет? Және концептінің автордың шығармашылық лабораториясына қатыстылығы бар ма деген мәселе төңірегінде А. Әмірбекованың мына пікірін ұсынар едік: «...автордың мақсаты концептілік құрылымын көрсету емес, керісінше санадағы бейнеленген дүниенің моделі арқылы сол ұғым туралы өз танымын жеткізу. Ал оқырман автор ұғымын танытуда концептілік құрылымға сүйенеді» (Әмірбекова, 2011: 105). Автор концептілік бұл пікірі арқылы концептілік талдаудың жалпылама маңызын ұғындырып тұр. Ал біздің тарапымыздан жасалған концептілік талдау когнитивті ономастика пәнінің мазмұны мен ерекшеліктерін біршама айқындай түседі деп сенеміз.

Қорытынды

Ономастиканың сипаты бұрын тіл мен мәдениеттің байланысы арқылы көбірек сипатталып келсе, когнитивті бағытпен тоғысудағы ерекшелігі ретінде пәннің адам мен тілдің байланысына да бағытталатынын айтқымыз келеді. Яғни ономастикада жалқы есімдердің кумулятивтік қызметіне баса назар аудару аталмыш пәнді этнолингвистика, лингвоелтану, лингвомәдениеттану пәндерімен байланыстырса, когнитивті ономастика пәні, сонымен қоса, адамның танымдық білімі аясына бағытталу арқылы психолингвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика пәндерімен байланыстылығы айқындалып отыр. Біз когнитивті ономастиканың аясы анағұрлым кең әрі терең, тіпті зерттеу нысанының аспектілері сан қырлы екеніне көз жеткізіп отырмыз.

Әдебиеттер

Телқожа Ж., Қыздархан Р. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 128.

Әмірбекова А.Б. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтаным, 2011. – 204 б.

Нәжімеденов Ж. Менің Қазақстаным. Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.

Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: символ, эмоция, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

Әлімгереев Ө. Қоңыр-қоңыр қошалақ. http://anatili.kazgazeta.kz/?p=4302

Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Түс жору және ырымдар. – Астана: Фолиант, 2013. – Т 94. – 432 б.

Ибраева Ж.Қ. Психолингвистика негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 125 б.

Корпенко Е.Ю. Когнитивная ономастика как направление познания имен собственных. – Киев, 2006.

References

Amirbekova A.B. Qazirgi qazaq til bilimindegi zhana bagyttar [New directions in modern Kazakh linguistics]. – Almaty: Eltanym, 2011. – 204 b. (In Kazakh)

Alimgereev O. Qonyr-qonyr qoshalaq [Brown-brown koshalak]. http://anatili.kazgazeta.kz/?p=4302 (In Kazakh)

Babalar sozi: Zhuztomdyq. Tus zhoru zhane yrymdar [Sleep vicious and belief adjective]. (In Kazakh). – Astana: Folıant, 2013. – T 94.– 432 b. (In Kazakh)

Zhamanbaeva Q.A. Til qoldanysynyn kognitivtik negizderi: simvol, ehmociya, tildik sana [Cognitive bases of language use emotion, symbol, language consciousness]. – Almaty: Gylym, 1998. – 140 b. (In Kazakh)

Ibraeva ZH.Қ. Psiholingvistika negizderi: Oqu quraly [Fundamentals of psycholinguistics]. – Almaty: Qazaq unıversıteti, 2010. – 125 b.

Korpenko E.YU. Kognitivnaya onomastika kak napravlenie poznaniya imen sobstvennyh [Cognitive onomastics as the direction of the knowledge of proper names]. – Kıev, 2006. (In Russian)

Nazhimedenov ZH. Menің Qazaqstanym. Olender men dastandar [My Kazakhstan. Poems and tales]. – Almaty: Atamura, 2008. – 368 b. (In Kazakh)

Telқozha ZH. Qyzdarhan R. Қazaқ onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy [Kazakh onomastics: achievements and prospects]. – Almaty: Azııa, 2004. – 128. (In Kazakh)

ҒТАМР 81-119;001.4

Madieva G.B.[1], Tausogarova A.K.[2], Tayeva R.M.[3],

[1]Doctor of Science, Professor, [2,3]Candidate of Science, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gmadi@mail.ru; aiauzhan@mail.ru; rozt@mail.ru

MODERN PROBLEMS OF ONOMASTICS IN THE SPHERE OF TRADEMARKS

The article touches upon the peculiarities of teaching onomastics as an academic discipline at higher educational institutions. It is concerned with a wide range of problems connected with proper names constituting the onomastic space of any language. The new tendencies characterizing the development of onomastics indicate that the research in this area has broadened its scope and various categories of names that were not previously studied are in the focus of attention of scholars. It refers to commercial nomination orientated on obtaining profit and regarded as linguistic naming of different goods, products, institutions, enterprises. In this case, the issues related to linguistic expertise of commercial names are of particular relevance, since in the conditions of market competition the verbal designations of trademarks can be close or similar in sound form and graphics, which can lead to their confusion. The article considers methods used in linguistics to determine the degree of identity or difference of similar trademarks. The methodology of linguistic expertise is described on the particular example of comparing the verbal trademarks АССУ (Cyrillic script letters) and A'SU (Latin script letters) used to name water beverages produced in Kazakhstan.

Key words: Onomastics, verbal trademark, linguistic expertise, identification, distinction, commercial nomination.

Мәдиева Г.Б.[1], Таусоғарова А.К.[2], Таева Р.М.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2,3]доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gmadi@mail.ru; aiauzhan@mail.ru; rozt@mail.ru

Ономастика ғылымының тауарлық таңбалармен байланысты қазіргі мәселелері

Мақалада жоғары оқу орындарында академиялық пәндер қатарынан орын алатын ономастика саласының қазіргі мәселелерін оқыту және зерттеу ерекшеліктері қарастырылады. Ол, өз кезегінде, кез келген тілдің ономастикалық кеңістігін құрайтын жалқы есімдермен байланысты ауқымды мәселелерді қарастырады. Ономастиканың даму барысын танытатын жаңа үрдістер жалқы есімдердің бұрын зерттеу нысанына айналмаған категорияларының ғалымдар назарын өзіне бұра отырып, осы сала зерттейтін мәселелер аясын кеңейткенін көрсетеді. Бұл пайда табуға бағытталған және түрлі өнімдер мен тауарлардың, мекемелер мен кәсіпорындардың тілдік таңбалануы тұрғысынан анықталатын коммерциялық атауларға тікелей қатысты. Мұнымен бірге коммерциялық атаулардың лингвистикалық сараптамасымен байланысты мәселелер ерекше өзектілікке ие болып отыр. Нарықтық бәсеке жағдайында тауарлық таңбалардың тілдік (сөз) белгілері дыбыстық жағынан және жазылуы бойынша өзара ұқсас немесе жақын болып шығуы тұтынушылардың оларды шатастыруына алып келуі мүмкін. Мақалада өзара ұқсас тауарлық таңбалардың бірдейлік немесе айырмашылық деңгейлерін анықтауда лингвистика саласында қолданылатын әдістер қарастырылады. Лингвистикалық сараптама әдіснамасы Қазақстанда өндірілетін сусындарды таңбалауда пайдаланылатын АССУ (кирилл әліпбиі) және A'SU (латын әліпбиі) вербалды тауарлық таңбаларын салыстыру барысындағы нақты мысалды келтіре отырып баяндалған.

Түйін сөздер: ономастика, вербалды тауарлық таңба, лингвистикалық сараптам**а,** сәйкестендіру, айырмашылық, коммерциялық атау.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мадиева Г.Б.[1], Таусогарова А.К.[2], Таева Р.М.[3],
[1]д. ф. н. профессор, [2,3]к. ф. н. доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gmadi@mail.ru; aiauzhan@mail.ru; rozt@mail.ru

Современные проблемы ономастики в сфере товарных знаков

В статье рассматриваются особенности преподавания и изучения проблем современной ономастики как академической дисциплины в высших учебных заведениях, которая изучает широкий круг проблем, связанных с именами собственными, составляющими ономастическое пространство любого языка. Новые тенденции, характеризующие развитие ономастики, показывают, что исследования в этой области расширили сферу ее интересов, сконцентрировав внимание ученых на категориях имен, которые ранее не изучались. Это относится к коммерческой номинации, ориентированной на получение прибыли и определяемой как языковое обозначение различных продуктов, товаров, учреждений и предприятий. При этом особую актуальность приобретают вопросы лингвистической экспертизы коммерческих наименований, поскольку в условиях рыночной конкуренции словесные обозначения товарных знаков могут быть близкими или сходными по звучанию и написанию, что может привести к их смешению. В статье рассматриваются методы, используемые в лингвистике для определения степени идентичности или различия аналогичных товарных знаков. Методология лингвистической экспертизы описана на конкретном примере сравнения вербальных товарных знаков АССУ (кириллический алфавит) и A'SU (латинский алфавит), используемых для обозначения напитков, производимых в Казахстане.

Ключевые слова: ономастика, вербальный товарный знак, лингвистическая экспертиза, идентификация, различие, коммерческая номинация.

Introduction

Socio-political and socio-economic changes taking place in the Republic of Kazakhstan created conditions for reforming and improving the competitiveness of its higher education system. These prerequisites greatly contributed to the integration of our country into the world educational space. Joining the Bologna Process has led to a structural modernization of the national model of education. In the effort to meet the modern requirements the Kazakhstani system of higher education uses a wealth of its own experience, and it is also orientated to the world positive experience in this area, which give rise to the necessity to improve educational standards and to search for new approaches and technologies for effectively teaching various disciplines.

Progressive trends in higher education found their direct reflection in the teaching process of new linguistic disciplines, notably such special courses as *Onomastics: Theory and Practice, Orthological Basics of Onomastics, Proper Name in Intercultural Communication, Jurislinguistics,* which are included in the curricula of graduates and doctoral students enrolled in the educational programs «Language Theory», «Foreign Philology» and «Linguistics».

Experiment

Onomastics as a branch of linguistics and academic discipline in higher educational institutions studies a wide range of issues that attract attention of scholars and experts in the field of linguistics and linguodidactics. The study of proper names, collectively representing a fragment of the language picture of the world, enables to present the facts reflecting the universality of human consciousness and the uniqueness of each ethnic group.

It is known that proper names are one of the most significant layers of the vocabulary of any language. The view of names is of interest from the linguistic perspective, on the one hand, and from the perspective of the interdisciplinary connections of onomastics, on the other hand. Onomastic knowledge is especially relevant to contemporary man, because he lives in a vast range of names, he cannot manage without them, and he is directly involved in the creation of names, in the naming process and further development of onomastic space.

In recent years, the focus of research in the field of onomastics has been shifted towards the peripheral categories of names (e.g., proper names in literary texts, titles of periodicals, names of objects of practical human activity – the names of companies, verbal trademarks, proper names of unique cultural artifacts) which were not previously studied extensively (Madieva G.B., Suprun V.I., 2011: 22). All of these peripheral categories of onomastic space (first of all, it concerns verbal trademarks) constitute the subject matter of teaching the above mentioned linguistic disciplines.

A trademark is usually understood as a verbal or some other designation of a type of product or

household service of a particular company, enterprise or manufacturer protected by law. The verbal trademark is formed from one or more words or combination of letters, which may be taken as one word. It must be pronounceable and must have a distinguishing ability (The virtual patent office: http://www.patent.cz/english/i_tm.htm). Scholars note that verbal trademarks can be equally applied to every piece or unit of the brand product in a particular series of goods as well as to the entire series as a whole (Podolskaya N.B., 1988: 58).

The informative potential of verbal trademarks (they are usually called pragmatonyms) is considerable. They represent commercial nomination which is focused on obtaining commercial profit. Mordvinova N.G. states that scholars characterize verbal trademarks as words and word-combinations with the original sounding, with deliberately broken graphemics; they are figuratively described with the help of such epithets as *graceful, elegant, sometimes loud, exaggerating, sometimes laudatory, flattering, witty, funny, affirming or denying, calling, with a humorous or lyrical shade*. They are all united by meeting common requirements: verbal trademarks should be appealing, attractive, memorable and drawing attention (Mordvinova N.G. http://www.dissercat.com/content/slovesnye-tovarnye-znaki-alkogolnykh-napitkov-na-materiale-russkogo-chuvashskogo-frantsuzsko).

Researchers note that verbal trademarks occupy the intermediate space between proper nouns and common nouns (Superanskaya A.V., 2007: 193). However, according to Madieva G.B. and Suprun V.I., they are the object of study of onomastics, because they have all characteristic features of proper names, which include their strong connection with a particular product, the ability to be distinguished among similar products and to identify the designated object (Madieva G.B., Suprun V.I., 2011: 121-122).

Verbal trademarks are grouped into the following major categories:

– names of car marks (*Mercedes, Audi, Lada*);

– names of different kinds of confectionery and bakery products (candy *Rahat*, pasta *Sultan, Makfa*);

– names of alcoholic and non-alcoholic beverages (wine *Azhar*, beer *Derbes*, drinking water *A'SU*, mineral water *Asemay*);

– names of household products (soaps *Dove*, *Palmolive,* detergents *Tide, Ariel*);

– names of electrical appliances (TV *Samsung, Sharp*, refrigerators *Electrolux, Bosh,* vacuum cleaners *LG, Buran);*

– plant species names (roses *Alba, Youth, Arctic Rose*, lilacs *William Robinson, Anabel*);

– names of fruit (apples *Golden Excellent, Kandil, Aport*, grapes *Karakoz, Terbash*), etc.

It is well known that any scientific discipline consists of two main sections: information on the qualitative specifics of the object of knowledge and information on the principles and methods of its research (Karlinsky A.E., 2003: 27). This statement is true for onomastics as well.

Modern onomastic science widely uses methods of linguistic analysis: descriptive, comparative, contrastive, typological, semiotic, linguopsychological, statistical and some other research techniques. In onomastic studies scholars commonly use several methods (e.g., descriptive and statistical, descriptive and contrastive, comparative and statistical approaches). The combination and choice of particular methods depend on the purpose of the research and specificity of the onomastic material.

In connection with contemporary trends in the philological education and new requirements to the quality of professional training reflecting the achievements of linguodidactics of recent years, it is very important for teaching onomastics in higher institutions to study modern experience of applying the latest research technologies. Thus, one of the ways to optimize the teaching process of special courses on onomastics is the study of methods of linguistic expertise used for determining the degree of identity and difference of verbal trademarks similar in sound shape and graphics, which are of interest in cases of likelihood of confusion of two marks (Butters R.R., 2008: 231).

In our study, the methodology of linguistic expertise is described with the help of a particular example of comparing and differentiating verbal trademarks *АССУ* (written in Cyrillic letters) and *A'SU* (written in Latin alphabet) naming water beverages produced in Kazakhstan. With the aim of identifying the trademarks the computer program PRAAT developed by Paul Boersma and David Weenink and questionnaires on the basis of sociolinguistic interview have been used. This methodology is effective for determining the degree of distinctiveness of the given verbal trademarks.

It should be noted that our experience is only a fragment of research constituting the educational material for teaching philological disciplines related to onomastics to graduates and doctoral students.

The verbal trademark *АССУ*, as it has been mentioned, is composed of the letters of the Cyrillic alphabet which is one of the Slavic alphabets originating back to the Byzantine script (Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh.,

Smagulova Zh.S., Akhanova D.,Kh,, 2008: 119). The trademark *ACCУ* consists of upper-case (capital) letters and represents the abbreviation which in writing is perceived as a conventional abbreviation of the word or a simple sign.

The verbal trademark *A'SU* is formed by the letters of the Latin alphabet used by the Ancient Romans, which became the basis of many written languages of the world (*Latinus* – Latin), and the apostrophe applied in some languages as an orthographic sign in the form of the diacritical comma. The mark *A'SU* consists of uniformly written capital letters also representing the abbreviation, but as a conventional sign it is specifically characterized through the use of the apostrophe, as compared with a conventional abbreviation of letters in writing.

When pronouncing the verbal trademark *ACCУ* the double [S] sound is characterized by its length. The characteristic features of this sound are as follows: it is a voiceless, fricative, dental consonant. When it is articulated, the tip of the tongue is close to the lower teeth. When the trademark *ACCУ* is pronounced, the double [S] sound affects the sound [A]. Its articulation due to receiving some additional combinatorial shade is short and hard.

When pronouncing the trademark *A'SU*, the sound [S] is said quickly and it is not characterized by its length. The characteristic properties of the sound [S] in the trademark are as follows: [S] is a hard consonant, it is dental and fricative. When articulating the sound [S], the tip of the tongue is opposite the alveoli and it does not touch the lower teeth. The articulation of the sound [A] in the trademark *A'SU* is influenced by the adjacent sound [S] and it obtains a peculiar combinatorial tone. The sound [A] is perceived softer, while the apostrophe affects the articulation of the sound and it tends to lengthen.

A detailed analysis of the two trademarks *ACCУ* and *A'SU* which shows their clear distinctiveness is presented in graphic spectrograms (see Figures 1, 2) obtained through the use of the computer software package PRAAT.

The intonation and sound spectrograms of the verbal trademarks *ACCУ* and *A'SU* obtained with the help of the computer program PRAAT lead to the following conclusions:

– when the verbal trademark *ACCУ* is pronounced, its initial syllable *ac* in contrast to the initial syllable *a* of the verbal trademark *A'SU* is articulated with a higher accent, while the initial syllable *a* in the verbal trademark *A'SU* is characterized by a lower accent.

– the second syllable *cy* in *ACCУ* compared with the second syllable *su* in *A'SU* is articulated briefly.

The intonation pattern of the verbal trademark *ACCУ* is distinct from the intonation pattern of the verbal trademark *A'SU*. When the word *ACCУ* is pronounced, its intonation rises at the beginning moving in the direction from the bottom up, and in the next syllable the tone is reduced. When the word *A'SU* is pronounced, at the beginning its tone is steady or static, while in the next syllable a slight rise in the tone followed by the subsequent decrease or fall can be observed. Thus, all modifications in the tone of the word *A'SU* are connected with its second syllable.

As a proof of the distinctiveness of the verbal trademarks *ACCУ* and *A'SU* we carried out the analysis of the Kazakh and Russian speaking respondents' answers to the questionnaire conducted with the use of the method of sociological survey. Fifteen Kazakh speaking and nine Russian speaking respondents participated in the interview. They were given questions related to the likelihood of the verbal trademarks *ACCУ* and *A'SU*.

Results and discussion

The results of the analysis can be stated as follows: thirteen Kazakh respondents out of fifteen participating in the questionnaire noted that there was no resemblance between the words *ACCУ* and *A'SU,* and the respondents did not perceive them as one and the same word. Two respondents pointed out to the similarities of the words *ACCУ* and *A'SU*. They also answered that when pronounced these words were perceived as a single word.

Seven Russian-speaking participants out of nine responding to the questionnaire said that they did not see any resemblance between the words *ACCУ* and *A'SU* and they considered them as two different words. Only two respondents out of their total number found the similarity in these verbal trademarks perceived by them as one and the same word.

Thus, 20 respondents out of twenty-four state that there is no resemblance between the verbal trademarks *ACCУ* and *A'SU*, and when pronounced they are not perceived as one and the same word. Only four respondents note that there is similarity between the words *ACCУ* and *A'SU*, and they are perceived as one and the same word when sounded.

The quantitative results of the questionnaire survey are presented in Table 1.

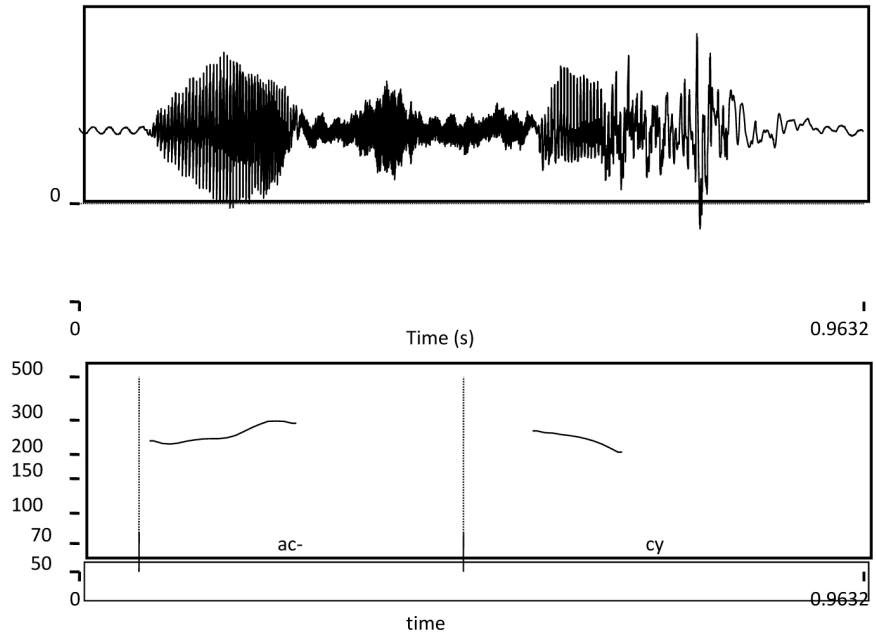

Figure 1 – The graphic oscillogram and intonogram of the trademark АССУ

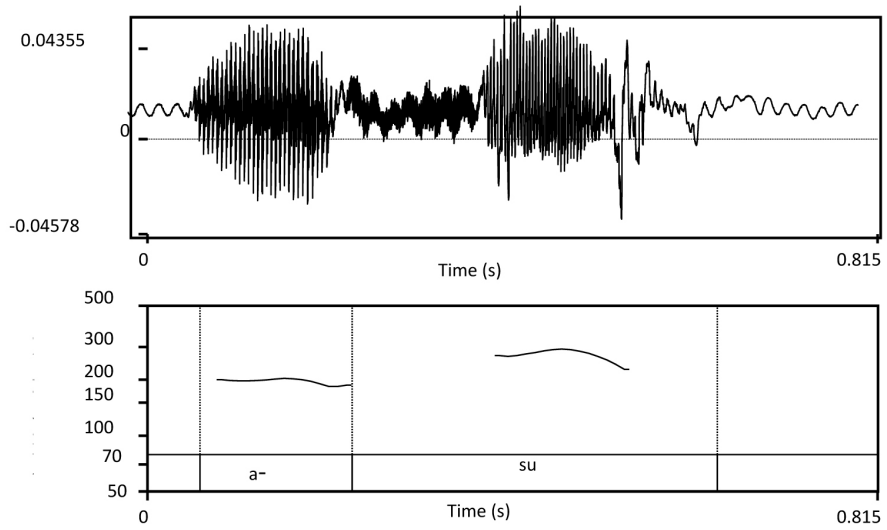

Figure 2 – The graphic oscillogram and intonogram of the trademark АССУ

In the course of the experiment a 10-volume Dictionary of the Kazakh language was analyzed (Explanatory Dictionary, 1974-1986). It is interesting to state that the lexical meaning of the verbal trademarks *АССУ and A'SU* is not registered there.

It should be noted that on the basis of pronunciation (but not spelling) the trademark *АССУ* is regarded to be a combination of the Kazakh words «*as*» and «*su*» (Kazakh: *ac* and *cy*) denoting 'water, product intended for food'. In the phraseological dictionary of the Kazakh language *АССУ* (*ac-cy*) as a compound word is defined in terms of words denoting kitchen utensils ('the whole set of household utensils necessary for cooking'):

«*Үй шаруасына, ас-су ұстауға шебер атанған Бибіш апай ...»* («*Yy sharuasyna, as-su ustauga sheber atangan Bibish apai ...»* translated into English as «*The aunt Bibish was recognized as a good hand at managing household and keeping her eyes on the kitchen utensils»)* (Phraseological Dictionary, 2007: 67).

Table 1 – The results of the survey on the likelihood of the words ACCУ and A'SU

Question	Response					
	The words *ACCУ* and *A'SU* have similarities, when pronounced they are perceived as one word			The words *ACCУ* and *A'SU* are not similar, when pronounced they are not perceived as one word		
Respondents	KSR	RSR	Total	KSR	RSR	Total
Are there any similarities between the words *ACCУ* and *A'SU*? Are these words perceived as one word when pronounced?	2	2	4	13	7	20
Abbreviations: KSR – Kazakh speaking respondents RSR – Russian speaking respondents						

The verbal mark *A'SU* does not possess a particular meaning, but its sounding is very similar to the word *asu* (Kazakh: *acy)* which means 'high-pass, high gorge'.

The analysis of the responses obtained with the help of the sociological survey allows to point out the following associations given by the respondents when they hear the word *ACCУ: zharamdy su* (water suitable for drinking); *auyz su* (drinking water); z*hana onim Atau* (the name of a new product); *su* (water); *as zhane su sөzderinin kosyndysy* (combination of words *as* and *su); tagamga қoldanatyn suy* (water used in food); *kasiporynnyn atau* (the name of an industrial enterprise), *mineraldy su* (mineral water); *ashana sui* (table water, natural mineral water); *living water; drinking water; clean water*; *abbreviation*.

The associations connected with the word *A'SU* are the following: *bolesten otu* (to go over the hill), *asu* (to pass); *biik shynnan otu* (to cross the high pass); *shetel kompaniyasy* (a foreign company); *kasiporyn atauy* (the name of an industrial enterprise); *moldir su* (clear water); *taza su* (pure water); *su markasi* (water brand); *et asu* (to cook a meat dish), «*Assa*» as the abbreviation of *Almaty University of Civil Engineering*.

It should be stated that the associations connected with the pronunciation of the verbal trademarks *ACCУ* and *A'SU* enable to determine that along with the similarity, there are numerous differences between *ACCУ* and *A'SU*.

For example, in many cases *ACCУ* generates associations with such concepts as 'water used in food', the so called '*столовая вода / ashana sui' (*natural mineral water); while the word *A'SU* does not give such associations. It is also interesting that the Kazakh speaking respondents have such associations, as a *high-pass, high valley, the mountain pass*.

In some questionnaires the words *ACCУ* and *A'SU* are regarded as names of industrial enterprises. However, it does not indicate that respondents perceive these verbal trademarks as the name of one enterprise.

The quantitative results of the survey are presented in the following tables (Tables 2, 3).

Table 2 – The results of the survey on the associations connected with the word ACCУ

Question	The word *ACCУ* arises associations and it has some meaning			The word *ACCУ* does not arise any associations and it does not have any meaning		
Respondents	KSR	RSR	Total	KSR	RSR	Total
What associations do you have when you hear the word *ACCУ*? Does it have any meaning or sense?	12	3	15	3	6	9
KSR – Kazakh speaking respondents RSR – Russian speaking respondents						

Table 3 – The results of the survey on the associations connected with the word A'SU

Question	The word *A'SU* arises associations and it has some meanings			The word *A'SU* does not arise any associations and it does not have any meaning		
Respondents	KSR	RSR	Total	KSR	RSR	Total
What associations do you have when you hear the word *A'SU*? Does it have any meaning or sense?	13	5	18	2	4	6
KSR – Kazakh speaking respondents RSR – Russian speaking respondents						

The results of the comparative analysis of the tables illustrating the respondents' answers to the questions «*What associations do you have when you hear the word ACCУ?»* and *«Does it have any meaning or sense?»* are represented in the following way:

Fifteen Kazakh speaking respondents participating in the survey gave the following answers about the word *ACCУ*:

– «it arises associations and it has some meanings» (12 respondents);

– «it does not arise any associations and it does not have any meaning» (3 respondents).

Nine Russian speaking respondents participating in the survey gave the following answers about the word *ACCУ*:

– «it arises associations and it has some meanings» (3 respondents);

– «it does not arise any associations and it does not have any meaning» (6 respondents).

According to the results of the similar survey on the associations connected with the word *A'SU* the answers of fifteen Kazakh speaking respondents are as follows:

– «it arises associations and it has some meanings» (13 respondents);

– «it does not arise any associations and it does not have any meaning» (2 respondents).

Nine Russian speaking respondents participating in the survey gave the following answers about the word *A'SU*:

– «it arises associations and it has some meanings» (5 respondents);

– «it does not arise any associations and it does not have any meaning» (4 respondents).

The analysis of answers to the above-mentioned questions shows that the graphics and spelling, sounding and meaning of the verbal trademarks marks *ACCУ* and *A'SU* are not the same, they are distinct. However, a special sociological survey was conducted for greater persuasiveness and credibility of the experiment.

The respondents were asked the following question: *«If you see the products with verbal trademarks ACCУ and A'SU, will you consider them as products of one and the same company or as products belonging to different companies?»* The results of the sociological survey are shown in Table 4.

Table 4 – The results of the sociological survey connected with the distinctiveness of trademarks ACCУ and A'SU

Question	ACCУ and A'SU are products of one company			ACCУ and A'SU are products of different companies		
Respondents	KSR	RSR	Total	KSR	RSR	Total
If you see the products with verbal trademarks ACCУ and A'SU, will you consider them as products of one and the same company or as products belonging to different companies?	2	1	3	13	8	21
KSR – Kazakh speaking respondents RSR – Russian speaking respondents						

The results of the analysis of Table 4 illustrating the respondents' answers to the question *«If you see the products with verbal trademarks ACCУ and A'SU will you consider them as products of one and the same company or as products belonging to different companies?»* are the following: 21 respondents out of 24 respondents participating in the survey consider the verbal trademarks *ACCУ* and *A'SU* as products of different companies. Only 3 respondents out of twenty-four regard these trademarks as products of one and the same company.

Thus, the products with the trademarks *ACCУ* and *A'SU* do not evoke associations as the products of one and the same company.

There are several reasons: firstly, the graphic writing of these marks is not the same; secondly, as evidenced by the analyzed answers to the given questions, their sounding and auditory perception is different. The meanings of these marks are not the same. The results of the sociological survey connected with the distinctiveness of the analyzed trademarks indicate that they are different trademarks: it is proved by the fact that 21 respondents out of their total number (twenty-four) believe that the beverages with trademarks *ACCУ* and *A'SU* are products of different companies.

All these factors provides a solid ground to state that trademarks *ACCУ* and *A'SU* differ in all respects and they should be regarded as distinct verbal trademarks.

Conclusion

It should be noted that in teaching special courses dedicated to the problems of onomastics to graduates and doctoral students it is very important to acquaint them with all of the basic methods and techniques that can be applied to the whole complex of the language name-stock and the specificity of their use in the study of proper names. It is necessary to present the material taking into consideration practical cases of linguistic expertise applied for identifying verbal trademarks similar in sound form and graphics.

Thus, the students of philological majors form and develop onomastic knowledge that contributes to its competent application in their professional activity. It helps correctly use and even make up different new denominations, present and explain their peculiarities to students and to a wide range of the population. In addition, graduate and doctoral students, who acquired knowledge in the field of onomastics, may be professionally engaged in compiling various monolingual and bilingual dictionaries, reference books of proper names, which are in demand in our practice, as well as in conducting linguistic expertise in the likelihood-of-confusion cases (Butters, R., 2008).

Литература

Мадиева Г.Б., Супрун В.И. Теоретические основы ономастики. – Алматы: Арыс; Волгоград: Перемена, 2011. – 280 с.

Trademarks // The virtual patent office Bohemia Patent, 1998. Retrieved from http://www.patent.cz/english/i_tm.htm

Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука. 1988. – 192 с.

Мордвинова Н.Г. Словесные товарные знаки алкогольных напитков: на материале русского, чувашского, французского, итальянского, испанского, немецкого и английского языков (кандидатская диссертация). – Чебоксары, 2008. Retrieved from http://www.dissercat.com/content/slovesnye-tovarnye-znaki-alkogolnykh-napitkov-na-materiale-russkogo-chuvashskogo-frantsuzsko

Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 367 с.

Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. – Алматы: КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2003. – 352 с.

Butters, R.R. Trademarks and other proprietary terms. In J. Gibbons & M. T. Turell (eds) Dimensions of Forensic Linguistics. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 2008. Retrieved from http://www.english.illinois.edu/-people-/faculty/debaron/584/584reading/butterstm.pdf

Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ. 2008. – 392 б.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974-1986. – 896 б.

Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.

References

Madieva G.B., Suprun V.I. (2011) Teoreticheskie osnovy onomastiki [The Theoretical Fundamentals of Onomastics]. Almaty: Arys; Volgograd: Peremena, 2011. 280 p.

Trademarks (1998) // The virtual patent office Bohemia Patent, 1998. Retrieved from http://www.patent.cz/english/i_tm.htm

Podolskaya N.V. (1988) Slovar’ russkoj onomasticheskoe terminologii [Dictionary of Russian Onomastic Terminology]. M.: Nauka. 1988. 192 p.

Mordvinova N.G. Slovesnye tovarnye znaki alkogol’nyh napitkov: na materiale russkogo, chuvashskogo, francuzskogo, ital’yanskogo, ispanskogo, nemeckogo i anglijskogo yazykov (Candidate dissertation). [Verbal trademarks of alcoholic drinks: on the material of Russian, Chuvash, French, Italian, German and English languages]. Cheboksary. Retrieved from http://www.dissercat.com/content/slovesnye-tovarnye-znaki-alkogolnykh-napitkov-na-materiale-russkogo-chuvashskogo-frantsuzsko

Superanskaya A.V. (2007) Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo [General Theory of Proper Names]. M.: Izdatel’stvo LKI, 2007. 367 p.

Karlinsky A.E. (2003) Principy, metody i priemy lingvisticheskih issledovanij [The Principles, Methods and Techniques of Linguistic Research]. Almaty: KazUMOiMYA imeni Abylaj khana, 2003. 352 p.

Butters R.R. Trademarks and other proprietary terms. In J. Gibbons & M. T. Turell (eds) Dimensions of Forensic Linguistics. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. Retrieved from http://www.english.illinois.edu/-people-/faculty/debaron/584/584reading/butterstm.pdf

Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S., Akhanova D.Kh. (2008) Әleumettik lingvistika terminderinің sөzdigi [Dictionary of Sociolinguistic Terms]. Astana: Arman-PV, 2008. 392 p.

Қazaқ tilinің tүsindirme sөzdigi (1974-1986). [The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language in 10 volumes]. Almaty: Ғylym, 1974-1986. 896 p.

Frazeologiyalyқ sөzdik (2007) [The Phraseological Dictionary]. Almaty: Arys, 2007. 800 p.

2-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Section 2
LITERARY CRITICISM

Раздел 2
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

МРНТИ 81’23

Жаксылыков А.Ж.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aslanj54@mail.ru

ВОЗВРАЩАЯСЬ ВНОВЬ К «НЕИЗВЕСТНОМУ В НАСЛЕДИИ МУХТАРА АУЭЗОВА»

В статье анализируется содержание недавно опубликованной книги «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова», в которой получили отражение неизвестные и малоизвестные материалы, протоколы собраний, заседаний партийных и советских органов, касающихся личности М.О. Ауэзова, решения комиссий, стенограммы обсуждения тех или иных произведений писателя. Данные материалы вносят ощутимый вклад в современное литературоведение, историю литературы, придают новый импульс деятельности ученых, посвятивших свои труды творчеству М.О. Ауэзова. В статье осуществляется обзор данных материалов и типологическая характеристика в соответствии с современными взглядами и подходами.

Ключевые слова: эссе, романтика, документ, архив, литература, полемика, протокол, стиль, интерпретация.

Zhaksylykov A.Zh.,

Doctor of Science, Professor, of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aslanj54@mail.ru

Returning again to the «Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov»

The article analyzes the content of the recently published book «The Unknown in the Heritage of Mukhtar Auezov», which reflected unknown and little-known materials, minutes of meetings, meetings of party and Soviet bodies concerning the personality of M.O. Auezov, decisions of the commissions, transcripts of the discussion of certain works of the writer. These materials make a tangible contribution to modern literary studies, literary history, give new impetus to the activities of scientists who have devoted their works to the works of M.O. Auezov. The article provides a review of these materials and typological characteristics in accordance with modern views and approaches.

Key words: essay, romance, document, archive, literature, controversy, protocol, style, interpretation.

Жақсылықов А.Ж.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aslanj54@mail.ru

М.Әуезовтың белгісіз мұрасы» туралы ойлар

Мақалада өткен жылда жарық көрген «Мұхтар Әуезовтің белгісіз мұрасы» кітабының мазмұны талданған, ол белгісіз және зерттелмеген материалдардың, кездесулер хаттамаларының, партияның және кеңес органдарының, комиссияның шешімдерін, жазушының белгілі бір туындыларын талқылаудың транскрибы болып табылады. Бұл материалдар заманауи әдебиеттануға, әдеби тарихқа елеулі үлес қосып, М.О. Әуезов шығармаларына өз жұмыстарын арнаған ғалымдардың қызметіне жаңа серпін береді. Мақалада қазіргі заманғы көзқарастар мен тәсілдерге сәйкес осы материалдар мен типологиялық сипаттамаларға шолу жасалған.

Түйін сөздер: эссе, романс, құжат, мұрағат, әдебиет, пікірталас, хаттама, стиль, түсіндіру.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

За последние десять лет значительно активизировались исследовательские поиски в области ауэзововедения. В значительной мере это связано с инициативами Мурата Ауэзова, как известно, сына великого писателя, общественного деятеля, культуролога, основателя «Фонда Мухтара Ауэзова». За период деятельности этого фонда вышли в свет весьма примечательные книги, пролившие дополнительный свет на жизнь и творчество М.О. Ауэзова, приоткрыв неизвестные страницы из его творческой биографии, которые, безусловно, привлекут внимание и как исследователей, так и широкого читателя. Это связано с тем, что нам бесконечно дорого все, что связано с именем выдающегося художника слова, создавшего главную книгу в истории казахской литературы XX века – эпопею «Путь Абая».

Все эти публикации – достаточно крупные, некоторые фундаментальные по объему материала и информационному охвату. Среди этих публикаций наиболее заметные издания, это – энциклопедия «Мұхтар Әуезов» (Auezov, 2011), «Родословное древо Мухтара Ауэзова» (Muminov, 2011), «Фатима» (Zhanuzakova, 2010), труд Н. Анастасьева «Мухтар Ауэзов» (Anastasiev, 2006), его же книга «Трагедия триумфатора» (Anastasiev, 2007), анализируемый нами сборник архивных материалов «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова» (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013), и конечно же – эпопея «Путь Абая» в новом переводе, осуществленном известным писателем и переводчиком Анатолием Кимом (Auezov, 2007). Эти издания в той или иной степени восполняют малоизвестные и недостаточно изученные грани жизни М.О. Ауэзова, например, в книге «Фатима» открываются интересные, очень значимые факты личной жизни писателя, поведанные сыном писателя в своем сказе об отце и матери. Книги Н. Анастасьева «Мухтар Ауэзов», «Трагедия триумфатора» на сегодняшний день являются самыми обстоятельными и целенаправленными исследованиями в форме живописных эссе о жизни классика казахской литературы. Особенно ценно для нас то, что они осветили малоизученные этапы творческого пути М.О. Ауэзова в трудные 20-30-е годы XX века, когда молодому писателя пришлось пережить гонения и тюремное заключение сроком почти два года. Эти материалы представляют значительный интерес в виду своей социальной и эстетической значимости.

Безусловно, XX век – это наиболее драматическая и насыщенная экстремальными событиями эпоха в истории казахского народа, да и не только казахского, но и всех этносов, что входили в состав СССР. Колоссальный масштаб этой страны, размах военно-экономического и индустриального строительства, идеологический котел, неуклонно переваривавший менталитет сотен народов и этносов, вошедших в советскую державу, воинственная риторика руководителей и идеологов всех мастей, подавляющая любой иной голос, стратегия, нацеленная на мировой охват, волны жестоких репрессий, безжалостно трансформируемое население, выступающее в качестве глины, и массовые чистки всех и вся – все это говорило о нацеленности сверхгосударства существовать тысячи лет. А в реальности хватило его всего на восемьдесят лет. Казахский народ принес на алтарь этого Молоха XX века неисчислимые жертвы, достаточно назвать поголовное истребление национально-реформаторского, политического движения Алаш, голодоморы 1919 и 1931-32 гг., сократившие население наполовину, расстрелы и ссыльные этапы 1936-37 гг. Весьма красноречивым документом, зафиксировавшим эти разрушительные катаклизмы, является документальная повесть В. Михайлова «Хроника великого джута» (Mikhailov, 1996: 60).

Жестокая, бескомпромиссная деятельность полпредов СССР, строителей социализма, новых ницшеанцев, по локоть в крови шагавших по горам трупов, ломавших и крушивших «национальные дома» сотен этносов и народов, говорила только об одном – их бесповоротной уверенности в победе светлого будущего, которое искупит и оправдает все. Каждодневная жизнь национальной творческой интеллигенции в республиках СССР проходила на фоне этой грозной, нередко гибельной деятельности легионов полпредов и уполномоченных создаваемого социально-политического монстра, особенно бдительно следивших за каждым шагом писателей и мастеров искусства в регионах и краях, всегда подозреваемых в уклонизме и буржуазном национализме, а то и шпионской деятельности. Читая книгу «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова», мы не должны забывать, что писатель практически каждый день ожидал повторного ареста и не сомневался в том, что рано или поздно это произойдет. У него не было никаких иллюзий насчет подоплеки истинной деятельности властей и карательных органов советской державы по наведению порядка в стране и борьбе с «ро-

димыми пятнами капитализма и феодализма». К числу наивных и несведущих романтиков революции его никак нельзя отнести. Вместе с тем с годами, особенно в пятидесятых годах в его сознании стало укрепляться ощущение, что социализм в советской стране победил окончательно, и этот строй утвердился надолго. Многие детали и штрихи из выступлений М.О. Ауэзова на различных обсуждениях его произведений дают основание делать такой вывод.

Материалы книги «Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова», в том числе драматические страницы, связанные с обсуждениями пьесы «Хан Кене», романа «Абай», (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 159-194; 247-282), показывают, какими рискованными были эти обсуждения, поскольку выступления некоторых критиков граничили с политическими обвинениями или фактически были таковыми. Они свидетельствует о том, что жизнь Мухтара Ауэзова практически до последнего года была пронизана тревогой и беспокойством за свою свободу.

Значительная часть книги состоит из протоколов различных заседаний партийно-правительственных органов по актуальным вопросам внутренней политики, и эти документы, так или иначе, касаются личности М.О. Ауэзова. В этом плане привлекает внимание «Протокол №11 заседания президиума Киробкома РКП от 15 февраля 1922 года». Данный документ красноречиво свидетельствует о проблемах голода, который охватил население в начале двадцатых годов, и о мерах, которые принимались для решения этого вопроса. Докладчиком на этом заседании был М.О. Ауэзов. Приведем фрагмент из этого Протокола: «Слушали: 3. О положении в Уральской губернии. (Докладчик тов. Ауэзов). Голод усиливается тем, что даже то продовольствие, которое центром и «Ара» посылается, приходит к месту назначения с большим опозданием. Органы Помгола только в последнее время приступили к выработке основных методов в оказании помощи степному населению. Произведена большая работа в смысле поднятия активности кирработников в борьбе с голодом. Главное внимание обращено на заготовку семян. Уральская губ. прикреплена к Акмолинской губ., что при плохом состоянии транспорта, по мнению местных работников, почти срывает посевкомпанию. Положение совучреждений ужасное: нет денег, нет пайка…» (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 37).

Данный документ с его канцелярским косным языком говорит о том, что М.О. Ауэзов был непосредственно вовлечен в деятельность по оказанию помощи голодающему населению в Казахстане, а масштабы бедствия были велики. Уже в 1918 и 1919 г. голодом были охвачены большинство регионов республики. В. Михайлов пишет об этом так: «В марте 1919 г. Т. Рыскулов выступил на 7-м Чрезвычайном съезде Советов с докладом Центральной комиссии по борьбе с голодом в Туркестане. Он сказал, что среди 970 000 учтенных голодающих три четверти составляют киргизы-кочевники и одну четверть – оседлые жители, а всего страдают от истощения около двух миллионов людей» (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013:65).

1933 г. Вторая волна голодомора 1931-32 гг., пройдя по Казахстану, словно шторм, унесла половину населения республики (первая волна была в 1918-19 гг.). Районы и области Центрального, Северного, Восточного Казахстана были опустошены, в сотнях недавно созданных колхозах уже не было людей, некому было жить в городках из брошенных, мертвых юрт. А Крайком ВКП (б), как будто никакого катаклизма не было, принимает на своем заседании от 16 октября 1933 года пафосное торжественное решение «О создании Красной книги колхозов Казахстана»: «1… В красной книге должны быть художественно воспроизведены и показаны передовые колхозы, ударники социалистического животноводства и социалистических полей Казахстана. 2. К работе по созданию красной книги вовлечь широкие массы советских писателей Казахстана. 3. Для собирания материалов по созданию красной книги командировать в колхозы следующих, изъявивших желание советских писателей сроком на один месяц… 1. Беков…8… Сейфуллин…16 Ауэзов». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 43)

Тотальная война по переустройству общества, бескомпромиссная борьба против инакомыслящих, политические компании по разоблачению врагов, протекающие вполне в духе логики И.В. Сталина, мол, кто не с нами, тот против нас, с каждым годом должны были только обостряться, набирать обороты. Поэтому совершенно неудивительно, что на различных собраниях и заседаниях коллективов и уполномоченных, посвященных культурной политике, все громче звучат хлесткие обвинительные ярлыки. Вот образец таких документов: «Протокол совещания при Культпропе Крайкома ВКП (б) о положении Казахского Научно-Исследо-

вательского Института Национальной культуры от 5 января 1934 г… Тов. Кабулов в своем выступлении отметил, что КИНК вызван к жизни необходимостью культурного строительства в Казахстане… (*сокращения наши* – А.Ж.) Ближайшие задачи КИНКа: изучение национального искусства, литературы и языка, теоретическая работа над грамматикой и поэтикой, преодоление в этой области Байтурсуновщины, выявление творческого лица национального театра, работа над историей казахского театра». [The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 47] Как мы знаем по истории тех роковых лет, преодоление *Байтурсуновщины* привело к уничтожению самого А. Байтурсунова, а также многих выдающихся деятелей науки, литературы, искусства.

Не утихает на этой волне борьба и в самом литературном фронте. Об этом свидетельствует «Протокол №28» Заседания президиума ССПК от 23.12.1935 года: «…Постановили: Климович в своей рецензии обрушивается на ряд крупнейших писателей Казахстана, квалифицируя их как бывших контрреволюционеров. При этом Климович ставит знак равенства между Ауэзовым, который действительно принимал участие в алаш-ординском движении, и Сейфуллиным, который имеет отдельные ошибки, но всецело всегда оставался на позиции пролетариата и принимал активное участие в работе по советизации аула и других мероприятиях партии. Старейшие в Казахстане члены партии Майлин и Жансугуров тоже никогда не были контрреволюционерами. Правда, они ошибались известное время, находясь под влиянием алаш-ординской идеологии…». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 52)

В таком же духе составлен «Протокол №1 заседания президиума ССПК от 8/1-36 года». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 54-55) С точки зрения осмысления судьбы учебника М.О. Ауэзова «История казахской литературы», серьезную значимость имеет документ – письмо НАРКОМПРОСА КРАЙКОМУ, в которой изложена просьба пересмотреть вопрос о «наложении ареста» на данное издание в кол. 10 000 экз. Наркомпрос республики в тот период считал, что книгу все-таки можно издать, снабдив профессиональным предисловием. (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 76) Как известно, добросовестно, со знанием дела написанная книга была арестована и изъята из внедрения в образовательный процесс по причине того, что в ней были главы, посвященные запретным темам казахского фольклора, например, эпосу «Едыге», поэзии периода Зар Заман, поэзии, в которой фигурировали имена ханов, Кенесары, Аблая и т.д. (Auezov, 1991:60,195) Таким образом из истории казахской литературы были вымараны важнейшие темы и периоды, и белые пятна в ней оставались вплоть до девяностых годов XX века.

В отчаянной попытке спасти свою книгу от уничтожения, в своем заявлении «АПО крайкома ВКП (б)» М.О. Ауэзов пишет: «Теперь я сторонник социально-политического метода исследования литературы. Тогда применял смешанные методы и, главным образом, придерживался метода культурно-исторического... (*сокращения наши* – А.Ж.) Разве не принесут пользу для марксисткого литературоведения труды Пыжина, Синявского своими поэтическими сведениями, хотя почти каждая страница их трудов полна упоминаниями о Боге и Царе... А если взять казахскую литературу, то помимо приведенной общей предпосылки, фактически мы не знаем ни одного европейского ученого, который посвятил бы себя историко-литературному изучению казахского словесного творчества. Также мало опыта и у самих казахов. Поэтому если не в качестве учебника, то, по крайней мере, как литературный труд – должен был бы увидеть свет по одному тому, что из всего прошлого казахского народа богато представленной, единственно заслуживающей внимания областью духовной культуры, является только его словесное творчество». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 78) Эти попытки не спасли важный труд, задававший направление всей литературоведческой науке Казахстана на десятилетия. Учебник М.О.Ауэзова был изъят из оборота, и он находился в запретной зоне до самых девяностых годов, когда началась перестройка. Такова была сила идеологического мракобесия Центра и страх политиков-перестраховщиков в республике.

С точки зрения изучения тактики М.О. Ауэзова, пытающегося выстроить свою линию ученого-литературоведа, писателя, желающего изучать родную литературу и тюркологию, и в то же время демонстрировать лояльность власть предержащим, с подозрением косящимися на него с каждым его шагом, очень интересно «Заявление Наркому просвещения тов. Джандосову» с просьбой направить его в г. Ташкент или Москву для работы «в библиотеках университетских городов». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 95-96) Эта тактика – прак-

тически постоянное балансирование на лезвии бритвы станет со временем гранью характера великого писателя и ученого, практически единственно выжившего из когорты так называемой алашской интеллигенции, свято служившей национальной культуре и духовности.

Поэтому мы с пониманием должны относиться к такому документу как письмо «Полномочному представителю ОГПУ в КАССР тов. Каруцкому» от 20 апреля 1932 г., помеченому в архивах как (Дело №10 Секретной части Казрайкома ВКП (б) оперативно-докладные записки), из строк которого нетрудно увидеть, что Ауэзов посыпает голову пеплом, каясь перед партией большевиков в своих ошибках и прегрешениях. В нем черным по белому написано: «Характерные для моей прошлой литературной деятельности произведения как «Энлик-Кебек», «Кара Коз», отражающие далекий от современной революционной действительности быт казахов, представляли собой по выбору тем как сознательный уход от революционной тематики в лагерь националистических писателей, которые националисты, в том числе и я, овладев в период с 22 по 28 и часть 29 гг. органами печати в Казахстане и отчасти в гор. Ташкенте, влияли на массы читателей в духе узко-националистическом, проводили организованное воздействие на тех же читателей через литературные произведения, через соответствующую критику развитию националистического настроения среди молодежи, идя принципиально вразрез с задачами и стремлениями коммунистической партии и сов. власти перевоспитать эти массы и эту молодежь в духе интернационализма. Я не одобряю теперь не только исключительный выбор подобных тем, но и характер и способы их освещения, пути художественно-идеологического оформления их». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 99-100)

На наш взгляд, весь этот документ, его стиль производят впечатление некой диктовки, во всяком случае влияния какого-то редактора исключать нельзя. Также нельзя не заметить, что по положениям этот документ перекликается с покаянным письмом М. Ауэзова, опубликованным в июне 1932 г. в «Казахстанской правде». Во всяком случае в своем обстоятельном исследовании Н. Анастасьев отмечает: «Понятно, что Ауэзов не сам придумал свое «Заявление» – такова цена свободы. Поначалу он даже рассчитывал откупиться подешевле – частным письмом на имя тогдашнего председателя Совнаркома Казахстана Исаева. Не вышло – идеологам борьбы с «буржуазным национализмом» требовалась как можно более широкая аудитория. Так письмо и превратилось в газетную публикацию, даже правку пришлось внести, правда, несущественную». (Anastasiev, 2007: 246)

Приведем некоторые строки из этого письма: «Я хочу открыто и искренне объявить о своем полном и безоговорочном отказе и резком осуждении своего прошлого... (*сокращения наши* – А.Ж.) Характерные для моей прошлой литературной деятельности произведения, как «Енлик-Кебек», «Каракоз», отражающие далекий от современной революционной действительности быт казахов, представляли собой по выбору тем, как сознательный уход от революционной тематики в лагерь националистически настроенных писателей... Большинство из известных моих трудов как романтические произведения, были далеки от романтики революционной и от революционного освещения героики прошлого. Наоборот, с большинством из этих произведений, наряду, правда, с изобличением некоторых позорных институтов прошлого, с частичным идейным разоружением сторонников их, я по существу оказался одним из явно выраженных националистически настроенных писателей...». (Anastasiev, 2007: 245)

Положение Ауэзова в тридцатых и сороковых годах неустойчиво, ледяные поветрия бьют то с одной, то с другой стороны. Порой возникает грозная ситуация, и тогда Ауэзов предпринимает поистине рискованные, а то и отчаянные попытки спасти себя и свое творчество. Не прекращаются атаки врагов, стремящихся свести счеты с писателем, который некогда был связан с Алаш Ордой, произведения которого, в частности такие творения, как «Лихая година», «Красавица в трауре», «Хан Кене», выходят за мыслимые, по их представлению, рамки. 24 октября 1937 года Ауэзов пишет письмо первому лицу республики Л.И. Мирзояну: «В номере 42-м за 20 октября в органе Союза советских писателей Казахстана в газете «Казах адебиети», редактируемой Жароковым Таиром, напечатана редакционная подвальная статья под заголовком: «Почему не сходятся слова и дела Ауэзова?»... (*сокращения наши* – А.Ж.) Вопиюще несправедливо и пристрастно многое и многое в содержании этой статьи. Не самокритика, помогающая, ведущая, а полное, необоснованное, безответственное избиение и истребление меня как советского писателя. И это в органе Союза писателей, который в эти же дни, с другой стороны, делает мне предложение перейти к ним на

работу!» (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 102-103 с.)

По этому документу мы еще раз убеждаемся в том, что писателю каждодневно приходилось бороться не сколько за Истину, это было бы большой роскошью для тех лет, сколько за простое человеческое выживание. И так было много лет.

Наиболее острым, политически мотивированным обвинениям подвергся М.О. Ауэзов в связи со своей пьесой «Хан Кене», нападки продолжались десятилетия спустя после первой постановки пьесы на сцене театра. Об остроте критики свидетельствует лексика высказываний писателей, коллег Ауэзова по литературному цеху. Приведем фрагмент из редакционной статьи официального органа Союза Писателей Казахстана газеты «Қазақ әдебиеті»: «Әуезовтың комедия деп жазған «Айман-Шолпанын» алайық. Осы пьесаның өзінде де саяси астары қалың, өзіндік төсегі жұмсақ, ескі байшылдық, феодалдық қоғамды дәріптейтін, соны жұртшылыққа елестеткісі келген сарыны.

«Хан Кене» пьесасын да ойланбай ешбір мақсатсыз жазды, ешбір мақсатсыз сахынаға шығарды деп айтуға кімнің аузы бара алады. Әуезов бірлі-жарым шығармасында ғана «қателесіп» отырған жоқ, совет жұртшылығына, совет жастарына жала жауып, ескілікті дәріптегенін оның барлық шығармаларынан көреміз. Олай болса Әузовтікі тек қана андамай қалғандықтан кеткен қателер емес, бүкіл жазушылық системасына тамырын жайып, орын алған идеясының сабағы». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 106)

Эксперимент

Наиболее серьезными с информативной точки зрения являются стенограммы обсуждения двух произведений М.О. Ауэзова, пьесы «Хан Кене» и романа «Абай». Рассмотрим «Стенограмму совещания при отделе культуры и пропаганды ленинизма крайкома ВКПб по разбору пьесы Ауэзова «Кене-Хан» от 8-го мая 1934 года. Крайне любопытна позиция, которую отстаивает М.О. Ауэзов, она отчетливо выражена в следующих его словах: «Прежде всего, по его основному пункту записки, которую он написал в Наркомпрос. Там сказано, что пьеса претендует на показ борьбы казахского народа с царизмом. Пьеса на это не претендовала и не претендует. Каждое историческое событие может быть показано с разных сторон. Кто может сказать, что смутное время на Руси всецело отражено в «Борисе Годунове» Пушкина? Кто может сказать, что «Война и мир» 1812 года полностью отражена у Толстого. Или, например, если мы напишем поэму о Турксибе, все равно весь Турксиб не будет показан. И я ставил себе идеей – с известной точки зрения показать именно падение ханов, случайное получение ханства, настроения различных родовых кучек, вроде Муссы, Шегена и т.д., у которых мы имели ясную ориентацию на Китай, Россию и т.д., и кучка его выдвигает на ханство, и он в начале пьесы получает это ханство». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 133)

Исходя из этих слов, мы видим, что Ауэзов сознательно дистанциируется от, казалось бы, выгодной для него точки зрения критики ханства в пьесе, которая защитила бы его от нападок обвинителей. Он формулирует совершенно естественную для нашего времени позицию безусловного права писателя на авторскую точку зрения, авторскую концепцию истории. При этом он обоснованно ссылается на знаменитые произведения А.С. Пушкина и Л.Н. Толстого, аргументируя, что даже такие универсальные гении литературы не могли претендовать на всеохватный показ и объективную интерпретацию исторического события, сыгравшего исключительную роль в судьбе народа, или исторической личности.

От печально известной полемики в Казахстане прошло более чем полвека. Между тем современное литературоведение полностью отстаивает право писателя на авторскую концепцию и активную интерпретацию изображаемого. В.Е. Хализев пишет: «Интерпретация – это избирательное и в то же время творческое (созидательное) овладение высказыванием (текстом, произведением).

При этом деятельность интерпретатора неминуемо связана с его духовной активностью. Она является одновременно и познавательной (имеет установку на *объективность*), и субъективно направленной: толкователь высказывания привносит в него что-то свое. Говоря иначе, интерпретация (в этом ее природа) устремлена и к постижению, и к «досотворению» понимаемого» (Halizev, 2007: 129)

Однако полпреды вульгарного социологизма той эпохи не признавали ни вольнодумия, ни авторского субъективизма, к тому же сознание местных чиновников от литературы и культуры было придавлено страхом перед Центром и желанием перестраховаться на всякий случай. Поэ-

тому желание Ауэзова пойти по следам Пушкина и Толстого встречается местными перестраховщиками на штыки, оно просто неприемлемо. То есть М. Ауэзову запретно то в авторском мышлении, что было совершенно естественно для Пушкина и Толстого в царскую эпоху.

Обосновывая свою позицию, Ауэзов всячески подчеркивает, что он далек от попыток возвысить и идеализировать хана Кенесары, именно в этом упорно обвиняли некоторые оппоненты, понимая, что подводят писателя под статью. Ауэзов подчеркивает: «И я показываю крушение этих его идей и думаю, что при объективной оценке товарищи не могут обвинить меня, что есть идеализация Кенесары. Например, Кенесары развенчивается именно его окружением, собственным братом, который признается в самый критический момент встречи с братом». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 134) Одним из критиков Ауэзова был популярный в народе поэт С. Сейфуллин. Во-первых, в своем выступлении он показывает предысторию движения Кенесары Касымова, во-вторых, он прочерчивает правильную линию, которой, якобы, должен был придерживаться Ауэзов, чтобы не сбиться с должного политического курса оценки движения Кенесары Касымова: «Надо показать движение казахов против царизма, которое хотел использовать Кенесары для восстановления ханской власти. Это надо сказать. Хан хотел использовать это массовое движение против царизма. Это движение не прекращалось 100 лет... (*сокращение наше* – А.Ж.) Второй раз он нападает на Кокчетав. Здесь он нападает силами казахов, которых он восстановил против царизма. Он хотел использовать движение казахов против царизма. Кенесары был другом казахов, и вот это надо показать, а не показывать настоящий период, когда Кенесары погибает». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 138-141)

Историк С.Асфендияров, сам затем ставший жертвой сталинизма (https://ru.wikipedia.org/wiki/), также критикует пьесу М. Ауэзова, но с другого плана, в частности усматривая в произведении мотивы, пробуждающие националистические чувства: «Если подойти с этой точки зрения, то сюжет выбран самый неудачный: момент борьбы казахов с киргизами. Здесь этот момент, даже при хорошем театральном оформлении, даже настроение нездоровое, националистического порядка, и это мы замечаем у публики... (сокращение наше – А.Ж.) Что надо было требовать от автора? Во-первых, надо было исходить из того, что он должен показать обязательно историю революционного движения. Надо сказать, что автор стоит на рельсах, он хотел показать падение ханства, борьбу народа с этим ханством, но этого у него не вышло. Вместо этого он построил пьесу, где показывает хана и его сподвижников, батыров и главным образом падение хана, борьбу киргизов и казахов». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 143-145). Выступление С. Асфендиярова в основном построено на рекомендациях по доработке пьесы с целью усилить ее народный, направленный против хана и его власти характер. Поэтому Асфедияров обращает внимание на ошибки Ауэзова, который, по его мнению, отклонился от нужного социального и политического русла разоблачения и развенчания хана Кенесары. «А ведь это, между прочим, последние акты и здесь нужно было показать не то, что люди мобилизуются на борьбу за хана, здесь нужно было показать и завершить падение хана, а то, что они попали к киргизам, это не должно довлеть над тем, что хотел показать театр. В основном осталось то, что Кене-хана победили киргизы, это у него в трактовке основное, – Кене-хан подавлен и в основном не как антикенеханское движение, а подавлен киргизами». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 149)

Результаты и обсуждение

На позициях последовательной партийной критики Ауэзова стоит и Тогжанов, требуя показать классовую сущность Кенесары Касымова, он считает, что в пьесе писатель не достиг задуманной цели: «На сцене все-таки красной нитью проходит идеализация этого Кене, все-таки проходит герой Кене и даже Наурызбай...». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 150) И в итоге он резюмирует, что «пьеса требует коренной перестройки...». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 152)

Писатель С. Ерубаев призывал к показу только правды, особенно исторической правды. Он взялся разграничить натурализм от принципа правды, но, судя по его выступлению, правда – это показ изображаемого с точки зрения «данного момента, с точки зрения пролетариата». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 153) Поэтому его призывы выглядят настойчивой декларацией печально известного социологизма в эстетике.

Кабулов завершает дискуссию, пытаясь выстроить систему обобщений и итогов. Он до-

мысливает логику авторского замысла, выходя, в конце концов, к решению, как надо переработать пьесу: «Единый замысел пьесы автор сам рассказал, – чтобы показать распад ханского дома Аблая. Это идейный замысел. Замысел хороший, но дело в том, что по автору получается одно, а по постановке, по показу этой самой пьесы получается другое. Ханский род на сцене выходит героем, уходит со сцены героем. Объективно так получается. Дальше – умирает героем. Это недостаток пьесы... (сокращения наши – А.Ж.)

Что надо было сделать? Если действительно автор задался целью показать падение ханского дома Аблая, он должен был показать, что этот ханский дом обречен был на гибель... В каком направлении должно идти исправление. Конечно, исправление пьесы должно идти не в таком направлении, чтобы написать новую пьесу. Надо показать падение ханского дома, но на основе чего? На основе столкновения этого ханского строя с русским самодержавием, киргизами и недовольствием самих масс. На этой основе надо пересмотреть пьесу». (The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov, 2013: 154-155)

Заключение

Таким образом, практически подавляющее большинство участников обсуждения выступили принципиальными оппонентами М. Ауэзова, трактуя пьесу в вульгарном классовом, партийном духе, некоторые высказывания, как было показано выше, граничили с тяжелыми политическими обвинениями против писателя. Ведь они обвиняли Ауэзова в идеализации хана и его клана, следовательно, феодального строя в целом. И это в 1937 году. В словах наиболее строгих оппонентов ощущается неприкрытая тенденциозность, непримиримость, неприятие позиции писателя, корректно напомнившего о праве художника на определенную концепцию истории, авторскую философию. Остается удивляться тому, как после такого обсуждения не был немедленно арестован энкэвэдэшниками и не уведен ими из зала М.О. Ауэзов.

Литература

Әуезов М. – Алматы: Атамұра, 2011.– 688 б.

Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова. – Алматы: Жибек жолы, 2011. – 304 с.

Фатима (дневники, воспоминания, стихи, статьи, интервью) сост. М. Жанузакова.– Алматы: Жибек жолы, 2010. – 416 с.

Анастасьев Н. Мухтар Ауэзов. – М.: Молодая гвардия – ЖЗЛ, 2006.– 447 с.

Анастасьев Н. Трагедия триумфатора. – Алматы: Атамура, 2007. – 504 с.

Неизвестное в наследии Мухтара Ауэзова (архивные документы). – Алматы: Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013. – 400 с.

Ауэзов М. Путь Абая/ пер. А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2007, кн. 1. – 470 с.; кн.2. – 454 с.; 2009, кн.3. – 420 с.; кн. 4. – 448 с.

Михайлов В. Хроника великого джута. – Алматы: Жалын, 1996. – 400 с.

Әүезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высшая Школа, 2007. – 405 с.

https://ru.wikipedia.org/wiki/

References

Anastasiev N. (2006). Muhtar Auezov. [Mukhtar Auezov]. Moscow: Young Guard, 447 p. (In Russian)

Anastasiev N. (2007). Tragedia triumfatora. [The tragedy of the victor]. Altamy: Atamura, 504 p. (In Russian)

Auezov M. (2007). Puti Abaia. [The Path of Abai]. Almaty: Zhibek Zholy, 470 p. (In Russian)

Auezov M. (2011). Muhtar Auezov. Enziklopedia. [Mukhtar Auezov. Encyclopedia] Almaty: Atamura, 688 p. (in Kazakh)

Auezov M. (1991). Adebiet tarihe. [The history of literature]. Almaty: native language, 240 p. (in Kazakh)

(2013). Neizvestnoe v nasledii Muhtara Auezova. [The Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov]. Almaty: Olzhas Library, 400 p. (In Russian)

Mikhailov V. (1996). Hronika belikogo dzhyta. [The Chronicle of the Great Jute]. Almaty: Zhalyn, 400 p. (In Russian)

Muminov A.K. (2011). Rodoslovnoe drevo Muhtara Auezova. [The family tree of Mukhtar Auezov]. Almaty: Zhibek Zholy, 304 p. (In Russian)

Zhanuzakova M. (2010). Fatima. Dnevniki, vospominania, stihi, statii, interviu [Fatima. diaries, memoirs, poems, articles, interviews]. Almaty: Zhibek Zholy, 416 p. (In Russian)

Halizev V.E. (2007). Teoria literature. [Literature Theory]. Moscow: Higher School, 405 p. (In Russian)

https://ru.wikipedia.org/wiki/

(*Продолжение статьи следует* – А.Ж.)

ҒТАМР 894 342

Бисенғали З.-Ғ. Қ.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zinolgabden@hotmail.com

«ӘУЕЗОВТАНУ» ЖӘНЕ УАҚЫТ ӨРНЕКТЕРІ

Биылғы 2018 жылғы М.О. Әуезов күндеріне орай әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жазушы шығармашылығына арналған ғылыми кездесулер, дөңгелек үстелдегі бас қосулар ұйымдастырылды.

Еліміздің басқа оқу орындарында да жазушы күндерінің құрметіне орайластырылған осындай іс-шаралар өткізілуде.

Шын мәнісінде, жазушы ұрпақтан-ұрпаққа рухани азық болып жалғасатын дара ой даналығын сөз маржандарымен тізген көркем шығармалар қалдырды.

Біздің ендігі міндетіміз – сол өлшеусіз байлықты бағалай білу, қадіріне жету. Осы орайда, «Біз Әуезовті жеткілікті дәрежеде танып-біле алдық па?», «Әуезовтану ғылымының бүгінгі бағыт-бағдары, жай-күйі қандай, жетістіктері қаншалықты, олқы тұстары неде?» деген мәселелер әркез оқырмандар алдында тұратыны сөзсіз.

Төмендегі мақалада осы сұрақтар төңірегіндегі өзекті ойлар қозғалады.

Түйін сөздер: М.О. Әуезов, жазушы шығармашылығы, рухани азық, дара ой даналығы, сөз маржандары, өлшеусіз байлық, Әуезовтану ғылымы.

Bisengali Z.-G. K.,

DSc, Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Auezov science and what is the current state, trends

In the current, 2018, in the framework of the days of M.O.Auezov at the Al-Farabi Kazakh National University held scientific meetings and round tables devoted to the work of the writer.

Similar events are held in other educational institutions of the country.

Indeed, in his skillfully written works of art, the author left a unique wisdom that will serve as spiritual food for future generations.

Our duty is to appreciate this treasure and protect it. In this regard, «Did we know Auezov adequately?», «What is the current state, trends, advantages and disadvantages of Auezov science?» – undoubtedly these questions will always worry the readers.

The following article focuses on the key points of these questions.

Key words: M.Auezov, round tables devoted to the work of the writer., spiritual food for future, unique wisdom, undoubtedly these questions, in this regard

Бисенгали З.-Г.К.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

«Ауэзововедение» и узоры времени

В текущем, 2018 году, в рамках дней М.О. Ауэзова в Казахском национальном университете им. аль-Фараби состоялись научные встречи и круглые столы, посвященные творчеству писателя.

Подобные мероприятия проводятся и в других учебных заведениях страны.

Действительно, в своих искусно написанных художественных произведениях автор оставил уникальную мудрость, которая будет служить духовной пищей для будущих поколений.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Наш долг – оценить по достоинству это сокровище и беречь его. «Познали ли мы Ауэзова в полной мере?», «Каково нынешнее состояние, тенденции, достижения и недостатки Ауэзововедения?» – несомненно эти вопросы всегда будут волновать читателей.

В следующей статье затрагиваются актуальные проблемы по этим вопросам.

Ключевые слова: М. Ауэзов, творчество писателя, духовная пища, уникальная мудрость, искусно написанное художественное произведение, ауэзововедение.

Кіріспе

Мұхтар Әуезов 1960 жылғы қыркүйектің соңғы күндерінде, сол жылдарда дәстүрлі түрде «Әуезов апталығы» ретінде айтыла бастаған, жастармен кезедесуге келді. Бүгінгі Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің студентерімен. Осы күн содан бері университетте «Әуезов күндері» тәрізді аталып келеді.

Биыл, 2018 жылғы, «Әуезов күндеріне» орай Ұлы жазушы шығармашылығына арналған ғылыми конференциялар мен түрлі кездесулер біздің университетте жаңа форматта, «Online» үлгісінде де ұйымдастырылды. Бұған шетелдек профессорлар мен ғыл.докторы, Ж.К. Орозобекова (Қырғызстан республикасы), l Мольнар Ангелина (Венгрия; PhD), Насие Илдиз (Түркия) ғалымдары қатысып М. Әуезовтану мәселелері бойынша өз елдеріндегі қазіргі зерттеулерді айтты. (Қараңыз: «Әуезов және әлем әдебиеті» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция бағдарласасы.) Сол тәрізді біздің Қазақстандық проф. ғалымдарда осы жайларға байланысты пікірлерін білдірді. Мәселен, Г.Қ. Садирова мен Б.Т. Бораш (Ақтөбеден); Н. Нүрпейісов (Шымкенттен); Р. Тұрысбек (Астанадан); Д. Ысқақ, Т. Тебегенов, А. Ісмақова, Г. Пірәлева, Ж. Дәдебаев, З. Сейітжанов, Т. Есембеков, З. Бисенғали (Алматыдан т.б қатысты).

Еліміздің басқа оқу орындарында да жазушы тойының құрметіне орайластырылған іс-шаралар өткізілуде.

М.О. Әуезов ұрпақтан-ұрпаққа рухани азық болып жалғасатын ой құдіретін, парасат даналығын, көркем шығарма көркіне айналған сөз маржанларын қалдырды. Оның қасиетті қаламынан туған көсемсөздер мен әңгімелер, повестер мен романдар – дара пішімде жасалған асыл туындылардың алуан түр-үлілері әлем халықтарының назарына ілінді. Көркем әдебиет пен өнерге ерекше ықыласты зиялы қауым өкілдері қазақ қаламгері туралы жаңа мәліметтермен таныса бастады, көркем шығармаларын аударып, жүйелі зерттеулер жүргізіуде.

Біздің ендігі міндетіміз – осы рухани қазнамызды, кезінде кеңес үкіметінің ресми идеологиясы мүмкіндік бермеген шығармаларды жан-жақты зерттеп, талдап, ғылыми негізді шынайы бағалау.Ұлы жазушы туындыларының тереңіндегі ірі ойларды әлем әдебиетнің қазынасына қосу. Осы орайда, «Біз Әуезовті жеткілікті дәрежеде танып-біле алдық па?», «Әуезовтану ғылымының бүгінгі бағыт-бағдары, жай-күйі қандай, жетістіктері қаншалықты, олқы тұстары неде?» деген мәселелерге жауап күтер оқырмандар сауалдарына жауап қажет. Бірақ, бұл жауаптарды тек қана Қазақстандықтардан күту бүгінгі оқырманды қанағаттандырмасы анық.

М. Әуезовтің 90 жылдық мерейтойындағы Олжас Сүлейменовтің, қазақ елінің көрнекті ақынының, мына сөздері қатысушыларды әртүлі ойларға қалдырған еді. «...М. Әуезов өзінің 60 жасқа толуын 1957 жылы атап өтті, Ленин орденімен наградталды, өзі жайында соншалықта ресми түрде айтылған ағыл-тегіл мақтау сөздерін тұңғыш рет естіді. Бұл М. Әуезовтің мерейін тасытқан және қысылтқан сәт болды...

...Жетпіс жасқа толуын атап өтуге өзі қатыса алмады. Ал жазушының еңбегі мен талантын бағалаған баяндамаларда «аса көрнекті жазушы» деген анықтауыштан төмен теңеу айтылған жоқ.

Сексен жасқа толарында ол ұлы жазушы деп атанды.

Абайдан кейін тұңғыш рет осылай деп аталды.

Ал биылғы дата қарсаңында теңеулер сарыны едәуір төмендеп кетті. Бұл өзгерісте творчествоға неғұрлым әділ баға беру көрініс тапқан жоқ па-екен?

...Алайда. Әуезовке халықтың көзқарасы ендігі жерде қайсы бір анықтауыштарға байланысты болмайды.» (Suleimenov , 1987)

Негізгі бағыт қолданылған тәсілдер

М. Әуезовтану ғылымы – қазақ әдебиетінің ішінде өзіндік айрықша орны, аса маңызы бар ілімдердің біріне айналды. Қаламгер шығармашылығын зерттеу ешқашан тоқтаған емес.

Бірақ осы сала бойынша соңғы жылдарда соны өзгерістер, тың дүниелер

көп деп айту қиын. Жоқ деуге де болмас. Біз әлі сол «М. Әуезов мынаны жазды, ананы жазды» – дегеннен аса алмай келеміз.. Шығармалары туралы әңгіме қозғалса, көбінесе «Абай жолына» жармасамыз. «Абай жолы» несімен әлем халықтарының назарын аударып отыр?» деген сұраққа замана талабына сай ғылыми негізді жауап бере алған жоқпыз.

Мына мақалада осы сұрақтарға жауаптардың түрлі бағыттары және қаламгерлер қолданған әдіс-тәсілдерге жаңа пікір айтылады:

1. Өткен жылдармен салыстыра қарастыратын болсақ, биыл М. Әуезов шығармашылығына деген көзқарас біршама ауқымдана түсті. Бұл, бір жағынан, жазушының 120 жылдық мерейтойына байланысты көрінді. Бірақ, жаңа мәселер де алға шықты,

2. Мұхтар Әуезов туралы зерттеулер бұрыннан-ақ мерейтойларына байланыты жүргізіліп, үлкенді-кішілі еңбектер жазылды. Бірақ солардың ішінде осы ғылымға айтарлықтай үлес болып қосылған дүниелер аздау.Әуезовтану ғылымына соңғы уақытта біршама жаңалық қосқан бірер ғана еңбектерді айтуға болады. Алдымен Ұлы қаламгер шығармаларының 50 томдығын айтамыз. Азды-көпті қателері мен әттеңайларды былай қойғанда, қазақ әдебиеттануы үшін аса бағалы қазына осы.

3. Әуезовтану жаңа сатыға өту қарсаңында тұр. Енді қаламгерге қатысты барша шығармаларды ескі газеттер мен мұрағаттардын іздеуден құтылдық. Алайда алдымызда тұрған сауалдар да жеткілікті.

4. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопедиясын орыс тіліне аударудың біршама тарихы бар. Романды аудару 1938 жылғы «Татьянаның қырдағы әні» деп аталатын үзіндіден басталады деген пікір қоғамдық санада әбден орныққан. Бірақ, мұның ескерілмей келген шындықтары да бар.

5. Романды 1939 жылы орыс тіліне тәржімалай бастаған Ғ. Шарипованың есімін, аудармашылық еңбегін көптің бірі біле бермейді. Мақалада осы авторға қатысты біраз мәліметтер көрсетіледі.

6. «Абай жолының» соңғы аудармасын көрнекті қаламгер А. Кимнің жасағанын білеміз. Бірақ, тым еркіндеу тәржімалағаны байқалады.

7. Н. Анастасьевтің Әуезовке қатысты зерттеуінің шындыққа жақындайтын және болжауға сүйенетін тұстары да баршылық т.б.

Әуезовтануға қосылып жатқан жаңалықтар тәрізді осы бағыттағы ізденістер туралы жаңа мәліметтерге мақала авторы тарапынан жаңа ой. пікірлер айтылады.

Біздің университет соңғы 20 жыл көлемінде дәстүрлі түрде «М. Әуезов және әлем әдебиеті» деген арнайы халықаралық конференция өткізіп жүр. Мұндағы мақсат – Мұхтар Омарханұлының бүкіл шығармашылығын әлем әдебиетінің аясында қарастыру. Меніңше, қазіргі уақытта Әуезовтану ғылымының ұстанатын негізгі бағыттарының бірі де осы болуы тиіс. Бірақ, осы тақырыпта (сериямен) шығып жатқан жинақтарды жылдар ретін сақтап, қатар қатар жариялағанда дұрыс болар еді.

Әуезов әлемі сан қырлы ғой. Осы тұрғыдан алғанда, қоғамдық назардан тыс қалып ескерілмей, тексерілмей жатқан басқа да көркемдік-идеялық мәселелер осы жинақтардың кейбір сандарында кездеседі.

Оларды әрі қарай тереңдей тексеру, зерттеу қажет-ақ. Бұл тақырып – М. Әуезов шығармашылығы және Әуезовтану, – жүрдім-бардым қарауды, асығыс ат-үсті талдауды көтермейді. Мәселен, «Абай жолы» роман эпопеясын орысшаға алғаш айдарып ұзінділерін жариялай бастған Ғ. Шарипоа туралы біз не білеміз. Ол туралы тиісті мәліметтер мәлімет Қазақстан. Ұлттық энциклопедияның 10 томына енбей қалған. Бірақ, Ескі «Қазақ совет энциклопедияда» сақталған. (Ysqaqov B. 1978:185) Қазақ еліне еңбегі сіңген аудармашы туралы маңызды мәліметердің не себептен алынып тасталғаны түсініксіз. Қараңыз: Ғайша Әбділхамит қызы Шарипова С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, С.Мұқанов, М. Әуезов шығармаларын орыс тіліне алғаш аударған тәжірибелі аудармашы болатын. Көріп отырғанымыздай классиктерімізді аударған (Literatura.., 1939. 4)

«Литература и искусство Казахстана» (Орган союза советских писателей и управления по делам искусств) журналының бірнеше сандарында Ғ. Шарипова «Абай» романының бірінші томының үзінділерін 1939 жылғы №5, 4-18 бб.; №6, 4-20 бб.; №7, 46-64 бб.; №8-9, 4-16 бб. сандарында жариялаған. (Litratura, 1939). Салыстыра қарағанда қаламгер шығармаларының мәтінін қаз-қалпында біршіма шебер аударғаны байқалады.

«Абай жолының» соңғы аудармасын көрнекті қаламгер А. Кимнің жасағанын білеміз. Бірақ, тым еркіндеу тәржімалағаны байқалады. Мәселен, «Үш күндік жолдың бүгінгі, соңғы күніне шәкірт бала барын салды.» деген алғашқы сөйлемді өзгертіп оқудан туған жерге асығып келе жатқан Абайдың ұлы қаламгердің

мәтініндерінде жоқ ой-сезімдерді қосып ұш жолға созылған сөйлемдерге көшірген.

Анатолий Ким қазақша білмейді. Сондықтан бұл нұсқаны да «мінсіз» деп айту қиын. Қалай болғанда да, бәрібір, аударманың аты – аударма. Оның түпнұсқамен тең болуы мүмкін емес. Бірақ А. Кимнің алдында жолма-жол аударма ғана емес, «Абай жолының» бүгінгі күнге дейінгі талай аудармалары жатты ғой. Сол себепті де, алдыңғыларынан жақсы болуы керек емес пе, деп ойлауға негіз бар. Осы орайда, М. Әуезовтің басқа шығармаларын аударғанда да айрықша көңіл бөлген жөн. Әуезовтің ғылыми-зерттеу еңбектері, публицистикалық шығармалары Әуезов дүниетанымының бір арнасы ретінде қарастырылуы қажет.

Н. Анастасьевтің 2006 жылы «Тамаша адамдар өмірі» сериясы бойынша «М. Әуезов» деген кітабы мен «Жеңімпаз қасіреті» («Трагедия триумфатора») атты еңбегі жарияланды (Anastasev, 2007: 504). Алғашқы «М. Әуезов» атты монографиясы бұрын жарық көрген кітабының қайта басылуы. Өзгерістер жоққа тән. Ал «Жеңімпаз қасіреті» («Трагедия триумфатора» 2007 ж.) қаламгердің туындылары мен шығармашылық жолын қалағалап отырған көрнекті әдебиеттанушының М. Әуезов шығармаларын батыс және америка әдебиетнің көрнекті өкілдерінің ізденістермен, әуендермен (мотивтермен) салыстыра зерттеу, ойлану, толғаныстар нәтижесінде жазылған.

Н. Анастасьевтің Әуезовке қатысты зерттеуінің шындыққа жақындайтын және болжауға үйенетін тұстары да баршылық. Алайда біршама қызық зерттеу. Мысалы, Мұхтар Әуезов бір қарағанда бақытты адам болған сияқты: атағының бәрін алды, негізгі еңбегін жазды... Бірақ қаламгердің жеке өмірінде трагедия көп болды ғой. Мысалы, «Абай жолында» ол Құнанбайға, Шәкәрімге, тағы басқаларға қатысты өзі білетін нағыз шындықты айта алған жоқ. Тіпті о баста «7 том жазам» деп ойлаған, бірақ 4 томмен тоқтады. Оның өзінде де нағыз суреткерлікпен, шын шеберлікпен жазылғаны – алғашқы екі томы. 3, 4 томынан асығыстық, әрі кеңестік идеология әсері байқалады. Жалпы, жазушының шығармашылық бағыттарында өзге ойлар да пайда бола бастайды, Романныі соңғы томдарында қаламгердің көркем ой ағымынан гөрі ғылыми негізге қарай ойысатын тұстары бар. тантюркизмге байланысты пікірлерде сол жылдардағы кеңестік идеология қағыдаларынан шықпауға тырысатынын аңғару қиын емес, XX ғасыр басындағы түрік әлемінің басты мәселелерін отаршыл ел Ресей идеологиясы қағидаларының қасаң қыспақтарына ұйлестіре бейнелеу жазушы еркіндігінің де белгілі деңгейде «қытымыр қалыптың» ішінде болғанын көрсетеді.

Бірқатар әдебиетшілердің «Көксеректі» Джек Лондонның «Ақ азуымен» байланыстырып, «осы әңгіменің желісін Әуезов содан алған, содан үйренген» деген пікірлер айтып жүргені белгілі. Н. Анастасьев те соған меңзеп, «Көксеректі» әлі де қарау керек, тексеру керек» дегенмен ойын ашып айтпайды. Олай қарастыру, меніңше, дұрыс емес. М. Әуезовтің «Көксерегі» – өзгеше ойларға жетелейтін, философиялық негізі бар әңгіме. Және оған өзек болған ой әлем халықтарының қай-қайсысында кездеседі. Шығармадағы басты ой-идея «кез келген жаратылыс иесі өзінің тегіне тартады» дегенге келеді. «Көксеректің» негізгі идеясы да осы. Әрі шығарманы орыс тіліне аудару барысында 7-8 бет көлеміндегі мәтінді аудармай, тастап кеткен Бұл туралы проф. А. Жақсылықов біраздан бері айтып та жазып та келеді. Бірақ, зерттеуші ойлары біздің орта және жоғары мектеп оқулықтарына, болмаса жоғары мектертерге арналған оқу құралдарына енді ме екен?

Әуезовтану бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар осындай нақты бағыттарды қамтығаны дұрыс болар еді.

Тексерілмей жатқан нәрсе көп. Мысалы, «Абай жолы» эпопеясының өзі де жаңаша зерттеуді қажет етеді. Романда жазғанда Әуезов Кеңес өкіметінің қытымыр заңдарынан аттап кете алмады, оны талқылау барысында ғалымдар да жалтақтады. Шын мәнісінде, бұл эпопея жазылу тарихының өзі Әуезовтің социалистік жүйемен қарым-қатынасын, тартысын көрсете алатын көркем шығарма. Оның ішіне жазушы образды түрде талай нәрселерді бейнеледі. Сол сияқты, «Әуезовтің әңгімелері немесе драмалық шығармалары қалай жазылды?» деген тақырыпқа тереңірек үңілу қажет.

«Еңлік-Кебек» пьесасының бірнеше варианты бар. Соның ең озық үлгісі ретінде 1943 жылғы нұсқасы алынып жүр. Бірақ пьеса алғашында қалай қойылды, көпшілік қалай қабылданды. Алғашқы нұсқа көрермендері Еңлік-Кебек уақиғасына тікелей қатысқан, сол тартыстар мен арпалыстар ортасында болған адамдардың балалары мен немерелері болатын. Қаламгер жастар қасіретіне кінәлілар ретіне көрсеткен найман руының ақсақалдары мен оларға мүмкіндік берген тобықты руының өкілдерінің ізбасарлары үлкен шу шығарғаны белгілі... Бұл

дау-дамайлардың материалдарын да қаламгер кейінгі түзетулерде ескерді.

Шығарма қойылымдарындағы монологтарда үкімет басшыларына тиетін сөздер де кездесетін, кейіннен олардың бәрі жұмсартылған, кейбір тұстары тіпті алынып тасталынған.

«Еңлік – Кебек» сюжетінің қазақ әдебиеті шығармаларындағы қолданылуына байланысты бірер ғылыми жұмыстар орындалды. Бұл зерттеулерде қазақ елі тарихына қатысы бар халық назарын аударған тарихи уақиғалардың алдымен халық әдебиетінде, кейінде жазба әдебиетімізде қолданылуына байланысты біраз пікірлер айтылады. Осы жұмыстардың қайсында болса да негізгі ойлар М. Әуезов қолданған драмалық сюжетке байланысы өрбиді.

ХҮШ ғасырдан бастап Семей қаласы мен осы өңірге кең таралған бұл трагедияның классикаға айналу сыры тікелей М. Әуезов есіміне байла нысты екенін бүгінде көпшілік біледі. Бірақ уақиға желісіндегі басты ойлардың тарихи уақиалардан бөлектенетінін біле бермеуі де мүмкін. Алысқа бармай-ақ осы тақырыптағы Мағауия мен Шәкәрім поэмаларының фабуласы мен М.Әуезов пьесасындағы уақиға желісіне көз салудың өзі көп нәрселерге ой жіберуді аңғартады.

Бұл әңгімелер ұлы қаламгер шығармашылық ізденістерінің бастауларына апарады. 1917 жылғы «Ойжайлауда» қойылған осы пьеса ел арасында үлкен әңгіме туғызғаны, қалың көпшіліктің пьеса мазмұнындағы бұрылыстарды (өзгертулерді) шындықты бұрмалау есебінде қабылдап, қарсы болғаны тарихи шындық. Әңгіме, спектакьдің қойылысында, актерлер ойынында да емес еді. Мәселе, ел ортасында көп қозғалған көне тарихтың өзгерістеріне байланысы болатын.

Әрине драматургияның өз заңдылықтары туралы сол жылдарда қалың елге не айтуға болар еді.

М. Әуезовте алғашқы пьесасы туралы әңгімелерді мұқият тыңдаған, одан туындаған ойларын шығарманың 1956 жылдарға дейін түрлі нұсқаларында ескерген. Бұл туралы проф. Р. Нұрғали мақалалары мен монографияларында талдай жазады (Nurgalyev, 1985: 14-35). Бұл өзгерістердің ірі көріністеріне Кеңес үкіметінің тап тартысы туралы саясатының азшысы, ресми идеологиясы да себепкер. Спектакльдің әр қойылымдардағы біршама өзгерістердің кездесетіні жасырын емес, бұл драматургия, театр өнерінің дамуына да байланысты болды.

Сол тәрізді, осындай ойларды қаламгердің «Хан Кене» трагедиясының сахынаға жолына байланысты да айтуға болады. Оны еліміз егемендік алған соң ғана қозғап, сахыналай бастадық. Бірақ көрермендер тарапынан ықыластың аздаулығы байқалды. Негізгі себеп шығарма өзегіндегі саяси ойларға басымдылық беруден болған тәрізді. Одан гөрі, қазақ мемлекетінің дербестігі мен тәуелсіздігі үшін орыс отарашылығына қарсы күрескен Хан Кененің ішкі әлеміне үңілу керек тәрізді.

Кезінде драматургтің алдыңғы лекке шығара алмай, мәтінаралық мағыналарға ауыстырған, ресми идеология «байбаламдарынан» қашып, ой-сезім сырларының бейнеленуіне көңіл қою қажет еді.

Айта берсең, Әуезовтің әр шығармасы – жеке бір күрделі әлем. Әркім өзінше оқиды, өзінше қабылдайды. З. Қабдолов неге өзінің эссесін «Менің Әуезовім» деп атаған? Қабдоловтың көрегендігі де сонда. Қаламгер туралы естелік зерттеу сипатты еңбек жазушылар сол жылдарда аз емес еді. Ендеше қазаққа ортақ қалыптасқан Әуезов бар да, әркімнің өзі түсінген, қабылдаған Әуезові және бар. Академик-жазушы З.Қабдолов – қаламгер жанында ұзақ жылдар бірге жүрген, сенімді серігі болған шәкірт-досы. Ұстазы туралы жазуға ұзақ жылдар дайындалды және .соған лайық ойларын жеткізуге мүмкіндік беретін пішім де тапты (Qabdol, 1997: 7-14).

Бүгінгі таңда Әуезовті әлем әдебиеті контексінде қарастыра отырып, әуелі өзіміз танып алуымыз керек. Міне біздің алдымздағы ірі, басты міндет осы.

Әуезовтің әңгімелерінен де әртүрлі кезеңдердің тынысы сезіледі.. Мысалы, 1929 жылға дейінгі әңгімелері – нағыз классикалық дүниелер. Онда қаламгер ой-сезімдерін біршама ашық айтты, жазатынын жазды. Бірақ, осыдан бастап Әуезовті қақпайлау басталды, түрмеге отырғызды. «Жаздым, жаңылдым» деп босап шыққаннан кейін: «Сен енді Кеңес үкіметі, жаңа заман туралы жаз» деді. Сөйтіп, Әуезов «Құм мен Асқар», «Білекке – білек», «Шатқалда» тәріздес дүниелерге баруға мәжбүр болды. Ал бұлар жазушының алдыңғы шығармаларының маңайына да бара алмайды. Бұл тұрғыда да нақты шығарма құрылымдарына сүйенетін салмақты зерттеулер қажет-ақ (Qabdol, 1997:338-346).

Семейдегі Шәкәрім атындағы университеттің ғалымдары «М. Әуезов шығармашылығының Семей кезеңі» деген жап-жақсы кітап шығарды (Mukajanova, 2004: 12-21) Сол тәрізді Әуезов

шығармашылығының Ленинград, Мәскеу кезеңдері де өз зерттеушілірін күтіп тұрғандай.

Нәтиже мен талқы

Сонымен зерттеу Әуезовтану бағытындағы бүгіні таңдағы қол жеткізген нәтижелерді жан-жақты талдап, салыстыра саралап келгенде мынандай тұжырымдарға келуге болады.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолының» немесе басқа әңгімелерінің бір кезде қысқарып кеткен немесе өзгертілген алғашқы басылымдарын қалпына келтіріліп, қайта шығарып та жатыр. Бұл өте құптарлық, қуанарлық іс. Және мұндай толықтырулар тек мазмұндық баытта ғана емес. Әуезовтің шығармашылық жолы, ізденістері турасында да көп жаңарулар әкелетіні даусыз. Қалай болғанда да, оның бәрі бір кезде Әуезовтің қолынан шыққан дүниелер ғой. Алайда, бұл өзгерістерге, қысқартуларға Әуезов неге мүмкіндік берді. Идеологиялық себептермен бе, болмаса көркемдік мәселелерге байланысты ма, ол жағын әлі зерттеу керек.

«Кейбір шығармаларға мүлде қатысы болмаса да, Мұхтар Әуезов автор ретінде аты-жөнін тіркеуге мәжбүр болған» деген пікірлер бар. Бұл, мысалы, «Намыс гвардиясына» қатысты да айтылды... (Auezov, 1982; 401)

Сол бір қиын-қыстау заманда «М. Әуезовтің Ұлы Отан соғысы туралы шығарма жазып, елдің рухын көтеруі керек» деген әңгіме туады. Осы мақсатты орындау үшін М. Әуезов майданға, материал жинап келуге Әлжаппар Әбішевті жібереді. Ол алғы шепке барып, Бауыржан Момышұлымен кездесіп, сөйлесіп, дерек жинап келеді. Осы материал бойынша М. Әуезов пьеса жазып, автор ретінде Ә. Әбішевті де қосады. Бірақ кейіннен Ә. Әбішовтің атын шығармадан алып тастаған. Өйткені, бұл драмалық шығарманың жалпы сюжетін ойластырған, басты кейіпкерлерін сомдап, олардың характерлерін айқындаған – Әуезовтің өзі болатын. Әрине, «Намыс гвардиясын» үздік пьеса еді деп айтуға болмайды. «Еңлік – Кебек» немесе «Абай жолы» сияқты шығарма суреткердің бойына сіңген, жүрегінен өткен, халықтық эстетикада әбден қалыптасқан уақиғалардан туындайтын болса керек. Бұл ретте «Намыс гвардиясы» – Үкімен орындарның талабы, тапсырмасы бойынша шұғыл жазылған кезеңдік шығарма еді. Басты идея жауға деген халқтың өшпенділігін ояту, Отан үшін шайқасушы кеңес солдаттарының ерліктерін көрсету болатын.

Ә. Әбішев майданда Б. Момышұлымен кездесіп, біраз материал алып елге оралады. Кейін Бауыржан Момышұлы Әуезовке жазған хатында: «Осындай бір жазушыны жіберіпсіз, ол кісі келді, менімен сөйлесті, әңгімелесті. Бірақ оның сізге не алып барарын, қалай жеткізетінін мен білмеймін», – деп, жазған көрінеді. Сірә, Өлжаппар Әбішевпен болған кездесулерге көңілі толмайтынын білдірсе керек (Auezov, 1982:400-401).

Қазақ драматургиясының қалыптасып, жанрларының жіктеліп, жүйеленуіне, театр өнерінің дамуына Әуезовтің сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. М. Әуезов әдебиетке драматургия арқылы келді деп айтуға болады. Өкінішке қарай, бұл тақырыпты да жан-жақты зерттеп жүргендер көрінбейді.

Қазақ әдебиеттануында М. Әуезовтің шығармашылығы біраз қарастырылған, алайда жеке шығармашылық өмірбаянын зерттеу жағы ескеріле бермейді...Бұл М. Әуезов тәрізді классиктің шығармашылық зертханасын тексергенде де, ірі туындыларын талдағанда да аса қажетті, әрі алмастыруға болмайтын мызғымас дерек.

Алдымызда тұрған аса маңызды істердің ірісі – Әуезовтің өмірбаянын, шығармашылық, ғылыми өмірбаянын ғылыми негізде заман талабына сай жазу керек.

Әуезовтің Кеңес өкіметін қабылдауы, қызметке келуі, оған көңіл бөлуі сияқты жайларда біраз күмәнді тұстар да бар. Мәселен, 1921 жылдары Мұхтар Омарханұлы Семей губкомының үлкен бір қызметкері болған, соның құрамында Шығысқа қашқан ақтарды, байларды кууға да қатынасқан. Кейіннен бұл қызметін тастап, партия қатарынан шығып, Ташкентке оқуға кетеді. Мұнда да ұзақ тұрақтамай, ондағы білімге қанағаттанбай, Ленинград асқан. Мысалы, осының бәрі кездейсоқ нәрсе емес қой.

Абайды зерттеу арқылы қазақ рухани әлемін әлемдік масштабқа алып шығуға болатынын Әуезов ерте білген. Ж.Аймауытов екеуінің «Абай» журналын шығаруы осы танымға тура қатысты. екеуінің арасындағы шығармашылық байланыс тыңғылықты зерттелуі тиіс. М. Әуезовтің Жүсіпбек Аймауытовпен, Мағжан Жұмабаевпен қарым-қатынасы да – өз алдына бөлек, аса ірі тақырыптар...Бірақ, ең өкініштісі осы қаламгерлер туралы М. Әуезов ештеңе айтпай кетті...

М. Әуезов Мәскеудің Ломоносов университетінде қызмет істеп жүргенде Лениндік сыйлықтар беретін беретін комиссияның мүшесі

болған. Мұса Жәлил, Шыңғыс Айтматов, Расул Ғамзатов, Қайсын Құлиев сияқты көптеген жазушыларға сыйлық алуға жәрдемдескен. Олардың шығармашылық ізденістері мен табыстарының даралық сипатын көрсетіп сөйлеген.

Қаламгердің қоғамдық-гуманитарлық білімінің энциклопедиялық сипатын Ресей ғалымдары жоғары бағалаған. Әсіресе, шығыс әдебиетін туралы түйінді мәселелерде М. Әуезов пікірлерін ескерген.

М. Әуезов Орта Азиялық жазушылардың шығармаларын түпнұсқасынан оқыған (Istoria..., 1960, 5-15) «Қазіргі романдар туралы» деген үлкен мақаласында ұлт тілдеріндегі шығармалардың орыс тіліне аударуда жіберілетін аса дөрекі кемшіліктерді аяусыз сынайды. Көркем шығармалардың жартысына жуығының қысқартылып аударудың ешқандай мақсатқа да жүйеге де жатпайтынына реніш білдіреді, «аударсақ, сапалы түрде түгел аударайық» деп аудармашылар мен орыс баспаларына салмақты сын айтады.

«Абай жолының» бұрынғы аудармалары дұрыс болған жоқ. Бір қызығы, орыс тілін соншалықты жетік біле тұра, М. Әуезов мақалаларын, зерттеу еңбектерін ғана болмаса, көркем шығармаларын тек қазақша жазған Дүниетанымы ана тілінде қалыптасқан қаламгерлердің өзге тілде көркем шығарма жазуын дұрыс емес деп есептеген. Өзінің шығармаларын орыс тіліне аударуға үнемі қатысып аударылған беттерді оқып, қолма-қол түзетіп отырғаны белгілі.

Қорытынды

Әуезовтану ғылымының мұндай өзекті мәселелерін, міндет-мақсаттарын жүзеге асыру жұмыстарын заман талабына сай деңгейде орындауға кімдер мұрындық болуы тиіс!

Мұхтар Әуезовтің мемориалдық музейін орыстың «Пушкин үйі» сияқты үлкен шығармашылық орталыққа айналдырып, оған жаңаша ойлай алатын мықты ғалымдарды топтастыру керек.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті сияқты ірі-ірі оқу орындарының әдебиет кафедраларында осы бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыру қажет.«Әуезов және әлем әдебиеті» деген халықаралық конференцияны жылма-жыл өткіземіз, тыңдалған баяндамалар мен ұйымдастыру крмитетіне өткізілген барша материалдарды жариялаймыз.

Көбіне әдебиеттану әлеміндегі соны идеяларды басшылыққа алып,, жаңа бағыттарда жазылған ізденістерді көрсететіндей зерттеулер күтеміз. Әуезовтануға қатысты ой қозғайтындай жақсы дүниелер, көлемді, күрделі материалдар қажет-ақ. Осы уақытқа дейінгі конференция материалдары жиырма шақты том болып басылып та шықты. Елең еткізерліктей еңбектердің, соны жаңалықтардың қосылып жатқаны аздау. Асығыс жазылған, үстірт жұмыстар басым. Өйткені Әуезов шығармашылығымен түбегейлі айналысып, түптеп зерттеп жүрген ғалымдардың тапшылығы байқалады. Әуезовтану дегенде бүгінгі таңдағы біздің алдымыздағы басты мәселелердің бір, әрі ірісі де осы болатын шығар деген ойдамын.

Әдебиеттер

Сулейменов О. М.Әуезовтің 90 жылдығына арналған салтанытты мәжілістегі сөзі // Қазақ әдебиеті. – 1987. – 2 октябрь.

Ысқақов Б.Қазақ татар әдеби байланыстары. – Алматы, 1976. – 185-б.

Литература и искусство Казахстана. – Алматы, 1939. №№5, 4-18 бб.; №6, 4-20 бб.; №7, 46-64 бб.; №8-9, 4-16 бб.

Анастасьев Н. Трагедия триумфатора. – Алматы, 2007. – 504 с.

Нұрғалиев Р.Айдын. – Алматы, 1985. – 400 б.

Қабдол З. Әуезов. – Алматы, 1997. – 352 б.

Мұқажанова Р. М.О.Әуезов және Семей. – Алматы, 2004. – 202 б.

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.11. – Алматы, 1982. – 424 б.

История литератур народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1960. – 492 с.

References

Anastasyev N. (2007). Tragediya triumfatora [The tragedy of the victor]. Almaty. 504 s. (in Russian)

Auezov M. (1982). Zhiyrma tomdyq shygarmalar zhinagy [Twenty-volume collection of works]. V.11. Almaty. 424 b. (in Kazakh)

Istoriya literatur narodov Sredney Aziyi i Kazakhstana (1960). [The history of literatures of the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. M., 1960. 492 s. (in Russian)

Literatura i iskusstvo Kazakhstana (1939). [Literature and art of Kazakhstan]. Almaty. №5, 4-18 s; №6, 4-20 s; №7, 46-64 s; №8-9, 4-16 s. (in Russian)

Muqazhanova R. (2004). M.O. Aeuezov zhaene Semei [M.O.Auezov and Semey]. Almaty. 202 b. (in Kazakh)

Nurgaliev R. (1985). Aidyn [Shine]. Almaty. 400 s. (in Kazakh)

Qabdol Z. (1997). Aeuezov. Almaty. 352 b. (in Kazakh)

Suleimenov O.M. (1987). Aeuezovting 90 zhyldygyna arnalgan saltanatty maezhilistegi soezi [The speech at Auezov's 90th jubilee meeting] // Qazaq aedebieti. (in Kazakh)

Yskakov B. (1976). Qazaq tatar aedebi bailanystary [Kazakh Tatar literary connections]. – 185 b. (in Kazakh)

FTAMP 81-119

Абдрахимова Г.Б.[1], Сағындықұлы Б.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]2-курс магистранты, [2]профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sezim00@list.ru

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ИСЛАМИ ҰҒЫМ-ТҮСІНІКТЕР

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы діни ұғымдар мен атаулардың сипатын ашып, олардың мағыналық түсініктері анықталады. Мақалада шығармалардағы ислами ұғым-түсініктерімен қатар фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктері мен өзгешеліктері айқындалады. Сондай-ақ, XX ғасырдың басындағы қазақ әдеби тілінің жазба дәстүрде орныгуы мен қалыптасуына Шәкәрім Құдайбердіұлының қосқан шығармашылық үлесі түсіндіріледі. Мақалада Ш. Құдайбердіұлы шығармаларындағы діни ұғымдардың терминдік сипаты көрініп, жалпыхалықтық діни атаулар және әдеби тілде сирек ұшырасатын діни атаулар негізінде салыстырмалы түрде ашылады. Жалпы тіліміздегі сөздердің тұтас жиынтығы тілдің сөздік құрамы екені белгілі. Яғни жалпыхалыққа белгілі әрі түсінікті діни ұғымдар сөздік құрамдағы сөздердің қолдану жиілігіне қарай актив және пассив сөздер деп бөлуге болады. Актив сөздердің белгілі бір тілде сөйлейтін адамдар тек түсініп қана қоймай, өзінің сөйлеген сөзінде жиі қолданылатын сөздер, ал пассив сөздер түсінікті болғанымен, тілде онша қолданыла бермейтін сөздер екені ашық айқындалады.

Түйін сөздер: діни ұғымдар, кірме сөздер, Шәкәрім Құдайбердіұлы, фонетикалық ерекшеліктер, морфологиялық ерекшеліктер.

Abdrakhimova G.B.[1], Sagyndykuly B.[2],

[1]graduate student, [2]Doctor of Science, Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail:sezim00@list.ru

Religious concepts in the works of Shakarim

The article defines the meaning of religious concepts and names in the works of Shakarim Kudaiberdiev and their significant meaning. The article defines the features and features of the phonetic, morphological features along with Islamic concepts in the works. This also explains the creative contribution of Shakarim Kudaiberdiev to the formation and formation of the Kazakh literary language at the beginning of the 20th century in the written tradition. The article describes the terminological nature of religious concepts in the works of Sh. Kudaiberdiev and is relatively revealed on the basis of common religious names and religious names, rarely found in literary language. As you know, the whole set of words in a common language is a language dictionary. That is, social and popular religious concepts can be divided into active and passive words, depending on the frequency of use of words in a dictionary. Active words are not only understood by people who speak a certain language, but also clearly defined in their speech, whereas passive words are clear, but not used in a language.

Key words: Religious concepts, borrowed words, Shakarim Kudaiberdiuly, morphological features, phonetic features.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Абдрахимова Г.Б.[1], Сагындыкулы Б.[2],
[1]магистрант 2 курса, [2]д. ф. н. профессор
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: sezim00@list.ru

Религиозные понятии в прозведениях Шакарима

Статья определяет значение религиозных концепций и имен в работах Шакарима Кудайбердиева и их значимый смысл. В статье определены фонетические, морфологические особенности наряду с исламскими концепциями в произведениях. Это также объясняет творческий вклад Шакарима Кудайбердиева в формирование казахского литературного языка в начале XX века в письменной традиции. В статье описывается терминологическая природа религиозных концепций в произведениях Ш. Кудайбердиева и сравнительно раскрывается на основе общих религиозных имен, редко встречающихся в литературном языке. Как вы знаете, весь набор слов на общем языке – это словарь языка. То есть общественные и популярные религиозные концепции можно разделить на активные и пассивные слова, в зависимости от частоты использования слов в словаре. Активные слова не только понимаются людьми, говорящими на определенном языке, но также четко определены в их речи, тогда как пассивные слова ясны, но не используются в языке.

Ключевые слова: религиозные понятия, заимствованные слова, Шакарим Кудайбердиулы, морфологические особенности, фонетические особенности.

Кіріспе

«Ұлттың ұлылығын қалыптастыратын екі негізгі арна бар. Оның бірі – дін болса, екіншісі – тіл. Дін – өркениеттің негізі болса, тіл сол ұлттық мәдениеттің өзегін құрайды. Осы екі арнаның бірі суалатын болса, ұлттың болмыстық тіршілігі тоқталады...» (Ш. Құдайбердіұлы, 1993:79-80). Осы екі арна арасындағы ажырамас бірліктің айнасы – Ш. Құдайбердіұлы шығармалары.

Шәкәрім адам ретінде өз жаратылыс жұмбағына жауап іздесе, ақын ретінде поэзияда, лирикада шұрайлы тілмен пәлсапалық ой жүйесін түзеді.

Қазақ халқының сөз өнерін ерекше бағалағандығы, сөзге ерекше жүк, жауапкершілік артқандығы халқымыздың тарихынан белгілі. Оған әрбір атадан қалған асыл сөз куә: «Өнер алды – қызыл тіл», «Екі елі ауызға төрт елі қақпақ», «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», т.б. Демек, шын мәніндегі сөз Асан қайғы айтқандай «таза мінсіз» болуы шарт. Ол үшін ол тереңнен, шерден, сана мен сезімнің қазанында қайнап барып шығуы қажет. Ш. Құдайбердіұлы шығармаларының сөзі тап осындай толғаныстан тумаған деп кім айта алар?!

«Шәкәрім өзінің айналасындағыларды сырттай ғана саралап, салғырт жырлаушы болып қалған жоқ, бар нәрсенің қай-қайсысына да терең мән беріп, жақсылығына қуанып, кемшілігіне егіле зер салды. Осыдан келіп оның ақындық бітімі, азаматтық үні қалыптасты...» (Б. Әбдіғазиұлы, 2000:215-216).

Мұқағали ақын: «Қазіргі нағыз ақын алдымен ойшыл, яғни филосоы болуы қажет. Поэзияның жалаң сұлулығы жалаңаш сұлуға ұқсайды. Оған тек таңдана қарауға ғана болады. Ақынның міндеті суреттеп беру, баяндап шығу емес, қайта сол сұлулықтың құпиясын, оның аржағындағы нақ сол жасырынды ашып беруде...» (М. Шаханов, 2003:750-751) Шәкәрім шығармалары сондай «жалаң сұлулықтан» ада парасатты пайым мен терең толғаныстың жемісі. Онда озық ой мен сындарлы сурет, әуез, образ, нәзік сезім бірге өрілген. Уытты үнменқуатты жырлар төгілген. Өлемес өнер өшпес тақырыпты сөз етері хақ.

Қазақ тілі мен әдебиетіне, мәдениеті мен өнеріне, ұлттық ойлау жүйесі мен парасат әлеміне Шәкәрім Құдайбердіұлының қосқан елеулі үлес кеңестік дәуірде тарихи санадан аластатылды. Сондықтан халқымыздың қоғамдық өміріндегі Шәкәрім шығармашылығының жеткен деңгейі мүлдем ғылыми айналыстан шығарылуы рухани вакумға айналып, табиғи дамудың сабақтастығына зор нұқсан келтірді. Еліміздің егемендікке жетіп, өз билігі өзіне тиюі – рухани мұрасын түгендеп, ұлттық дүниетанымына қайта үңілуіне, осыған орай ақындар шығармашылығының тілдік ерекшелігін ғылыми зерделеу қажеттігі туындайды. Бұл ретте ұлы ақын, үлкен ойшыл, ағартушы-ғалымның діни-теологиялық, қоғамдық-философиялық тақырыпқа жиі қалам тербеуі, соған сәйкес аталған салада соны ұғымды бейнелейтін лексикалық топтың қалыптасуына ықпал етті. Ал бұл атаулар өз кезіндегі қазақ әдеби тілінің

қанатын жайып, өсіп-өркендеуінің бір арнасы – лексикология екені аян. Сондықтан ақындар шығармашылығының тілдік ерекшелігін зерттеу – қазақ әдеби тілінің нормалануы мен ғылыми атаулардың жүйеленуі және қалыптасуына қосқан оның сүбелі үлесін жан-жақты тани түсуге жол ашып, терминтаным саласындағы рөлін айқындауға көмектеседі.

«Шәкәрім шығармаларындағы ислами ұғым-түсініктер» тақырыбы осы айтылған мәселелерге арналып, Шәкәрім шығармаларындағы жазба дәстүрдің бұқаралық сипат алуымен қатар уақыттың сұранысынан туып, әлеуметтің қажетін өтеген танымдық еңбектерінің тілдік тұрғыдан алғаш талданып, сарапануының ғылым үшін мән-маңызы өте зор. Сол арқылы бұған дейін қазақ тіл білімі ғылымы саласындағы қалыптасқан теориялық тұжырымдар мен қағидаларға, көзқарастар мен үрдістерге жаңаша үңіліп, тың өзгерістер енгізуге, өзіне тән ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Эксперимент

Шәкәрім шығармаларындағы ислами ұғым-түсініктер мен атауларды жалпыхалықтық діни атаулар және әдеби тілде сирек кездесетін діни атаулар деп эксперимент жасау негізінде жүзеге асырылады.

Эксперимент жүргізілген уақыт: 2017-2018 жылдар аралығы.

Эксперимент материалдары – Ш. Құдайбердіұлының діни шығармалары.

Эксперимент мақсаты – Ш. Құдайбердіұлы шығармаларындағы ислами ұғымдар мен атаулардың сипатын ашып, олардың мағыналық түсініктерін анықтау, фонетикалық, морфологиялық және семантикалық ерекшеліктерін айқындау.

Осы мақсаттарға сай төмендегідей міндеттерді шешу көзделді:

1) Қазақ әдеби тілінің жазба дәстүрде орнығуы мен қалыптасуына XIX ғасырдың бас кезіндегі ақындар қосқан шығармашылық үлесі;

2) XIX ғасырдың бас кезіндегі ақындар шығармаларындағы сопылық терминдерге түсінік беру;

3) Діни ұғымдар мен сопылық терминдердің сипатын ашу;

Эксперимент нысаны – XIX ғасырдың бас кезіндегі ақындар шығармаларындағы қазақ әдеби тілінің құрамдас бір бөлігі рухани-діни ұғым-түсініктерді білдіретін лексиканы саралап, семантикалық мағыналық реңктерін талдау, жүйелеп, зерттеу мәселелері жатады.

Эксперимент әдісі – Жұмыс барысында тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы әдіс, сипаттама әдісі, жинақтау әдісі қолданылды. Жасалған тұжырымдар теориялық жағынан негізделіп, нақты мысалдармен дәйектелді.

Бай да маңызды мұра қалдырған, өзіндік творчестволық жолы сайрап жатқан сирек кездесер таланттың бірі – Шәкәрім шығармаларының лексикалық сипаты жайлы сөз болса, оның шығармаларындағы сөздерді лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастырған жөн болады. Шәкәрім шығармаларының лексикасы қазақтың төл сөздері және кірме сөздер қабатынан тұрады. Ақынның поэзиялық шығармалары лексикасындағы кірмесөздерге келсек, оларды араб-парсы тілдерінен және орыс тілінен енген сөздер деп қарастыруымызға болады.

Шәкәрім – діни өлеңдер жазудың үлкен шебері екендігі баршамызға мәлім. Шәкәрім шығармаларындағы діни сөздерді мағынасына қарай үш топқа бөліп қараған дұрыс, – дейді Б. Момынова. Оның біріншісі – дінге байланысты ұғым атаулары, дінді уағыздаушы, халыққа жеткізушілер мен пайғамбар, сахабалардың аты, екіншісі – діни іс-шараларды жүзеге асыратын орын атаулары және үшіншісі – діни іс-шаралар мен дінге байланысты орындалатын ғұрып, рәсім атаулары.

Бірінші топқа *дін, Құран, діншіл, иман, иманды, молда, Алла, Құдай, Жар, пайғамбар, әулие, сопы*, т.б. сөздер жатады. *Дін* – Шәкәрім тіліндегі еңжиі қолданылған сөз, белгілі бір идеологияның жалпы атауы. Шәкәрімнің діні екі түрлі: бірі – *таза дін* (таза ақылмен тапқан таза дін), мысалы: *Таза діннің* шын негізін, Ұстаған бір бенде жоқ, екіншісі – *нашар*, Шәкәрім тілімен айтқанда *боялы дін, шатақ дін, шын дін* емес. Сондықтан Шәкәрім: *Дін* шатағын сынға сал немесе *Дін* десе тұра қашты есті азамат (А. Маралбек, 2000:321), – дейді.

Діни оқуға байланысты атаулар: *тәпсір, Құдай, иман, пайғамбар,молда, молдеке, сопы, бейіс, әулие*. *Тәпсір* – Шәкәрім араб тілінен енген осы сөздің қазақ тілінің дыбысталуына жақындатылған вариантын қолданады, мағынсы «Құрандағы ұғымдар мен ондағы ескірген сөздердің мағынасын түсіндіретін анықтама, түсініктеме». *Тәпсірден* туындаған *тәпсірші, тәпсірлеу* сөздерін бірнеше жерде қолданған. *Тәпсірші* дегеніміз Құран мағыналарын түсініктеме жасайтын ғалым. Ал *тәпсірлеу* – құран мазмұнын жан-жақты саралап, түсіндіру. Мысалы: *Тәпсір* деп қасиетін талқан қылып, Бұзғанмен Құран болмас адасқан

хат; Бар обалы олардың *тәпсіршіде*, Адасып нұрлы аятқа жағыпты тат; Мысалмен айтқан кеңес қой, *Тәпсірлеуге* миың тар. Шәкәрімнің шығармаларында қолданылған араб-парсы сөздерінің тағы бір тобы – діни емес сөздер. Мысалы: *Әлем* – Жан де мейілің, бір мән де Сол қуатпен бол таныс, *Әлемді* сол мән жаратқан; *Ғибрат* – Жаралыстан *ғибрат* алсаң, Болар едің ойқұмар; *Махаббат* – Өнерпаз, білімді елдің мінезі осы – Аяу, жәрдем, *махаббат* қалмаған ба?; *Табиғат* – *Табиғат* неше түрлі жан жаратты, Не үлкен, не кішкентай тән жаратты; *Дария* – Қаңсыған шөл даланы қанықтырып, Жыр тасып, *дариядай* құйып жатсын; *Нәресте* – Тазалап жүрек ындызын, *Нәрестедей* жас едім; *Кітап* – Алғызып *кітап*шеттен де, Көңілге біраз тоқыдым; *Мейірім* – Адал еңбек, ақ пейіл, *мейірім*жоқ – Осы болар таза ақыл өлді демек; *Дос* – Бұл туралы менде бір бөтен ой бар, Анық ұқсаң, айтайын, *достым*, саған; *Адам* – *Адамнан* артық жәндік жаралмаған, Дейді жұрт: «Айуан жоқ иттен жаман»; *Рахат* –Зауалсыз бір *рахат* барын, Мысалдаған бұ бір сарын; *Ғылым* – Үйренсе *ғылым* менен сан өнерін, Білер еді-ау өнердің не берерін.

Нәтиже мен талқы

Шәкәрім шығармаларындағы жалпы халыққа түсінікті діни ұғымдарға талдау жасасақ.

Тіліміздегі сөздердің тұтас жиынтығы тілдің сөздік құрамы деп аталады. Сөздік құрам белгілі бір халықтың тұрмыс жағдайын, күн-көріс, тіршілігін, кәсібін түгел қамтып көрсетеді. Белгілі бір халықтың қоғамдық, шаруашылық, мәдени тұрмысы неғұрлым күрделі болса, соғұрлым тілдің сөздік құрамы да бай болады деген сөз. Бірақ, кез-келген адам осы сөздік құрамдағы сөздерді түгел біледі деп айту қиын. Демек, сөздік құрамдағы сөздерді қолдану жиілігне қарай актив және пассив сөздер деп бөлуге болады.

Актив сөздерге осы тілде сөйлейтін адамдар тек түсініп қана қоймай, өзінің сөйлеген сөзінде жиі қолдана білетіи сөздер жатады.

Пассив сөздерге түсінуін түсінгенімен, онша қоданыла бермейтін сөздер жатады. Яғни, көнерген сөздер, тарихи сөздер, кітаби лексика, сонымен қатар терминдер.

Әр ғылымының, әрбір пәннің өзіне тән терминологиясы болатыны сөзсіз. Діни терминдер дегеніміз – дінге тән дербес ұғымды білдіретін сөздер. Бала күнінен бес уақыт намазға жығылып, «Алланы бір, пайғамбарды хақ, құранды шын» деп өскен Шәкәрім бабамыздың шығармаларында мұндай ұғымдар барынша мол әрі ұтымды қолданылған. Енді солардың бірқыдыруының астарына үңіліп көрелік.

«... Құранда **дін** термині түрлі мағынада жүзден аса қолданылады. Ол «сот», «тиісінше бағалау», «Ақырет күні» деген сөз айшығы, ұғымында жеке адамның «сенімін», «дінін» және діни қауым өмірінің негізі болып табылатыны салт жораның жүйесі ретіндегі діннің мағынасын білдіруі мүмкін» (Т. Барласұлы, 2000:4-5), – деген топшылау бар Ислам энциклопедициясында. Ал, Л.З. Рүстемов сөздігі бойынша дін – «өлемді билеуші ерекше күштер. Құдай бар деген сенімге негізделген дүниетаным» (С. Көкенай, Б. Сыдықов, 2015:60-61). Ал, Шәкәрім шығармаларындағы осы ислами ұғым-түсініктердің орны қандай?

Шәкәрім жаңа идеяның бағытын мұнан да анық түсінді. Біріншіден, ислам дініне тереңдей түскен ойшыл сахарада таралып кеткен мұсылмандық кітаптардың тілі жайында ойланды. Олардың барлығы дерлік түпнұсқа араб тілінде немесе түркі тіліндегі аударма түрінде басылып шығатын да, қазақтарға түсініксіз болатын. Тек соңғы кездері ғана татар тіліндегі кітаптар көріне бастады (Рүстемов, 1982: 160-161).

Қадалып істелген жұмыстың нәтижесі «Мұсылмандық шарты» атты трактат болды. Бұл еңбегінің бірінші нұсқасын бірнеше айда ғана жазып 1900 жылдың көктеміне қарай бітірді. Мәтінге Меккеге қажылыққа барып қайтқан соң қайта оралып түзетіп, қосып, өзгерістер енгізді. Бүгінгі күнгі қалпындағы «Мұсылмандық шарты» 1911 жылы Орынборда басылып шықты. Кейіннен Шәкәрім ұлы Ақатқа бұл кітабы жайында: «*Мұны надан, білімнен хабарым жоқ кезімде,басқа жұртта «Ғибадат исламия» деген кітап бар, олар араб нетүрік тілінде жазылады, қазақ тілінде жоқ деп, соларға еліктепжаздым, оны мансұқ еттім*», – дейді (Ш. Құдайбердіұлы, 1993: 55-60).

«Мұсылмандық шарты» – қазірге шейін исламды үйренушілермен неофиттер өте қадір тұтатын, ойы мөлдір, анық кітап. Кітап қазақтар үшін жеңіл және түсінікті, автордың мұсылмандық ережелерді дәстүрлі қазақ дүниетанымы тұрғысынан қарастырғаны кәдеге әбден жарап тұр. Мұндай еркін ойлау тәсілі исламды бұлжытпаймын дегендерге ұнамауы да мүмкін, өйткені Құранды өз бетінше түсіндіру діннің асыл нұсқасында рұқсат етілмейді. Алайда Шәкәрім, басқа да рухани өмірді жаңғыр-

тушылар сияқты, қазақ дүниетүсінігінде исламның орныуына жәрдемдесу үшін шарттарды қайта ойластыруға белдерін бекем буды.

Шәкәрім шығармаларында кездесетін діни ұғымдардың бірі – **иман**. Талдауға салу үшін Шәкәрім Қасиетті кітаптан өзінің идеяларына орайласатын мысалдарды, ғибратты әңгімелерді, Мұхамбет пайғамбар айтқан өсиеттерді таңдады. Бәрінен бұрын иманның анықтамасы – Құдіретті және жалғыз Аллаға шын сенуді қайталады [9]. Жаратушы туралы, жақсылық пен жамандық, әулиелер мен періштелер, Қиямет қайым күніне және ақыретте тірілу туралы, намаз бен діни ғұрыптардың мағынасы жайында сенім шарттарын санамалап тізіп шықты. Табиғат құпияларын танып-білудің, әділеттілікке сенудің, жан тазалығының, достармен, отбасымен мейірімді қарым-қатынастар орнатудың пайдасы туралы мол дәлелдер мен уәждер келтірді. Бұған ақиқатқа қарай ұмтылу қажеттігін, ол жайында білетіндігіміздің соншалықты аз екенін қосты. «Егер адам өзін-өзі таныса, онда Құдайды да таниды» – деп жазады Шәкәрім.

Шәкәрімдегі «дін – жүрек тазалығы. Жүрексіз адам жоқ, ол бәрінде де бар. Бірақ таза жүрек, таза ақылмен амал қалған адамда ғана болады. Шәкәрім атамыздың күйінетіні де сол:

Таза ақылмен таппаған дін,
Шын дін емес, жындылық.
Қармалаған бір соқырсың,
Байланған ой, көз, құлақ
(Ш. Құдайбердіұлы, 1988:560-561).

Шәкәрім атамыздың «байланған ой, көз, құлақ» дегені Алла Тағаланың жүрек көзінің соқырлығы туралы аяттары. Құран Кәрімде адамдардың көздері көргенімен көкіректеріндегі жүрек көздері соқыр, сондықтан ешнәрсе ұқпайтындығы айтылған (Ш. Құдайбердіұлы, 1988:149-151).

Діндегі амалға келетін болсақ, оның мақсаты жүректі кірлетпсй таза ұстау мен айналадағыларға тек жақсылық жасау. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с. ғ. с) хадисінде бір-ак сөзбен «Ислам дегеніміз – шынайылық» дейді. Ал Шәкәрім атамыз оны былай аша түседі:

Анық асық әулне,
Керемetке сол ие,
Жаны құрбан жарына,
Керексіз оған дүние
Шын қасиет соларда
Дегенім күнә болар ма?
Құбылма мінез, тайғақ ой,
Екі сөз болмас оларда»
(Ш. Құдайбердіұлы, 1988:143-145).

Осындай таза жүрек, көркем мінездің иесі Шәкәрім шығармаларында «мұсылман» ұғымын білдіреді.

Автор тұрмыстағы шариғат ережелерін егжей-тегжейлеп мал бауыздамақ, жер мен суға иелік, несие беру, кепілдік беру менөзара есептесу жайын түсіндіріп берді. Қылмыс пен көп әйел алуғаерекше тоқталды, өйткені жесір дауы мен құн төлеуге байланыстыдаулар ол кезде жиі болатын. Қасиетті Құраннан әмеңгердіңжесірді зорлап өзіне әйелдікке алуына болмайтыны туралы үзінді келтіреді. Құранда төрт әйелге дейін алуға болады деп айтылсада, оның аяттарының мазмұны әйелдерге әділеттілікпен қараукеректігін білдіреді. *«Әлбетте, біздің қазақта екі қатынға әділетаз.* – дейді Шәкәрім. *– Сол себептен қазақ ғұзырсыз екі қатыналмаса жарайды»*. Бұл – өмірде көргені көп, соның ішінде кейбір ағайындас бауырларының жауапсыздығына куә болған адамның пікірі (Ш. Құдайбердіұлы, 1988:560).

Сонымен, Шәкәрім шығармаларында кездесетін діни атауларды біз атап көрсеткендерден басқа төмендегіше көрсетуге болады. Бұлар қарапайым халыққа, дінді жете зерттемеген адамдардың барлығына ортақ, түсінікті ұғымдар болып табылады.

Шәкәрім шығармаларындағы әдеби тілде сирек ұшырасатын ислами ұғымдар мен атаулар идеалистік дүниетанымның көрінісі болып табылады. Араб тіліндегі *«фиқһ»* сөзі сөздікте «бір нәрсенітолық түсіну, толық игеру» деген мағыналарды білдіреді. Яғни бұл сөз ғылым, түсіну сөздерінен де тереңмағынаны қамтиды. Сонымен бірге бір кісінің айтқансөзінің мақсатын түсіне білуді де «фиқһ» деп атайды. Бір мәселені толық меңгерген, өте зерек, ой-өрісі кең кісіні «фақиһ» деп атайды. Фиқһ сөзі Құран Кәрімде жиырма жерде әр түрлі етістік түрінде кездесіп, бір нәрсені толық түсіну, парқына бару, бір нәрсенің ақиқатын білу және ақыл жүгірту деген мағыналарда қолданылған. Шәкәрімнің мұсылмандық шартында да осы фиқһ мәселелрі қозғалады. Шәкәрім бойынша бұл ілім 4 нәрсені қамтиды:

1. Ғибадат. Намаз, ораза, қажылық, садақа сияқты ғибадатқа байланысты үкімдер. Осы ғибадаттардың тәртіп-ережелерін, қалай орындалатынын, оны бұзып, бұзбайтын нәрселерді қарастырады.

2. Муғамалат (қарым-қатынас). Адамдардың араларындағы өсиет, мирас, сауда-саттық сияқты қарым-қатынастарын реттейтін үкімдер. Осы қарым-қатынастардың қалай жүзеге асырылуын және тараптардың құқығын қарастырады.

3. Мунакахат. Отбасына байланысты құқықтар. Некенің шарттары және жауапкершілігі, үйленгеннен кейінгі екі жақтың міндеттері, сонымен қатар ажырасудың тәртіптері қолға алынады.

4. Уқубат. Қылмыскердің істеген қылмыстарын және осы қылмыс үшін берілген жазаларды қамтитын үкімдер. Бұл бөлімде қылмыстың түрлері мен дәрежелері және қылмыскердің жағдайы, оған берілетін тиісті жаза, сондай-ақ жазаның түрлері мен іске асыру жолдары қарастырылады.

1-кесте

Діни атаулар	Олардың ұғымы және түсінігі
Алла	Он сегіз ғаламды жаратушы ие
Азан	Намазға шақыру
Арам (харам)	Шариғат тыйым салған нәрселер
Астапыралда!	«Кешір Құдай» деп аударылады, Шошу, таң қалуды білдіреді
Аят	Құран сүрелеріндегі ең қысқа үзінді
Әулие	Таза жүрек, көркем мінез-құлық иесі, Алланың досы
Әлімсақ	Дүниеге адам болып келгендегі фатри Иманын бұзбай құлшылық қылып күнәдан таза болып, Алланың бұйрығына мойынсұнуға берілген уәденің аты.
Бейіс	Жұмақ, жәннат сөзінің синоиимі. Алланың ақ жолымен жүрген жандардың о дүниедегі орны.
Ғайбат	Адамның сыртынан айтылатын жаман сөз, осек
Ғибадат	Құдайға құлшылық
Ғибрат	Үлгі, өнеге мағынасында
Ғұсыл	Бүкіл денені шариғат шарттарына сәйкес жуу
Дін	Алланың өмірімен білдірілген атқарылуға тиіс немесе тыйым салынған іс-әрекеттердің жиынтығы
Дозақ (тозақ)	О дүниеге барғанда адамның тіршіліктегі күнәсі үшін жазалайтын, азаптайтын орын
Жүрек	Ақиқатты ұғынып, түсінетін, иман мен тақуалықты сақтайтын дене мүшесі
Зекет	Қарып-қасірге үлестірілетін мал
Зікір	Құдай атын мадақтау, пәктеу, еске алу
Иман	Алла тағаланың барлығына, бірлігіне, онан басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ықыласпен нану
Кәпір	Алланы мойындамаған адасушы адам
Керемет	Әулилелерге тән ғажап іс
Мекке	Мұсылмандардың қасиетті қаласы. Исламның негізін қалаушы Мұхаммед (с.ғ.с) отаны. Арабтардың ежелгі мәдени орталығы.
Мешіт	Мұсылмандардың Құдайға құлшылық етуіне арналып салынған дін үйі.
Молда	Мұылман дәстүр, жөн-жосығының білгірі, дін қызметкері
Сәжде	Иіліп құлшылық ету, етпеттей құлау деген мағынаны білдіреді.

Қияс сөздікте бір нәрсені басқа бір нәрсемен өлшеу, салыстыру мағынасын білдіреді. Терминдік мағынасы болса «аят пен хадисте үкімдері болмаған бір мәселені ерекшеліктері ортақ, шариғи үкімі белгілі басқа мәселемен салыстырып, арнайы шарттар арқылы соның үкімін үкімі белгісізге беру» – дегенді білдіреді. Истихсанның сөздік мағынасы бір нәрсені ұнату,

жақсы деп есептеу. Фиқһ усулінің термині ретінде былай анықтама беріледі: Истихсан – мүжтахидтің бір мәселеде оның ұқсастарының үкімінен бас тар- туды керек қылған насс (аят-хадис), ижма, зарурет (мұқтаждық), жасырын қияс, әдет-ғұрып немесе маслахат сияқты бір дәлелге сүйеніп ол үкімді тастап, басқа бір үкім беруі.

Истисхаб Сөздікте «сұхбат жасау немесе сұхбатты жалғастыру» деген мағынаны білдіреді. Фиқһ усулі термині ретінде истисхаб: өткен шақта орын алған бір жағдайдың өзгергеніне байланысты дәлелі болмаса, қазірде де дәл солай екендігіне үкім беру мағынасына келеді. Бір мәселеде кітап, сүннет, ижма немесе қияс дәлелдерінде арнайы бір үкім болмаған кезде мүжтахид «истисхаб» жолымен шешім шығара алады.

Ижма. Бұл да негізгі дәлелдердің бірі. Қандайда бір ғасырдағы мүжтахидтердің бір үкімге байланысты пікір бірлігіне баруы.

Сонымен қатар тағы да басқа көптеген ерекшеліктерді Шәкәрім тілінен аңғаруға болады.

Қорытынды

Шәкәрім Құдайбердіұлы – қазақ әдебиетіне ерекше үнмен, өзіндік өрнегімен жаңалық әкелгендер болып саналады. Өз заманының шеңберінен шығып қазақ әдебиетінің ой кеңістігінде парықты парасатнеи өз қолтаңбасын қалдырды. Ақын өзін толғандырған, тебіренткен жайларды ғана жазуды саналы түрде мақсат еткен. Оның адам, адамгершілік туралы толғаныс өлеңдеріндегі идея–қазықдіни түсініктермен біте қайнасты. Сопылық дүниетаным ақындардың ойлау жүйесінде ғана емес, ол қолданылған сөздік қорда да белең алып, философиялық терминдер дәрежесін қабылдаған.

Жұмыс нәтижесі ақындардың діни ой танымын білдіруге қызмет еткен терминдсрдің бірқыдыруының астарындағы ойды анықтады.

Ертеректе араб-парсы тілінен еніп, тілімізде орныққан діни терминдердің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, семантикалық ерекшеліктері сипатталды.

Шәкәрім дінді жалаң уағыздаушы, салғырт жырлаушы болып қалған жоқ. Ол Шығыс шайырлары желісін үзбей келген ізгілік ілімін, Исламның ішкі мазмұнын бізге жеткізуге тырысып баққан «анық асық әулие». Осы орайда оның араб, парсы тілінен енген діни терминдерді де қазақ тілінің ішкі зандылықтарына бағындыра отырып, кеңінен ұтымдылықпен пайдалана білуі қаламгердің өзіне тән ерекшелігін байқатады.

Қазақ қауымының ғана емес, жалпы адамзат баласының рухани қазынасы үшін осындай өлмес өсиет қалдырған ақындар бабамыздың асыл мағыналы сөздері жылдар өткен сайын жаңғыра түспек.

Олар өздігінен ақын, ойшыл, қаламгер болып туа қалған жоқ. Олардың алдында сонау түркі дәуірінен бері қарай көш түзеген ұлттық әдебиеттің терең шежіресіндегі қатпар-қатпар әдеби-көркем дәстүрлерге бай белес-белес кезеңдер тұрды. Осы ақындардың негізгі нәр алған бастаулары да, ұлағатты ұстаздары да – осы дәстүрлер болды.

Шәкәрім шығармашылығының арнасының кеңдігі соншалық, бүгінгі қазақ әдебиетінде өзіндік жеке шәкәрімтану іргетасын қалады.

Шәкәрім шығармашылығы бойынша тек әдеби жағынан ғана емес, пәлсапалық, педагогикалық, психологиялық, тілдік жағынан қарастырылып, зерттелген түрлі еңбектер қазақ ғылымының ернеуін кеңейтті.

Жиырмасыншы ғасырдың жиырмасыншы жылдарында басталған зерделеу қадамдары араға талай жылдар салып, тек ақын ақталғаннан соң ғана, яғни 1988 жылдан бері қарай зерттелу айналымына айналды.

Шәкәрім ақын өзінше даралық стильмен келіп, күтпеген өзіндік тың қолданыстар пайдаланғанын байқауға болады. Шәкәрімде *жар – хақиқат, жан – нәпсі, шатақ – иман, дін – қиянат* тәрізді мысалдар ақынның бейнелік күштілігінің, көркемдік тың ізденістерінің нәтижесі. Шәкәрімнің көркем тіл кестесіндегі ерекшелігінің бірі – авторлық даралық стиль қолданыстары. Мысалы, ақиқатты тану үшін қажетті ұғым ретінде танымдық ұғымды Абай жүректің көзі десе, Шәкәрім көңілдің көзі деп өзінше метафоралық қолданыспен келеді. Сол сияқты балалық, *«тазалықты – жүректің ақ нұры сөну, ақылды – өлшеусіз жарық нұр, өкінішті – жүрегін өрт шалу, қуанышты – көңіліне гүлдің нұры орнау, ойқұмарлықты – ақылдың шолғыншысы, туу, өлуді – тағдырдың шын қазасы»* деп қазақ көркем тіліндегі ақын ерекшелігінің көрінісі деп айтуға болады.

Әдебиеттер

Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 80 б.

Әбдіғазиұлы Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері. – Алматы: Жазушы, 2000. – 216 б.

Шәкәрім. Ғылыми-педагогикалық журнал. – Семей: СМПИ, Шәкәрімтану ғылыми зерттеу орталығы. – 1 (05) 2007. – 134 б.

Маралбек А. Хақиқаттың шын нұры // Шәкәрім. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.

Қорғанбаев Ф. Ш. Құдайбердіұлының діни дүниетанымы. Монография.

Барласұлы Т. Сөз атасы – ертегі, Құраннан сыр шертеді // Қазақ әдебиеті. – 29.09.2000. – №39. – 4-5 б.

Исламдық терминдер сөздігі / Құраст.: М.Исахан, М.Муслимов, С.Көкенай, Б.Сыдықов. – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2015. – 60 б.

Рүстемов Л.З. Сөз туралы сөз. Алматы: Раyан, 1991. – 208 б.

Шәкәрім. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.

Құдайбердіұлы Ш. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар / Құраст. М.Мағауин. – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.

References

Ábdigaziuly B. (2000). Shákárim shygarmashylyǵynyń dástúrlik jáne kórkemdik negizderi. [Traditional and artistic basis of Shakarim`s creativity.] Almaty: jazýshy, 216 b. (In Kazakh)

Barlasuly T. (2000). Sóz atasy – ertegi, Qurannan syr shertedi. [His father is a fairy tale, and he talks about the Koran.] Qazaq ádebieti. No 39. Almaty, 4-5 b. (In Kazakh)

Qorǵanbaev F. monografia Sh.Qudaiberdiulynyń dini dúnietanymy. [Religious worldview of Sh.Kudaiberdiyev.] (In Kazakh)

Qudaiberdiuly Sh. (1993). Musylmandyq sharty. [Muslim conditions.] Almaty: Qazaqstan, 80 b. (In Kazakh)

Qudaiberdiuly Sh. (2007). Ǵylymi-pedagogikalyq jýrnal. [Scientific and pedagogical magazine]. Semei: SMPI, Shákarimtanýgylymi zertteý ortalygy. No 1 (05). 134 b. (In Kazakh)

Qudaiberdiuly Sh. (1988). Shákarim shyǵarmalary. [Works of the Shakarim.] Almaty: jazýshy, 560 b. (In Kazakh)

Qudaiberdiuly Sh. (1988). Jolsyz jaza: Óleńder men poemalar. [Punish punishment: song`s and poems.] Almaty: Jalyn, 256 b. (In Kazakh)

Maralbek A. (2000). Haqiqattyń shyn nury. [The true light of truth.] Almaty: Arys, 321 b. (In Kazakh)

Rústemov L. (1991). Sóz týraly sóz. [Word about the word.] Almaty: Raýan, 208 b. (In Kazakh)

Isahan M., Mýslimov M., Kókenai S., Sydyqov B. (2015). Islamdyq terminder sózdigi. [Dictionary of Islamic Terms.] Astana: Din máseleleri jónindegi ǵylymi-zertteý jáne taldaý ortalyǵy, 60 b. (In Kazakh)

ҒТАМР 17.07.41

Атаханова Н.А.[1], Усербаева М.К.[2],

[1]Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің аға ғылыми қызметкері,
[2]Атырау инженерлік-гуманитарлық колледжінің аға ғылыми қызметкері,
Қазақстан, Атырау қ., e-mail: rassi68@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ КӨРКЕМДІК ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

XIX ғасырдағы әдеби үрдіс дәстүрлі сарындарды сақтап, замана ағымына орай жетілдіріп отырды. Ежелгі дәстүрлі сарындар: адамның тіршілік сабақтары, дүние-жаратылыс, ғұмыр жас кезеңдері жайлы толғам, ойшылдық пайымдары, не жақсы, не жаманның жөні түрлі жанрдағы шығармаға арқау болды. Ол мазмұн заманалық жаңа беталыстардың мәнімен толығып, аса айқын әлеуметтік үнге бөккен өзгеше бір үздік сөз өнері болып орнықты.

Әдебиеттің қайсыбір дәстүрлі үлгісі болмасын жанрлық жаңғыруға түсіп, нақтылы сипаттарға ие болды. Тарихтың көлеңкесін көркем сөзде жаңа бір әдіс, тәсілмен көрсетудің шеберлік алымдары ашылды. Бұл мақалада біз әдебиет тарихындағы қайсыбір дәстүрлі үлгілердің тарихи аядағы сапалық өзгерістері айқындалып келген теориялық негіздеулердің орнығу тарихына тоқтала отырып, XIX ғасырдағы әдеби үрдісті айқындай, әдеби ағым, бағыттардың, даралай түсудің ендігі міндеттеріне көңіл бөлдік, қайсыбір қисындарымызды әдебиеттанушы мамандар назарына ұсындық. Мәселен, XIX ғасырдағы дәстүрлі айтыс өнерін фольклорлық, ауызша әдебиет жөніндегі сипаттарын есте ұстай отырып, XIX ғасырдағы айтыстың өзіндік даралық қырларын сипаттап, ашыла түскенін атап көрсеттік.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, жазба әдебиеті, ауыз әдебиеті, дәстүр, көркемдік даму.

Atahanova A.N.[1], Userbaeva K.M.[2],

[1]Senior lecturer of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov,
[2]Senior lecturer of Atyrau College of Engineering and Humanities,
Kazakhstan, Atyrau, e-mail: rassi68@mail.ru

Art directions of the development of Kazakh literature in the XIX century

The 19th century Kazakh literature sets the tasks to describe in general terms the conditions that contributed to its movement and development, to clarify the peculiarities of the historical and literary process in the 19th century, to determine the national identity and significance of Kazakh literature of the first half of the 19th century.

The literary process of the XIX century preserved the traditional traditions and developed in accordance with modern trends. The development of Kazakh literature of the second half of the XIX century is associated with the onset of a new historical moment in the life of Kazakhstan. Ancient traditional scientists: the lessons of human life, the world of creativity, the stages of life, ideas of reasoning, whether good or bad were in the works of various genres. This content was a great addition to the essence of modern trends and became a kind of brilliant artistic word that gave people a clearer explanation. Regardless of traditional literature, the genre was revived and acquired specific characteristics. In this article, we focused on the history of theoretical substantiation of some traditional types of literature in history, highlighted the literary trends of the XIX century. The literature of the second half of the XIX century especially distinguishes the progressive, democratic, educational direction. The ideas of enlightenment are reflected in the Kazakh literature.

Key words: Kazakh literature, written literature, era, tradition, artistic development.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Атаханова Н.А.[1], Усербаева М.К.[2],
[1]ст. преподователь Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова,
[2]ст. преподователь Колледжа Атырауского инженерно-гуманитарного института,
Казахстан, г. Атырау, e-mail: rassi68@mail.ru

Художественные направления развития казахской литературы в XIX веке

Казахская литература XIX века ставит задачи охарактеризовать в общей форме те условия, которые способствовали ее движению и развитию, уяснить особенности историко-литературного процесса в XIX веке, определить национальное своеобразие и значение казахской литературы первой половины XIX века.

Литературный процесс XIX века сохранил традиции и развивался в соответствии с современными тенденциями. Развитие казахской литературы второй половины XIX века связано с наступлением нового исторического момента в жизни Казахстана. В древних традиционных учениях: уроки человеческой жизни, мир творчества, этапы жизни, идеи рассуждения, хорошее или плохое часто встречались в произведениях разных жанров. Этот контент стал отличным дополнением к сущности современных тенденций и стал своего рода блестящим художественным словом, которое дало людям более ясное объяснение.Независимо от традиционной литературы, жанр был возрожден и приобрел конкретные характеристики. В этой статье мы сфокусировались на истории теоретического обоснования некоторых традиционных образцов литературы в истории, осветили литературные тенденции XIX веке. Литературу второй половины XIX века особо отличает прогрессивное, демократическое, просветительское направление. Идеи просветительства нашли отражение и в казахской художественной литературе.

Ключевые слова: казахская литература, письменная литература, эпоха, традиция, художественное развитие.

Кіріспе

XX ғасырдың басында Х. Досмұхамедұлы халық әдебиетін көркемдік жөнінен жіктеп отырып, XIX ғасыр әдебиетінің бір қырын көрсетер мына бір жайларға тоқталады.

«... Кейбір мәліметтерге қарағанда бұндай авторлық XIX ғасырдың бірінші жартысынан басталады деп жобалауға болады. Бұл қазақтың жазба әдебиетінің басталуы. Қазақтың жазба әдебиетінің негізін мұсылманша оқыған, сауатты ақындар салғаны сөзсіз. Сондықтан да жазба әдебиеттің алғашқы үлгілерін халық поэзиясының діни және ғибраттық түрлерінен іздеу қажет» (Dosmuhameduly, 1991: 33).

Х. Досмұхамедұлы әдебиет тарихындағы XIX ғасырда басталған тағы бір елеулі жайды атап көрсетті.

«Халық әдебиеті XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі түрде хатқа түсе бастады. Әдетте оны қызығушылар мен Радлов, Потанин, Ильминский, Мелиоранский сияқты шығыстанушы мамандар жазып алды.

Қазақ халық әдебиетінің нағыз жинаушысы этнограф Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев болды. Қырық жылдан астам уақыт бойы ол шаршамай-талмай қазақ халық әдебиеті үлгілерін жинады, жүйеледі және орыс тіліне аударды» (Dosmuhameduly, 1991: 33). Диваев соның 86 баспа табағын революцияға дейін орыстың түрлі журналдарына бастырған.

Әдебиеттің ішкі ісінде, көркемдік шеңберлерінде де өзгеріс, жаңару, даму тенденциялары аса күшті байқалды. Қазақ өлеңі жаңа түрлер жасады. Оның басында Махамбет, Дулат тұр. Бұл құбылыс Абаймен жалғасты. Жаңа жанрлар туды. Европалық мәндегі жаңа жазба әдебиет қалыптасты. Мысал, сықақ, сатира жанры жаңғырып, жанданды. Поэма туды. Сырлы да нұрлы лирика толысты. Сал серілер өнері шарықтады. Айтыстың мәні, мазмұны тереңдеді. Поэманың алғашқы нысандары көрінді. Тарихи жырлар туды.

XIX ғасырда жазба әдебиет туғанын М. Әуезов те нығыздай айтты. (Бұл тұста Ежелгі, Орта ғасырлар әдебиеті ортақ түркілік, қазақ әдебиетінің арғы арналары деп айтылмайтын).

«Біздің білуімізше, зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығын ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек. Не болмаса қазақ топырағында ең алғашқы жазба әдебиетті туғызған анасы осылар деу керек.

... Жаңағы зар заман ақындарына осы белгінің жалғыз өзін алып қарасақ, ақындар жазып айтпаса да, орта буыннан бастап, соңғыларының

барлығы да жазып сөйлейтін болған» (Áýezov, 1991: 193).

Ал Әуезов – XIX ғасыр әдебиетіндегі аса елеулі көркемдік төңкеріс – әдебиеттегі бағыт туралы алғаш айтқан зерттеуші.

«... Әдебиет жүзінде елдің, әлеуметтің тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады да есептеу керек. Ауызша мен жазбаша әдебиетінің арасын бөлетін белес, кезең осы» (Áýezov, 1991: 192).

Әдеби талдау

XIX ғасыр әдебиетінің әдебиет тарихындағы орнын, тарихи мәнін, бірнеше өзгешелік, өзіндік ерекшелігін тізбелеп келіп, мынадай тоқтам айтты: «XIX ғасырдың одан бұрынғы ғасырлардан өзгешелігі – бұл ғасырда шын мағынасындағы жазба әдебиет туды... Жер жүзіндік классикалық әдебиетпен қазақ әдебиетінің шын мағынасында араласуы XIX ғасырда ғана» (Muqanov, 2002:8). С. Мұқановтың сол тұста айтқан әдебиет тарихын жасау, мәселесі, әдебиет мұраларын жарыққа шығару мәселесінен анағұрлым қиын, себебі жүйеге түспеген деген пікірі әр уақытта да есте болар шындық.

Мұқанов жіктеуінде, бөлуінде (1942 ж.) сыншыл реализм атауы жоқ. Абай дәуіріндегі әдебиетті мәдениетке үндеу деп бөледі.

С. Мұқановтың «Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер» еңбегінің құнды қырының бірі – әдебиет мәселесін қозғағанда тарихи жағдайға кең түсінік беріп отырып таразылауы, сол дәуірлерде жасаған әдебиеттің өзгешелік, ерекшелігі неден туындап отырғанын тарата талдау. Саралау тұжырымдары көбіне аса объективті.

С. Мұқанов Кенесары қозғалысына баға берді. Нақты деректермен сөйледі. Мына бір пікір, тек әдебиет емес, қазақ қоғамындағы, қазақ мемлекеттілігінің тарихындағы аса елеулі құбылыстарды ойшылдықпен сұрыптау, бағалау, байқау, «Кенесарының мақсаты хандықты сақтау. Хандық – қанаушы таптың қолындағы құралы. Бірақ осы хандықтың өзі, адам баласының өркендеу дәуіріндегі белгілі бір сатыда, халықтың ендігін сақтауға қажет және прогрестік құрал» (Muqanov, 2002: 81).

XIX ғасыр әдебиетінде қалыптасып, XX ғасыр басына ұласқан үлкен саяси-әдеби құбылыстардың ара жігі кейінгі уақыттарда жаңа мәреден қайта қаралып, көркемдік шындықтың аясында ашылып, ажыратылып жатыр.

Кезінде А. Байтұрсынұлы, Х. Досмухамедұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов XIX ғасыр әдебиет үлгілеріне қатысты жасаған тұжырымдар қазірде тұтастай ғылыми айналымға түсіп, бүгінгі ғылымның жеткен өлшемдерімен жатырқамай табысып жатқан көп жайы бар.

XIX ғасыр әдебиет үлгісі, түрі мол, сан жанрлы әдебиет. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет негізінен жыраулар поэзиясы түрінде көрінді. Онда негізінен жыр үлгісінің түрлі жанрлары басым болды. XIX ғасырда қазақ әдебиетінде жыр үлгісінің түрлі дәстүрлі жанрымен бірге жаңа өлең түрлері туып дамыды. Уақиғалы дастан-поэмалар, түрлі сырлы лирикалық өлеңдер, сатира, айтыс түрлері, қиссалар, ауыз әдебиеті үлгілері қатар жасады. Көркем прозаның, аударма әдебиет ғылыми-публицистика туып, қалыптаса бастады.

XIX ғасыр әдебиетіндегі түрлі әдеби үлгі әр қилы саяси, тарихи себептердің негізінде, түрлі жағдайда туып дамыды. Ол әдебиет бостандық күрес, Исатай мен Махамбеттің, Кенесары мен Наурызбайдың, Жанқожа мен Бекеттің отаршылыққа қарсы қарулы бас көтеру; ұлт-азаттық күрес үстінде туды. Ол әдебиет Қоқан хандығы езгісінде болған өңірлердің өзгеше өз шындығынан туды. Ол әдебиет, «су түбіне кеттің, жұрт, тал қалған жоқ қармарға» деген торығу, қасіреттен туды. Ол әдебиет ендігі күні не болмақты ойлаған; енді жаудың тілін біл, көргенін көр, жасағанын жаса деген тірлікке шақырған жаңа сілкіністер туды.

Ол әдебиет өзін-өзі сақтау инстинктінен туды. Дініңді, тіліңді билеп-төстемек; оған көнбе, рухани мұраңды сақта деген қауіпсіздендіру ниеттен туды...

Не дегенде де аса бай, мол мұра – XIX ғасыр әдебиетін жүйелеу, көркемдік сипаттар, әлеуметтік мән жөнінен бағалау, саралау көп қаралғанымен, әлі де қыры мен сыры қайырым бермей жатқан күрделі құбылыс.

Жалпы әдебиет тарихында жасаған ақын-жыраулардың тақырыптың тар шеңберіне қарай қайырып отыру шартты құбылыс. Белгілі бір уақыттарда әлгі жіктеулер мен айырмалар ғылымның кең өрісінде көзге қораш көрініп қалары даусыз. Әріге бармай-ақ, осы XIX ғасыр әдебиетін сан түрлі қисынмен, түрлі ағымға, бағытқа, саяси арнаға қанша мәрте түрлендіріп бұрып келгенімізді еске алайық. Ғылым ақиқатқа айналысын түгел шолып барып жететінін ескерсек, қазақ әдебиеттану ғылымы соған жетер жолда түрлі мәжбүрлеуге де көнді. Қилы шарттылыққа да жүгінді. Белгілі бір ғылым өрісі

жеткен деңгейдің бәрі тоқтам шегі емес екені белгілі.

Кезінде Махамбетті М. Әуезов зар заман әдебиетінің ісшілдік дәуірінің өкілі десе; С. Мұқанов XIX ғасыр әдебиетіне бостандық күрес дәуірінің өкілі дейді.

Дулат Бабатайұлын кейінде зар заман әдебиетінің айтулы өкілі деген тоқтамға келсек, М. Әуезов та, С. Мұқанов та әуелгі еңбектерінде Дулатты ол жіктеулерге қосып қарастырған жоқ.

Шортанбайды зар заман әдебиетінің айтулы өкілі деп М.Әуезов, С.Мұқанов, т.б. әрідегі ғалымдар, күні бүгінгі ғылымда көпшілік зерттеушілер айтып жүргенімен, профессор Б. Кенжебаев пен Х. Сүйіншәлиев құрастырған 1990 жылғы «Қазақ әдебиеті тарихы» бағдарламасында (Ежелгі дәуір және XVIII-XIX ғғ.) (Qońyratbaev, 1991) Шортанбай мұрасы «XIX ғасыр әдебиетіндегі халықтық шығыстық сарындар» атты бөлімде қарастырылады. Ол сарында толғаған ақындар Мәделі, Майлықожа, Құлыншақ, Мұрат, Бұдабай, Базар деп аталған.

Ал Сегіз Сері мұрасы «XIX ғасырдың әнші-лирик ақындары» бөліміндегі Біржан, Сара, Ақан, Жаяу, Әсет мұрасымен бір емес, «Бұқаршыл ақындар» Дулат, Махамбет, Шернияз, Алмажан, Арыстан, Шөже, Орынбай, Кемпірбай, Сүйінбай, Бақтыбай, Түбек, Нұрым, Қашаған, Марабай т.б. ақындар мұрасымен бір қарастырылады.

Бұл жіктеулерде де ғалымның өзіндік түрлі негіздерге сүйенгені даусыз.

Шарттылықты және бір шолып өтелік. Түрлі жағдайда, сырт ерекшелікке қарай жүйелеуде нақтылы бір өзгешелік, ерекшелік белгіге жүгінуге тура келеді. Мәселен, жалпының ішін ашу үшін: Әйтпеген күнде, әдеби процесс шекара, шектің жөнінде көне бермейтін желілі, сабақтас, қанаттас процесс. Сал, сері, айтыс ақыны, күрескер рухтың ақыны, әлеуметшіл ақын, оятушы, ағартушы ақын, т.б. дегенде, әрине негізгі ерекшелік қамтылады. Сонымен бірге дәуірдің басты көркемдік бағыт, ағым, сарынына барлығы да белгілі бір дәрежеде тәуелді:

Қ. Өмірәлиевтің мына бір тұжырымдары да осы жайдан: «Айталық XIX ғасырдың орта тұсында Орынбай, Жанақ, Шөже, Тезек, т.б. айтыс ақындары болды. Олар тамаша айтыс өлеңдерін жасаушылар, айтыс өлең дәстүрін дамытушылар ретінде қазақ әдебиетінде артықша бағаға ие. Олар әрі азаматтық тақырыпта да өлең-жыр туғызды, әрі олар эпос, тұрмыс-салт жырларын айтушы жыршы ақындар болды. Яғни бұлардың репертуарында поэзияның бірнеше жанрына тән мұралар болды» (Ómirálıev, 1983: 26-27). Бұл пікірді сал-серілер өнернамасына қатысты да айтуға болады. Оны зар заман әдебиеті өкілдеріне де, Абайдың бергі әдебиетке де қатысты айтуға болады.

XIX ғасырда хат танығаң, сауатты ақындар болды, олар жазба түрде де өлең-жыр туғызды. Қайсыбірі ежелгі ерлік дастандарды, аңыз-әңгімелерді жаңғыртып жазды. Түркі, татар тіліндегі діни қиссаларды қазақ тілінде жазып, таратты. Кітап (кітаби) өлеңдер аталған «Бозжігіт», «Сейпіл-Мәлік», «Ақсақ Темір хан», «Сақып-Жамал» сияқты қисса-дастандарды атап айтып, ғалым Қ. Өмірәлиев және бір ғылым мүддесін жеткізер тоқтамдарға келеді.

«Бұл дәуірдегі ақындардың бірі тобы екі ақындық мектептің қатар өкілі болды, айтысқа түсіп, өлеңді табан асытнда ауызша шығарып, әрі жазып өлең шығарды. Заман жайлы жаңа толғаулар жазды. Айтыста олар Жанақ, Түбек, Орынбай сияқты мақтау өлең иелері, ал, заман жайындағытолғауларында мүлде бөлектұрпатты ақындар болды. Дулаттың, соңын ала шыққан Шортанбай осы сипатты ақындардың басты өкілі» (Ómirálıev, 1983:80).

XIX ғасыр әдебиетінде бірнеше әдебиет үлгілері сияқты түрлі бағыт, әдеби ағым-сарындардың қатар жасағаны ақиғат. Соның айғағы көп, ғасыр басынан бері, тіпті XIX ғасырдың соңынан бері саяси мән жөнінен де көркемдік жақтан да қарастырылып, айқындалып келе жатқан бір түбі, бір бағыт, бір ағымы – зар заман, айтыс, сал-серілер өнернамасы, еуропа үлгісіндегі жаңа әдебиет, аударма, нәзира сияқты әдеби арналар қатар жасады.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқышта» қазақ әдебиетінің теориялық негіздемесін жасап, терминдік өрісін белгіледі. Сол әдебиеттің XIX ғасырдағы үлгілері деайрықша бөлініп XIX ғасыр еншісі деп қарастырылмағанымен, аса нақтылы ғылыми негіздеулердің фактісі, материалы болды.

Х. Досмұхамедұлы қазақ халық әдебиетінің жанрлық классификациясын жасады. Ол классификациясының да негізгі материалы – XIX ғасыр әдебиеті екендігі анық.

М. Әуезов «Әдебиет тарихында» қазақ әдебиеті тарихын жасаудың қисындарын алғаш рет мақсатты түрде алға тартып, ғылыми жүйенің үлгі негізін ұсынды. «Әдебиет тариындағы», «Тарихи жырлар», «Зар заман әдебиеті», «Айтыстардын» елеулі арнасы – XIX ғасыр әдебиетінің еншісі. Сонымен бірге, XIX ғасырда ауызша әдебиеттің байырғы үлгілері де қатар жасап отыр-

ғанын ескергенде, «Әдебиет тарихының» барлық бөлімінің XIX ғасыр әдебиетіне қатысы бар.

Сәкен Сейфуллиннің «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (1931), «Қазақ әдебиеті» оқулық-хрестоматияларында да XIX ғасырдағы әдебиет үлгілері молынан қамтылған.

Қазақ әдебиетттану ғылымында XIX ғасырдың әдебиетін арнайы қарастыру үрдісі – тоқталмай, үздіксіз жетіліп, дамып келе жатқан үлкен бір ғылыми арна. Оның айтулы саласы – бүгінде абайтану ілімі. Сол сияқты махамбеттану ілімі қалыптасып-дамып отыр. Абайтану өрісі де ауқымды. Зар заман өлеңнің зерттелуі де – өзіндік жүйесі , алымы айқын арна. XIX ғасырдағы қазақ өлеңінің түр жанр, стильдік, тілдік, құрылым, өлең заңдылықтары жөнінен зерттелуі де ілгері ғылым.

XIX ғасыр әдебиеті қазақ әдебиеті тілінің дамуындағы орнына қарай да кең зерттеулер нысаны болып отыр.

Профессор Т. Кәкішевтің 1989 жылғы «Әр дарынның тарихта өз орны бар» атты қазақ әдебиеттану ғылымының кезендік саяси ықпалдардан көрген құқайы, оның әдебиет тарихи мәселелеріне тигізген зардабы жайлы ауқымдық проблемалық ой-толғамында қадау-қадау ұстанымдар бой көтерген еді.

«Ал XIX ғасырдың екінші жартысында тарихи сахнаға шыққан жаңа жазба әдебиетіміздің осындай жай-күйімен қатар көшпелі тұрмыстың өзінен өріс алған көркемдік екі құбылысқа назар аудару қажет. Бірі – ақындар айтысы болса, екіншісі – әнші ақындар, яғни сал-серілер поэзиясы қазақ әдебиетінің ұлттық ерекшелігі ретінде айрықша ағым, бағыт, болып қарастырылуға тиіс сияқты» (Kákishev, 1992: 188).

«...Дегенмен. христиан және ислам уағыздарымен қатарласа жеткен батыс, орыс пен шығыс әдебиеттерінің үлгілері кітаби ақындар бағытын туғызғандығына енді көз жұмып қарауға болмайды. Оған да тарихтан орын беріп, халықтың көркемдік, таным-білігін қалыптастыруға әсер-ықпал жасағандығын именбей, жалтақтамай айтуға тиіспіз», – деп ғалым әдебиеттегі ағым, бағыт мәселесін көркемдік жөннен айқындау мәселесін жаңаша қояды (Kákishev, 1992: 189).

Т. Кәкішев осы еңбегінде мәселе етіп арнайы қозғаған Шәңгерей Бөкеевтің қазақ әдебиеті тарихындағы орны ұзамай Мақсат Тәжімұраттың ауқымды еңбегіне арқау болып, ғылым өрісі ұзара түсті... (Tájimurat, 2000)

Қазақ елі XIX ғасырда түрлі саяси ахуалды бастан кешті. Қилы замандардың көлеңкесі ел әдебиетіне түсті. Ресей құрамына ене бастаған Қазақстанның тұтастай қосылу процесі бір жарым ғасырдай уақытта өтті. Бұл дәуірде қазақтың дәстүрлі әдебиет үлгілері тарихи жыр, айтыс, ән өлең, дастан-қиссалар тарихи-әлеуметтік ахуал аясында түрленіп дамыды, қалыптасты.

М. Әуезов тікелей орыс отаршылдығымен байланыстырған зар заман ағымы – қазақ әдебиетінде елеулі ағым болып осы дәуірде қалыптасты. Сол орайда Ресей қол астына XIX ғасырдың алпысыншы жылдары қосылған Сыр бойы, Оңтүстік, Жетісу өлкесінің әдебиеті туралы кезінде С. Мұқанов, кейінде Әуелбек Қоңыратбаев, Ә. Оспанұлы, М. Жолдасбеков, Т. Тебегенов, С. Дәрібайұлы, Л. Әбдіхалықова (Ábdihalyqova, 2004), т.б. ғалымдар арнайы сөз қозғады.

Мүбәрәк Үмбетаевтың «Ақындық өнер өрісі» монографисында берілген мына мәлімет Қоқан хандығының XIX ғасыр қазақ тарихындағы ықпалының күшін нақтылай түседі: «Сөйтіп, XIX ғасырдың ортасында он бес әкімшілік-бектіктен тұратын Қоқан хандығы Оңтүстік Памир тауларынан бастап, солтүстік батыста Іле өзеніне дейінгі орасан зор территорияны иеленген» (Úmbetaev, 2003: 161).

XIX ғасырдағы әдеби үрдіс дәстүрлі сарындарды сақтап, замана ағымына орай жетілдіріп отырды. Ежелгі дәстүрлі сарындар: адамның тіршілік сабақтары, дүние-жаратылыс, ғұмыр жас кезеңдері жайлы толғам, ойшылдық пайымдары, не жақсы, не жаманның жөні түрлі жанрдағы шығармаға арқау болды. Ол мазмұн заманалық жаңа беталыстардың мәнімен толығып, аса айқын әлеуметтік үнге бөккен өзгеше бір үздік сөз өнері болып орнықты.

Ақындық өнер XIX ғасырда соншалықты бай өнерпаздық дәстүрді дамытқан айрықша шығармашылық қуатқа айналған. Жыршылар тек белгілі тексттерді жаттап, соны жұрт алдында қайталап орындаушылар болып емес, бірақ жыршы өзге де өнер иелері сияқты сан қырлы өнерпаз дейді. Олар тек ертеден келе жатқан жыр-дастандарды жаттап айтып таратушылар ғана емес, оны дамытушы, эпикалық дәстүрді жалғастырушы (Қ. Жұмалиев, Р. Бердібай).

Р. Бердібай жыршылықтың төрт түрлі сипатын саралайды.

Біріншіден, жыр нұсқаларын көп өзгеріске түсірмей дәстүрлі поэтикалық көркемдеу тәсілдерін сақтай отырып айтушылық.

Екінші ерекшелігі, жыршылықтың түрлі мектеп арасындағы айырмашылық мәселесі. Әр өңірдің жыршылық дәстүріндегі өзгешелікті саралай отырып ғалым Орталық Қазақстан айту-

шыларында лиро-эпостық, Басыт Қазақстанда қаһармандық аңыздаулардың басым болатын себебін осымен байланыстырады. Оңтүстік Қазақстан, Сыр бойында қаһармандық та, ғашықтық та жырлар қатар айтылған, оның үстіне, бұл өңірлерде Шығыс сюжеттеріне негізделген дастандар да кең тараған.

Әр мектеп жыршыларының репертуар жалғастығы ілгеріден кейінгіге берік сақталып отыруы да – дәстүрдің бір қыры.

Үшінші сипат жыршылардың орындаушылық шеберлігінің түрліше болуына байланысты. Айтушының дарын қуаты, тәрбие-тәлімі, эпос варианттарының көлемі, көркемдігімен ерекшеленетін белгі.

Төртінші сипат, эпос, дастандарды түпкі нұсқадан көп өзгертіп, күрделі өзгеріске түсіріп айтушылық дәстүрі. Эпосқа жыршының «өзгеріс» енгізіп отыруы – жырды айтушының айрықша дарындылығына қатысты дейді зерттеуші (Berdibaev, 1980).

Осы орайда белгілі әдебиет теоретигі Есмахамбет Ысмайыловтың жыршылық жайлы тұжырымдары қазақ тарихында жасаған айтулы жыршылардың шығармашылық сырларын аша түсуге көмектесетін айғақтар екені даусыз.

Әрі қарай әдебиеттану ғылымының қазіргі мүддесімен аса үндес сөз. М.Әуезов айтыс өлеңдердің бергі замандағы үлгілерінің ішінде жазба әдебиетке кіретіндерін атап айтты. Әдебиеттегі ауызшадан жазбаға көшкенді көшпелі дәуір деп көрсетіп, оның өкілдерін атады. «Бұл күнге шейін қазақтың жазба әдебиеті жайынан сөз жазушылардың көбі біздің жазба әдебиетіміздің басы Абайдан басталады деп есептейді. Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да, әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады» (Áýezov, 1991: 103).

М. Әуезов жазба мен ауызшаны айырудағы өлшемі – бет, белгі, сарын. Бұл бет, бұл белгі, бұл сарын көшпелі дәуірде айрықша көрінді деп түйген М. Әуезов сол себепті де ол дәуірдің ақындары даусыз жазба әдебиеттің басы дейді. Себебі, бұлардың өлеңінде М. Әуезовтің көрсеткеніндей, ел тұрмысының бұрынғы айтылып жүрген жалғыз қызығы мен желігінен басқа, тұрмыстағы негізгі дерт, негізгі себептер айтыла бастаған.

«XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ әдебиетінің жаңа кезеңі – жазба әдебиеті басталады.

Жазба әдебиеттің негізін салушы есімі Мәшһүр деген атпен белгілі болған Жүсіп Көпеев: ... өз руы мен өзін мадақтайтын ақындардың ертеден келе жатқан дәстүрінен ірге тауып, алғаш рет Жүсіп Көпеев халықтың мұның жырлай бастады. Мәшһүр Жүсіп өлеңді шығарды, мұның өзі қазақ әдебиетінің тарихында халықтық сипаттағы жаңа бағыттың дамуына зор түрткі жасады» (Qalıjanuly, 1998: 197-198).

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің XIX ғасырдағы қазақ баспасөзі қатысы өз алдына, қолмен жазып қалдырған кітабында сұлу тілді шешендікпен өрілген оралымдар, жазба стиль өзгешеліктері тым айқын.

Мәшһүр Жүсіп XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерін «Үлгілі сөз», «Бата», «Жар-жар», «Беташар», «Сыңсу», «Жоқтау», «Қара өлең», «Қайым өлең», «Айтыс», «Бақсының сөзі», «Өтірік өлең», «Жақсылардың мысал сөзі», «Тақпаө», «Мақал-мәтелдер», «Шешендік сөз», «Лиро-эпос», «Батырлар жыры» сияқты түрде хатқа түсіріпті. Бұлар – әріден келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілері. Бұл үлгілердің барлығы да сол XIX ғасырда жасады.

М. Көпеев шығармалар жинағының алғы сөзінде Сәрсенбі Дәуітов мынадай құнды қисындар жасайды: «М.Көпеев біраз айтыстарды қағаз бетіне түсіріпті. Ол айтыстардың қалай, қандай жағдайда болғанын, кімдердің жеңіп, кімдердің не себепті жеңілгенін де айта кетіпті. Қайым өлеңнің, жырдың кімнен басталғанынан да біраз мәлімет беріпті. Ол былай дейді: «Бұрынғылар домбыра ұстап, өлең айтатұғыннан қайым білесің бе деуші еді... Қайым деп екі ақынның айтысөанын айтады екен. Сонда қайым өлеңнің ілкі басы Күдері қожа мен Ұлбике қыздың айтысы. Бұл екеуінен бұрын қайым өлең де жоқ, айтыс та жоқ. Бұрынғылардікі мақал, тақпақ. Бұлардан бұрын жырлап сөйлейтін болған. Жырлап сөйлеушінің тұңғышы – ноғайлыдан шыққан Мөңке би, қазақтың жырлап сөйлеушінің басы – Бұқар жырау», – деп жалпы қайым өлең мен жырдың шығу, қалыптасу жайында біраз сөз етеді» (Kóreev, 1992: 16).

М. Көпеев «Қара меске» әдебиет үлгілерін көшіруде еркін шығармашы да. Оның қара сөзі, баяндау тілі құйқылжып, құйылып тұр. Қазақы шешен әңгімешілдікті баяндауында емін-еркін, көсіп-көсіп қажетіне жаратады.

«Бөлтірік би» әңгімесінде Бөлтіріктің шешендігін әңгімелеп беруі қандай жатық. Қазақы қара әңгімені жазба күйге түйінді, мәнді тұсын жарқыратып, жұтынтып жеткізеді. Кәдімгі жазба мәнер. Оқиға, кейіпкер, жанды сөз бар. Нақты, айқын, шешен, сұлу тіл бар.

«Бір қалың жиылыста Бөлтірік гуілдеп сөйлеп отырғанда ...». Мәшекең сурет жасайды. «...Намаздыгер болып қалыпты, намаз оқиық», – деп көп ду түрегелгенде Ұлы жүздің кісілерінің ішінен ұзын бойлы, нар жонды, шекпенді, ер қара кісі түрегеліп тұрып, Орта жүз кісілеріне қарап сөйледі» (Kópeev, 1992:66).

Қорытынды

XIX ғасыр әдебиетіндегі көп үлгі, көп жанрлылық, әдебиет туғызушылардың алуан құрамы бұл кезең әдебиетін тұтас қамтып ғылыми негіздеуге оңай алынбас аса күрделі мазмұнмен беттестіреді.

Әдебиеттер

Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1991. – 176 б.

Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 240 б.

Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер. – Алматы, 2002. – 272 б.

Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, 1991. – 288 б.

Өмірәлиев Қ. Қазақ поэзиясының жанры және стилі. – Алматы, 1983. – 240 б.

Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы, 1992. – 264 б.

Тәжімұрат М. Шәңгерей. – Алматы, 2000. – 457 б.

Әбдіхалықова Л. Сыр сүрейлерінің жазба айтысы: Автореф. филол. ғыл. канд. дис... – Астана, 2004. – 32 б.

Үмбетаев М. Ақындық өнер өрісі. – Алматы, 2003. – 172 б.

Бердібаев Р. Жыршылық дәстүрі. – Алматы, 1980. – 64 б.

Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы, 1998. – 198 б.

Көпеев М. Ел аузынан жинаған әдебиет үлгілері. – Алматы, 1992. – Т.2. – 224 б.

References

Ábdihalyqova L. (2004). Syrsúreılerinińjazbaaıtysy: [Writing aytys of poets] Avtoref. fılol. ǵyl. kand. dıs... Astana, 32 b.

Áýezov M. (1991). Ádebıettarıhy.[The history of literature] Almaty, 240 b.

Berdibaev R.(1980).Jyrshylyqdástúri.[The tradition of poverty] Almaty, 64 b.

Dosmuhameduly H.(1991).Alaman.[It's awful]Almaty, 176 b.

Kákishev T. (1992).Sanadaǵyjaralar.[Sorcery wounds] Almaty, 264 b.

Kópeev M. (1992). El aýzynanjınaǵanádebıetúlgileri.[Samples of literature collected from the country] Almaty, 224 b.

Qalıjanuly Ý. (1998).Qazaqádebıetindegidinı-aǵartýshylyqaǵym.[Religious-educational stream in Kazakh literature] Almaty, 198 b.

Qońyratbaev Á. (1991).Qazaqfolklorynyńtarıhy.[History of Kazakh folklore] Almaty, 288 b.

Muqanov C. (2002).Qazaqtyń XVIII-XIX ǵasyrlardaǵyádebıettarıhynanocherkter. [Essays from the history of the Kazakh literature in the XVIII-XIX centuries] Almaty, 272 b.

Ómirálıev Q. (1983). Qazaqpoezıasynyńjanryjánestıli.[The genre and style of Kazakh poetry] Almaty, 240 b.

Tájimurat M. (2000). Sháńgerei.[Shangherey] Almaty, 457 b.

Úmbetaev M. (2003).Aqyndyqónerórisi.[The field of poetic art]Almaty, 172 b.

IRSTI 17.07

Dilek I.[1], Akhmetova A.M.[2],

[1]doctor of Science, Professor of Ankara Haci Bayram Veli University, Turkey, Ankara
[2]doctoral student of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: altaykagan@gmail.com, aynur_akhmetova@mail.ru

REPRESENTATION OF THE ARTISTIC CONCEPT OF «ETERNAL NATION» IN «AI, DUNIE-AI» («OH, LIFE!») NOVEL BY B. NURZHEKEEV

In the article the artistic representation of «Eternal nation» concept in B. Nurzhekeev's «Ai, dunie-ai» («Oh, life!») novel was considered for the first time. The meta aspects of searching «Eternal nation» concept which takes special place in the Kazakh consciousness were shown in the work of fiction as well. During the conceptual study of the new discourse, it was found that the author's artistic structures and aesthetic conclusions of different categories, reflecting the concept of «Eternal nation», can only be determined from the deepest layers of the text context. It is established that the artistic structures that help to explain the concept of «Eternal nation» are concentrated in the field of macro-concepts «Kazakh», «Russian», «knowledge», «unity». As well as conceptual structures of the concept such as frame, script, scenario and mental picture were considered. Otherwise, subjective opinions and conclusions revealing the image of the motive of avoiding death can be concluded with the «Eternal nation» concept.

Key words: concept, Eternal nation, Kazakh novel, artistic text.

Дилек И.[1], Ахметова А.М.[2],

[1]Анкара Хаджи Байрам Вели университетінің профессоры, ф. ғ. д., Түркия, Анкара қ.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: altaykagan@gmail.com, aynur_akhmetova@mail.ru

Б. Нұржекеевтің «Әй, дүние-ай!» романындағы «Мәңгілік ел» көркем концептінің репрезентациясы

Мақалада жазушы Б. Нұржекеевтің «Әй, дүние-ай!» романындағы «Мәңгілік ел» концептінің көркем репрезентациясы алғаш рет қарастырылды. Сондай-ақ, қазақ халқының танымында ерекше орын алатын көркем туындыдағы «Мәңгілік ел» концептін іздестірудің метааспектілері көрсетілді. Роман дискурсына концептуалды зерттеу жасау барысында «Мәңгілік ел» концептін көрсететін түрлі санаттағы авторлық көркем құрылымдар мен эстетикалық толғамдарды мәтін контексінің терең қыртыс-қабаттарынан ғана айқындауға болатындығы анықталды. Аталған туындыдағы «Мәңгілік ел» концептін түсіндіруге көмектесетін көркем құрылымдар «қазақ», «орыс», «білім», «бірлік» макроконцептілері өрісінде шоғырланғандығы айқындалды. Сондай-ақ, осы концептінің фрейм, скрипт, сценарий, ойсурет сынды концептілік құрылымдары көрсетілді. Бұдан басқа, өлімнен қашу мотиві образын ашатын индивидуалды субъективті ой-пікірлер мен толғамдарды «Мәңгілік ел» концептімен түйіндеуге болады.

Түйін сөздер: концепт, Мәңгілік ел, қазақ романы, көркем мәтін.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Дилек И.[1], Ахметова А.М.[2],
[1]д.ф.н., профессор университета Анкары Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара,
[2]докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: altaykagan@gmail.com, aynur_akhmetova@mail.ru

Художественная репрезентация концепта «Мәңгілік ел» в романе Б. Нуржекеева «Әй, дүние-ай!» («Эх, жизнь!»)

В статье впервые рассмотрена художественная репрезентация концепта «Мәңгілік ел («Вечная страна»)» в романе Б. Нуржекеева «Әй, дүние-ай!». Также продемонстрированы метааспекты поиска концепта «Мәңгілік ел», занимающего особое место в понимании казахского народа, в художественном произведении. В ходе проведения концептуального исследования дискурса романа было выявлено, что авторские художественные структуры разной категории и эстетический кругозор, указывающие на концепт «Мәңгілік ел», можно обнаружить лишь в глубоких пластах контекста текстов. Выяснилось, что художественные структуры, способствующие разъяснению концепта «Мәңгілік ел» в вышеназванном произведении, сконцентрированы в парадигмах макроконцептов «қазақ», «орыс», «білім», «бірлік». А также представлены такие концептуальные структуры данного концепта, как фрейм, скрипт, сценарий, визуализация. Кроме того, индивиуальные субъективные идеи и круг интересов, раскрывающие образ мотива избегания смерти, можно обобщать с концептом «Мәңгілік ел».

Ключевые слова: концепт, Вечная страна, казахский роман, художественный текст.

Introduction

In the modern world literary studies forming and analyzing the meaning and methodology of «artistic concept» are important. The results of this kind of researches give opportunity to exploring deeper of main and macro- micro concepts, to explanation of writer's world view and to expand the area of the national artistic concept sphere.

In the current humanitarian scientific paradigm possibilities of science are powerless on the versatile investigation of the artistic phenomenon. Because of this, some intersubjective branches appeared among socio-humanitarian science areas (such as linguistics, cultural studies, philosophy, religion, literary criticism, psychology, cognitology and others. As a result of intersected research, world and Kazakhstan linguistics became known. In this case, there is the opinion of researchers that the term of artistic concept in linguistics, lingua-cultural studies should be common to literary criticism (Tarasova, 2010: 742). As our aim was defined from expanding the area of intersubjective exploring in home literary criticism, Beksultan Nurzhekeev's «Oh, life!» novel was distinguished as the object of the research in order to consider the term «Eternal nation» in the level of artistic concept.

If we consider that every person achieves vital happiness, kindness, successwithin the framework of dreams and goals, then each country strives for a brighter future by relying on a certain idea, principles. «Kazakh literature coming from the ancient time has been giving a special attention to the aim Eternal nation of the Art for many centuries» (Ejelgi jane handyq dauir adebietindegi «Mangilik el» ulttyq ideasy: 2016: 83).

From this point of view we can draw a conclusionas State national ideas fulfill historical-cognitive, essence sides of «Eternal nation» artistic concept. However, the nomination of Kazakh people were different in every historical period, there were complex principles and ideas which internal content supplement each other. The role of historical, political, intellectual personalities had special potential in systematizing the content, form sides of ideas as «Eternal nation» (VI-VIII Turkic leaders), «Oyan, Kazak!» («Wake up, Kazakh!») (M.Dulatov), «Turkistan zherinde birtutas memleket kuru» («Building single state in Turkestan») (M.Shokai), «Korgan, Kazak!» (Protect yourself, Kazakh!) (A. Bokeikhan) and suggesting them to people with the art of words. In the second decade of XXI century RK President N.A. Nazarbayev said «There is an idea for us thatgives direction to the future, organizes the nation, leads to great goals. It is the idea of «Eternal nation» and renewed the primary form of the national idea.

Writers also participate in state ideology in order to draw lessons from the history of unfortunate events of the past and to bring triumphal dates to the model future of the state. One of them is B.Nurzhekeev who won 2016 State Award of Kazakhstan Republic in Literature and Art sphere for his novel «Oh, life!».

Experiment

In the range of «Eternal nation» artistic concept verbalizing cognitive structures, individual-author's artistic units representing the concept are manifested in the novel discourse of «Oh, life!» by Beksultan Nurzhekeev. According to our research object, we consider artistic descriptive peculiarities of «Eternal nation» national idea and key concepts, and other artistic figurative structures as a representation of «Eternal nation» concept from the artistic text of «Oh, life!» novel. «National idea is being displayed in the thematic level of Kazakh writers' works. In their creations along with universal and perennial problems, important questions for the people are foreseen» (Ejelgi jane handyq dauir adebietindegi «Mangilik el» ulttyq ideasy: 2016: 164).

We conclude the thesaurus of «Eternal nation» concept is formed by cognitive artistic structures in various categories which were created by writer's personal language personality, and also escape motive from death, «Russian», «unity», «knowledge» concepts in «Oh, life!» novel. «… Description of the concept nature can be achieved through only analyzing its representing language tools» (Rysbergen, 2011: 152); «the concept is shown not only as single words, but also as key words that determine certain cognition, sometimes as big or small texts» (Nurdauletova, 2011: 59). In the novel «Eternal nation» concept can be defined through base, macro, micro concepts and conceptual range. In order to determine wider the concept of «Eternal nation» in the work it will be obvious if we analyze concepts which are close to the collective consciousness of the Kazakh people and in the knowledge of a language personality from their objective-figurative, conceptual, valuable sides.

During conceptual analyzing the novel context we defined the concepts such as «Russian», «unity», «knowledge», «Kazakh» which form the conceptual range of «Eternal nation» concept were shown in the form of big and small extracts.

«Escape from Death» motive. In Kazakh lifestyle the notions as searching comfortable place, beautiful land, dreaming happy life were the reasons to appear different figurative terms in the national literature. «Yergenekon», «Korkyttyn kori» (Korkyt's grave) (Korkyt as always remembering person about the death), «Zheruyik» (El Dorado), «Zhideli-Baysyn» and other literary images from their objective-figurative side are close to the people's mythical system of thinking, also have more mythical properties, but «Escape from Death» motive in «Oh, life!» novel appeared from the real life. That is, above mentioned motive appeared in a historical date which were known to people.

«Also our nation has been escaping from this death dragon for many centuries (this should be understood as Korkyt always remembered the death, but not he escaped from the death-publisher)» (Ejelgi jane handyq dauir adebietindegi «Mangilik el» ulttyq ideasy: 2016: 150). One of the dragons from which Kazakh escaped was Russian dragon who had colonized for three centuries. The Kazakh people are still afraid of Russification and Chinaizationprocess. It is known from works in different types of discourses that in 1916, in the national liberation struggle and the 1931-1932 starvation, the only direction from the Russian death for the Kazakh nation was China. This situation was taken as an artistic component to the above mentioned novel. *«…Escape to China is escape from the Death. To my point of view, there is no other way for Kazakh»* (Nurjekeev, 2015: 28); *«If we do not move to China, there will be no peace»* (Nurjekeev, 2015: 29); *«It is Kazakh escaping from Russian, – guessed Shayi»* (Nurjekeev, 2015: 30).Thus the author justifies one fragment of the 1916 revolution which contains historical layers of «Eternal nation» concept as the artistic content.

In the novel the following words describe historical determinations to the Kazakh nation who living in own land suffered from Russian government and were forced to move to China. *«Most of them stayed a few days to live. Neitherthe Chinese or the Russians do not regret. The people suffer worse than a stray dog. They have no owner, no country or land. There is no one taking care. They also cannot fly to heaven and cannot drive into the ground. No one needs them»* (Nurjekeev, 2015: 47). Thus the people lived without demand. Especially, women suffered from the violence of Russians and Kalmyks. *«Defenseless people had no other way, except to endure»* (Nurjekeev, 2015: 47).

The author draws historical facts based conclusion about Kazakhs who suffered from various political pressure, escaped to China, were expelled from their land as «It is doomsday to Alban»; *«The real end of the world happens now»* (Nurjekeev, 2015: 47); *«Death without demand»* (Nurjekeev, 2015: 53). In the first part «Before» («Deyin»), the clash between Kazakhs and Russians were described in the most of its parts. There were excellent sole-individual artistic conclusions according to honor, revenge categories where two Russians who were innocently punishing and guiltlessly killing Kazakh auls (villages) in the novel. *«Is honor just to die resisting? Or do the trick wisely? That Russian who*

killed Kazakh, is still managing. Who possesses power will possess shackles. Can chained obstinate one escape from the shackles if he moves sharply? He would escape, if his force overtakes the force of one who shackled» (Nurjekeev, 2015: 64) This kind of philosophical, artistic and aesthetic notions appeared from deeply researching the meaning of honor and revenge categories. *«Will that time happen, who knows?»* (Nurjekeev, 2015: 64) saying this retreats and hopes for a bright future. He not only assumes but also offers personal author's opinions and assumptions. *«The only thing that we can do is resistance, rather than die and fall. Because «there is safety in numbers». There is not another hope except increasing»* (Nurjekeev, 2015: 64). He suggests this type of «key» ways to the creative future in the first part of his work.

The author determines general situation of Kazakh people in the First half of the XX century when they faced to moral, material, demographic consumption as «future of each Kazakh seemed to be killed on the Russian's hands» (Nurjekeev, 2015:72).

Researchers believe that you need to consider a certain concept from the artwork from its title. «Conceptsphere includes composition title which creates a concept through its meaning» (Lihachev, 1997: 156). The title «Oh, life!» of the novel was brought from some lines of folk song which were included as intertext to the novel text. Important historical dates like the national liberation struggle 1916, the first starvation in that year, the 1931-1933 starvation, 1937-1938 repression, 1941-1945 the second World War, 1986 December revolution, 1991 ruining of the Russian Federation, achieving independence of Kazakhstan Republic were taken as a plot net. In the mentioned historical periods the Kazakh people faced more to humanitarian and material waste, and also human consumption thanother nations as Uzbek, Kyrgyz, Turkman, Azerbaijan. As an example the author of the novel B. Nurzhekeev in his interview gave information of two thirds of people died in starvation years (Nurzhekeuly, http://ult.kz/post/beksultan-nurzhekeuly-oydan-tarikh-zhasau-kylmys). Besides, historians defined that more Kazakh people perished in those historical revolutions and violence years. However any danger could destroy Kazakh's hope of being free nation and independent country.

A person who reads the composition will get historical archive document and grace based information about two starvations in Kazakh history. In 1916 certain part of the Kazakh people died starving and some Kazakh moved to China who were victims of royal power. After few years, during Provisional Government returned Kazakhs came across the second starvation after fifteen-sixteen years. In the «Nod» part the author wrote: *«The government protecting Kazakhs from the destruction of that year* (1916 – publisher) *consumed the people* (1931-1932 – publisher)» (Nurjekeev, 2015: 129). The writer concluded the Kazakh land which faced to two starvation periods as: *«Nobody counted the number of died Kazakh people in the 16th, 32nd years. Destruction in the 16th year consumed only Albans, but starvation in the 32nd year destroyed all Kazakh people»* (Nurjekeev, 2015: 129). In this part the creator made the important structures of «Eternal nation» concept as: *«Even surviving after two destructions Kazakh people have fortune. They have a future»* (Nurjekeev, 2015: 129). That is, the author's intention is to hope stable future of the nation. We conclude dangerous and difficult events which were the base of the novel plot will fulfill informative, historical, cognitive, artistic directions of «Eternal nation» concept. The title of the work denotes the author's internal repentance and regret.

The model of «Eternal nation is a nation with strong knowledge and unity». In the novel the author's beliefs according to «unity» concept increase the content direction of «Eternal nation» concept. In the context of the work description of terms like unity and commonwealth, friendship that gave support to the people on the way to fight back the enemies, save the foundation of the people in the form of national values came to the fore. *«In fighting with a strong enemy, the commonwealth will be necessary as the courage. If someone destroy the unity of the nation and betrays the people, do not spare him, neither descendant»* (Nurjekeev, 2015: 14); «We are strong uniting together» (Nurjekeev, 2015: 21).

One of the reverse factors not allowing achieve the goal of being an «Eternal nation» is clearly visible from the dialogue between the heroes of Kitapbek and Kapez. *«... If a Kazakh doesn't give up his strife, then he will never become a country. One about the other gossips, they envy each other. If one gets ahead the other, then he will harm him with cunning. If he asks, «Why did you do that?», he harbors anger on him. I think this is also a kind of war. Is it possible to progress in a country where there is no unity?* (Nurjekeev, 2015: 110). Undoubtedly, in evolutionary development, a nation will develop only based on its unity, solidarity and knowledge. The author compares disagreement, disunity, scattered habitat for war. «You say that there is no life without unity. The war you are talking about is an endless war. You and we are soldiers of this war.

The war cannot be canceled. In the end, it is a war of nationality and unity. So, brother, you and we will win this war, and we need to fight with the hope that, if we do not win, our generation will win. Thinking differently is betrayal. This is caring for the future of the people. With the growth of education, the unity of the people becomes stronger. That is why this war is a long war» (Nurjekeev, 2015: 110); *«To become a country, we need to get an education first. If there are many educated people, we will rule our country. The king's government recognized us uneducated because it was easy to govern a darker country, as it was done. But an educated person only believes that he was convinced»* (Nurjekeev, 2015: 113). The end of this «war» can be seen in the author's intention that people will bring peace, unity, harmony to a better future. The writer illustrates this war with the triumph of generations, hoping for happiness in the future.

Also, the idea of the figures of Alash «Protect yourself, Kazakh!» (Based on the ideological form of H. Abzhanov) was the basis of the artistic reality of the novel. In 1917, A. Bukeikhanov advised the Kazakh people to unite, protect and focus on one goal. «Before the house is a hurricane, behind the house is the enemy! Son of Alash, 200 years after the great disaster «Aktaban shubyryndy, Alkakol sulama» you have been overtaken by difficult days! Elders, younger brothers, stop strife; unite, proceed to the common cause! Take care of protecting all of Alash!» (Abjanov, 2014: 88) said A. Bukeikhanov. «If in 1916 the Kazakh people would agree to give the army, then about four million people would not be exterminated» said other historians along with the author of the novel.

The principles of Alash's intelligentsia at the beginning of the 20th century were reflected in the views of one of the heroes of the novel, Irakimbai. «Well, we say that we will not give our children. But what if the government destroys the civilian population with its army?» (Nurjekeev, 2015: 14).

The positions of the figures of Alash can be considered on the basis of the external evaluative, analytical views of the character Tileuli on the opinions of Iraqymbay. «*...Iraqymbay's fears are also logical: if we say that we don't even send one of the guys to the army, then an angry Russian can destroy everyone. Who knows if he is looking for a reason for this?*» (Nurjekeev, 2015: 14). In the following lines, the artistic concept «Eternal nation» is recognized in the field of the concepts of «unity», «mind». *«You're right, this is a very good reason for the Russians. They will say, «You have rebelled against the Tsar», and they will destroy everyone one by one»* (Aubakir); *«At the bottom of the mind there is no warrior»; «... Do not show your anger to the strong, but your mind. Anger attracts anger, strong always defends its own»; «The mind attracts the mind, the mind of the weak will force even the strong to reckon with it»* (Salibay's Simtig) (Nurjekeev, 2015: 14). At this moment, one can understand the artistic scheme of the words of Alikhan Bukeykhan, who are called upon to defend themselves, to be wary of the mind, and not to immediately oppose the government. However, the historical heroic deeds and names of the Kazakh heroes, such as Zhamenke, Uzak, Sauryk, were not based on transformation, but on the basis of the prototype. The brave heroes not believing in the force of mind, believed in their power and rebelled against the Russian kingdom.

The work illustrates the essence of art, content, historical and cognitive meaning of the categories «knowledge», «unity», «state», embodied in the author's aesthetic and philosophical thoughts. *«The fault of the Kazakh is in his weakness, incompetence and not having strength to resist to strong people. Think yourself, who will protect the Kazakh who has no king, nor army? The Russians who has the army, the king came and colonized an unprotected land. The nation which had the government conquered the nation that could not build the government. We did not join one another, and disobeyed one another and found obeying to other brothers as humiliation. Finally, we were feed to strangers. This is the result of a long, long-term strife, not a day or a year one. In necessary unification we did not unite, did not support each other, and now we are suffering from this*» (Nurjekeev, 2015: 72-73). In the Old Orkhon-Yenisei inscriptions, Tonyyk khan of the Turkic tribes and Bilge khan, Kul-Tegin, and all the Turkic generations have left the command of unity and solidarity to create «Eternal nation». The content of the testimony of the commandment, which was embodied in the stone, was updated as a personal-author's opinion in the novel «Oh, life!». The author's approach in the above textual narration was summarized by the views of the hero Kapez.

The concept of «Russian». The artistic structures designed to illustrate and describe the Russian ethnonym in the context of the novel give an opportunity to describe the concept of «Eternal nation». In the context of the concept of «we» and «other» in the sense of Russian, it is necessary to differentiate the notions «the Russian people» and «the Russian power». Figurative interpretations that give a positive evaluation of the Russian nomination are devoted to Sophia's human and talent sides and portrait paintings depicting the Russian girl.

«*Absolutely, everyone wants to see a Russian girl who sings... Until one sees what he heard with his ears, he will not believe that. Can Russian girl sing well while keeping the rhythm, pitch and changing the music according to the meaning of the words. Maybe it's a Kazakh girl who looks like a Russian girl, who knows*?» (Nurjekeev, 2015: 4). «Then it was a simple Russian girl with *blond hair, of medium height*, wearing a pleated yoke below the white silk dress with a red velvet jacket in top»; «I have always opposed injustice. It doesn't matter whether it is Russian or Kazakh. Of course, I will not shoot at my nationality, but I will not spare my help from Kazakh. I grew up living on its land», said the girl» (Nurjekeev, 2015: 22).

Axiological aspects such as loyalty, truth, justice, compassion, brotherhood of Sofia (to Kazakh-publisher) who grew up among the Kazakhs, mastered the Kazakh language and national art were determined during the aesthetic analyzing.

The following passage from the novel is a negative connotation to the Russian rule. «If the Russians want good things to Kazakhs, what do the Kazakhs have against the Russians? And if the Russians have the right idea, why would they take and kill Tazabek who had crossed into China? All this is unknowable (Shayi – publisher), But it's a mystery that he wants to know» (Nurjekeev, 2015: 6). Even though the author has asked the reader, he also writes the reasons for the emergence of the national liberation rebellion in the whole context of the novel, making the author's decision. In personal artistic specifics concerning the Russian ethnonym, the author separates the concept of singularity and plurality. In the following lines, the aggression of numerous Russians rather than small quantity of Russians is evident on the basis of archival data, in addition to historical-geographical life experiences that dominate chauvinistic views. *«That Russian is one Russian. That Russian is one who possesses humanity. After a while, the Russian wants to be our brother. Tomorrow he will be two, three, a hundred, gradually will be equal to you or more than you, and each of them will not be fair as that Russian, among them there will be rapist who uses theviolence. One Russian is a brother, five Russians are a village, you will struggle with one hundred Russians, will obey to thousand Russians» – does the Kazakh understand these words now?»* (the opinion of Tazabek's grandfather, has the same name as Tazabek in the work – publisher)» (Nurjekeev, 2015: 15-16). «Finally, Tazabek's speculation came true, as he said: «Ehe period of «*struggling with one hundred Russians, obeying to thousand ones»* happened» (Nurjekeev, 2015: 16). The author's conclusion is given including the views of character Tileuli about the Russian.

Positive and negative self-esteeming views about the Russian ethnonym in the entire composition-story plot of the product are evidenced by the series of episodes around the character Kobzev. Particularly in the historical period chosen by artistic chronotop, the Russians, who have been living in the Kazakh land, their crimes against the Kazakh people, Nazi views, on the contrary, their relationships withhumanity are composed of the elements of Kobzev and Sergeychuk, and Sergejuk's two brothers.

The concept of «Kazakh». In the novel «Oh, life!», «Eternal nation» is a Kazakh concept, and we refer to artistic structures of the «Kazakh» ethnonym as the frames of the concept of «Eternal national». Positive and negative connotative values of Kazakh in the author's artistic perception are structured in the following ways.

«... And a boaster; and a generous man who gives the only his horse to someone he likes; proud who does not want to show his fear; a capricious and stubborn person who insists on even his words are wrong; jealous when somebody gets him ahead; a naïve man who does not know that his agreement to anything will be a problem to himself; likes to give presents and does not mind receiving gifts; anyway, this is the Kazakh who seems that only he possesses all bad and good things all of the world» (Nurjekeev, 2015: 13). The attitude of the hero Tileuli to his midst, nationality is thus exposed on the basis of Shayi's inner thoughts.

The recipient of his perceived identity is a hero Tileuli of national consciousness that he has accumulated in his soul. *«When he (Tileuli – publisher)praises, the Kazakh is as famous as the peak of the mountain; if he does not like the Kazakh who is in desperation. It is remarkable that what his father says is a reality for Shayi»* (Nurjekeev, 2015: 13). These lines are based on the internal monologue of Shayi.

The concept of «Kazakh», as a unit of cognitive activity, was also recognized in the negative sense. *«... The Kazakhs have a loathsome habit: he is close to rascality instead of honesty, because honesty is straightforward and hard, and rascality is charming. The thing which we usually tell, but ignore is that – stupidity: to believe in the evil spoken of, not the truth that is right. Believes to the rascality which does not need any knowledge, and do not believe in the thing which requires education. After that he continues using his stupidity which is habitual and understandable for him»* (Nurjekeev, 2015: 15); *«... The Kazakh is a mystery nation, sometimes it is like*

enemy, but sometimes the most generous sibling» (Nurjekeev, 2015: 99). This artistic characteristic of the author can be understood as a perverted behavior in the nature of human beings, not in a particular nation. However, the author of the work is directly attributed to the negative attitude of the Kazakh, which he has seen and understood, since he himself is a prominent representative of the people.

In the author's interviews with this novel, he argues that archival data is embodied in the same context as no artificial phenomenon (Nurjekeuly, http://ult.kz/post/beksultan-nurzhekeuly-oydan-tarikh-zhasau-kylmys). For example, actions that take place with the protagonist in the novel, Von Berg, are based on real archive data. Villagers from the chain of events, which are based on storyline, will be killed by innocent, innocent victims of the tragedy, organized by heroes named Von Berg and Kravchenko. The author wrote documentary materials as an intertext in which Kazakhs, including innocent children and women, did not object to the Russian troops and who could not resist. «*Outraged people who were killed only because they were Kazakh*»; «*It is clear that the aim is to destroy the Kazakh land»* (Nurjekeev, 2015: 27). At this stage of history, the Kazakh people are depicted as being «ordered» to be deported from the living space that they are without protection, without weapons, without inquiries.

In the text of the novel, the events of 1916 were closely connected with the anthroponyms of historical precedent. The Russian tsarist government began to eradicate the aim of «Eternal nation» of the Kazakh people – valiant heroes who opposed the tsar's decree during the national liberation uprising of 1916 are noted with great respect. The novel contains associative layers of the concept, which we analyzed in the replicas of the heroes on the basis of prototypes such as Uzak, Zhamenke, Sauryk, Tazabek in history. *«The king's intention was broken. Now we are not those who teach him and he is not the one who listens to our advice. If we did not have a king, who spared us, then there would be no conquered Albans. In short, it is time to be brave and strong»* (Zhamenke); *«The king did not keep his word. When we first met him he said: we will not select soldiers among the Kazakhs, but we will collect a tax of one rouble twenty kopecks from each house»… We also do not respect the king, who did not fulfill his promise»* (Uzak); *«We have no land to retreat. If we give, child will die. If we do not give, old man will die. Let the old man die instead of a child! We do not give him children, its end!»* (Zhamenke); *«Instead of sitting and waiting for death, let's die in battle … But let's remind the White King who owns the land and water»* (Nurjekeev, 2015: 14).

As can be seen from extracts from the novel, the concept of «Eternal nation» was summarized through the anti-government situation of unprotected Alban heroes. From a fragment of the event to the fact that for centuries the Kazakh people suffered from thousands of violent conflicts, we clearly see a coded pattern that did not weaken the purpose of the eternal nation, but rather occupied a special place in the collective consciousness. The use of the Alban tribe in the discourse of the novel can be the frame structure of the concept of «Eternal nation». It is known that the conceptual frame consists of the nearest semes to the concept. And the frame model of the concept «Eternal nation» is the Kazakh element, the Alban tribe is one of the largest historical tribes making up the Kazakh people.

In the context of the Kazakhs' participation in the front, the reader clearly clarifies these issues: When the Kazakh people protested against the «June» decree of the tsarist government of 1916, they participated in the Second World War of 1941-1945 with other peoples. It symbolizes the unity of the united nations with the fate of the USSR, and receiving the nation the belief of «our homeland is common».

Results and discussion

Having researched conceptually the artistic discourse of the novel «Oh, life!» the artistic structures of «Kazakh», «Russian», «knowledge», «unity» field concepts forming «Eternal nation» artistic concept were defined. Also from the text passages different types of artistic structures which fulfill aesthetic layers of «Eternal nation» artistic concept were found.

The writer's artistic decision and authoring intention can be shown as following: excessive increasing of the other nations in Kazakh territory; exacerbation of aggressive and chauvinistic views from other nation members and the existence of ethnic inequality; ruining of values as «knowledge», «unity», «honor», «continue the generation» and others and existing another problems confused the Kazakh nation in developing direction, cause fear for the future. It weakened the goal of being an independent country.

On the contrary, to be strong and creative nation the following factors should be taken into account: not to weaken the continuation of generation; to believe not in power, but in knowledge; to preserve the integrity of the land, to protect the independence, not to deplete state foundations such as language,

religion; To strengthen values of various type categories such as literary-artistic, cultural-cognitive, aesthetic-philosophical and other, to rely on them, and factors which protect other nation from the material, moral degradation and dissolution. National identifiers which were the base to the artistic thoughts, that are criteria directed to form «Eternal nation» concept play important role in any period of time.

Conclusion

The article is concluded as together with the field concepts such as «Kazakh», «Russian», «knowledge», «unity» the artistic structures and plot-episodic series describing «escape from the death» motive were used as the representation of «Eternal nation» concept. Moreover, in the context of the text, we imagine that the imaginative views, conclusions and opinions of the Kazakh people, who experienced various historical difficulties in the twentieth century, created important unique cognitive layers of the artistic concept «Eternal Country». A few basic and macro-micro concepts that will help understand the concept with which we deal in the text of the novel «Oh, life!» can be analyzed.

Литература

1 Тарасова И.А. Художественный концепт: диалог лингвистики и литературовдения // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2010. – №4 (2). – С. 742-745.

2 Ежелгі және хандық дәуір әдебиетіндегі «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 172 б.

3 Рысберген Қ.Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.

4 Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы: Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2011. – 312 б.

5 Нұржекеев Б. Әй, дүние-ай! // Жұлдыз. – 2015. – No 6. – Б. 3-75.

6 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. – Москва, 1997. – Б. 147-165.

7 Нұржекеұлы Б. Ойдан тарих жасау – қылмыс // http://ult.kz/post/beksultan-nurzhekeuly-oydan-tarikh-zhasau-kylmys. 14.03.2016

8 Нұржекеев Б. Әй, дүние-ай! // Жұлдыз. – 2015. – No 7. – Б. 72-140.

9 Әбжанов Х. Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. – Алматы: Елтаным, 2014. – 328 б.

References

1 Abjanov H. (2014). Qazaqstan: ulttyq tarih, idea, metodologia [Kazakhstan: national history, idea, methodology]. Almaty: Eltanym, 328 p. (in Kazakh)

2 Ejelgi jane handyq dauir adebietindegi «Mangilik el» ulttyq ideasy. (2016). [Idea of «Mangilik yel («Eternal nation»)» in literature in the ancient and khanate period] Almaty: Qazaq Universiteti, 172 p. (in Kazakh)

3 Lihachev D.S. (1997). Konceptosfera russkogo yazyka // Russkaya slovestnost: ot teorii slovesnosti k structure teksta [Russian conceptual sphere]. M.: 147-165 p. (in Russian)

4 Nurjekeuly B. (2015). Ai, dunie-ai! [Oh, life!] Juldyz. No 6. P. 3-75. (in Kazakh)

5 Nurjekeuly B. (2016). Oidan tarih jasau – qylmys [Creating a story is a crime] // http://ult.kz/post/beksultan-nurzhekeuly-oydan-tarikh-zhasau-kylmys. 14.03.2016 (in Kazakh)

6 Nurjekeuly B. (2015). Ai, dunie-ai! [Oh, life!] // Juldyz. No 7. P. 72-140. (in Kazakh)

7 Nurdauletova B.I. (2011). Kognitivtik lingvistika [Cognitive linguistics]. Almaty: Qazaqstan Respublikasy jogary oqu oryndarynyn qauymdastygy, 312 p. (in Kazakh)

8 Rysbergen Q.Q. (2011). Ulttyq onomastikanyn lingvokognitivtik negizderi [Linguocognitive basis of national onomastics]. Almaty: Daik-Press, 328 p. (in Kazakh)

9 Tarasova I.A. (2010). Hudojestvennyi kontsept: dialog lingvistiki i literaturovedeniya [Artistic concept: dialogue of linguistics and literary criticism] Vestnik Nijegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo. No 4 (2). P. 742-745. (in Russian)

IRSTI 17.07.41

Dzhalamova Zh.,

Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhanna-dz@mail.ru

THE PROBLEM OF CORRELATION BETWEEN AUTHOR AND MAIN CHARACTER IN THE PROSE OF M.M. PRISHVIN

The article shows the relationship between the real person and the image of the author in a creation of literature. Especially, it reveals importantly autobiographical literature, where the author and protagonist as close as possible to one another, but in most cases are not identical. While analyzing the poem, it occurs the problem of genre specification and ratio of the author and the hero of «Black Arab». The poem constructed on the autobiographical basis, it has two narrative plans – the plan of the present (at this level the narrator acts) and the past (where the narrative is reconstructed on author's own «I»). It indistinctly seen the split of the subject. On the one hand, it may imply a certain detachment from the author himself from the present and the past. On the other hand, the autobiographical creation assumes the coincidence of the author and the hero. The author endowed his hero with his own biography, destiny and character. Thus, it was analyzed that the author did not copy the mirror reflection of his personality. It seems that he grasped his biography and did not copy the reality directly, but creatively transforms it. Moreover, in this paper it identifies the most important dominant of the author's consciousness: monologics, «right-evaluative point of view» (by B. Corman), passeism and phenomenological nature of the narrative.

Key words: image of the author, the autobiographical hero, the subject and the object images, monologics, right-evaluative point of view, passeism, phenomenological nature of the narrative.

Джаламова Ж.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhanna-dz@mail.ru

М.М. Пришвин прозасындағы автор мен кейіпкердің арақатынас мәселесі

Мақалада әдеби шығармадағы автор образы мен шынайы тұлғаның арақатынасы мәселесі қарастырылады. Осы мәселе, әсіресе, автобиографиялық әдебиетте айқын аңғарылады, онда автор мен қаһарман бір-біріне тым жақын, бірақ көп жағдайда бірдей емес. Жанрлық қасиеттері мәселелері және автор мен қаһарман арақатынасы М.М. Пришвиннің «Черный араб» поэмасын талдау барысында айқындалады. Поэма автобиографиялық негізде құрылған, шығармада екі баяндау жоспары бар, олар – осы шақтың жоспары (бұл деңгейде баяндаушы, мәтін авторы сөйлейді) және өткен шақ та (авторлық жады арқылы өңделген өзіндік «мен»). Осылайша, шығармада субъекттің екіге бөлінгендігін көрсетеді. Бір жағынан, бұл автордың өткен шақтағы өзінен алшақтауын анық көрсетеді. Екінші жағынан, көбінде автобиографиялық шығарма автор мен қаһарманның сәйкес келуін қарастырады. Автор өз қаһарманын өзінің өмірбаянымен, тағдырымен, мінезімен толықтырған. Талдау барысында анықталғандай, автор автобиографиялық қаһарманды суреттеуде өзін айна-қатесіз қайталамайды, керісінше, өз өмірбаянын ой таразысына салып, шындықты сол күйінде көшірмей, шеберлікпен өңдейді. Сонымен қатар, авторлық танымның маңызды доминанттары анықталды: монологтық, «тура бағалау тұрғысындағы көзқарас» (Корман Б. бойынша), пассеистілік, баяндаудың феноменологиялық табиғаты.

Түйін сөздер: автор образы, автобиографиялық қаһарман, бейнелеудің субъектісі мен объектісі, монологтылық, тура бағалау тұрғысындағы көзқарас, пассеистілік, баяндаудың феноменологиялық табиғаты.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Джаламова Ж.Б.,
ст. преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhanna-dz@mail.ru

Проблема соотношения автора и героя в прозе М.М. Пришвина

В статье рассматривается вопрос о соотношении реальной личности и образа автора в литературном произведении. Особенно актуально это проявляется в автобиографической литературе, где автор и герой максимально приближены друг другу, но в большинстве случаев не идентичны. Проблема жанровой специфики и соотношения автора и героя обнаруживается при анализе поэмы М.М. Пришвина «Черный араб». Поэма построена на автобиографической основе, в ней есть два повествовательных плана – план настоящего (на этом уровне действует повествователь, автор текста) и прошлого (реконструируемый авторской памятью собственного «я»). Таким образом, происходит как бы раздвоение субъекта. С одной стороны, это предполагает некую отстраненность автора от себя в прошлом. С другой стороны, автобиографическое произведение предполагает совпадение автора и героя. Автор наделяет героя своей биографией, судьбой, характером. При анализе было выявлено, что в автобиографическом герое автор не отражает зеркально, а скорее осмысляет свою биографию, не копирует реальность прямо, а творчески преображает ее. Кроме того, были выявлены важнейшие доминанты авторского сознания: монологичность, «прямо-оценочная точка зрения» (по Б. Корману), пассеистичность, феноменологическая природа повествования.

Ключевые слова: образ автора, автобиографический герой, субъект и объект изображения, монологичность, прямо-оценочная точка зрения, пассеистичность, феноменологическая природа повествования.

Introductory notes

The term «author» (lat. «auctor» – a subject of an action, an organizer, a founder, a teacher, and in particular, a creator of a work) has several meanings in the field of an art criticism. Firstly, it is a creator of art work as a real person with certain destiny, biography and identity. Secondly, it is an image of an author, localized in text, it mean image a writer, painter, sculptor or director gave himself. And, at last, but not least, it is an art creator present in his creation as whole, immanent to work. An author (in this meaning) in certain The author (in this meaning) in certain way submits and elucidates a reality (life and its occurrences), comprehends and estimates it, proving himself as the subject of art activity. Author's subjectivity builds up a work, and moreover, it creates its artistic integrity. It is an integral, universal, most important side of an art (along with aesthetic and cognitive principles). The «spirit of authorship » is not simply present, but dominates over any forms of art activity whether a work has its personal creator, in case of collective work or when the author is named or his name is concealed (Haliziev,2008:54).

Discussion

Correlation between «biographic» identity of author-creator and author's image was a topical question throughout XX century. There were various points of view both allowing combination of these concepts (especially within the frame of the biographic approach) and vigorously denying it. Decrease of interest paid to the author and, respectively, an estrangement from biographic interpretation of his image was outlined in works of formalists. Thus, B.M. Eikhenbaum, with a thrust at the school of literary criticism, strictly divided concepts of the «biographic» person and an image of the author. It originates from the statement, that «no single phrase of a work could be itself a simple «reflection» of the author's personal feelings, but is always a construction and game, we cannot and we have no right to see in a fragment something another, except the certain artistic approach. For science it is wrong to identify any separate judgement with a psychological content of the author's soul. In this sense, a soul of the artist as the person experiencing different moods always remains and should remain outside of his work. The artistic work is always something made, designed, created – not only subtle, but also simulated, there is no place for reflection of soul empirics» (Eykhenbaum,1969: 321). Correlation between author-protagonist categories is a core question in M. Bakhtin and L. Ginzburg's discussions. In Bakhtin's opinion, the protagonist never coincides with the author-creator, «otherwise the artistic work couldn't be created» (Bahtin, 1986: 80). The scientist writes, that «the theoretical agreement of the

author and the protagonist is out of the question. Of course, there are few cases of concurrence between the author and the protagonist when the writer puts own ideas in the character's mouth, but according to Bakhtin, it is aesthetically unproductive. In those cases, when protagonist is autobiographical it can «take control of the author»: the author looks at the world with the eyes of the protagonist; protagonist for the author is a valuable foothold. But also what can happen is «the author takes control of the protagonist, brings within some finishing points (Bahtin, 1986: 93). And sometimes the protagonist appears as self-sufficient, «self-satisfied» and is separated from the author, moreover – he is «his own author» (Bahtin, 1986: 101). Bakhtin asserts, that more similarity of the author with the protagonist – less work is artistic, as only actions of another person can be aptly intelligent. Being within, it is impossible to create the complete, objective picture of the actions in theoretical agreement of the author and the protagonist». The principle of «being outside» should not be broken, the author should take a boundary position in relation to work created. If he will cross this border – aesthetic stability of the world created by him will be destroyed. «The author cannot and should not be defined as a person» (Bahtin, 1986: 263), he is only «a set of creative principles », directing and defining aesthetic activity of the reader.

In «On lyrics» (1964), L. Ginzburg writes about different forms of presence of the author in the text. In prose more often the author is hidden, means he doesn't coincide with the story-teller, his assessments, «his attitude the reader perceives continuously, but in different form» (Ginzburg, 1997: 9). In lyrical prose or the poetic epos, the figure of the author is revealed, and in lyrics the author acts not only as the subject, but also as an object of the image. At the same time the author's consciousness may be hidden under various masks, characters, codifying «the lyrical person so that it can appear through» (Ginzburg, 1997: 10). The most indicative cases in the Russian literature where through the poetic text with the perfect evidence appears the author's identity are the lyrics of Lermontov, Blok and Mayakovski. And the image of the lyrical protagonist can be based on the actual facts of the biography of the poet.

Method

In modern literary criticism the matter of correlation between the author and the protagonist continues to be studied. This question takes a part in the research made by N. Nikolina, «Poetics of Russian autobiographical prose». Speaking about the maximal congeniality of the author and the protagonist as a prominent feature of autobiographical works, she pays attention to the linguostylistic aspect of the given question. Nikolina emphasizes, that «an image of the story teller … it is not simple one of the speech masks of the author, but also his direct self-expression as the certain language person possessing the specific biography» (Nikolina, 2002: 112). The analysis of the author's image is connected to the analysis of speech. Self-objectifying in the text, the subject is biased to subject matter of the image and inclined to its idealization. It is coordinated with L. Ginzburg's thesis, that the author of «memoir and autobiographical works is always some kind of the positive protagonist» (Ginzburg, 1971: 210). The storyteller, by interpreting own self, acts both as the subject and as object of the description. In our opinion, adequate understanding of structure and internal principles of an artistic work is impossible without the reference to a problem of an image of the author. It is especially important in the autobiographical literature where the author and the protagonist are at the closest to each other, but in the majority of cases are not identical. Proper understanding of the author position concerning the protagonist helps to come closer to the true sense of the text.

The problem between genre specification and correlation between the author and the protagonist sharply arises at the analysis of a poem of M. Prishvin «the Black arab» (Prishvin,1982). Every genre form both of an artistic and documentary works is based on a thematic content, style and composite construction. The core of an autobiographical genres – formation of concept of the person about itself, dynamics of its progress. Research of an image of the author in the literature is one of priority problems. According to N. Nikolina, «subject matter of the image in autobiographical prose eventually becomes not the past itself, but the «past» » in accordance with development of an inner world of the author» (Nikolina, 2002: 10). The center of autobiographical work is the author's «I» and his attitude to the world. Structure of an image of the author maybe various. According to a genre specification in texts with the predominating documentary beginning there are two narrative plans – the plan of the present (level of the storyteller, the author of the text) and the past (an «I» image reconstructed by author's own memory). Thus, there is a split of the subject. On the one hand, it may imply a certain detachment from the author himself from the present and the past. On the other hand, the autobiographical creation assumes the coincidence of the author

and the protagonist. The author is omniscient, informed about all described events. He is subjective, approves fairness of assessments stated; his target is a confession, authenticity of everything narrated.

The author endows protagonist with his biography, destiny, personality. Nevertheless, these two figures are not always identical, though many structural features of work create coincidence visibility, including first-person narrative, external similarity, coincidence of their names. But rather will be said that in autobiographical protagonist the author does not reflect, and rather comprehends his biography, does not directly copy the reality directly, but creatively transforms it. This statement is to full extent applicable to the poem «the Black Arab».

The subject matter of the poem is a travel across Kazakhstan. In this wonderful story the protagonist has appeared as the enigmatic black arab somewhere in steppes going from Mecca, while the rumor about his movement is carried on many kilometers around. There is a two-scheduled structure of a narration in this poem: the basic subject line which reflects time of travel, interrupted by inserts addressing to mythological and bible plots of a youth. The opposition on which the ideological plan is based, – harmony in two understandings and replacement of one understanding by another – is connected with spiritual evolution of the protagonist. Instead of the traditional for autobiographical genres narrative form, which is first-person narrative, the author chooses the form of a narrative from the third party, detaching himself from the image. Nevertheless, we can approve, that in this case protagonist expresses author's consciousness. Their vital and philosophical positions coincide. During the analysis of the work the major dominants of author's consciousness have been revealed.

Monologics, which means an orientation of a narration on a private world of the author-protagonist, on reconstruction of movement of its self-consciousness. The narration in the novel is full of an auto reflection that is usual for any autobiographical genre. Recreating his own biography, the writer compares and overestimates the facts of the life, spiritual evolution of the protagonist is traced. The author and the protagonist here are almost identical, are in one valuable system of coordinates, their ethical positions coincide.

«Right-evaluative point of view» (by B. Korman) (Korman, 1992). The attitude of the story-teller to described events is biased. The subject of consciousness states direct judgements and assessments. The text is exaggeratedly emotional, which gives a sense of participation of the author in described events. The poem is characterized by the deep analysis of philosophical relations between the man and the nature, not only concerning knowledge of the protagonist, but also a definition of the attitude of the author towards the phenomenal world.

Passeism. The past acts as the self-valuable category, more valuable than the present. There are images of many real people the writer was in relationship with. But the material of life providing a base for narration, is anyhow advanced and transformed by the author in connection with his principles. Some of the facts are intentionally shaded. It explains unwillingness of the writer to open the certain pages of the biography, which it seen differently with time passing.

The motive of wanderings is in line with the motive of memoirs, where archetypical return to origins is detected. Memory allows the person not to feel buried within the limits of his existence. The most vivid example – a situation with the protagonist who is named «the Black Arab» in the poem. The story-teller more and more tends to mystification, almost clownery, but actually behind this name the writer is hidden.

Conclusion

The phenomenological nature of a narration. A subject and an object of narration are the one, and a life in work appears as a fragmentary stream of occurrences and conditions. Characters do not aspire to re-create the reality; they obey their destiny, moving with the stream of life. Due to it the poem becomes more lyrical. Later Prishvin has characterized the work this way: «It is clearly poetic thing, it can serve the brightest transformation of a sketch into a poem as a self-willed pressure of a poetic material». (Varlamov, 2003: 131). Echoes of the childhood, love experience, memoirs on days of imprisonment are accompanied by the reference to the Bible images of Abraham, Eve, the Promised Land. This form veneers narration with visibility of objectivity, relevancy, brings to the forefront author's words. This approach allows to keep a distance among the author and image of himself, allows him to be released from subjectivity and include represented events into the objective world of history, endowing a narration with super personal character.

So, existence of different sights at a problem of a correlation of the author and the protagonist shows possible variety of interpretations of relationships between these two categories. The multidimensional analysis of a literary work allows to define a degree of distance of the author from the

protagonist, which is especially important in discussion on work with the predominating autobiographical origin. Here borders between an artistic and documentary reality are often blurred. According to the reasons concerning M. Prishvin's poem «the Black arab» mentioned above, the conclusion is that it is possible to consider the given work such where the author «reincarnates» in to the protagonist. He acts in the text not as the observer, but as the acting and experiencing subject.

Литература

Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Художественная литература, 2008. – 398 с.

Эйхенбаум Б.М. Как сделана «Шинель» Гоголя? // Эйхенбаум Б.М. О прозе. – Л.: Художественная литература, 1969. – 504 с.

Бахтин М.М. Автор и герой в эстетической деятельности. // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Искусство, 1986. – 412 с.

Гинзбург Л.Я. О лирике. – М.: Интрада, 1997. – 354 с.

Николина Н.А. Поэтика русской автобиографической прозы. – М.: Флинта, 2002. – 425 с.

Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Л.: Советский писатель, 1971. – 450 с.

Пришвин М.М. Собрание сочинений в восьми томах. – М.: Художественная литература, 1982, т. 1. – 830 с.

Корман Б.О. Избранные труды по теории и истории литературы. – Ижевск: ИжГУ, 1992. – 236 с.

Варламов А. Пришвин. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 848 с.

References

Bahtin M. M. (1986) Avtor i Geroi v esteticheskoy deyatel'nosti. [Author and hero in aesthetic activity]. // Bahtin M. M. Literaturno- kriticheskie stat'i. M.: Iskusstvo, 412 p. (In Russian)

Eykhenbaum B.M. (1969) Kak sdelana «Shinel» Gogolya? [How Gogol's «Shinel» is made]. // Eykhenbaum B.M. O proze. L.:Hudozhestvennaya literatura, 504 p. (In Russian)

Ginzburg L.Ya. (1997) O lirike. [About lyrics]. M.: Intrada, 354 p. (In Russian)

Ginzburg L.Ya. (1971) O psyhologycheskoi proze. About psychological prose]. L.: Sovetskii pisatel', 450 p. (In Russian)

Haliziev V.E. (2008) Teoriya Literatury. [Literary theory]. M.: Vysshaya shkola, 398 p. (In Russian)

8. Korman B.O. (1992) Izbrannie trudy po teorii i istorii literatury. [Selected works on the theory of literature]. Izhevsk, 236 p. (In Russian).

Nikolina N.A. (2002) Poetika russkoi avtobiographicheskoi prozy. [Poetics of Russian autobiographical prose]. M.: Flinta, 425 p. (In Russian)

8. Prishvin M.M. (1982) Sobranie sochinenii. [Collected works]. v 8 t, t. 1, M.: Hudozhestvennaya literatura, 830 p. (In Russian)

Varlamov A. (2003) Prishvin. [Prishvin]. M.: Molodaya gvardya, 848p. (In Russian).

ҒТАМР 17.07.41

Ісімақова А.С.,

М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері, профессор, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ismakova.aigul@gmail.com

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ КОД: ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЙДЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Мақалада профессор Ж. Дәдебайдың «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» және «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар» атты әдебиеттанулық зерттеулерінде, автордың пікірі бойынша, белгілі әдеби жәдігерлер тұңғыш рет әдеби-теориялық талдауға түскен. Әдебиеттанушы Ж. Дәдебай бұл зерттеулерге канондық әдеби мәтіндерді құрылымдық талдау жасаған. Осының негізінде бұл мәтіндер тұңғыш рет текстологиялық талдауға негіз болған: мәтіндегі автор мен авторлық ұстаным, бас кейіпкерлермен қатар мәтіндердің көркемдік және тарихи негіздері айқындалған.

Түйін сөздер: әдебиеттану, текстология, тарихи ескерткіштер, құрылымдық талдау.

Ismakova A.S.,

Doctor of Science, Professor, Senior scientific researcher
of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: ismakova.aigul@gmail.com

National code in contemporary literary criticism: in studies of Zhangara Dadebay

In the article as examples of classic literature reviewed scientific research: Professor J. Dadebaev's «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» and «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар», which is in the opinion of the author of the first theoretical analyses of famous monuments of the Kazakh literature. Literary critic Zh. Dadebaev for the first time carried out a structural analysis of the known canonical texts. At the same time, the texts themselves are subjected to a detailed textual analysis, representing the presence of both the author's and the author's positions, and the main characters, as well as the artistic and historical basis of the literary heritage.

Key words: literary studies, textology, historical monuments, structural analyse.

Исмакова А.С.,

д. ф. н. профессор, главный научный сотрудник
Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: ismakova.aigul@gmail.com

Национальный код в современном литературоведении в исследованиях Жангара Дадебая

В статье в качестве образцов классического литературоведения рассмотрены научные исследования профессора Ж. Дадебаева «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» и «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар», являющиеся, на взгляд автора, первыми теоретическими анализами известных памятников казахской литературы. Литературовед Ж. Дадебаев впервые осуществил структуральный анализ известных канонических текстов. При этом сами тексты подвергнуты подробному текстологическому анализу, представляющему наличие как автора, авторской позиции и главных героев, так и художественную и историческую основу литературного наследия.

Ключевые слова: литературоведение, текстология, исторические памятники, структурный анализ.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

Тәуелсіз кездегі қазақ әдебиеттануының жаңаша қалыптасуына бұрын тиым салынған А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, Б. Кенжебаев, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов зерттеулерін жалғастырған Н. Келімбетов, А. Қыраубаева, Ә. Дербісәлі, М. Жолдасбеков, Ж. Дәдебайдың әдебиеттанулық еңбектері қазіргі ғылыми айналымға тікелей әсер етті.

Классикалық әдебиеттанудың өкілі Жаңғара Дәдебайдың басты тақырыбы – А. Байтұрсынұлы айтқандай, сөздің асыл болу шарттарын ұстана отырып, асыл сөздегі ел тарихы мен ұлттық код тұрақтылығын пән сөздері арқылы айқындау. Орта ғасырлардан басталған әдеби жәдігердің тұңғыш теориялық талдауы (Орхон-Енисей жазбаларының) Жаңғара Дәдебайдың Тоныкөк пен осы тас жазбасындағы мәтіннің қазақ сөз өнеріне тікелей қатысы бар деген тұжырымы тәуелсіз кезде орнықты. Ж. Дәдебайдың «Тарих-и-Рашидидің әдеби-эстетикалық мәні» атты зерттеуінде аталған әдеби жәдігердің бүгінгі қазақ тіліндегі әдеби-эстетикалық парадигмалардың бастауы екені дәлелденді. Тәуелсіздік кездің әдебиеттануы ежелгі әдебиет мәселесіне жаңа тұрғыдан қарады. Бұрын ауыз әдебиеті, тарих саласының зерттеулері болып саналған әдеби жәдігерлер алғаш рет кәсіби әдеби-теориялық зерттеулерге нысан болды. Осы ретте М.Х. Дулатидің «Тарихи Рашидиі» ұлттық код тұрғысынан әдеби мәтін яғни көркем туынды екенін тұңғыш рет дәлелдеп берген ғалым Жанғара Дәдебай болды.

Әдеби талдау

Ж. Дәдебайдың «Мұхаммед Хайдар Дулатидің әдеби-эстетикалық көзқарастары (1499-1500-1551)» атты зерттеуінде «Тарих-и Рашиди» дилогиясы тұңғыш рет әдебиеттанулық талдауға түскен. Бұл зерттеудің негізгі ойлары келесі: «Қазақ тарихи прозасының әуелгі үлгісі қатарына жататын Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты дилогиясы – тарихи-филологиялық, әдеби-эстетикалық, көркемдік сипаттары тең түсіп жатқан, жанрлық табиғаты да, зерттеу, суреттеу пәні де күрделі туынды. Онда автордың тарихи, әлеуметтік, философиялық, әдеби-эстетикалық көзқарастары, шығармашылық тұрғысынан тиянақталған. Сондықтан да XVI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүріп, еңбек еткен автордың әдебиет, сөз өнері туралы ойлары мен толғаныстарын, көзқарастары мен пікірлерін қазіргі заман талаптары мен сұраныстарына сай тарихи тұрғыда таразылаудың мәдени-әлеуметтік маңызы зор. Солардың ішінде автордың алдағы уақытта жазылмақ шығарманың тақырыбы мен қаламгер тұлғасы айналасындағы пікірлері тарихи құндылығымен ерекшеленеді. Шығармашылық еңбекке ден қойған тұлға үшін, М.Х. Дулатидің пайымдауынша, төрт шарттың орны бөлек. Оның бірі – жазуға мүмкіншіліктің болуы. Екіншісі – білімнің жеткіліктілігі. Үшінші – жазуға қажеттілік. Төртінші – білімге, білуге құштарлық (Dadebayev, 2001: 188).

Кезінде мемлекет басшысы қандай адамдық, саяси және этикалық тәрбие алуға міндеттелгені туралы зерттеуші осы ретте нақты мағлұматтарға сүйенген.

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет таныт-қышындағы» қазақ әдебиеті неге асыл сөз дегеніне қатысты нақты тұжырымды зерттеуші Ж. Дәдебай М.Х. Дулатидің өзіне дейінгі әдеби мұра мен тарихи мұраны айғақтаған пікірімен дәлелдей түседі: «М.Х. Дулати жылнамашы жазушылардың шығармашылық дәстүрі аясында қалыптасқан өмір құбылыстарын жинақтау тұрғысын барынша қолдап, өзі де қолдана отырып, жаңа, тек қана өз эстетикалық нысанасына сай шешім жасайды. Бұлай дегенде, ғұламаның жазылар шығармасына қажетті өмір құбылыстарын саралау және даралау тұрғысындағы биік эстетикалық мұратты ерекше атап көрсеткен дұрыс. Автор өмір құбылыстары туралы мәліметтердің, деректердің көздері алуан түрлі болатынын сипаттай отырып, олардың басты-басты деген мынадай бірнеше нысанын атайды: а) жылнама шығармалар; ә) аңыздар; б) өзгелердің өзге біреулерден естіген әңгімелері; в) өзгелердің өз көргендері туралы айтқан әңгімелері; г) автордың өзі естіген әңгімелер; д) автордың өзі көрген окиғалар, т.б. Осы аталған дерек таптарын автор әдеп өлшемдері тұрғысынан тағы бірнеше топқа бөледі: а) өсер өркенге жеткізуге, айтуға, жазуға лайықты оқиғалар; ә) өсер өркенге жеткізуге, жазуға лайықсыз оқиғалар. Айтуға, жазуға лайықсыз құбылыстар қатарына автор біреу туралы өз көзімен көрмеген, ақиқаттығына көзі жетпеген парықсыз оқиғалар жайындағы әңгімелерді жатқызады. Ақиқаттылығына көзі жетпеген анайы, жауыздық сипатта әңгімеленген оқиғаларды белгілі бір тарихи тұлғаға танудың адамгершілікке жатпайтынын айту да М.Х. Дулатидің әдеби танымының тереңдігін, әдеби-эстетикалық көзқарасының

тиянақтылығын танытады. Сонымен қатар автор белгілі тарихи тұлға өмірде жасаған, бірақ шектен асқан зұлымдық істерді сипаттаудан да тартынады. Өзі көрген, өзінің көз алдында өткен мұндай жауыздық істерді қағаз бетінде жаңғыртып сақтауға, болашаққа ұсынуға автордың ақыл-ойы батылдық ете алмайды. Мұншалық қатыгездік пен жауыздықты не көрмеген, не білмеген оқырманның көңілінде күдік ұялап, автордың суреттеп отырған жайына сенімсіздік туу мүмкіндігі жайлы айтқан ойларында да М.Х. Дулати биік әдеби-эстетикалық талғам мен талап иесі екендігін көрсетеді. Мұндай жағдайда автор артық сөз, артық суреттеуге де бармауды, сөйте тұра үн-түнсіз де қалмауды шындықты шынайы суреттеудің басты кепілі деп біледі (Dadebay, 2001: 130-131).

Асыл сөз адамның жан қажеттілігінен туатыны ежелгі әдеби жәдігерде осылай орын алған. Зерттеуші әдеби жәдігерді тарихи, эстетикалық және этикалық тұрғыда қарастырған. Ғалым Ж. Дәдебаев мемлекеттік және ұлттық кодтың қандай шарттардан тұратынын осы әдеби жәдігер арқылы да анықтап береді. Асыл сөздің о бастан тек әдептілік пен ғибраттылықты басты мақсат ететіні осылай айғақталған.

Әдеби жәдігердегі тарихи, мәдени оқиғалардың қамтылуы, оның негізгі теориялық танымы қалай іске асқан? Осы ретте қазіргі әдебиеттанулық тұрғысынан нақты теориялық талдау берілген (Halizev, 1999): «Тарих-и Рашиди» дилогиясында суреттелініп отырған өмір құбылыстарының куәгері, тарихи оқиғаларға қатысушы әрі оларды өз атынан, өзінің қоғамдық азаматтық, жазушылық тұрғысынан баяндаушы автордың өзі. Ол өзі көзімен көрген, ортасында болған немесе басқа бір дерек көзінен алған, көзкөргендердің айтуынан естіген өмір құбылыстарының тобын, әсіресе, тарихи тұлғалардың басынан өткен оқиғаларды өзгертпей, бұрмаламай, қоспасыз суреттеумен бірге, өзінің көзқарасын, тиісті құбылыстарға қатынасын, олар туралы пікірі мен бағасын да тікелей немесе жанама түрде, кейде нәзік ишарамен білдіріп отырады. Бұл тұрғыдан алғанда, шығарма авторы баяндаушы, әңгімелеуші, жазушы ғана емес, шығарманың композициялық тұтастығын ұстап тұрған басты образ дәрежесіне дейін көтерілген көркем бейне, жан-жақты дараланған және терең ашылған ірі характер. «Тарих-и Рашидиде» автордың дүниетанымы, көзқарасы адамгершілік азаматтық тұрғысы мен рухани әлемі, ойлауы мен сезіну сипаттары осы характер арқылы танылады (Dadebay, 2001: 13).

Көркем мәтіндегі белгілі тарихи тұлға қалай сомдалған? Осыған байланысты М.Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде бірнеше тарихи тұлғалардың көркем бейнесі жасалғаны, оның ішінде ерекше назар аударатын қайраткерлердің бірі – Алаша хан екені анықталған. Автор Алаша хан өмірі тарихи контекст аясында бейнеленгенін атап өтіп, өзіне дейінгі әдеби жәдігерлердегі бұл бейненің суреттелуін есте сақтап отырады (Kristeva, 2000: 427-457).

Шығарманың дискурсы, құрылымы, оқиғалар тіркемі, композициясы туралы нақты пән сөздері арқылы теориялық талдау берілген: «Белгілі бір оқиғаны баяндап отырып, басқа бір оқиғаны тарихи зерттеудің құрылым-жүйесі үшін бөгде мәнер, ал тарихи көркем шығарма композициясы үшін оның поэтикалық болмыс-бітімінің ерекшелігін бейнелейтін басты көркемдік тәсіл. Әдебиет теориясында белгілі оқиға желісін баяндауды кілт тоқтатып, басқа бір оқиғаны сипаттау баяулату деп аталады. Бұл көркем әдебиетте, тіпті қазақ халқының ауыз әдебиетінің үлгілерінде де мол пайдаланылатын поэтикалық баяндау тәсілі болып табылады. М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» шығармасының бірінші кітабында да, екінші кітабында да баяулатуды өз өнерінің басты поэтикалық тәсілі дәрежесіне дейін көтеріп қолданады. Екінші жағынан, автор баяулатуды түйдектеу тәсілімен де тығыз сабақтастырып отырады. Бұл тәсілдің мәні бір мезгілде, бір мекенде болған оқиғалар тобын басқа мезгіл, басқа мекенде өткен оқиғалар тобымен тұтастыра, қабаттастыра баяндауда (Bart, 1989).

Әдеби жәдігердегі күні бүгін қолданып келе жатқан мақалға қатысты келесі тұжырым берілген: «Дарияның жағасынан құдық қазбайды» деген даналық сөзді қазақ халқы күні бүгінге дейін қолданады. Онда терең мағына, үлкен ғибрат жатыр. Ой терең ғана емес, бейнелі, астарлы. Сондықтан да оны бір емес, әртүрлі жағдайға, ахуалға байланысты қолдануға болады. М.Х. Дулати «Тарих-и Рашиди» диалогиясының бірінші кітабында қазіргі қазақ әдеби тілінің қорындағы осы қанатты сөзді белгілі жағдайға орай мейлінше сәтті, орайлы пайдаланған. Екі түрлі құбылыстың бір-біріне қатысын, сонымен қатар бір-бірінен айырмашылығын бейнелі, образды түрде жеткізу үшін, автор мұндай сөздерге басты бейнелеу және суреттеу құралы ретінде сүйенеді» (Dadebay, 2001: 19).

Әдеби жәдігердің көркемдік, тарихи-эстетикалық мәні неде? Дилогия қандай мақсатпен жазылған? Асыл сөз – әдебиеттің негізгі міндеті туралы былай делінген: «Тарих-и Рашиди» құрылымында тарихи өмір шындықтары, мемлекет тарихы, мемлекетті басқару, мемлекет қайраткерінің саяси, азаматтық келбеті, өнер мен білім, әдебиет пен мәдениет, философия, дін, заң, жаратылыстану және басқа ғылым салалары бойынша мол мағлұматтар, бағалы деректер бар. «Тарих-и Рашидидің» тарихи дерек көзі болуы оның тарихи-танымдық әдеби еңбек, көркем шығарма ретіндегі табиғатына қайшы келмейді, тарихи-танымдық әдеби еңбек әрі көркем шығарма болуы оның тарихи дерек көзі ретіндегі құндылығына көлеңке түсірмейді. Мұның өзі «Тарих-и Рашидидің» әдеби еңбек әрі көркем шығарма ретіндегі жанрлық табиғатынан туып жатқан ерекшеліктер қатарына жатады» (Dadebay, 2001: 20).

Қазіргі әдебиеттанудағы мазмұнды форма, сөйлеу жүйесі, көркем дискурс сияқты парадигмалар әдебиетші Жанғара Дәдебаевтың «Көне түркі әдеби ескерткіштерінің көркемдік жүйесіндегі жанр түзуші факторлар» (Dadebay, 2008:) атты зерттеуінде көне түркі мұрасын қарастыру арқылы нақтылана түскенімен құнды. Осы ретте әдебиетші мәтіннің жанрлық ерекшелігіне мән берілген: «бұл жерде шығармашылық еңбектің бастапқы жанрлық ерекшеліктері көрініс тапқаны байқалады. Могиланның басындағы құлпытастағы жазу туралы да, «Күлтегін», «Тоныкөк» әдеби ескерткіштері туралы да осыны айту дұрыс. Аталған әдеби ескерткіш авторларының өмір шындықтарын, тарихи оқиғаларды жинақтау, суреттеу даралығы, образ жасау, мінез даралау, сөйтіп жанр түзу шеберлігі шығармашылық ойлау мен шығармашылық еңбектің кемел деңгейін танытады. Бұл орайда «Тоныкөк» (VIII ғ.) ескерткіші, ондағы Білге Тоныкөк бейнесі талданған: «Күлтегін» жазуының авторы Иоллық тегін (1) болса, «Тоныкөк» жазуының авторы – Білге Тоныкөктің өзі».

Әдебиетші Білге қағанға қатысты мәтіннің құрылымы мен дискурсын айқындай келе мемлекет қайраткеріне тән қасиеттер алға тартылған: «Түркі халқының, түркі мемлекеттігінің тарихында ақылы дариядай шалқыған мемлекеттік кеңесші Білге Тоныкөктің атқарған қызметі, еліне сіңірген еңбегі өте зор, өлшеусіз маңызды. Мемлекет қайраткерінің даралығы даналығында, кемеңгерлігінде тұрады. Ал сол даналық пен кемеңгерліктің қасиетін байсалдылық пен сабырлылық ашады. Бойында байсалдылық пен сабырлылық жоқ кісіден даналық немесе кемеңгерлік табу қиын. Даналық пен кемеңгерлік байсалдылықпен, сабырлылықпен ұштасқанда ғана кісі мемлекеттік кеңесші, мемлекеттік қайраткер дәрежесіне көтеріле алады. Тоныкөк, өзі толғап айтқан сөзіне, тарихтың танытуына қарағанда, осындай дара тұлғалы дана қайраткерлердің қатарына жатады. Мұның үстіне ол – байсалдылығы мен сабырлылығын қайтпас қайсар қаһармандықпен, қаһармандығын мейірман пейілмен үйлестірген, ел тарихында өте сирек ұшырасатын ұлы тұлға. Оның бар ғұмыры елінің тәуелсіздігін алу мен сақтау жолындағы сұрапыл соғыста, саяси тайталаста өтті».

Мемлекет басшысы ретінде Тоныкөк қандай істің басында болғаны нақты мәтіннің келесі талдауымен тұжырымдалған: «Тоныкөктің сөзі мен ойында терең мән жатыр. Ханын тастап, басқа ханға бағынудың Тәңірдің қаһарын шақырғандай оңбаған іс екені туралы ойды түркі халқының санасына сіңіруді, халықтың осындай оймен, осындай қағидамен өмір сүруін көздеген ақылгөй жанның осылай демеске шарасы жоқ еді. Екінші жағынан, Тоныкөк өз сөзін, өз даналық ойын Тәңір ісімен сабақтастырып, бірде арнай сөйлеп, бірде толғай сөйлеп, ханын тастап кетіп жүрген аумалы-төкпелі халықтың ойы мен ісін тұрақтандыруды мақсат тұтады. Ханның сөзіне тоқтамаған босқын жұртты Құдайдың сөзімен қорқытып, біріктіруге күш салады». Бұл жерде Тоныкөктің мемлекеттік деңгейде ойлау көрегендігі, ел билеудегі саясаткерлігі, елді ұйымдастырып біріктіру ісіндегі ойы мен сөзінің бір жерден шығуы үлгі ретінде айғақталған.

Әдеби жәдігердегі ұлттық код пен мәтіннің мәңгілік тарихи құндылығы неде? Өткен тарихтан қазіргіге саяси сабақ болар мысалдардың мәні неде? Әдеби мәтіннен нені аңғаруға болады? Ол туралы былай делінген: «Тоныкөк өмірде болған осындай шындық оқиғаларды әдеби туындының құрылым жүйесіне белгілі бір көркемдік талаптар жүйесіне орай енгізеді де, сюжет желісін дамытып, композициялық тұрғыда маңызды шешім жасайды».

Қазақ сөз өнеріндегі асыл сөз – өсиет сөз екенін әдебиетші Ж. Дәдебаев былай деп айқындап береді. Қазақ сөз өнерінің ел тарихымен байланысы осылай анықтала түседі: «Тоныкөктің бұл сөзінде ханның пікіріне қарсылық емес, терең ақыл бар. Дана кеңесші жау елдің ішкі бірлігін, соғыс ісіне қабілетін, әскерге қажетті азық-түлік қорының мөлшерін – бәрін біліп, есепке алып отыр. Жаудың артықшылығына қарсы қояр өз жағының

жетістіктерін де көңілден таса қалдырмайды, олқылықтарын, осал жерін де жасырмайды. Білге хан мемлекеттік кеңесшісінің сөзін мақұлдауға мәжбүр болады. Хан тағына жаңадан отырған Білге ханның ойы он саққа жүгіріп, белсенді іске ұмтылады» (Dadebayev, 2008: 279).

Әдебиетші әдеби мұрадағы асыл сөз – дала саясаты мен ел билеу және бір дінді ұстанудың басты амалы екенін мәтінге жүгіне отырып, дәлелдей түседі: «Дана қарт туған халқының амандығы мен азаттығы үшін баянды жолды дәл танып, дұрыс бағалайды. Білге хан Тонықөктің ақыл-кеңесінің дұрыстығын мойындап, ордасын қамал-қалаға айналдыру туралы ойынан қайтады. Хан мұнымен тоқтап қалмай, елін бір сенімге, дінге иландыру үшін Будда дініне арнайы кеніш салдыруға ниет қылады. Тонықөк ханның бұл ісін де қолдамайды. Ол өз ойын ханға былай жеткізеді: «Будда мен Лаоцзы ілімі кісіні жауынгер және күшті етпейді, адам сүйгіш, нәзік сезімді және әлсіз етіп шығарады» (Dadebayev, 2008: 279). Осы ретте әдебиеттанушы Ж.Дәдебаев әдебиет асыл сөздің басты мақсаты – елдің отаншылдығын сақтап, оны қорғауға міндеттеу деп санайды.

Түркі мемлекетіндегі асыл сөздің қоғамдағы орны, ел саясаты мен даулы пікірлерге тоқтау бола алатын күш-қуаты осылай айқындалған. Әдебиетші тас жазуларын талдауға салып осындай тұжырымға келген асыл сөз өзі үшін емес, ел тағдырын қорғау үшін қажет екенін баса айтқан: «Империяның басқа елдермен қарым-қатынасы, турфандықтардың шығу тегі туралы ханның білімі Тонықөктің ғибратынан, білігінен басталып жатқаны да дау тудырмаса керек. Сонымен бірге ханның сөйлеу жүйесінде де Тонықөктің ділі мен тілінің үлгісі барында сөз жоқ».

Жанғара Дәдебайға дейінгі шығыстанушылар тек мазмұнын ғана баяндайтын бұл тас жазулардың тұңғыш рет осындай әдеби-теориялық тұрғыда талдануы тәуелсіз кездегі қазақ әдебиеттануына қосылған нақты үлес.

Әдебиеттанушы Жанғара Дәдебайдың «Өмір шындығы және көркемдік шешім» (Dadebay, 1991) «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» (Dadebay, 1996), «Жазушы еңбегі» (Dadebayev, 2003) атты зерттеулері тәуелсіздік тұрғысынан қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін танытқан, қазақ әдебиетінің теориялық деңгейін ғылыми тұрғыда анықтап берген классикалық зерттеулер болып табылады.

«Өмір шындығы және көркемдік шешім» (Dadebay, 1991) атты монография қазақ романындағы өткен дәуір болмысының суреттелуі теориялық тұрғыда зерттелген. Осыған орай көркем туындының құрылымындағы тарихи, этнографиялық, эстетикалық, фольклорлық, әдеби мәтіндердің танымдық, тәрбиелік функциясына ерекше назар аударылған. Қаламгердің тақырып пен өмір құбылыстарын таңдап алуы, оны талғам арқылы орнықтыруы ерекше қарастырылған. Аталған теориялық тұжырымдар «Көркем шығарма және оның тарихи негізі», «Көркем шығарма және оның этнографиялық негізі», «Көркем шығарма және оның фольклорлық негізі», «Көркем шығарма және оның әдеби негізі» атты тарауларда нақты пән сөздерге жүгінген теориялық талдаулар арқылы айқындалған. Осының негізінде әлеуметтік-рухани өзгерістерге өткен мен бүгінгінің байланыстарының мән-мағынасы ашылған.

Ғалымның «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері» атты еңбегінде шешендік өнер табиғаты зерттеліп, оны жасаушылардың өкілдері қатары анықталып, еңбектері туралы нақты әдеби мұрағаттық тарихи деректер келтірілген. Қазақ шешендік өнері қашан пайда болды? Осы ретте Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің өнегелі өмірі мен дәстүрі ғылыми сараптау арқылы жүйелі түрде дәлелденген. Билер дәуірінің көрнекті өкілі Б. Әлменұлының әдеби мұрасы арнайы тұңғыш рет ғылыми талдауға түскен. Осының нәтижесінде Бөлтіріктің шешендік сөздерінің көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері, ақыл-билік үлгілері, ділмәр сөздер арқылы өрнектелген рухани ойлардың көркемсөзбен тізілген жүйесі анықталып, әдеби мұра теориялық талдауға ұласқан. Бұл еңбек Б.Әлменұлының мұрасымен қатар шешендік дәстүрдің теориясының негіздемесі болып табылады. «Жазушы еңбегі» атты монографиясында Ж.Дәдебай творчестволық-шығармашылық лабораторияның теориялық мәселелерін көтеріп, соларға қатысты нақты талдаулар арқылы анықтама жасаған. Таланттың даралық табиғаты, қаламгерлік мұрат пен оның басты кезеңдері, шығармашылық процесс, өмір шындығы мен көркемдік шешім арақатынастары арнайы қарастырылған.

Қорытынды

Түйіндей айтқанда, Ж. Дәдебаевтың әдеби жәдігер мен асыл сөздегі ұлттық код, көркемдік қиял, тарихи шындық, халық әдебиеті мен мәдениеті, әдеби мұра, көркем мәтін, категориялары бірімен бірі тығыз қатынаста екені

айқындалған. Сондықтан ғалым зерттеулерінде өмір шындығы мен көркем мәтіндегі сюжеттің тіркеміне ерекше мән берілген. Бұл мәселелер оның соңғы зерттеулерінде әдеби шығарманың тарихи негіздері, қазіргі қазақ романдарының мазмұндық жүйесі арқылы да талданған.

Әдебиеттанушы ғалым, ҚР Жоғары мектеп Ұлттық ғылым академиясының, ҚР Білім академиясының, Халықаралық Жоғары мектеп ғылым академиясының, Халықаралық Ш.Айтматов академиясының академигі, ұлағатты ұстаз Жаңғара Дәдебаевтың жоғарыда қарастырылған зерттеулері мен Абайды XXI ғасырда әлемге танытудағы жетекшілік істері тәуелсіз кездегі классикалық әдебиеттануға қосылған нақты үлес болып табылатыны аян.

Әдебиеттер

Дәдебай Ж. Жазушы еңбегі және көркемдік қиялы // М.Х. Дулати. Конференция материалы. – Алматы, КазГУ: 2001. – Б. 12-16.

Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 1999. – 400 с.

Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман (1967) // Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. – Москва: Лабиринт, 2000. – 536 с.

Барт Р. Избранные труды: Семиотика: Поэтика. фр./Сост., общ. ред. Г.К. Косикова. – Москва: Прогресс, 1989. – 616 с.

Дәдебаев Ж. Ғұлама // Кітапта Дәдебаев Ж. Таңдамалы шығармалары. Екі томдық. 1 том. –Алматы: Өнер, 2008, – 352 б.

Дәдебай Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы, 1991.

Дәдебай Ж. Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері. – Алматы, 1996.

Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 340 б.

References

Bart R. (1989) Izbrannie trudi: Semiotika: Poetika. [Selected work: Semiotics: Poetics]. frensh / Sost., obsh. red., G.K. Kosikova. Moskva: Progress, 616 p. (In Russian)

Dadebai Zh. (2001) Zhazushi engbegi zhaene korkemdik qiali [Writer's work and artistic imagination]. M.Dulati. Conferencya materiali. Almaty, KazGU. Pp. 12-16. (In Kazakh)

Dadebaev Zh. (2008) Gulama [Genius], Kitapta Dadebaev Zh. Tangdamali shigarmalari. Eki tomdik. 1 tom. Almaty: Oner , pp. 47-61. (In Kazakh)

Dadebai Zh. (1991) Omir shindigi zhaene korkemdik sheshim. [The Reality of Life and Artistic Solution] Almaty. (In Kazakh)

Dadebai Zh. (1996) Boltyrik Almenuli zhaene Qazaq sheshendik oneri [Boltyrik Almenuli and the Kazakh Oratory Art]. Almaty. (In Kazakh)

Dadebaev Zh. (2003) Zhazushi engbegi [Writer's work]. Almaty, Qazaq Universiteti, 340 p. (In Kazakh)

Halizev V.E. (1999) Teorya literaturi [Theory of Literature]. Moskva: Visshaya shcola, 400 s. (In Russian)

Kristeva Y. (2000) Bahtin, Slovo, Dialog, Roman [Bakhtin, Word, Dialogue, Novel] (1967) Frantsuzskaya semiotica. Ot strukturalisma k poststrukturalismu [French semiotics. From structuralism to poststructuralism]. Moskva: Labirint, 536 p. (In Russian)

IRSTI 17.07

Kabdeshova K.A.[1], Harris O.[2],

[1]doctoral student of M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
al-Farabi Kazakh National University, Kazakshtan, Almaty, e-mail: kuralay.kabdeshova@gmail.com
[2]PhD, lecturer of Manchester Metropolitan University, UK,
England, Manchester, e-mail: oliharris801@hotmail.com

E. KANDEKOV'S LEGEND «SHAYAN BATYR»: A HISTORIC AND EPIC TRADITION

The article discusses the story «Shayan Batyr» of the Semirechensk poet Esdaulet Kandekov. The legend «Shayan Batyr», belonging to the author's oral poetry, did not attract the attention of prominent literary critics. Shayan Batyr, who was Suranci's companion, participated in the wars against the Kokand, Russian military. The material for the study was the manuscripts of the legend «Shayan Batyr». In addition, this legend is compared with the epics «Alpamys», «Koblandy Batyr» and is considered a continuation of the epic tradition. The analyzed image of the hero and the event in the article can be considered as prerequisites for further in-depth study of literary critics and historians.

Key words: E. Kandekov, Shayan batyr, a historicity, an epic tradition, author's historical legend.

Қабдешова Қ.А.[1], Харрис О.[2],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының 2-курс докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: kuralay.kabdeshova@gmail.com
[2]Манчестер Метрополитан университеті, PhD,
Ұлыбритания, Манчестер, e-mail: oliharris801@hotmail.com

Е. Қандековтің «Шаян батыр» жыры: тарихилық және эпикалық дәстүр

Мақалада жетісулық ақын Есдәулет Қандековтің «Шаян батыр» жыры қарастырылады. Авторлық ауыз әдебиетіне жататын «Шаян батыр» жыры бұрын-сонды әдебиеттанушы ғалымдардың назарына көп іліге қоймаған. Сұраншы батырдың жанында жорық жолдасы болған Шаян батыр қоқан, орыстарға қарсы жорықтарға қатысқан. Зерттеудің жаңалығы мақаладағы жыр оқиғаларының тарихпен байланыстылығы боп табылады. «Шаян батыр» жырының қолжазба нұсқасы зерттеу материалы ретінде қарастырылды. Сонымен қатар мақалада бұл жыр «Алпамыс», «Қобыланды батыр» жырларымен салыстырылып, эпикалық дәстүрдің жалғасы ретінде танылады. Мақалада талданатын батыр образы, жырдағы іс-әрекеттер мен оқиғалар әдебиетшілер мен тарихшылардың болашақта тереңірек зерттеуіне алғышарт деп санауға болады.

Түйін сөздер: Е. Қандеков, Шаян батыр, тарихилық, эпикалық дәстүр, авторлық тарихи жыр.

Кабдешова К.А.[1], Харрис О.[2],

[1]докторант 2 курса Института литературы и исскуства им. М.О. Ауэзова,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: kuralay.kabdeshova@gmail.com
[2]PhD, лектор Университета Манчестер Метрополитан,
Великобритания, г. Манчестер, e-mail: oliharris801@hotmail.com

Сказание Е. Кандекова «Шаян батыр»: историчность и эпическая традиция

В статье рассматривается сказание «Шаян батыр» семиреченского поэта Есдаулета Кандекова. Сказание «Шаян Батыр», принадлежащее устной поэзии автора, не привлекло внимания выдающихся литературоведов. Шаян Батыр, который был попутчиком Суранчи, участвовал в

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

войнах против кокандских, русских войск. Материалом для исследования послужили рукописи сказания «Шаян батыр». Кроме того, данное сказание сравнивается с эпосами «Алпамыс», «Кобланды Батыр» и считается продолжением эпической традиции. Анализируемый образ героя и события в статье можно считать предпосылками для дальнейшего глубокого изучения литературоведов и историков.

Ключевые слова: Е. Кандеков, Шаян батыр, историчность, эпическая традиция, авторское историческое сказание.

Introduction

The Kazakh historic poems describing the wars with enemies and the fight the injustice not only give us information on Kazakh history, but also they glorify the unity between the three Zhuz (tribes) of Altai and Atyrau, the brave warriors who withstood the outward enemy of the Kazakh people. Resilience of the people who fought the enemy, the injustice, its freedom, and love for the Motherland are among the main ideas of historical poems. The patriotic pathos characteristic of historical poems is also reflected in world poetry: Kyrgyz «Manas», Indian «Mahabharata», Greek «Iliad» and «Odyssey», Armenian «David Sassounski», and Mongolian «Gheser» etc.

Folk poet of Zhetysu Kandedov Edaulet's «Shayan batyr» is a model of traditional historical poems. He describes the heroism of Shayan batyr, who had leaded the warriors in Kazakh wars with Kalmyks, Sart, Cossacks and Russians. According to the author, the hero is the descendant of the Uly Zhuz Baba tribe (Great tribe).

Esdaulet Kandekov was born in 1887 in Akterek village, Zhambyl district of Almaty region. In 1916 he was a poet of the national liberation movement headed by Ali Nurgozhauly in Zhetysu. Many of his poems and eposes such as «1916», «In the mountains» were made here. The gendarmes of the Tsar violently repressed the uprising and severely punished those who were got caught. Esdaulet was exiled for 20 years.

He created the «The poor, your time has come» (1928) and other poems and songs supported by the Soviet era. During the Great Patriotic War, by joining his teacher Zhambyl poet, he wrote his works such as «For Victory», «Soldiers», «We give warm wlothes», «Men Are not Forgotten» and «Today» and called the people for victory. He created poems and songs like «Zhetygen batyr», «Kurengbai batyr», «Shayan batyr», «Zhazylbek who has dual stars», and participated in a song competition with poets like U. Karibayev, K. Azerbaev, Zh. Zhantbosbetov, K. Japarbaev, A. Zhurgenbaev, R. Mazkozhaev. His works were published in local press, collections and as a personal book were published in 1964. After the death of the poet in 1971, his collection of poems, songs, and eposes titled «Racer's hoof» (1982) was published in the «Zhazushy» publishing house (Encyclopedic reference, 2005: 315). One of the most valuable heritages of E. Kandekov, written in line with the historic events in the XIX century in the Zhetysu region, is «Shayan Batyr».

Experiment

The poem «Shayan Batyr» has never been printed. The text of the poem is stored in the Rare Manuscripts Fund of the «Gylym Ordasy» (Center of Science) Library. The original 22 pages describe the fight of the Shayan against the Cossacks and Russians. These pages were restored and text replenishment was done. As the Shayan batyr has a great deal of fighting with the Cossacks and Russians, it seems that the author did not want it to be published under the influence of political ideology. The volume of the poem is 1967 lines. It is made of 7-8 syllable rhymes. The prose is mixed in the poem. Such statements are appropriate in the context of information and communication.

Like in other heroic eposes, in the «Shayan Batyr» poem the spiritual life of the Kazakh people, its crave for freedom, independence and aspirations are evident. In the poem the main enemies of the Kazakh people are Kalmyks, Uzbeks, and Russians sharing the borders. The whole epoch contains the life of Kazakh people in the troubled times of the 19th century. During his lifetime Shayan batyr fights all enemies of our land. At the beginning, the author gives the following information: «Shayan batyr is a descendant of the Uly Zhuz Baba tribe. He was a man in history. He lived in Zhetysu. Born in 1824, killed in one of the 1861 war» (Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

The summary of the poem is as follows:

At the age of ten, he was riding a camel and cut the head of Kalmyk with an axe. In order to prevent the Kalmyk people to take revenge on the country Baba Kara was forced to hide in the Black Cave.

At the age of sixteen, he heard that his relative Sat batyr was killed by the Kyrgyz.

«Hey, there, I have anger,
I am sixteen,
My brother Sat has died,
I am on the race.
Uman killed the Sat batyr,
He brought trouble to the country,
If you, my people, approve of that,
I'm craving for his blood.
If I do not take the revenge,
Why am I born a hero?

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

Shayan batyr goes to the Kyrgyz land to take revenge. In that battle he defeated the Kyrgyz Uman batyr and became famous for his heroism. In the days to come, he kills the dragon that threatened his people and becomes a respected hero.

He beat with calm and patience,
The arrow he shot hit the target,
And the dragon fell down there.
A lot of people were on the road,
Everyone was crying

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

The hero has the desire to get revenge on the Kalmyks. In order to achieve that dream, he goes to the Kalmyk land with a hundred warriors. The Kalmyk khan Balazhan comes to Zhetysu with two thousand troops to take the Kazakh lands Karakystak, Kastek, Akterek, and others. Shayan defeats the army of Balazhan, wins and returns to his country with a trophy.

Having lost before one hundred Kazakhs,
The Kalmyks ran away.
Shayan Batyr took the aim,
Knock down the Balajan khan.
After knocking down he cuts his head,
And achieved his aim.
Beating the Kalmyks
He makes good.
As the Kalmyks lose courage
They pass through the water.
In a hurry,
They drown in the water

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

Shayan batyr takes the horse from Balazhan khan. One day, Bukhar's noblemen came to take the money from the Kazakhs and began to push the people. Shayan batyr sets fire and frightens those noblemen. Thanks to Shayan Batyr, the country lives a wealthy life. Shayan batyr heads to fight the Russians who want to capture the Almaty. After he has rebutted the enemy he returns home and rests. At that time the Cossaks and the Russians attack the Kyrgyz. The Kyrgyz batyr Sabyr sends a message to Shayan asking for help. Shayan says goodbye to his people and goes to the Kyrgyz land. In the war with the Cossacks and Russians, Shayan gets wounded. He gets back home, tells goodbye to his people and dies.

The hero Shayan was gone to never come back,
There was nobody who did not cry over him.
All the people were sad and grieved.
The people buried the hero
Shayan went for a last trip.
Now the Shayan's tomb
Stands along the Shamalghan River

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

Results and discussion

At the end of the poem there is information: «This is the end of a poem about Shayan batyr. This poem tells a story happened in the middle of the nineteenth century. It was written in the house of Esdaulet Kandekov, the member of collective farm Akterek, Krasnogorsk district of Almaty region. It was completed on February 5, 1939. This folk poem was collected by Esdaulet Kandykov. There are 1373 lines in total. This Shayan batyr was born in 1824, and died in 1861» (Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook). However, we believe that these data should be supplemented by scientific evidence.

The author did not know the historical facts, or in spite of knowing in order to glorify the hero's image he makes the Shayan batyr fight with the Kalmyks, the Bukhars and the Russian troops. As per author, he was wounded in the last war with the Russians and died after returning to the country. However, according to historical data, in the 19th century there was no Kalmyk attack to the Zhetysu region. The Emir of the city of Khiva, known as Babajan from the history is depicted as a military leader of Kalmyk troops.

In «Dzhankozha batyr» Babajan is characterized as a usurper who collected taxes from the people and made people's lives hard.

Bekarstan was
Ramankul's companion.
Babajan was corrupted and sell himself to sart,
He oppressed the people.
Until the Zhankozha came,
Bekarstan ran away

(Babalar sozi, 2010: 46).

In his poem «Shayan Batyr» the author by describing the Babajan as Kalmyk diverts from historical truth. In the historical record the Kazakhs of the Zhetysu met with the Russian troops in 1846 on the Lepsse River. Here they give an oath to go against Kenesary Kassymov who comes from the Central Kazakhstan region. Among them is Shayan batyr. The people of Zhetysu is known from the history to surrender to the Russian army without any warfare and recognizing them as a rescuer from the Kokand Khan's tyranny.

In a report by the chief of the expedition that aimed to examine the area between Pishpek and Tashkent, the staff captain, Venyukov wrote to the Alatau inspector Kolpakovsky: «From the number of honorable Kyrgyzs, I would like to present the most important persons: the warrant officer Suranchi-Batyr, Kyrgyz Hojagula Bayserkin, Shayan Tulebaev, these are the people who most showed diligence and dedication to our business (The creative work of Zhambyl, 1956: 39).

The Shayan Tuleubayev batyr here is the hero of «Shayan Batyr» poem which was praised by E. Kondekov. Shayan was a trusted man of the Russian army, a friend of Soranchy batyr. While in the poem Shayan batyr fights the Russian army. It can be argued that the poet was unaware of the historical fact, or that he had been opposed to the Russian colonialists.

The poet glorifies the figure of Shayan batyr in an epic tradition. Specifically, the hero kills an enemy from the very childhood, asks for blessings from the elderly before going to the war, and he has a racer horse – all of this characteristic of heroic epic poems. At the beginning of the poem, a ten-year-old boy Shayan kills a Kalmyk sleeping among camels with an axe.

He was snoring,
He did not wake up.
I took the axe,
I thought once again.
If he wakes up after I go,
And comes after me to kill me.
I was excited,
That I wanted to kill him.
He was sleeping on his back,
He was sleeping tight.
I cut off his head,
I was calm, never scared

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

The incidents when a hero kills someone as a child can be found in heroic epos as well. In heroic poems a hero to become during his childhood often would kill children unintentionally or accidentally while playing them.

In the poem «Alpamys batyr»:

At that time, Alpamys was ten years old, and living in the village of Zhidely Baisyn, and was a governor of Konyrat. Those kids beaten by him would die. People would keep their children at home and would not allow playing outside.

One day when Alpamys could not find a child to play with, he saw a baby sleeping beside old lady and said, «Hey, boy, let's play», the child dies as it could not bear the touch of Alpamys (Babalar sozi, 2006: 70).

The motive of accidentally killing as a child in the poems is a sign that the child will become a hero in the future. The author seems to have let his imagination run and followed the example of epic poems. The motive of asking for permission from the elderly when the hero of the epic poems going to the war is also found in the poem «Shayan Batyr»

My heart can't be calm
Unless I do a great thing,
If you allow me, dear brothers,
I want to fight the Kalmyk.
When you stand in front of me,
What is my concern?
Because of this Kalmyk
I was lost for a long time.
I want to take revenge,
Fighting the Kalmyk

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook), -

This way he suggests his intention to fight the enemy to the old heroes Kerim and Kuat. But Kerim Batyr does not like Shayan's intentions. However Kuat batyr gives his permission to Shayan who is not going to step back:

- With the help of protectors,
Let his requirement be satisfied.
So this was how
the Kuat's response sounded

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

Shayan batyr who was angry to have been unable to spend his childhood in the place of birth was intended to revenge from the Kalmyk. Before the military campaign, he takes permission and blessing from the elderly. The motive of asking for permission before going to the war, getting of blessing also can be found in heroic poems.

In the poem «Koblandy Batyr»:
Koblandy was speaking there,
In his speech, he said:
«Mother Mengdy,
Do not think that
Your child Koblandy would be wretched
Give him permission and let him go,
We will follow the dust
That we saw at the lake.
Father and mother give permission

(Babalar sozi, 2006: 102).

Although there are motives of heroic poetry, the realistic truth, the heroism of the enemy is added to the poem without belittling. The author praises the heroism and courage of Kalmyk Khan Balajan:

Babajan khan took his spear,
And stroke fiercely.
He was as brave as a lion,
That defeated many

(Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy», 678-volume, 5-notebook).

Conclusion

E. Kandekov's poem «Shayan Batyr» is one of the less studied, unpublished, and unpopular poems. It is significant in instilling love for the Homeland, teaching heroism to future generations. In the future it is necessary to study the poem. As we can see, at some point the events and activities in the poem are incompatible with historical and political events in real life. However, the author could reveal the image of Shayan batyr. I am convinced that the poem «Shayan Batyr» where the heroism of a hero in the fight with the enemy for freedom is praised, will attract attention of the literary scholars in the future.

Әдебиеттер

Қазақ әдебиеті: Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2005. – 576 б.
«Ғылым Ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы, 678-бума, 5-дәптер.
Бабалар сөзі: 100 томдық. Т.62: Тарихи жырлар. – Астана: Фолиант, 2010. – 320 б.
Творчество Джамбула (статьи, заметки, материалы). –Алма-Ата: Издательство Академии наук КазССР, 1956. –124 с.
Бабалар сөзі: 100 томдық. Т.35: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2006. – 392 б.
Бабалар сөзі: 100 томдық. Т.36: Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2006. – 480 б.

References

Babalar sozi: 100 volumes. (2006). T.35: The heroes' poem. Astana: Foliant, 392 p. (in Kazakh)
Babalar sozi: 100 volumes. (2006). T.36: The heroes' poem. Astana: Foliant,. 480 p. (in Kazakh)
Babalar sozi: 100 volumes. (2010). T.62: Historical poems. Astana: Foliant, 320 p. (in Kazakh)
Central Scientific Library of RSE «Gylym Ordasy». (1940). 678-volume, 5-notebook. (in Kazakh)
Kazakh literature: Encyclopedic reference. (2005). Almaty: «Aruna Ltd» LLP, 576 p. (in Kazakh)
The creative work of Zhambyl (articles, notes, materials). (1956). Alma-Ata: Publishing House of the KazSSR, 124 p. (in Kazakh)

ҒТАМР 17.07.41

Қадылұлы Т.,

ҚХР Орталық ұлттар университетінің
қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің PhD докторанты,
Қытай, Бейжің қ., e-mail:1263205886@qq.com

ҚАЗАҚ АФОРИЗМДЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК-СТИЛЬДІК СИПАТЫ

Бұл мақалада қазақ афоризмдерінің көркемдік, стильдік ерекшеліктері қарастырылады. Мұнда қазақ афоризмдерінің тектес жанрлары болған мақал-мәтел, шешендік сөздер, ғақылиялар, бата-тілектермен жанрлық, көркемдік жақтағы ұқсас қасиеттері сөз етіледі. Сондай-ақ, қазақ афоризмдеріндегі стилистикалық тәсілдердің қолданысы айтылып, нақты мысалдар арқылы талдау жасалады. Әсіресе қазақ афоризмдерінде жиі қолданатын теңеу, ауыстыру, кейіптеу, айқындауыш, символ, шендестіру, әсірелеу сияқты көріктеудің әр алуан түрлерінің қолдану ерекшеліктері нақты мысалдар арқылы түсіндіріледі. Көркем әдебиеттегі афоризмдердің қолданысы – тілдің жандылығын, айшықтығын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар, тілдің лексикалық қорының баюына мүмкіндік жол ашады. Бұл жағынан келгенде, қазақ афоризмдерінің тіл лексикасын байытуда көрнекті ерекшелікке ие екендігі бұл мақалада баса айтылады. Сондай-ақ, қазақ әдебиетінде қазірге дейін қазақ афоризмдерінің теориялық мәселелерінің жан-жақты кешенді зерттелмегені ескеріле отырып, бұл мақалада қазақ афоризмдерінің көркемдік-стильдік сипаты мен ерекшеліктері айқындалады.

Түйін сөздер: қазақ афоризмі, көркемдік-стильдік сипаты, көркемдеу амалдары, ерекшеліктері, тектес жанрларымен болған арақатынасы.

Khadiluly T.,

doctoral student of Kazahk language and Literature
Department, Minzu University of China, China, Beijing,
e-mail: 1263205886@qq.com

Artistic style of kazakh aphorism

In this essay discusses artistic and stylistic features of Kazakh aphorisms. The proverbial genre of Kazakh aphorisms speaks about the artistic side effects of proverbs, sayings and Bata words. In additional, the use of regularly encountered stylistic methods of Kazakh aphorisms.Specific features of the various types of visualization, such as equation, change, representation, definition, symbolism, classification, exaggeration, which are widely used in Kazakh aphorisms, are represented by specific examples. The use of aphorisms in fiction does not only increase the livelihood and clarity of language,as well as the opportunity to enrich the lexical language of the language. In this article, it is emphasized in the article that Kazakh aphorisms have a prominent feature in enriching language lexicon. as well as the fact that in the Kazakh literature the complex problems of the Kazakh aphorism are not fully studied, this article defines the artistic-style character and peculiarities of Kazakh aphorisms.

Key words: Kazakh aphorisms, artistic feature, relationship of proverbial genre.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кадылулы Т.,
PhD докторант Департамента казахского языка и литературы,
Университет Миньцзу, Китай, г. Пекин,
e-mail: 1263205886@qq.com

Художественно-стилистическая характеристика казахских афоризмов

В данной статье рассматриваются художественно-стилистические особенности казахских афоризмов. Поговорочный жанр казахских афоризмов говорит о художественных побочных эффектах пословиц, поговорок и слов бата. Кроме того, используются регулярно встречающиеся стилистические приемы казахских афоризмов. Специфические особенности различных типов визуализации, таких как уравнение, изменение, представление, определение, символика, классификация, преувеличение, которые широко используются в казахских афоризмах, представлены конкретными примерами. Использование афоризмов в художественной литературе не только увеличивает средства к существованию и ясность языка, а также возможность обогатить лексический состав языка. В этой статье подчеркивается, что казахские афоризмы играют заметную роль в обогащении лексического состава языка, а также тот факт, что в казахской литературе тема казахских афоризмов не до конца изучена. В данной статье определяются художественно-стилевой характер и особенности казахских афоризмов.

Ключевые слова: казахские афоризмы, художественные свойства, отношения с родственными жанрами.

Кіріспе

Кез келген шығарманың әдеби ерекшелігін сөз еткенде оның көркемдік бейнелеу қуатының деңгейін сарапқа салмай өтпейміз. Әдебиеттегі жекелеген шығарма яки үлкен-кішлі жанрлардың қай-қайсысы болсын, оның көркемдік-поэтикалық ерекшеліктерін жекелей талдап зерттеу аса зәру мәселе. Афоризмдердің өзіндік айқын қасиет, белгілері бар ма, басқа түрлерден айырмашылығы бар ма деген сұрауларға жауап іздеу төтенше қажетті. Әрбір жанрды оқшаулайтын қыры алдымен поэтикалық амал-тәсілдерді екшеп, талғап қолданудан байқалады. Әрине, бұл пікір әр жанр басқа жанрда кездеспейтін тәсілдерді ғана қолданады дегенді білдірмейді. Тіл образдылығын, жандылығын, шұрайлылығын арттыруда қолданылатын көріктеудің әр түрлі тәсілдері әдебиеттегі барлық жанрларға еншілі. Алайда, әр жанр осы көркемдеу тәсілдерін өзінің мақсат, мүддесіне орайластыра қолданады. Бұл мәселеге жауап табу үшін афоризмнің көркемдік кестесін жасайтын әр түрге жеке-жеке тоқталуға тура келеді.

Афоризмнің жасалуында өзге жанрларға мүлде ұқсамайтын қалып бар десек артықтау айтқан болар едік. Өйткені, оның жасалуындағы ерекшеліктер онымен тектес жанрларда да көріне береді. Мысалы, афоризмдердегі қара сөз түріндегі, өлең түріндегі жасалулары тектес жанр мақал-мәтел, жұмбақ, шешендік сөздерде де кездеседі. Басты мәселе, афоризмнің олардан дара тұратын айқын ерекшелігін тани білуде. Афоризм жанрына тән басты ерекшелік − ойды образға орап, барынша жұмыр да жинақы, шымыр болып, аз сөзбен көп нәрсені айтуға бейімділігі, икемділігі күшті болып келетіндігінде әрі онда басы артық сөз атымен болмайды. Сөзді алтынға балап мейлінше үнемдеп, қырып-жонып тазартып, дәл де орынды қолданады. Мәселен, кейде «ретін, жөнін тапса, бітпейтін іс жоқ, бәрі де бітеді» деп айтайын деген ойымызды «қалауын тапса қар жанады» дей салсақ болғаны, алғашқы айтайын деген пікірімізді әлдеқайда әсерлі әрі дәл бейнелеп береміз. Бұл афоризмнің өзіндік бір ерекшелігі болып саналады. Афоризмнің бұл ерекшелігі оның тектес жанры мақал-мәтелге қатты ұқсайды. Академик Зәки Ахметовтың: «мақал-мәтел де басқа поэтикалық формалардің үлгілері тәрізді кейде шағын сөйлемдерден тұрады. Мұндай жағдайда ол қарапайым ғана ырғақты-құрылымдық түрге иеленеді. Әдетте, аяқталған ырғақтық түрге иеленбесе де, түрлі дыбыстық қайталаулар арқылы бірігеді» (Aqmetov, 1991:274) деген пікірі афоризмге де саяды.

Эксперимент

Сөзді ажарлап қолдану әдебиеттің қай жанры болсын түгел бар. Сөз әрлеу тәсілі, әсіресе, мақал-мәтел мен шешендік сөздерде тіпті күшті. Афоризмдердің көркемдік қасиеті туралы тоқталғанда, оның құрылымдық, мазмұндық, көркемдік жақтағы қасиеттері фольклордағы

көптеген ұсақ жанрлармен біршама жақын, ұқсас болып келетіндігін ескеруіміз тиіс. Айталық, тарихтан бергі не бір дуалы ауыз қариялар мен сөз майталмандары халықына, ұрпақтарына өнеге-насихат етіп айтқан даналық ой-тұжырымдарына ешқашан мынау «шешендік сөз» еді, ал, мынау «мақал-мәтел» болатын деп белгілерін бөлектеп кеткені жоқ. Қайта, халық оның ең саралы сайдауылын ғана еске сақтап, халық нақылына айналдырып жіберген. Ертедегі би-шешендердің белгілі бір іс жөнінде айтқан көптеген даналық сөздерінің келе-келе мақал-мәтелге айналып кеткені қаншама, мысалы, «жүзге бөлінгеннің жүзі қара» деген мақал Төле бидің:

«Жүзге бөлінгеннің жүзі қара,
Руға бөлінгеннің құруға асыққаны,
Атаға бөлінгеннің адыра қалғаны,
Көпті қорлағанның көмусіз қалғаны,
Хан азса, халқын сатады,
Халық азса, хандыққа таласады»
(Qumarbekuly, 1994:55-56)

деген әйгілі толғауынан қалған. Осы толғаудағы жекелеген жолдар қазір әлдеқашан жұрт көкірегінен орын алған, жиі айтатын сүйікті мақалға айналған. Демек, жеке тұлғалар жағынан шығарылған өнегелі шешендік сөздер жаттала келе, халық қазынасы − мақал-мәтелдің құрамдас бөлегіне айналып, оны қорландыра түскен бір сала есебінде дамиды. Мақал-мәтелге қарағанда, афоризмнің аясы әлдеқайда кең, жалпылық ұғым беретін атау. Ол жыраулар, билер, шешендер, көсемдер, ақын-жазушылар жағынан шығарылған қанатты сөздер, бейнелі тіркестерді және мақал-мәтелдерді де өз ішіне алады. Сол себепті де, афоризмнің көптеген қасиеттері онымен тектес фольклордың өзге ұсақ жанрларында көрінуі тосын жәй емес.

Көркемдік тәсілдің қолданылуы − әуелі, тілдің жандылығын, айшықтылығын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар, тілдің лексикалық қорының баюына мүмкіндік жол ашады. Қазақ тілінің аса бай болуы оның осы поэтикалық амал-тәсілдерді өте ұтымды да мол пайдалана білуінде жатса керек. Ал біз тақырып етіп отырған афоризмнің көлем, мазмұн жағынан аса мол болуының себебі де оның осы ерекшелікке ие екендігінен деп есептейміз.

Әрбір фольклорлық жанрдың поэтикалық, стилдік қас белгілері − көркемдік амал-тәсілдерді өзінің ерекшелігіне сай орайластыра, ұтымды қолдануынан көрінеді. Мәселен, теңеу, шендестіру, ауыстыру, кейіптеу, символдау, т. б. амалдар бір жанрда көбірек қолданылса, енді бір жанрда басқаша болады. Мысалы, махаббатты, жеке сезімді жырлауға айрықша ден қоятын қара өлеңнің сүйікті машығы – емеуірін, егіздеу (пареллелизм), символдар; ал, ерлікті, соғыс көріністерін кең тыныста сипаттауға ұмтылатын батырлар жырында басқа жанрлармен салыстырғанда әсірелеуге жиі бой ұрады. Мұны батырлық эпостардан айқын көреміз. Ал біз сөз еткен афоризмдер де сондай. Онда ойды тіке, ашық айтпай белгілі бір затқа не құбылысқа ұқсатып, ауыстырып көрсету күшті болып келеді.

Біз эксперименттік қортындысы байынша мынадай жұмыстарды істедік:

1) Қазақ афоризмдерінің көркемдік қасиеті.

2) Қазақ афоризмдерінің құрлымдық ерекшелігі.

3) Қазақ афоризмдерінің мазмұндық ерекшелігі.

4) Қазақ афоризмдерінің тектес жанрларымен болған ара қатынасы.

5) Қазақ афоризмдерінің қалыптасу, даму арналары.

Бұл мақала қазақ афоризмдерінің теориялық маселелерін қарастырған зерттеу еңбегіміздің жалғасы ретінде жазылып отыр.

Нәтиже мен талқы

Афоризмдерде әдебиетте көп қолданылатын сөзді ажарлаудың, құбылтудың, айшықтаудың барлық тәсілдері кездеседі. Біз олардың басты бірқатарын ғана үлгі ретінде ұсынамыз.

1) Теңеу. бұл әдеби тілде көп қолданылатын көркемдеу амалының бірі. Белгілі бір нәрсенің сыр-сипатын ұғымды да айқын, ықшам түрде жеткізіп беру қажет болғанда, ол заттың қасиет, ерекшеліктерін жекелей түсіндіріп жатпай-ақ, баршаға қанық белгілі затқа ұқсатып, теңеп ойымызды ашық та образды етіп суреттейміз. Ойды ажарлап көрсетудің мұндай тәсілі афоризмдерде жиі ұшырасады. Афоризмдердегі кездесетін теңеу әдетте әдейі теңеу және салыстыра теңеу түрінде келеді.

Әдейі теңеу: бұл басқа барлық жанрларда түгел ұшыраса беретін түр. Мысалы: «Ауылыңда қарт болса, жазып қойған хатпен тең» (халық даналығы), «Адам елеусіз тозаң сияқты із-тозсыз құрып кету үшін тумайды» (В.А. Сухомлинский); «Дүние − үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер» (Абай), «Ақылсыз адам мәуесіз ағаш секілді» (Жүсіп Баласағұни) т. б.

Салыстыра теңеу: теңеудің мұндай тәсілі афоризмдерде, әсіресе, мақал-мәтел мен шешендік сөздерде көп кездеседі. Салыстыра теңеу деп бір-біріне қарама-қарсы екі затты, құбылыс пен істі қатар қойып салыстыра теңеу арқылы ойды айшықтап, тілді ажарлы етіп қолдану тәсілін айтамыз. Мұнда теңелетін нәрсені мүлде қарама-қарсы екі жаққа, яғни жақсы мен жаман, жарамды-жарамсыз, ақылды-ақылсыз, жомарт-сараң, т. б. секілді бір бүтін тұлғаны екі жаққа айырып, оның сыр-сипат, тағы сондай сындық белгілерін белгілі нәрсеге теңейді. Жақсысын өте жақсы да, жаманын өте жаман, ілікке алғысыз етіп суреттеу арқылы заттың ішкі бөлегіндегі әрі қайшылықты, әрі бірлікті диалектикалық қатынасты көрсетіп, адамдардың мәселені жалпы беттік байқауына мүмкіндік жаратады. Мысалы: «жақсының сөзі жібектей, жаманның сөзі білектей», «таудай талап бергенше, тарыдай бақ берсін», т. б.

2) Ауыстыру. өзге жанрлармен салыстыра айтқанда, ауыстыру афоризмдердің басты поэтикалық құралы есептелінеді. Осыған орайлас пікірді ежелгі дүние философы Аристотельдің әйгілі еңбегі «поэтикадан» (Qazaq qalqynyg filosofialyq murasy, 2005: 493) оқимыз. Сонымен бірге, қазақ лингвистері ауыстыруды лексикалық қорды дамытудың факторы, сөйлеу мәдениетінің бір көрінісі, жалпы тілдік категория деп бағалап жүр. Белгілі тіл ғалымдары І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаевтың айтуынша: «сөз мағыналарының көпшілігі семасиологияның белгілі заңдары бойынша жасалады, соның бірі − ұқсату заңы» (Kegesbaev, 1962: 45). Ә. Болғанбаев ауыстыруды тілдің синонимдік қатарын көбейтетін құнарлы тәсіл деп есептейді (Bolhabaev, 1970: 201-216).

Көркем әдебиеттегі ауыстырудың стилдік-бейнелеуіштік қат-қабат қызметі А.Байтұрсынов (Baitursnov, 1989: 389), Қ.Жұмалиев (Jumaliov, 1969: 271), (Jumaliov, 1960: 430), З.Ахметов (Aqmetov, 199: 274), З.Қабдолов (Qabdolov, 1983: 376), М.Базарбаев (Bazarbaiov, 1973: 254), С.Негимов (Negimov, 1991: 365), Б.Кәрібозұлы (Karibozuli, 1997: 293) еңбектерінде сөз болуы осы әдеби мәнді құралдың әдебиет танушылардың үнемі назарында болғандығын айғақтайды. Айтылмыш поэтикалық құралға тоқталмас бұрын ауыстырудың белгілері туралы еске сала кетпекпіз. Ауыстыру − құбылтудың (троптың) бір түрі, Яғни метафора. Ауыстыру бір затты, не құбылысты тура түрінде емес, оны сол заттың не құбылыстың ерекшелігіне сай ауыстырып мағынасын үстеп, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейтеді. Осы жағынан алғанда, ол теңеуге ұқсас. Алайда, теңеуде ұқсастырған нәрсе тепетең күйінде теңелетін нәрсе мен теңейтін нәрсе қабаттаса жүрсе, ал, ауыстыруда оның сипаттап отырған заты кейде көрінбей тұруы мүмкін. Бірақ, оны ой-сезім арқылы аңғарамыз. Ол поэзияда ойды бейнелі, кестелі түрде жеткізудің әдісі ретінде жұмсалады. Өлең ішінде ауыстыру образды ойды айшықтай түсуге көмектессе, афоризмде негізінен астарлы, бүкпелі ойды тұспалдап көрсетуге жәрдемдеседі. Ойымызды дәлелдей түсу үшін нақты бірер мысал алып талдайық:

«Жаңылмайтын жақ жоқ, сүрінбейтін тұяқ жоқ», «той десе қу бас домалайды», «өзекті жерде өлім бар» (Maqal-matelder, 2008: 220), т. б. мұндағы «жақ», «тұяқ», «қу бас», «өзекті» сөздері тура өз мағынасында емес, ауыспалы мағынада келген. «жақ» сөзі «адам» деген сөздің орнына қолданылса, «тұяқ» сөзі «ат» орнына, «қу бас» сөзі «қауым, жұрт» орнына, «өзекті» сөзі «тіршілік иесі, жан иесі» деген сөздің орнына қолданылған. Осы келтірілген мысалдағы сөздерге ауыстыру жасамай, тіке, тура мағынасында айтар болсақ, онда сөз айшықтығы жоғалып, ажарсызданады. Мұндағы әр сөздің орнын ауыстыру мүмкін емес, өзгертіп көрсең, бар қадір-қасиетінен жұрдай болып, жұтап-жадап шыға келеді. Бұл ерекшелік афоризмдерде көп кездесіп жүрген жайт.

3) Кейіптеу. Бұл әсіресе ертегілер мен аңыз-әңгімелер де жиі қолданылатын тәсіл. Ал, мақал-мәтел, афоризмдерде көп ретте ауыстыру түрінде немесе пернелеу яки жандандыру түрінде қолданылады. Мысалы: «көктемнің бұлты көңілшек», «жетім жыласа жер жылайды», «үлкен пышақ ұялса да өтеді», т. б. осындағы «көңілшек», «жылайды», «ұялса да» қатарлы сөздер адамда ғана болатын мінездемелер арқылы затқа, құбылысқа адамдық мінез, қасиет беріп жандандыру жасаған. Ал, мұның керісінше, айтылатын «жақсы сөйлесе, аузынан гүл төгіледі, жаман сөйлесе, аузынан жын төгіледі», «сауылмайтын желінге қаратпа, сауырлайтын келінге қаратпа», «жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас» (Maqal-matelder, 2008: 220) деген афоризмдердегі «жын төгіледі», «сауырлайтын», «жал бітсе» сияқты сөздер хайуанаттарда болатын қимыл-қасиеттер арқылы адамдық мінез-қасиеттерді көрсетіп, адамдар арасында өмір сүретін жағымсыз мінез-құлықтарды аяусыз әшкереге алып сындайды әрі мұны пернелеу тәсілі арқылы деректендіріп айқын образ жасап, ой мен тілдің ажарын ашып айшықтайды.

4) Айқындауш (эпитет). зат пен құбылыстың сын-сипатын, бейне-белгісін, мән-жәйін, сан мен сапасын, тағы сондай ерекше белгілерін адам сезіміне әсер етерліктей етіп суреттеп беретін сөздер стилистика ғылымында айқындауш (эпитет) деп аталады. Әдетте, заттың өзіне тән сипат белгісін, түсін, дыбыс-үнін, не басқадай қасиет-ерекшелігін жеткізуде поэтикалық құрал − айқындаудың (эпитеттің) орны ерекше, әрі бұл барлық жанрда өте көп қолданылатын тәсілдердің бірі есебінде жүреді. Көріктеудің бұл түрі шешендік сөз, мақал-мәтел, афоризмдерде де аса мол ұшырасады. Мысалы: «ақылсыз басқа бадырайған көз бітеді, дуасыз ауызға сылдыраған сөз бітеді», «қатты адам ырымшыл болады, қасаң ат қырыншыл болады», «жемісті ағаш жер бауырлап өседі, жетелі жігіт ел бауырлап өседі» (Maqal-matelder, 2008: 220), «Ақылды кітап адамзаттың болашаққа қарап ілгері басқан жолында, қандай да болсын кердегіні жеңуіне көмектеседі» (Т. Хиердал) (Muqanuly 2007: 215) т. б. мұндағы «ақылсыз», «бадырайған», «дуасыз», «сылдыраған», «қатты», «қасаң», «жемісті», «жетелі», «ақылды» сөздері заттың сын-сипатын бейнелеп тұр. Афоризмдерде мұндай сөздер баршылық.

5) Символ. бейнелеудің бұл түрі ойды астарлап, бүкпелеп айтудан келіп шыққан. Былайша анықтап айтсақ, символ − бір нәрсені не құбылысты тура суреттемей, бұларға ұқсас басқа бір нәрсеге, не құбылысқа құпия теліп, жарыстыра, жарастыра суреттеу деген сөз. Мұнда автор кейде ойын ашық айта алмаған жағдайда астарлауға яғни символдауға барса, кейде жазған шығармасының, ойының жалаң көрінбей, терең философиялық мән алуы, оқырманын тебіреністі әсер мен ойға батыратын сырлы сипат алуы үшін әдейі символдауға барады. Мұндай тәсіл афоризмдерде бар. Мысалы: «ел ренжісе, жер көтере алмас ауыр бар; ел қозғалса, қарлы жаңбыр, дауыл бар», «Алла жаққан шырақты ақымақ үрлеп өшіре алмас» (Maqal-matelder, 2008: 220). Мұндағы «қарлы жаңбыр, дауыл» халықтық күшке символ етілсе, «шырақ» тіршіліктің символы етілген.

6) Шендестіру. екі затты не құбылысты қатар қойып салыстыру арқылы олардың парқын көрсетіп беретін әрі біршама күрделі, мағынасы терең философиялық қағидалардың ұғынықты болуына, образды да жарасымды айтылуы үшін жасалатын салыстыруларды шендестіру дейміз. Шендестіру тәсілі мақал-мәтел, шешендік сөздер мен афоризмдерде жиі ұшырайды. Мұндағы салыстыру екі түрлі, яғни, бірі, біріңғай түрдегі бірін-бірі шетке қақпайтын, өзара сиысып жататын салыстыру. Мұндай салыстыру сәйкестік тауып жатады. Мысалы: «кәрі ат сүріншек, кәрі кісі жаңылшақ», «ұқпасқа айтпа, толмасқа құйма», «ауызға келген сөз арзан, ауылға келген бөз арзан». Ал, енді бір түрі, бірімен-бірі мүлде қарама-қарсы келетін, бірін-бірі шетке қағып, жоққа шығаратын салыстыру. Мысалы: «жақсы келсе құт, жаман келсе жұт», «ақылды жігіт күндей жарқырайды, ақылсыз жігіт күлдей бұрқырайды» (Maqal-matelder ,2008: 220).

7) Әсірелеу. Әсірелеу (гипербола). мен кішірейту (литота) зат пен құбылысты әдеттегіден тысқары айтып, шектен асыра әсірелеп үлкейтіп суреттеуді әсірелеу десек; керісінше, оны мүлде кішірейтіп айтуды кішірейту дейміз. Алайда, мұндай асырып көрсетуден яки тым шөмейтіп көрсетуден нанымсыздық тумайды. Қайта, ондағы ой нанымды түрде, терең әсер қалдырады. Бейнелеудің мұндай тәсілдері, әсіресе, фольклорда өте мол. Ал, мақал-мәтел, афоризмдерде де баршылық. Мысалы: «білім алу инемен құдық қазғандай». ешбір пенде жер бетінде әлі инемен құдық қазбаған шығар-ау. бірақ, білім алудың қиындығын жеріне жеткізіп айту үшін халық осы әсірелеуді қолданған.

Өзі тойса да, көзі тоймас обырдың образы мына мәтелден тіпті айқын бейнеленген: «түйені түгімен, биені бүгімен» және де «сырдың суы сирағынан келмейді», «бетегеден биік, жусаннан аласа», «шыбын басына бақ қонса, самұрық сәлем беріп келеді», «ашу жұту − тау жұту», «кісідегінің кілті аспанда» (Maqal-matelder, 2008: 220). Осының бәрі адамның көңілін бірден аударып, ойына, сезіміне күшті әсер ету үшін қолданылған әсірелеулер.

Ал, кішірейту де осы тектес. Мысалы: «ай ат басын бұрғанша, жыл жылқы аунап тұрғанша», «бүлінгеннен бүлдіргі алма» мұнда ай мен жылды ат басын бұру мен жылқының аунап тұруындай ғана деп барынша кішірейтіп көрсетсе, кейінгісінде «олжа», «дүние» дегендерді «бүлдіргіге» теңеп кішірейтіп көрсеткен.

Қорытынды

Қысқасы, афоризмдерде жоғарыдағы үлгі ретінде айтып өткен поэтикалық тәсілдерден тыс, қайталау, қосарлау, дамыту, метонимия сықылды түрлері де; шешендік түрге құрылған ирония, сарказм түрлері де кездеседі. Мысалы: «жаз бойы жайылғанда, қойым-ау майың қайда?!», «ел шетіне қонбасаң, жаудың сенде несі бар?» «ат орнына тай болсаң, даудың сен-

де несі бар?», «жаманның отын алғаны қатын алғандай, тұзға барғаны қызға барғандай», т. б. афоризмдерде біршама молырақ ұшырасатын бұл поэтикалық тәсілдер, әрине, оның даралық ерекшелігін айқындап, көркемдік бояуын қанықтай түсетіндігін анық көре аламыз.

Әдебиеттер

Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. − ҚХР Құйтің: Іле, 1999. − 274 б.

Құмарбекұлы А. Қазақтың фальклорлық проза жанрлары туралы. − ҚХР Іле педагогикалық университеті, 1994. − 232 б.

Қазақ халықының философиялық мұрасы, 3-том. − Астана, 2005. − 493 б.

Кеңесбаев І. Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. − Алматы, 1962. − 405-б.

Болғанбаев А. Қазақ тіліндегі синонимдер. −Алматы, 1970. − 216 б.

Байтұрсынов А. Шығармалары. − Алматы, 1989. − 389 б.

Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. −Алматы, 1969. − 271 б.

Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. −Алматы, 1960. − 430 б.

Қабдолов З. Сөз өнері. − Алматы, 1983. − 376 б.

Базарбаев М. Өлең − сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973. − 254 б.

Негимов С. Ақын – жыраулар поэзиясының бейнелігі. −Алматы, 1991. − 365 б.

Кәрібозұлы Б. Қазақ өлеңінің ұлттық сипаты, (Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация қолжазбасы). − Алматы, 1997. − 312 б.

Мақал − мәтелдер. 1-, 2-, 3-томдары. − ҚХР Шинжияң: Халық, 2008.

Мұқанұлы Қ. Сөз сарасы. − ҚХР Шинжияң: Жастар − өрендер, 2008. − 270 б.

References

Aqmetov Z. (1991). Oleng sozdyg teoriasy.[Kazakh poetry theory research]. Kuitig, 274 b. (In Kazakh)

Qumarbek A. (1994). Qazaqtyg folklorlyq proza janrlary. [On the study of kazak folk novels]. Qulja, 232b.(In Kazakh)

Qazaq qalqynyg filosofialyq murasy.(2005). 3-tom. [On the kazakh philosophical heritage]. Astana, 493 b.(In Kazakh)

Kegesbaev I., Musabaev G.(1962). Qazirgi qazaq tili. [Modern kazakh language]. Almaty, 405 b. (In Kazakh)

Bolganbaev A.(1970). Qazaq tilindegi sinonimder. [Synonyms in kazakh language]. Almaty, 216b.(In Kazakh)

Baitursymov A.(1989). Shygarmalary. [Collection].Almaty, 389 b. (In Kazakh)

Jumaliev Q. (1969).Adebiet teoriasy. [Literary theory]. Almaty, 271 b. (In Kazakh)

Jumaliev Q. (1960).Qazaq adebieti tariqynyg maseleleri jane Abai poeziasynyg tili. [The history of kazakh literature and the language of Abai's poetry]. Almaty, 430 b. (In Kazakh)

Qabdolov Z.(1983). Soz oneri. [Literary skills].Almaty, 376 b. (In Kazakh)

Bazarbaev M. (1973).Oleg − sozdig patshasy, soz sarasy. [Poetry skills research].Almaty, Jazushy, 254 b.(In Kazakh)

Negimov S. (1991).Aqyn − jyraular poeziasynyg beineliligi. [Aken's and jraw's poetry research].Almaty, 365 b. (In Kazakh)

Karibozuly B. (1997).Qazaq oleginig ulttyq sipaty(Filologia gylymdarynyn doktory gylymi darejesin alu ushin jazylgan dissertasya koljazbasy). [The national characteristics of kazakhpoetry]. Almaty, 312 b. (In Kazakh)

Maqal-matelder. (2008).[Kazakh proverb]. 1-,2-,3-tomdari. Xinjag, (In Kazakh)

Muqanuly Q.(2007).Sozsarasi.[Kazakh maxim].Urmji: Jastarorender, 270 b. (In Kazakh)

МРНТИ 17.09.91

Мауленов А.А.[1], Баязитов Б.Б.[2],

[1]к. ф. н., и.о. доцента, руководитель
Центра исследования казахского фольклора и литературы имени Жамбыла,
[2]преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: almas.maulenov@gmail.com; bbaqyt@gmail.com

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КОКТЮРКОВ И СОЗВУЧИЕ С ТЮРКОЯЗЫЧНОЙ МИФОЛОГИЕЙ

У каждого народа своя система мировидения, свой способ восприятия мира. Национальное мировоззрение и система ценностей, которые составляют основу национальной культуры. Они на протяжении тысячелетий подпитывают сознание поколений, укрепляют традиции, убеждения и является основой для познания мира и общения с ним. Наследие казахского народа состоит из мифологических источников, сокровищниц литературных ценностей и фольклорных произведений, уходящих в глубь истории.

Религиозно-мифологическое мировоззрение тюрков можно считать основным в их понимании взаимоотношений человека с космосом, природой, которое отражено в литературных памятниках. Глубокий смысл придается волшебным картинам, раскрывающимся в сюжетах произведений упомянутой эпохи и базирующимся на этих представлениях. В них отражается сила и неразрывная связь небесных тел, животных, труда, использования различных средств в быту. Эти картины будут рассмотрены как средство укрепления распространения на рождение психологического состояния, приукрашивания, влияния, развития убеждений тюркского мировосприятия.

Ключевые слова: национальные ценности, фольклор, коктюрки, литература, внешний мир, мифология, природа, космос.

Maulenov A.A.[1], Bayazitov B.B.[2],

[1]Candidate of Philological Science, A/Professor, Head
of the Jambyl Centere of Kazakh Folklore and Literatureis Research
[2]Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: almas.maulenov@gmail.com; bbaqyt@gmail.com

Literature heritage of kokturks and consciouss with turkic-mythology

Every nation has an egocentric system of thinking, a way of perceiving the world. It is a national worldview and a world of values that form the basis of a national culture that for thousands of years has absorbed the consciousness of generations, the mood of traditions, beliefs and convictions, which is the basis for the full recognition of the nature of the world and clear communication with the outside world. Depending on the history of the Kazakh people, who do not remember so well, the origin of literary values and folklore works consists of sources of mythological origin. It is important to keep in mind that folklore and literature combine speech, and on the other hand, each of them has its own characteristics. However, the significant structure of both was shaped by the goals, ideals, and aesthetic tastes of our ancestors. Mythical and religious world viewers are the main contributors to understanding the fundamentals and fundamentals of human relationships with nature in Kok Turkish literature. These concepts give the deepest insight into the miraculous manifestations of celestial bodies, animals, labor, and the everyday use of the works of the era, which we talk about in our stories and fables. These views are considered as tools of the Turkic world view, complementing the processes of belief, extravagance, artistic, psychological emotions, reproduction and strengthening.

Key words: national values, folklore, Kok Turks, literature, external world, mythology, nature, space.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мауленов А.А.[1], Баязитов Б.Б.[2],
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доцент м.а., ф. ғ. к., Жамбыл атындағы Қазақ фольклоры мен
әдебиетін зерттеу орталығының жетекшісі, [2]оқытушысы, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: almas.maulenov@gmail.com; bbaqyt@gmail.com

Көктүріктердің әдеби мұрасы және түркі тілді мифологиямен үндестігі

Кез келген ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені қабылдаудағы бейнелеу тәсілдері болады. Ол сан мыңдаған жылдар бойы ұрпақтар санасына сіңіп, әдет-ғұрып, сенім-наным жоралғыларымен мидай араласып кеткенімен, онда сол ұлттың әлемінің ерекшелігін толықтай тануға, сыртқы дүниемен байланыс әрекетін барынша ашық көрсетуге алып келетін ұлт мәдениетінің негізін құрайтын ұлттық дүниетанымы мен құндылықтар дүниесі өрнектеледі. Қазақ халқының да қойнауы сонау есте жоқ ерте замандарға кететін тарихына байланысты әдеби құндылықтары мен фольклор туындыларының жақұттары мифологиялық бастау көздерден тұрады. Сөз өнері фольклор мен әдебиеті бір жағы біріктіреді, екінші жағы әрқайсының өзіне тән ерекшеліктерін де туындататынын есте ұстағанымыз жөн. Солай десек те, екеуінің де мазмұндық құрылымы бабаларымыздың өмір-тіршілігіндегі мақсаттарға, идеялық-эстетикалық талғамдарына орай қалыптасты. Мифтік-діни дүниетанымдар көк түркілер әдеби жәдігерлерінде адамның табиғатпен, ғарышпен арақатынастарының бастаулары, негіздері туралы түсініктерінің басты арқаулары болып саналады. Міне, осы түсініктер біз сөз қозғағалы отырған дәуірдің туындыларының бойындағы аспан денелері, жануарлар, еңбек, тұрмыстық пайдалану құралдарының құдіреттілікпен кіндіктестігі оның сюжеттері мен фабулаларында ұшырасатын ғажайыптық көріністеріне терең мән беріледі. Осы көріністерді түркілік дүниетаным, сенім үдерістерін үстемелеу, әсірелеу, көркемдеу, психологиялық күй-сезімді туындату, өрбіту, нығайту құралдары есебінде қарастырамыз.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, фольклор, көк түркілер, сөз өнері, сыртқы дүние, мифология, табиғат, ғарыш.

Введение

Как у любой нации, истоки духовной культуры казахского народа заключены в мифологии, в древних исторических и литературных памятниках и фольклорном наследии. Мифологическое мировозрение коктюрков («небесных тюрков») отталкивалось от идеи неразрывной связи человека с природой, с космосом. Поэтому культура и литература коктюрков позволяет понять этапы становления мифологического сознания казахской литературы.

Культура коктюрков, как утверждают исследователи Т. Жумаганбетов, Р. Рахманалиев, А. Каиржанов, С. Сүңғатай, Б. Еженханұлы, К. Масабаев, была основана на гармонии этнокультурной самобытности и общечеловеческого содержания. Кок-тюрки сумели, сохраняя собственную этническую идентичность, язык, номадическое мировоззрение, традиции, в то же время соединять и интегрировать разноэтнические массивы каганата. «Визитные карточки» древнетюркской цивилизации – памятники тюркской письменности, написанные на основе рунического, уйгурского и согдийского алфавита, говорят об оригинальности культуры и мышления тюрков. Самым ранним памятником из них является Бугутская надпись (VI в.). Стела была посвящена Таспар-кагану. Надпись, сделанная на согдийском языке и алфавите, повествует о создании государства, деяниях Таспар кагана, принявшего буддизм. Б. Еженханулы отмечает, что тюрки вели полидиалог, основанный на тюрко-согдо-китайском синтезе языков (Еженханулы, 2005:26). Он приводит в доказательство перевод на тюркский язык «Нирвана-сутры» – индо-буддийского трактата с языка брахми.

В китайских источниках есть немало сведений о взаимовлиянии тюркской и китайской культур, о существовании в танскую эпоху китайско-тюркского словаря, не дошедшего до наших дней. Махмуд Кашгари утверждал, что к XI в. согдийский язык уже выходил из употребления, поглощаясь тюркским языком. Немецкий тюрколог Г. Дерферприводит 1728 слов тюркского происхождения в языке фарси. Тюркские слова активно проникали в древнерусскую речь, в арабский язык. Все это свидетельствует о том, что литература у кок-тюрков была высокоразвитой. Руническойписьменностью тюрков пользовались кок-тюрки, тюргеши, карлуки, киргизы, огузы, кимаки, кипчаки и др. субэтносы. Всего в современной науке открыто уже около 300 памятников рунической письменности. Одним из

таких памятников тюрков являются орхонские памятники. Автором эпитафий в честь Бильге кагана и его брата Культегина, созданных в 732-735 гг., является историограф Йоллыг-тегин. Для нас важно то обстоятельство, что у кок тюрков был налицо «прогресс научной мысли», что «за 200 лет своей истории они, видимо, одолели перевал от мифического, образного мышления к историческому и рациональному».

Исследователи древнетюркской истории считают, что эпоха Тюркского каганата – исключительное время для мировой цивилизации: именно тюрки стали связующим звеном между средиземноморской и дальневосточной культурами. На стеле Кюльтегина высечены слова, обозначающие их роль в движении истории: «Когда было сотворено вверху голубое небо, а внизу бурая земля, между ними обоими были сотворены сыны человеческие. Над сынами человеческими воссели на царство предки мои –Бумын каган и Естеми каган. Сев на царство, они охраняли государство и установили законы тюркского народа». Они заявили о себе на мировой арене как наследники хунну и усуней, в основании их истории лежал миф о происхождении от мальчика, вскормленного волчицей. Во времена правления Бумына с тюрками старались устанавливать дипломатические отношения великие китайские державы, этноним «тюрк» объединил все кочевые племена, то есть, наряду со значением «сильный» имел значение «вместе, сообща», что нашло отражение в тюркской мифологии. Современные историки и политологи доказывают, что понятие Мәңгілік Ел зародилось в тюркской среде. Стяги тюрков украшала золотая голова волка (бори), что подчеркивало военную мощь тюрков. Тюрки считали себя Вечным народом (Мәңгілік Ел), находящимся под особым покровительством Тенгри, поэтому называли себя кок-тюрками – небесными тюрками, миссия которых заключалось в мировом господстве (http://e-history.kz/ru/contents/view/2633).

Эксперимент

Л.Н. Гумилев в своих исследованиях о кок-тюрках уделивший внимание культу волка в древнетюркской мифологии, называет волка голубым волком: «кок» означает голубой, синий, небесный. Тюркское слово «курт» является корнем казахского слова «куртулу» (спасение, избавление). То есть голубой волк – священное животное для тюрок, посланник самого Бога неба Кок Тенгри, спасший их племена от гибели (Гумилев,http://e-history.kz/ru/contents/view/2633). В качестве доказательства приводит изображение в верхней части Бугутской стелы, где у ног волка лежит человек с обрубленными руками и ногами. В основу сюжета этого мифа положена история рода Ашина, проматерью которого была волчица. В китайских летописях, по утверждению Н. Бичурина, есть легенда о дочери одного из вождей хунну, которая вышла замуж за Волка.

Спасительная миссия Волка часто встречается в древнетюркских сюжетах. Огуз-каган в одноименном эпосе перед походом напоминает своим воинам: «Я стал вашим каганом, возьмем луки и щиты, тамгою пусть будет вам благодать, кок бори пусть будет ураном». В эпосе «Эргенекон» голубые тюрки, сыновья Ильхана Кыян и Ногуз получают помощь от синегривой волчицы. Тот же сюжет встречается в татарской легенде. В хакасском эпосе «Албынжи» Ах пуур – Белый Волк – постоянный спутник батыра Албынжи. В алтайском эпосе «Ак Тойчы» покровителем героя также выступает Белый Волк.

Башкиры считают Волка своим тотемом: башкур означает «матерый волк». «Голубогривые волки» – наименование богатырей в кыргызских дастанах. В кыргызском эпосе «Манас» часто употребляется выражение «Мой Кок-Бору солтан». О самом Манас-хане говорится: «Манас был недаром учен,Волчьим слухом был наделен». В азербайжанских мифах герой, съевший волчье сердце,– сын волка, Гоок бори. У туркмен и узбеков Гоокбори– символ сильного потомства. В книге дадеКоркута также подчеркивается значение священного волка в жизни его героев. В якутских сказках духи-спасители похожи на волков.

Тюркский миф о Спасителе волке использован акыном Суюнбаем Аронулы:

Волчья голова – мой клич удалой.
Стяг мой – с волчьей головой.
Когда реет волчье знамя,
Дух мятежный владеет мной.

Голубые тюрки разработали свой метод познания Вселенной и комплекса представлений о его устройстве и космогонии и отразили их в древнетюркских письменных памятниках «Ыркбитиг» (Книга гаданий), «Огуз-намэ», а также в орхоно-енисейских эпитафиях. В тюркской мифологии Вселенная разделяется на три сферы: верхний мир – небо, средний – земля и нижний – подземный мир. Такова модель вертикального

мироздания в мифологии древних тюрок. Согласно концепции горизонтальной Вселенной, мир разделён на четыре стороны – Восток, Юг, Запад, Север. В древнетюркских источниках стороны света именуются так: вперед – солнечный восход, справа – полдень, назад – солнечный закат, слева – полночь. В эпитафии Кюль-Тегина упоминается вертикальная картина мироздания (Большая надпись в честь Куль-Тегина): Когда было сотворено вверху голубое небо, внизу темная земля, между обоими были сотворены сыны человеческие. В тексте хорошо отражена трехсферная поэтическая концепция:

– верхний мир вместе с Кок Тенгри и Умай проживают духи, как Мангдашира, Майтора, Япкара, Шалйима, ответственный за погоду Уркер, хозяин грома Насигай и др.

– средний мир – середина неба и земли. Здесь обитали Йер-Су («Священная Земля – Вода» и его свита, состоящая из добрых духов, всесильный Ио-кан, вода, земля, горные духи и люди.

– нижний мир, в котором обитают Эрклигхан, его девять сыновей: Караш, Маттир, Шингай, Кёмирхан, Бадишбий, Ябаш, Темирхан, Учархан, Керейхан и две дочери Киштейана, Эрке Султан, смертоносный Бюрт (бог кошмара).

Такое понимание мироздания в каком-то смысле раскрывает место небесных культов в формировании традиций и поверий, религиозно-философского мышления, мировосприятия и фольклорных сюжетов древнетюркских народов. Древнетюркская космогония имеет мифологический характер. Особое место в ней занимают святые горы, родники, перевалы, реки, поскольку в таких местах происходило соединение подземного мира со средним миром. У древних тюрок не видеть солнце и луну считалось большим горем, и сравнивалось со смертью. В орхонских памятниках встречаются подобные сюжеты: «Я не стал ощущать солнце и луну на голубом небе, горюя, от вас моих и от земли моей я отделился (т.е. умер)». Тюрки считали, что каждое тело на свете состоит из трёх частей: из тела, костей и души, а душа, в свою очередь, состоит из следующих компонентов: тин, кут и сюр. Согласно мифам, Кок Тенгри дарует будущим матерям кут (счастье и изобилие), тин (дыхание) и сюр (душа, сердце). После кончины человека кут, тин и сюр в его теле расщепляются и поднимаются на небо, воссоединяясь с духом предков. Древние тюрки не считали смерть «настоящей». Согласно их поверьям, жизнь продолжается в другом пространстве. Вместе с телом умершего хоронили коня, еду и пр. Существовала вера, что при идеальном исполнении обычаев души предков будут помогать во всём. Невидимый мир составляют Кок Тенгри и священные духи. Кок Тенгри обитает на самом высоком уровне, в нижних – остальные духи по рангу и значимости. Духи ездят верхом на небесных конях (Это часто встречается в сюжетах «Ыркбитиг»). Поэтому им приносили в жертву коней, божественных животных, принадлежащих богам и духам.

Видимый мир, по представлениям тюрок, состоит из солнца, луны, звёзд и радуги. Здесь рождаются и проживают дождь, снег, ливень, гром, в его состав входят различные космогонические тела. Средний мир, как и небо, делится на видимый и невидимый. В невидимом мире обитают горные, лесные, водные, ущельные, пещерные, родниковые и другие духи. Видимый средний мир населен людьми и животными.

Невидимый подземный мир принадлежит злым духам во главе с тёмным божеством – Эрлигом. Он почитался как символ смерти. Видимые границы подземного мира, как верили тюрки, это поверхность земли, трещины, подземные пещеры. Кроме того, подземные и подводные животные также были под владычеством Эрлика. В мировоззрении тюрок Вселенная считалась постоянно двигающимся и обновляющимся пространством. Главная функция Вселенной проявляется в непрерывности и обновлении жизни.

В мифо-религиозном мировоззрении коктюрков видны истоки, связывающие человека с природой и с космосом. Мифологические и архетипичные понятия встречаются в сюжетах и фабулах произведений той эпохи как могущественные небесные силы. Об этом повествуется в легенде о Зарине, возникшей в эпоху коктюрков и сохранившейся в восточном сказочном цикле. Сюжет построен на истории любви сакской царицы Зарины и сына мидийского царя, принца Стриангея. Зарина владеет всеми секретами воинского искусства, возглавляет отряд амазонок, во время охоты оказывается в окружении мидийцев, возглавляемых принцем Стриангеем, который спасает ее от гибели. Через некоторое время муж Зарины Мермер берет в плен юношу, который, верный данному им Зарине слову не поднимать меч против ее соплеменников, отказывается от поединка. Мермер жаждет крови, Зарина, думая прежде всего о благе всех, требует от мужа оставить принца в живых. Используя свою власть царицы, она приказывает воинам остановить Мермера. Принц понимает мотивы ее поведения и, в свою очередь, просит ради мира

и дружбы между народами воссоединить свои жизни. Зарина, давая ему через год отрицательный ответ, объясняет мотивы своего поведения долгом перед своим народом и страной(Большая надпись в честь Куль-Тегина).

В этой легенде, насквозь пронизанной интертекстуальными связями с тюркской мифологией, можно увидеть отголоски философии матриархата: действующими лицами выступают амазонки и Зарина представлена как символический образ их вождя. Ее отказ от любимого человека глубоко мотивирован: «Но не могу быть твоей женой. Если мы поженимся, ты станешь царем, я буду царицей. Мой народ и я станем твоими поданными. Я не хочу строить свое счастье на горе своего народа. Для меня самое главное не любовь, а свобода моего народа» (Большая надпись в честь Куль-Тегина). Саки больше придерживались матриархата и его идеологии, чем мидийцы, о чем свидетельствует мифема «свой-чужой»: «...я буду царицей, и мой народ тоже станет твоим поданным». В легенде отражен культ вождя, заданный в сакской среде, где слово вождя – закон и воля народа – закон для вождя: «Для меня самое главное – свобода моего народа».

В одном из первых произведений древнетюркской литературы, известной в научной среде как «Малая надпись в честь Кюль-Тегина» также можно обнаружить глубокие связи с древней мифологией. «Малая надпись» входит в комплекс погребальных сооружений, который расположен в урочище Кошоцайдам на берегу Кокшин-Орхона в 400 км западнее г.Улан-Батора. Малая надпись представляет собой надпись на каменной стеле, которая входит в погребальный комплекс Кюль-Тегина и его жены. Стела имеет форму усеченной пирамиды, высотой более трех метров и расположена на спине огромной мраморной черепахи, которая стоит неподалеку от входа в храм. На стеле высечены рунические тексты – Малая и Большая надпись в честь Кюль-Тегина и надпись на китайском языке.

«Малая надпись» посвящена описанию событий, происходивших в Тюркском каганате в середине VI века. Эта эпоха представлена как идеализированное прошлое тюркского народа. Она содержит сведения о становлении и укреплении Восточно-Тюркского каганата, об освобождении тюрков от китайского ига и о военных походах во главе каганом и его братом полководцем Кюль-Тегином. Здесь в идеализированном виде созданы образы конкретных исторических личностей, правителей и военоначальников.

Признаком его принадлежности к письменной литературе является наличие конкретного автора, который является родственником правящего дома Йолыг-Тегин (Йоллыг-тегинИжаньхан). Йолыг-Тегин стремился внушить своим современникам и потомкам мысль о необходимости прочного единства тюркского государства, осуждал мятежи и междоусобицу. Верность идеалам предков, верность и повиновение беков и народа кагану является основной идеей орхонских письмен.

Об этом повествуется в эпитафиях Кюльтегина:

Тәңірдей, тәңірден жаралған,
Түрк білге қаған.
Бұл шақта отырдым,
Сөзімді түгел естіңдер:
Бүкіл жеткіншегім, ұланым,
Біріккен әулетім, халқым...
Сөзімді мұқият тыңда,
Терең ұқ (Большая надпись в честь Куль-Тегина).

Что является подтверждением слов Гегеля о том, что «владеющие духовными ценностями какое-то событие, личный характер, действие...в художественном произведении выражаются в чистом виде».

Исследователи считают, что в орхонских письменах о Тоньюкуке, Кюльтегине, в эпосе «Огуз-наме» и в других общетюркских литературных памятниках явственно видны следы тюркский мифологии, что в свою очередь нашло отражение в идеологии шаманизма и в выражении романтического боевого духа в казахской устной и письменной поэзии: «Мы были народом вольным, если в человеке есть свой «я», тогда он живая личность. «Я» – это дух. Без духа народ – безвольная толпа. Люди из народа всегда говорили от своего имени «Я».

Этот «Я» мы встречаем в размышлениях Тоньюкука:

Я был человеком слова...
Ночью встревожен,
Днем как стреножен.
Алая кровь не моя, так чья?
Жгучий пот бежит в три ручья.
В дар народу труд мой и сила,
В дальних походах врагов косил
(Легенды о Зарине).

Асана Кайгы:

Ай, хан, если я не скажу, не знаешь!..

Казтугана:

...С буграми висков, выпирающих стынь,
В доспехах из блестящих пластин.
На вид, как султан, довольный собой,
Стреляю украшенной шелком стрелой.
Искусному пастырю стольких отар
Не чужд мне ничуть красноречия дар.
Отбившихся вновь пригоняю в загон,
Я тот, кто исправит малейший уклон.
Я – клык белопенный верблюда самца,
Крылатый властитель озерной воды.
Я тот, кто луну смог очистить от туч,
От бредней неверных и лжи мусульман,
Очистивший веру жырау Казтуган!...
(Надпись в честь Тоньюкука).
(Перевод Ауезхана Кодара).

Как видим, Казтуган-жырау создает свой автопортрет в лучших традициях древнетюркских поэтов. До этого такой же автопортрет был создан Тоньюкуком. Древний автор тюркских текстов тоже строго автобиографичен. Он точно определяет свою роль среди вершителей судеб народа. Тоньюкук пишет: «Тогда советников я был и предводителем войск. Эльтериш-кагану... тюркскому Капаган кагану...» Он, этот советник, вовсе не скромничает. Почти саморекламой звучат слова: «Каган его – герой, а советник у него – мудрый». Автор величает себя «мудрый Тоньюкук». Но это в общем контексте древнетюркской мифологической традиции воспринимается не как восхваление самого себя, оно больше звучит как выражение ответственности за судьбы как отдельного человека, так и народа в целом. У поэта-жырау функции больше пророческие, он – маг, жрец, провидец, говорит на равных с каганами и ханами, не только от совего имени, но и от имени народа и истории. Такая миссия возложена на него самим Небом.

У древних тюрков существовал дуализм неба и земли, а человек выступал их третьим компонентом:

Когда вверху возникло Голубое Небо,
А внизу – бурая Земля,
Между ними возникли сыны человеческие...
(Большая надпись в честь Кюльтегина).

То есть, тюрки столь же изначальны, как Небо и Земля. Они как бы посредники между этими космическими силами, земные проводники воли Неба. Здесь нужно отметить появление первичных признаков тенгрианства. Ч. Валиханов, написавший ряд статей о тенгрианстве в казахской степи, отмечал сохранившиеся у казахов обряды старины: «Если прольется молоко, киргизы все (очищают), чтобы не оставить их (не осквернить)». Белое было священным для наших предков. Тюрки в своих письменных памятниках выражали свое стремление увековечить себя в слове. Ибо они уже знали, что слово, когда западет в душу, в «утробу» духовную, начнет отдаваться в сердцах людей и поколений. Поэтому можно утверждать, что эти каменные книги и изваяния принадлежат не только вечности, но и людям, духовно с ней связанным.

Тоньюкук оставил описание своих деяний в орхоно-енисейских гранитных стелах. Язык Тоньюкука не только красноречен и художественен, он глубоко поэтичен: «Я, не спал по ночам, не имею покоя днем, проливая красную свою кровь и заставляя течь свой черный пот, я отдавал народу (свои) работу и силу; и я же сам направлял дальние военные набеги».

Древние тюрки с особым трепетом поклонялись своему верховному богу – Кок-Тенгри, почитая также и природные объекты – горы, реки, озера, деревья. Как и все древние народы, они стремились к возвышенному и испытывали перед ним понятный страх, страх и благовение от неосязаемого и неприкосновенного. На практике ими был выработан особый структурированный комплекс, в системе которого каменные изваяния с древним кругом представлений о «центре мира», «древе жизни» являются универсальными символами связи трех космических зон (небо, земля, преисподня).

Добрые сакральные силы, содержащие в себе созидательное и плодотворное, обладают важным свойством – освящать все и оберегать всех. В этом их всеобъемлющая и высшая ценность. Однако приобщение к ним возможно лишь через таинство. Религиозные представления древних тюрков основывалось на этом понятии. Скульптура и надпись у могил предка были священной нитью между живущими на земле и богом на небе. Реализацию тенгрианской мифемы «душа улетела в Тенгри» мы видим в поэтической надписи Кюльтегина: «Умер, улетела душа в небо, Тенгри его сделал живым».

Результаты и обсуждение

Древние тюрки осваивали мир на уровне мифопоэтического мышления. Поэтому практическое освоение не наносило ущерба и приводило к гармоническому сосуществованию человека и природы. Итак, мир воспринимался как единое целое, складывались убеждения, привычки, принципы, верования, которые придавали человеческому бытию смысл.

Тюркская культура со своим языком, со своим образно-мифологическим мышлением явилась основой казахского миропонимания. Архаичные черты доисламского кочевого образно-мифологического мышления сохранились и после вхождения казахского народа в исламский мир.

Среди традиционных духовных ценностей, веками формировавших национальный менталитет казахского народа, главным был культ вселенческого космического божества – Тенгри. В просторечии тенгри казахами используется и как синонимы Аллаха. Во времена коктюрков он воспринимался как Бог космический, божество-миросоздание.

Такую интерпретацию можно увидеть в казахском лиро-эпосе «Козы Курпеш – Баян Сулу». Чокан Валиханов одним из первых исследовал древнюю поэму, повествующую о печальной судьбе двух влюбленных, рано покинувших белый свет, описал мавзолей влюбленных и обратил внимание на мифологическое происхождение сюжета. О древности и мифологичности поэмы говорил и Мухамеджан Тынышпаев. Ученый отметил, что многие персонажи историчны, а места действия легко узнаваемы. По мнению Т. Асемкулова, в этой романтической поэме единая тюркская мифологическая система нашла наиболее яркое выражение. Первоначальная дуалистическая идея борьбы Божеств добра и зла была десакрализована и превратилась в любовную драму. Тюркский мифологический дуализм нашел воплощение в образе космического марала. Образы двух детенышей маралов в эпосе указывают на двоемирие. Когда убивают их мать, они получают свободу.

Сюжет легенды построен на противоборстве двух сил – добра и зла. Два знатных человека, Кара-бай и Сары-бай встретились в степи во время охоты и решили породниться через своих детей. После смерти отца аул Козы-Корпеша откочевал в отдаленное место. В ходе боевых столкновений в ауле Баян-Сулу стали хозяйничать калмыки, одно из тюркоязычных племен, находившееся в конфликте с сородичами Карабая. Один из них, Кодар, решил жениться на Баян. Но Баян придумывает разные причины, чтобы отложить эту свадьбу. Ее дядя отправился на поиски Козы-Корпеша, чтобы сообщить о положении, в которое попала его невеста. Затем происходит столкновение Кодара и Козы-Корпеша. Затем коварному Кодару удается выследить юношу в местности Куркульдек и убить его. Баян-Сулу вместе с родичем убитого – Айбасом подъезжают к месту встречи с Козы-Корпешом и находят его тело, лежащее под одиноким тополем. Девушка оплакивает смерть возлюбленного, положив его голову на свои колени. Позже ей удается отомстить Кодару за убийство своего суженого. Богатый караванбаши, решивший жениться на Баян, возводит по ее просьбе надгробие над погибшим Козы-Корпешем. По завершении строительства девушка убивает себя кинжалом. Ее хоронят рядом с возлюбленным.

Несмотря на жизненные препятствия и трудные обстоятельства красавица Баян, отличавшаяся умом и верностью, показала величие своего духа, бесстрашно переступила через грань жизни и смерти, чтобы воссоединиться со своим возлюбленным в ином мире. В поэме сакральны и образы двух героев-отцов Карабая и Сарыбая. Сарыбай – образ бога солнца, Карабай – его противоположность, образ бога тьмы. Козы (сын Сарыбая) – образ вечного света. Возлюбленная Козы красавица Баян, может быть, – образ один из утренних звезд. Мать Козы Мамабике – богиня печали и др., Кодар – бог колодца (вода); все это свидетельствует об экзистенциальной сущности человека. Поклонение Тенгри показывает непримиримую борьбу между добром и злом. В «Козы Корпеш-Баян Сулу» эта борьба отражена в поступках Карабая и Сарыбая. Скрытый мифологический смысл в тексте укажет нам путь между светом и тьмой.

Н. Келимбетов считает, что истоки казахской соловесности начинаются с рунических писмен. Но предполагает, что существовали старинные эпические поэмы, которые послужили возможным источником для подражания создателю Культегина, Тоньюкука. К таковым он относит сакские и гуннские литературные памятники, дастаны, как «Алып ер Тоңға», «Шу батыр», «Аттила», «Оғыз қаған», «Көкбөрі» и «Ергенекон» (Антология казахских жырау, 8). Ученые М. Жолдасбеков, К. Салгара, А. Сейдимбек считают, что тенгрианство в тюркском каганате был государственной религией (Келімбетов, 2000). По мнению Т. Журтбая, «на Востоке хунны, южные саки, западные саки все почитали небесного

бога Тенгри, это историческая правда» (Жолдасбеков, 2001: 38). Из этого можно делать вывод о том, что в дастанах «Алып ер Тоңға», «Шу батыр», «Аттила», «Оғыз қаған», «Көкбөрі» және «Ергенекон» отражены культ вождя, вечная борьба между добром и злом, соотворение Земли и Небо, то есть все атрибуты архетипических знаков древнего верования, которые стали основой для коктюркской мифологии.

Одним из таких произведений является книга «Ырг битиг», созданная на тюркском языке при помощи горизонтального руничес-кого алфавита. Она представляет собою 29 согнутых тетрадью листов с текстом из 104 строк. Ценность ее в том, что она, во-первых, написана руническим альфавитом, который считался приспособленным только к выбиванию на камне. Во-вторых, эта книга расширила сроки обращения к руническому письму на несколько столетий. Ведь получается, что руническое письмо употреблялось не только в VII-VIII веках при сооружении поминальных стел, но и на три века позже. В-третьих, в колофоне употреблено древнетюркское слово для обозначения книги Битиг, а не арабский китаб, хотя арабы уже несколько лет старались кстановить свое господство в сфере культурного влияния в Туркестане. В-четвертых, эта книга, можно считать, подпольная, так как создавалась в манихейском монастыре, в то же время она полностью языческая, шаманская, как характеризует ее академик С.Е. Малов, в-пятых, она являет собою вполне самостоятельное литературное произведение.

Текст книги состоит из 65 небольших притч. В конце рукописи – колофон, написанный красными чернилами поверх китайского буддийского текста. *Заглавие книга имеет, но непосредственно перед колофоном стоят слова:* «Эта книга гаданий хороша!». Это словосочетание «Ырыг битик» перевели как «Книга гаданий». Но возможен вариант перевода как «Книга знамений». Последнее будет наиболее верным, поскольку она состоит не столько из гаданий или знамений, сколько из нравоучений и притч.

Уже в колофоне все перемешано – тюркское, манихейское и буддийское: «В год тигра, вторую луну, пятнадцатого дня я, младший клирик из монастыря «Обитель Великого Облака», выслушав предзнаменования духовного наставника, написал это для старшего брата, исиг-сагуна Ит Ачука». Указанную дату исследователи расшифровывают как 17 марта 930 года, другие как 4 марта 942 г.

Терминология колофона позволяет предполагать, что книга написана в манихейской среде. Обычны для тюркских манихейских текстов такие слова как манистан – монастырь, динтар – священнослужитель. Буруа – пердзнаменование. Санскритский термин гуру – духовный наставник, встерчающийся в колофоне, характерен более для буддийской среды, чем для манихейской.

Наиболее квалифицированное издание «Ырык битига» предпринял известнейший тюрколог Вильгельм Томсен. До настоящего времени оно остается единственным приемлемым для изучения памятника. Издание Томсена совмещает транслитерацию с транскрипцией и фиксирует пунктуационный знак – словоразделитель. Он сохранил графическую основу текста, включая все ошибки и описки автора частично оговорил их. Собственную сторофическую разбивку каждой притчи дает И.В. Стеблева, она доказывает стихотворную форму произведения (Стеблева, 1971).

Исследователь А. Габен отмечает воздействие манихейской и в какой-то степени христианской литературы на «Ырг битиг». И.В. Стеблева усматривает влияние манихейства и на содержание памятника. Оно сказалось в противопоставлении добра и зла. Но «Ырг битиг» собраны не христианские, не манихейские, не буддийские притчи, а народно тюркские поверья.

Сентенции составляют порой несколько строк: «Рассказывают: муж-воин отправился в охоту. В горах он камлал (говоря): «Эрклиг – небесный (Бог)!» так знайте – это грешно!» нет, это и в самом деле подпольная литература, так как в манихейском заведении рассказывают о шаманском камалании и превозносят тюркского бога Эрклига – владыки подземного мира, противопоставляя его божествам Верхнего.

В другой сентенции героизм юноши проявляется не в божественном прозрении, а в выполнении того, что почитается героизмом в народе: «Рассказывают: сын героя-воина пошел в поход. На поле боя Эрклиг сделал его своим посланцем. И говорят: когда он возвращался домой, то сам он приходит знаменитым и радостным со славою мужа, достигшего зрелости. Так знайте – это очень хорошо!».

Слабое отражение следов манихейства в таком скорее фольклорном, чем религиозним тексте, как «Ырг битиг», хотя и созданном в манихейской обители, предпочтение тюркского альфавита манихейскому, свидетельствуют о сильных позициях тюркского языка среди послушников, их учителей и заказчиков.

Например:

Ер жүрек батыр соғысуға аттанды.
Жорықта аты жарамай қалды.
Сол сәтте оған аққу кездесіп,
Ер жүрек жігітті арқасына отырғызып,
Ұшып, онымен бірге кері жолға түсті.
Баласын аман-есен әке, шешесіне жеткізді.
Баласының тірілігіне олардың қуанышында шек жоқ.
Біліп қойыңыздар халайық: бұл – жақсы»
(Стеблева, 1976).

Мы здесь видим тотемические, анимистические древние верования тюрков, которые в трудные минуты таинственным образом в образе животных или птиц помогают человеку. А в тексте все это дается при помощи художественных средств аллегории.

На эти особенности указывает Т. Енсегенулы: «Сами стихи загадка, его структура тоже загадка. Идея и мысль стихов тоже таинственны... каждый стих высоко художественное маленькее произведение, имеющее глубокий смысл философско-поучительного содержания» (Гадательная книга Ырг Битиг). До этого тюрки в «Огузнаме» показывали процесс соотворения мира. Здесь они через гадания узнают судьбу человека.

Не исключено, что «Ырг битиг» оставил свой отпечаток в китайской «Книге перемен». Китайцы его доделали, совершенствовали. Тюркский литературный памятник с одно стороны прост, другой – имеет глубокий смысл с подтекстом. И.В. Стеблева по этому поводу пишет, что «Книга знамений» – небольшая поэтическая миниатюра, которая знакомит нас с доисламским бытом, повериями тюрков (Еңсегенұлы, 1996). И катерны великого Нострадамуса тоже многозначны. В «Ырг битиг» отражены постулаты тенгрианства, выражается любовь к одному Богу, вера в него, за нарушение которой бог сурово карает.

Аңшы тауға қарай, аңға кетті,
Аңның ізіне түсем деп, төмен домалап кетті.
«Көк Тәңірісі бәрінен құдіретті» –
Халық солай депті.
Өздеріңіз білесіздер,
Бұл еш жақсылық емес, түсінесіздер.
(Перевод на казахский Т. Енсегенулы)

Обратим внимание, что мысль о возможности победы над смертью звучит раньше Коркута, Алып Ер Тога, Гильгамеша. Вышеприведенные строк и показывают, что смерть отступает, а жизнь побеждает. Таких строк в «Ырг битиге» множество. Одна из них:

Тақуа кемпірді ажал алуға келіпті.
Сонда ол май құятын ожауын ұстап,
Жаналғыштың аяғына жығыла беріпті.
Сөйтіп тақуа кемпір ажалды жеңіпті.

По этому поводу С. Кондыбай пишет: «...Афрасиаб тоже бежит от смерти. Это адекватно сюжетным архетипам казахской легенды о Коркуте» (Қондыбай, 2004: 346). В казахской легенде Коркут борется со смертью, играя на кобызе, но смерть является к нему в виде змеи. Этот мифема отражена и в «Гильгамеше»:

...Ол ұстады гүлді, өз қолын түйретіп,
Кесті аяқтарындағы ауыр тасты,
Алып шықты теңіз оны жағалауға...
Апарам оны мен Урукқа қоршалған,
Жеткіземін халқыма, гүлді сыйлаймын:
Егер кірі адам жасарса,
Мен дәм татам одан – оларда менің жастығым»...
Көрді Гильгамеш суатты, сулары салқын,
Түсті оған, шомылды суға.
Сезіп жылан исін гүлдің,
Інінен көтерілді, гүлді әкетті,
Қайтқанда кері терісін тастады...

В обеих мифемах есть вода и змея. Если дальше углубиться в мифы, то в изгнании из Эдема Адама и Евы также виновен змей. Для тюрков зло часто изображается в образе змея. Академик С.Қасқабасов пишет, что человек всегда мечтал о вечной жизни. Он думал о нектаре бессмертия, искал его везде и всюду, но не находил.Тогда он дал волю своей фантазии. Появилось множество легенд и мифов. Одна из таких легенд в казахской устной литературе – о Коркуте.

Казахская литература немыслима без прототюркских корней, если подходить к каждому тюркскому мифу не с историческими мерками, а как к художественному произведению, оставленному нам предками на длительное хранение, тогда он откроет нам свои секреты. Миф имеет свои законы, свои собственные способы воздействия на каждое поклонение казахов.

Заключение

Осуществленный нами анализ преданий о«Тоньюкуке», «Кюль-Тегине», «Огуз-наме» и других литературных памятников коктюрков позволяет сделать вывод о наличии в них явных следов тюркской мифологии. Одним из таких маркеров является мотив свободы и воли: «Мы были народом вольным, если в человеке есть

свой «я» тогда он живая личность. «Я» это – дух. Без духа народ безвольная толпа. Люди из народа всегда говорили от своего имени «Я».

Автопортрет, созданный Казтуганом-жырау, при всей его образности, вторичен, до этого такой же автопортрет был создан Тоньюкокум. Древний автор тюркских текстов строго автобиографичен, он точно определяет свою роль среди вершителей судеб народа: «Тогда советником я был и предводителем войск. Эльтериш-кагану...тюркскому Капаган-кагану...». Он как советник далеко не скромен, почти саморекламой звучат слова: «Каган его – герой, а советник у него – мудрый», автор величает себя «мудрый Тоньюкук».

Далее сделана попытка определить функции принципов дуализма в литературе коктюрков и их отражение в последующей литературе. По мнению авторов исследования, дуализм неба и земли у древних тюрков существовал, только у них менее существенным был третий компонет – человек. Тюрки столь же изначальны, как Небо и Земля. Они как бы посредники между этими космическими силами, земные проводники воли Неба. Древние тюрки с особым трепетом поклонялись своему верховному богу – Кок-Тенгри, также почитая горы, реки, озера, деревья. Как и все древние народы, они стремились к возвышенному и испытывали перед ним понятный страх и благовение от неосязаемого и неприкосновенного. На практике ими был выработан особый структурированный комплекс, в системе которого каменные изваяния с древним кругом представлений о «центре мира», «древе жизни» являются универсальными символами связи трех космических зон.

Литература

Жумаганбетов Т. Древнетюркский каганат: становление и развитие государственности. VI-VIII вв. – Алматы, 2007. – 292 с.

Рахманалиев Р. Империя тюрков. Великая цивилизация. – М., 2009. – 742 с.

Каиржанов А. Palaeoturcica: Мир древних тюрков. – Алматы, 1999. – 280 с.

Сұңғатай С. Еженханұлы Б. Тарихи-мәдени жәдігерлер. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. – Алматы, 2005. – 80 б.

Масабаев К. Тюркско-иранские культурно-языковые контакты // Материалы Второго международного тюркологического конгресса «Современная тюркология: теория, практика и перспектива». Ч. 1. – Туркестан, 2006. – С. 60-74.

Великий тюркский каганат // http://e-history.kz/ru/contents/view/2633

Гумилев Л.Н. Голубые тюрки // http://e-history.kz/ru/contents/view/2633

Большая надпись в честь Куль-Тегина // http://greylib.align.ru/540/bolshaya-nadpis-v-chest-kyul-tegina.html

Легенды о Зарине // www.ertegi.ru/index.php

Надпись в честь Тоньюкука // http://www.kyrgyz.ru

Антология казахских жырау (в переводах А.Кодара) // http://otuken.kz

Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы. – Астана. Елорда, 2000. – 286 б.

Жолдасбеков М., Салғара Қ, Сейдімбек А. Тарих және тәуелсіздік // Егеменді Қазақстан. – 2001, 30 қараша.

Жұртбай Т. Дулыға. – Алматы: Жалын, 1994. – 364 б.

Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы. – М.: Наука, 1976. – 213 с.

Гадательная книга Ырг Битиг //

Еңсегенұлы Т. Әдебиетіміздің бастауы – Авестада: монография – А.: Ғылым, 1996. – 214 б.

Стеблева И. В.Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука, 1971. – 340 с.

Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы: бірінші кітап. – А.: Дайк-Пресс, 2004 – 512 б.

References

Antologiya kazakhskih zhyrau (v perevodax A.Kodara) [Anthology of Kazakh zhyrau] http://otuken.kz (in Russian)

Bolshaya nadpis v chest Kul-tegina [Big inscription in honor of Kul-Tegin] http://greylib.align.ru/540/bolshaya-nadpis-v-chest-kyul-tegina.html (in Russian)

Ensegenuly T. (1996). Adebietimizdin bastauy – Avestada [The beginning of our literature is in Avesta]. Almaty: Gylym, 214 p.(inKazakh)

Gadatelnaya kniga yrg bitig [Divination book Yrg Bitig] http://www.rbardalzo.narod.ru/yrk_bitig.html(in Russian)

Gumilev L.N. Golubye tyurki [Blue Turks] http://e-history.kz/ru/contents/view/2633(in Russian)

Kairzhanov A. (1999). Palaeoturcica: mir drevnix tyurkov [Palaeoturcica: The World of the Ancient Turks]. Almaty, 280 p. (in Russian)

Kelimbetov N. (2000).Korkemdik dastur zhalgastygy [The continuity of artistic traditions]. Astana: Elorda, 286 p.(in Kazakh)

Kondybai S. (2004).Argykazak mifologiyasy: birinshi kitap [ancient Kazakh mythology: the first book]. Almaty: Daik-press, 512 p. (in Kazakh)

Legendy o Zarine [Legends of Zarin] www.ertegi.ru/index.php(in Russian)

Masabaev K. (2006).Tyurksko-iranskie kulturno-yazykovye kontakty [Turkic-Iranian cultural and language contacts] Materialy vtorogo mezhdunarodnogo tyurkologicheskogo kongressa «Sovremennaya tyurkologiya: teoriya, praktika i perspektiva». ch. 1.Turkestan, 60-74 p. (in Russian)

Nadpis v chest Tonyukuka [Inscription in honor of Tonyukuk] http://www.kyrgyz.ru (in Russian)

Rahmanaliev R. (2009). Imperiya tyurkov. Velikaya civilizaciya [Empire of the Turks. Great civilization]. Moscow, 742 p. (in Russian)

Stebleva I.V. (1971).Razvitie tyurkskih poeticheskih form v XI veke [Development of Turkic poetic forms in the XI century]. Moscow: Nauka, 340 p. (in Russian)

Stebleva I.V. (1976). Poetika drevnetyurkskoi literatury [Poetics of ancient Turkic literature]. Moscow:Nauka, 213 p. (in Russian)

SungataiS. Ezhenhanuly B. (2005).Tarihi-madeni zhadigerler [Historical and cultural exhibits]. Almaty, 80 p. (in Kazakh)

Velikii tyurkskii kaganat [Great Turkic kaganat] http://e-history.kz/ru/contents/view/2633

Zholdasbekov M., Salgara K., Seidimbek A. (2001). Tarih zhane tauelsizdik [History and Independence] Egemendi Kazakhstan, 30 November.(in Kazakh)

Zhumaganbetov T. (2007). Drevnetyurkskii kaganat: stanovlenie i razvitie gosudarstvennosti. VI-VIII vv. [Ancient Turkic Khaganate: the formation and development of statehood. VI-VIII centuries]. Almaty, 292 p. (in Russian)

ZhurtbaiT. (1994). Dulyga [Dulyga]. Almaty: Zhalyn, 364 p. (in Kazakh)

IRSTI17.01.33

Mukhtar L.[1], Evdokimova S.[2],

[1]doctoral student of A l-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[2]PhD, Professor of Slavic Languages and Comparative Literature, Brown University, USA, Providence,
e-mail: lmukhtar0712@gmail.com, svetlana_evdokimova@brown.edu

PECULARITIES OF THE REPRESENTATION OF CONCEPT «CHILDHOOD» IN THE NOVEL «A PRAYER FOR OWEN MEANY» BY JOHN IRVING

The article investigates the specifics of the implementation of Concept «Childhood» in the novel «A Prayer for Owen Meany» by J. Irving. The components of the concept and its main features (young man, temporal characteristics, condition) are analyzed. It is indicated that Childhood is the central theme of the novel. It is revealed through the fate of the main character, his aesthetic views, ideals and values. Much attention is paid to the linguistic means used by the writer in the process of characterizing the main character and the events taking place in his life. The article states that the Concept of Childhood is realized in the work through literary devices such as metaphor, comparison, epithet, synecdoche and paraphrase. They reveal the inner world of the main character, his attitude to the surrounding reality. The article with specific examples substantiates that in the J. Irving's novel the Concept of Childhood realizes in four aspects.

Key words: concept, childhood, realization, novel, literary devices.

Мұхтар Л.[1], Евдокимова С.Б.[2],

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты, Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Браун Университетінің славистика және салыстырмалы әдебиеті кафедрасының
профессоры, PhD, Америка Құрама Штаттары, Провиденс қ.,
e-mail: lmukhtar0712@gmail.com, svetlana_evdokimova@brown.edu

Дж. Ирвинг «Молитва об Оуэне Мини» романындағы «Балалық шақ» концептісінің репрезентация ерекшеліктері

Мақалада Джон Ирвингтің «Оуэн Мини жайлы дұға» («Молитва об Оуэне Мини») романындағы балалық шақ концептісінің жүзеге асу ерекшелігі көрсетіледі. Концепт компоненттері мен оның негізгі белгілері (жас, уақытша сипаттамасы, жай-күйі) қарастырылады. Балалық шақ тақырыбы романында маңызды болып табылады. Ол кейіпкердің тағдыры, оның эстетикалық көзқарастар, идеалдар мен құндылықтар арқылы анықталады. Бас кейіпкердің өмірінде кездесетін оқиғаларды сипаттау процесінде жазушының пайдаланған лингвистикалық құралдарына көп көңіл бөлінеді. Мақалада балалық шақ концептісі ауыстыру, теңеу, айқындау, меңзеу, перифраз сияқты әдеби әдістер арқылы жүзеге асырылады. Олар басты кейіпкердің ішкі әлемін, оның айналасындағы шындыққа деген көзқарасын көрсетеді. Мақалада Джон Ирвингтің романында балалық шақ концептісі төрт аспектілерде көрсетілуі нақты мысалдар негізінде дәлелденеді.

Түйін сөздер: концепт, балалық шақ, жүзеге асырылуы, роман, әдеби әдістер.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мұхтар Л.[1], Евдокимова С.Б.[2],
[1]PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[2]PhD, профессор кафедры славистики и сравнительного
литературоведения университета Браун, США, Провиденс,
e-mail: lmukhtar0712@gmail.com, svetlana_evdokimova@brown.edu

**Особенности репрезентации концепта «Детство»
в романе Дж. Ирвинга «Молитва об Оуэни Мини»**

В данной статье раскрывается специфика реализации концепта «Детство» в романе Дж. Ирвинга «Молитва об Оуэни Мини». Анализируются компоненты концепта и его основные признаки (человек малых лет, временная характеристика, состояние). Указывается, что тема детства является центральной в романе. Она раскрывается через судьбу главного героя, его эстетические взгляды, идеалы и ценности. Большое внимание уделяется языковым средствам, используемым писателем в процессе характеристики главного героя и событий, происходящих в его жизни. В работе указывается, что концепт детства реализуется в произведении через такие литературные приемы как метафора, сравнение, эпитет, синекдоха и перифраз. Они раскрывают внутренний мир главного героя, его отношения к окружающей действительности. В статье на конкретных примерах обосновывается, что концепт детства реализуется в романе Дж. Ирвинга в четырех аспектах.

Ключевые слова: концепт, детство, реализация, роман, литературные приемы.

Introduction

The novel «A Prayer for Owen Meany» since its publication has repeatedly been the subject of attention of criticism, and, for the most part, in periodical publications.

T.F. Davis and *K. Womack* note that this work has a special style, somewhat reminiscent of the style of C. Dickens: «His recognition that the visceral, material accretion of detail is what represents the singularity of a setting or character complements his devotion to the novelistic forms of Charles Dickens, another master of such techniques» (Davis, Kenneth, 2004:10). Stephen King gave a high assessment to the novel, noting that Irving is «who writes novels in the unglamorous but effective way Babe Ruth used to hit home runs, deserves a medal not only for writing this book but for the way he has written it»(King, 1989: 40).

According to literary critics, the novel «A Prayer for Owen Meany» is a bildungsroman. Therefore, E.M. Zagarina, analyzing the traditions of the bildungsroman in J. Irving's prose, notes that the hero goes through certain phases of education and becomes a believer by overcoming numerous tests. Plot is based upon the story of the narrator'schildhood years, his friendship with an unusual boy named Owen, memories of growing up and Owen's death. The main character played out in three ways: childhood, adolescence, adult stage after the friend's death. Owen's death became a turning point for Johnny, because after that, he began to believe in God, and this belief grew deeper every day.

The novel by J. Irving can be characterized as a bildungsroman. Literary critics referred to peculiarities in this aspect: «In his life journey, the main character, like the hero of Irving's previous novel, goes through certain phases of development and, undergoing numerous tests, becomes a believer. The writer uses the method of immersion into the past as an element of the poetics of the novel, as he captures the main, key events in the life of the hero. In this novel, the author describes in detail the life of America in the 1960s and 80s, social movements, the policies of statesmen and other problems of that period. One of the remarkable features of the novel «A Prayer for Owen Meany» is the author's addition to the traditional description of the hero's life motives. Irving gives the image of the positive hero Owen Meany, under whose influence the spiritual evolution of the narrator takes place »(Campbell, Irving, 1998: 35).

Experiment

The concept of childhood in this novel is implemented in three versions:

1. in relation to the narrator,
2. to Owen Meany,
3. to those children who meet on the way of heroes at different times.

The main core of the concept is the key word «Childhood», but the lexeme «Children» is often found in the novel:

«My grandmother thinks there're too many *kids* in the house already – when they're here», I explained…» (Irving, 1989: 20).

«INDOORS, AT MY HOUSE, WOULD NOT BE A LOT OF FUN BECAUSE MY PARENTS ARE RATHER STRANGE ABOUT *CHILDREN*» (Irving, 1989:21).

Children of different age, their presence and quantity in families can be a subject of disagreement between adults:

«Is it about *children,* Tabitha?» my grandmother asked one evening at dinner, and Lydia and I sat at attention to hear the answer. «I mean, does he want them do you not want another? Orisit the ot her-wayaround? » (Irving, 1989: 30).

Lexemes «Children» can acquire a negative value, as in the case with the attitude of Johnny to the children's team after the death of his mother:

«Indeed, not only had Owen and I quit the team – and that infernal game forever; other members of our Little League team had used the upsetting incident as a means to get out of a tedious obligation that had been much more their parents' notion of something that was «good for them» than it had ever been their sport of choice» (Irving, 1989: 35).

The lexeme «boys» is often found in the novel. The lexeme gives the statement an additional degree of diminution in relation to children:

«The *boys* get up early», I said, «but Hester sleeps a little later-or at least she stays in her room longer» (Irving, 1989: 30).

«To a boy from New Hampshire, an armadillo resembled a small dinosaur» (Irving, 1989: 15).

In the novel, there is a designation of non-adult as *kids:*

«One of the *kids* in the back seat spoke up» (Irving, 1989:96).

«One of the *children* was instantly beside me».«What was it? the *child* asked» (Irving, 1989:112).

Also «not adult» is realized with the unit «baby»:

«I have some outgrown things of Johnny's that will fit you, Owen,» my mother said (Irving, 1989:22).

«BABY CLOTHES, I SUPPOSE,» Owen said, but he stopped walking; he leaned his head on his bike's handlebars (Irving, 1989:22).

Newborn infants are represented as characters of the Christmas pageant:

«ALL THOSE *BABIES»,* Owen said. «JUST TO GET ONE TO LIE IN THE MANGER WITHOUT CRYING – DO WE HAVE TO HAVE ALL THOSE *BABIES?*» (Irving, 1989:44).

«But it's like the song says, Owen,» the rector told him. *« 'Little Lord* Jesus, no crying he makes»

«OKAY, OKAY,» Owen said.

«BUT ALL THOSE *BABIES* – YOU CAN HEAR THEM CRYING. EVEN OFFSTAGE, YOU CAN HEAR THEM. AND ALL THOSE GROWN – UPS!» he said. «ALL THOSE BIG MEN PASSING THE *BABIES*IN AND OUT (Irving, 1989:44).

In the following example, there is no lexeme «Child», author transsmited the time when the narrator was born:

«When they'd been growing up in the big house on Front Street, it was my Aunt Martha who brought the boys from Gravesend Academy home to meet my grandmother and grandfather – Martha was the older, and the first to bring home «beaus,» as my mother called them. But once the boys saw my mother – even *before she was old enough to date*– that was usually the end of their interest in Aunt Martha» [4, 6].

A child in the novel can be a specific little person, and they can use this word with a certain degree of abstractness when a pregnant woman is expecting a child. These types of concept implementation are displayed in the following examples:

«Maybe she'd said, «I met a man on the good old Boston and Maine-and now I'm pregnant!» Maybe she said, «I'm going to have a *baby* as a result of a fling I had with a total stranger I met on the good old Boston and Maine-someone I never expect to see again!» (Irving, 1989:12).

An indication of age can serve as an adjective «small». Remarkably, this passage compares small and abnormal people:

«I thought they would think that dressing up in Grandfather's clothes was either *baby* play, or morbid, or both…» (Irving, 1989:21).

At the next stage of growing up, author describes young people:

«Mr. Hurd was known to patrol Water Street in downtown Gravesend, looking for *youthful* offenders: specifically*, young men* who would not doff their hats to him, and *young ladies* who would not curtsy. In payment for such offense, Emery Hurd was happy to give these *young people* a piece of his mind; near the end, only pieces were left» (Irving, 1989:9).

Also the author referred to adolescents, people who not adults yet, but not children, and the «decoding» of this concept is immediately given (not entered into puberty):

«Whenever it was, Hester and I were still in our *pre adolescent years-our* pre sexual years, if that's safe to say; perhaps that is never safe to say in regard to Hester, but I promise it is safe to say of me» (Irving, 1989: 17).

Hester seems to have been «delayed» 12 years old:

«Hester made everyone nervous: in good light, in close-up, she looked her age-like a large, *overly mature twelve-year-old.* But from any distance, with any assistance from the shadows, she looked *eighteen* – and like a lot of trouble, too» (Irving, 1989:37).

Adolescence is commented by characters:

«Dan Needham described the situation in the form of a headline: *«Teenage* Traumas Run Wild in Sawyer Depot!» (Irving, 1989:73).

An assessment of this age is given by Johnny himself, however, from the standpoint of an adult, that is, at the time when he writes his memoirs:

«There we were, in our rented tuxedos, boys more afraid of pimples than of war» (Irving, 1989:77).

The «non-adult» component is also implemented with th imaginative characteristics that are given to the characters by their teachers, parents, friends:

«If he was occasionally capable of being a stoic in the air, he was always a stoic when Mrs. Walker accused him of *childish* behavior» (Irving, 1989:4).

«Not an adult» in relation to the narrator is also an indication that he is small, but will grow definitely. In this example, two ways to implement the concept of childhood can be singled out: using the adjective «small (little)» and the verb «to grow» (in English: old enough):

«I was *little* Johnny Wheelwright, father unknown, and-at the time-that was okay with me. I never complained. One day, I always thought, she would tell me about it-when I was old enough to know the story. It was, apparently, the kind of story you had to be «*old enough*» to hear» (Irving, 1989:5).

In the following passage, we can trace the implementation of the concept of childhood in several ways: with an indication of family ties (brothers), the fact that we are speaking about boys and girls, and indicating the lexeme «younger»:

«I know that Hester especially looked forward to my visits because she suffered from being the constant inferior to her *brothers* – not that they abused her, or even teased her. Considering that they were *boys,* and *older,* and she was a *girl,* and *younger,* I thought they treated her splendidly», (Irving, 1989:16).

The following example also displays two different ways of implementing the concept of childhood: this is an indication of the role of the child in the family (brother, cousin) and implementation using the lexeme «boy»:

«… and that the only way she could repay her *brothers f*or out skiing her (on water and on snow), and for hurting her off sawdust piles, and for cramming her *cousin* into a basket with her old underwear, was to intimidate every girlfriend either of them ever had and to fuck the brains out of every *boy* they ever knew» (Irving, 1989:16).

Examples related to the role «children of teachers» are mainly characterized by Johnny:

«Faculty *children-faculty* brats, we were called-could automatically attend the academy» (Irving, 1989:8).

«What a relief this must have been to my grandmother; she'd always resented that her own children couldn't go to Gravesend Academy-she'd had *daughters»* (Irving, 1989: 8).

The fact that Owen was short in stature influenced in his invitation to the role of baby Jesus in the Christmas pageant. In the novel, a lot of attention is paid to this, and the emphasis is constantly placed on the size of Owen:

«I KNOW SOMEONE WHO CAN FIT IN THE CRIB,» Owen said. *«SOMEONE SMALL* ENOUGH TO LOOK LIKE A *BABY»,* he said. «SOMEONE OLD ENOUGH NOT TO CRY» [4, 44].

«Mary Beth Baird could not contain herself! «Owen can be the Baby Jesus!» she yelled». Owen Meany smiled and shrugged.

«I CAN FIT IN THE CRIB», he said modestly (Irving, 1989:44).

Lexemes «small», «baby» in this context indicates the size of Owen.

In this passage in the original work there is no characteristic indicating small size of

The language realization of the concept «Childhood» in the novel also provides for the availability of means of artistic expression. Among them we noted metaphors, comparisons, epithets, synecdoche, paraphrases.

Epithets are:

- – youthful offenders;
- funny little guy;
- – STUPE BABY;
- in awe;
- the privileged louts of the luxury class-spoiledbratsinneed of discipline.

In general, epithets are used to transmit external signs (funny little guy), to characterize a group of adolescents and young people (youthful offenders); to convey the negative attitude of teachers to the «elite» young people (the privileged louts of the luxury class-spoiledbratsinneed of discipline).

Comparisons are:

Characterizing the main heroes (Owen and Johnny):

- because he was the smallest person I ever knew;
- «a little doll», the girls called him;
- He was mortally cute; he had a furry animal attractiveness-except for the nakedness of his nearly transparent ears, and the rodent like way they protruded from his sharp face;
- boysmoreafraid of pimples than of war;

Characterizing other heroes:

- … mygrandmo the rcalledthem «the warriors;
- – You’resuchakid your self…

Characterizing inanimate creatures:

- – … anarmadilloresembledasmalldinosaur.

Comparisons are mostly used to emphasize how unusual Owen (he had a furry animal attractiveness) was. To characterize the concept of childhood, comparisons that draw parallels between adults and children are important (You’re such a kid yourself… -), show how a small child perceives a creature, unfamiliar to him (resembledasmalldinosaur),reflect the attitude of young people to war (boysmoreafraid of pimplesthan of war).

The synecdoche is noted in this example:

My grandmother was Appalled <…> to her, he was «that boy,» or «that little guy», or «*that voice*».

In this case, the boy in is perceived only as a voice, as it was an unusual voice that was one of the most striking signs of Owen.

Metaphors are highlighted in the following cases:

Characterizing Owen:

he was *the instrument of my mother’s death,*

Characterizing Johnny:

- – Iwas *little Johnny Wheelwright,*
- – «*My fling»,* she would occasionallycallme, with the greatest affection. «*My little fling!»*
- Faculty children – faculty brats …
- «Good-bye, *darling!»*

Metaphors in the implementation of the concept of childhood are used for imaginative characteristics (Faculty children – faculty brats), for transmitting the mother’s feelings (darling, fling), for assessing the characteristics of the birth of Johnny (little Johnny Wheel wright «Mylittlefling!»), and also for displaying the feelings of the hero, associated with the death of the mother and with his relationship to a friend (the instrument of my mother’s death).

Periphrase is used to characterize Hester:

But from any distance, with any assistance from the shadows, she looked eighteen-and like a lot of trouble, too.

The author emphisizes that Hester looks older than his years.

Results and discussion

Thus, the basic principles for the implementation of the Concept «Childhood» in the novel are presented in Tables 1 and 2.

Table 1 – Principles for the implementation of Concept «Childhood» in the novel «A Prayer for Owen Meany» by J. Irving

	Characteristics		
	Temporal	Not an adult, young man	Condition
Core	Reference to age	Thematical series: Boys, girls, kids, children, little, teenager	«Fixation» of Owen in childhood
		Social roles: son, schoolboy	
		Figurative characteristics	

Table 2 – The role of literary devices in the implementation of the Concept«Childhood» in the novel «A Prayer for Owen Meany»

Literary devices	The role in the implementation of the concept	Examples from the novel
1	2	3
Metaphor	figurative characterization of characters	Faculty children – faculty brats
	transfer of feelings to the mother	darling, fling
	assessment of the features of the birth of Johnny	little Johnny Wheelwright «My little fling!»
	display the hero’s feelings related to the death of the mother and his relation to a friend	the instrument of my mother’s death

Continuation of table 2

Literary devices	The role in the implementation of the concept	Examples from the novel
1	2	3
Comparison	emphasize how unusual Owen was	he had a furry animal attractiveness
	draw parallels between adults and children	You're such a kid yourself…
	show how a small child perceives a creature unfamiliar to him	resembledasmalldinosaur
	reflect the attitude of young people to war	boys more afraid of pimples than of war
Epithet	external descriptions	funny little guy
	potential characteristic of a group of adolescents and young people	youthful offenders
	transfer of the negative attitude of teachers to the «elite» youth	the privileged louts of the luxury class-spoiled brats in need of discipline.
Synecdoche	underlines the singularity of Owen's voice	«that boy,» or «that little guy,» or «that voice.»
Periphrase	Hester's Characteristic	she looked eighteen-and like a lot of trouble, too.

Conclusion

The analysis of the novel «A Prayer for Owen Meany», allows us to conclude that the Concept «Childhood» is realized in this work in several aspects: the actual childhood, the core of the concept, concept, indicating the time, concept of non-adult and in a state in which Owen seemed to be fixed. Literary devices serve to convey the feelings of the heroes, for their figurative characteristics and to display the peculiarities of the relations between the characters. All of them serve for figurative descriptions, for transferring the state of heroes, their thoughts. The concept «Childhood» is realized not only on the general principles of attitude towards the child, characteristic of fiction as a whole, but also on the basis of national specificity and the genre of the work by J. Irving. Investigated bildungsroman, enriched by trends in socio-political prose and auto documentary (memories . This approach allows us to get a more complete picture of Owen himself, and to reveal the peculiarities of the Concept «Childhood».

References

Campbell J., Irving J. (1998). A Critical Companion. Westport: Greenwood Press, 210 p.

Davis T., Kenneth W. (2004).The Critical Response to John Irving. Westport: Prager Publishers, 174 p.

Irving J. (1989). A Prayer for Owen Meany. New York. William Morrow & Company, 543 p.

King S. (1989). The Gospel According to John Irving. Review A Prayer for Owen Meany by John Irving. The Washington Post, 180 p.

ҒТАМР 17.07.31

Отарбаева Ғ.Н.

Сулейман Демирель атындағы университет докторанты,
Қазақстан, Қаскелең қ.,
e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz

МӘТІН ЖӘНЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ: КӨЗҚАРАСТАР МЕН КОНЦЕПЦИЯЛАР

Мақалада көркем шығарманы интерпретациялаудың тәсілдері мен түрлері, олардың туындауы туралы зерделенеді. Көркем мәтінді түсінуде интерпретацияның түрлі тәсілдері мен түрлері қарастырылады. Қабылдау мен түсінудің арақатынасы, интерпретацияның негізгі түрлері мен қызметі, көркем шығарманы түсінудің тәсілдері мен деңгейлері сараптала отырып, негізгі ой-тұжырымдар ғалымдар пікірлерімен дәйектеледі. Интерпретация теориясының негізгі мәселелері мен олардың туындау себептері айтылады.

Түйін сөздер: интерпретация, түсіну, герменевтика, көркем мәтін, рецепция, интерпретатор, оқырман.

Otarbayeva G. N.

Doctoral student of Suleyman Demirel University,
Kazakhstan, Kaskelen,
e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz

Tex and Interpretation: Views and Concepts

The article discusses some interpretation types and methods of artistic works as well as their origin. The scholarly work considers various techniques and kinds of interpretation in understanding the literary texts. Referring to the derived conclusions of the scholars in the area, the author demonstrates the relationship between acquisition and understanding of the belles-lettres style, some degrees and methods of understanding the artistic works, and the functions of interpretation techniques. The article also states some core problems of the theory of interpretation and the reasons of their origin.

Key words: interpretation, understanding, literary text, reader, interpreter, the hermeneutics

Отарбаева Г.Н.

докторант университета имени Сулеймана Демирелья,
Казахстан, г. Каскелен,
e-mail: gaziza.otarbayeva@sdu.edu.kz

Текст и интерпретация: взгляды и концепции

Проблема интерпретации и объяснения является одной из важнейших в герменевтической философии и филологии. Выделяются различные методы интерпретации и виды объяснения в рамках современной теории понимания художественного текста. Разграничению и систематизации видов и методов интерпретации и объяснения посвящена данная статья. Приводятся конкретные примеры из художественной литературы и теории литературы, используются материалы философского и литературоведческого мирового культурного наследия.

Ключевые слова: интерпретация, понимание, герменевтика, художественный текст, рецепция, интерпретатор, читатель.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

Көркем шығарма – күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Көркем шығарманы оқыту мен талдауда түрлі тәсілдер мен әдістерге жүгінеміз. Бір көркем шығарманы мәтін теориясы, поэтикасы, герменевтика, стилистика сынды сан қырынан зерттеп, талдау жасай аламыз. Көркем шығарма тек тілдік материал ғана емес, ұлттық менталитет пен құндылықтардың көрінісі, адамзат ақыл-ойының айнасы, әлемдік мәдениет пен таным картасы болып табылады. Көркем шығармада тіл арқылы, сөз немесе сөйлеу арқылы ғана жеткізілу мүмкіндігінен әлдеқайда көп ақпараттар қоры сақталған. Кейде кішкене ғана деталь көркем шығарманың мәнін ашып беріп жатса, кейде керісінше, бүкіл көркем туынды бір ғана детальды түсіндіруге қызмет атқарып тұрады. Осы тұрғыдан алғанда көркем шығарманы дұрыс қабылдау мен түсіну өте маңызды. Интерпретация көркем шығарманың осы концептуалдық мазмұнын түсінуге жетелейді. Концептуалдық мән, концептуалдық мазмұн дегеніміз не? Ол неден көрініс табады? Ол көркем шығармадағы экстралингвистикалық, яғни, прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлардың бірлігінен, олардың біте қабысып көркем мәтін түзуінен туындайды. Ал оларды қабылдау мен түсіну жолы – интерпретация.

Зерттеу

Интерпретация – әдебиеттанудағы күрделі, әрі әлі де болса жан-жақты зерттей түсуді қажет ететін мәселелердің бірі. Көркем шығарманы оқығанда әр оқырман интерпретатор ретінде танылатындықтан интерпретация мен талдаудың ара-жігін ашып көрсеткен зерттеулер көп емес. Көркем шығармаға талдау жасай алу үшін де ол шығарманы қабылдап, түсіну керек. Ал, интерпретация дәл осы қабылдау, зердеге түйіп, түсіну деген ұғымдарды көздейді.

Интерпретация латынның «Interpretatio – делдалдық (посредничество)» деген ұғымынан тарайды. Яғни, көркем шығарманы қабылдау, түсіну мен талқылау, ой қорыту, шығармашық өңдеуден өткізу.

Ғылыми әдебиеттануда интерпретацияның орны ерекше. Ол ғылым мен көркем шығарманы табиғи қабылдаудың арақатынасынан жүйелеп, қарапайым оқырман мен кәсіби әдебиеттанушы маманның ойлауы мен қабылдауын салыстырады. Сол арқылы оқырманның көркем шығармаға деген көзқарасын ғылыми деңгейге жетелейді.

Ең алдымен, интерпретация көркем шығарманың мазмұнын, мағынасын, астарлы ойын түсіну үшін жасалады. А.Б. Есин: «Сущность интерпретации, выраженная в формуле «Интерпретация – это свое понимание», заключается в слове «свое». «Свое» – означает «пережитое лично», – дейді (Esin,1985: 128). Мұндағы «өзінің түсінуі» авторға қарама-қарсы, одан өзгеше түсіну деген сөз емес, керісінше шығарманың сырын ұғу мақсатында оны өздігінше қабылдау, автордың айтар ойына жақындай түсу болмақ. Яғни, көркем шығармаға интерпретация жасауда түсіну мен қабылдау (рецепсия) негізгі шарт болып табылады.

Рецепсия, яғни қабылдау – компаративистиканың негізгі категориясының бірі. Көркем шығарманың рецепсиясы көп қырлы. Ол эмоционалдық күйзелісті, авторлық ойды дамыту логикасын ұғыну мен бағалау мәдениетін қамтиды (Abdullaeva, 2012: 12).

Әдебиеттануда интерпретация көркем шығарманың тұтастай мағынасын, мазмұнын, оның идеясын, концепциясын тану, түсіну, зерделеу болып табылады. Оның бірнеше түрлері бар:

1. Алғашқы, оқырмандық интерпретация адамның шығарманы оқып шыққаннан кейінгі алғашқы әсеріне, көңіл-күйіне, сезіміне негізделеді.

2. Ғылыми интерпретация. Әдебиеттанушы оқырман ретіндегі алғашқы әсерін ғылыми негізде жинақтап, нақтылап, әдеби талдаумен тексереді.

3. Шығармашылық-образдық интерпретация әдеби шығарманы көркемөнердің басқа түріне көшіру (мысалы, әдеби шығарма негізінде көркем фильм түсіру, сахналық қойылым, опера немесе балет жасау т.т.), – дейді зерттеуші ғалым Қ.Т. Жанұзақова (Zhanuzakova, 2013).

Демек, ең алдымен шығарма оқырман тарапынан қабылданып, шығарманың шынайы мәнін, терең қабаттарын түсіну үшін интерпретация жасалады. Ғылыми интерпретация автордың айтар ойын, мәтіннің мағынасын, тереңде жатқан астарлы ойын зерделеуде зерттеушілердің сыни пікірлері мен пікірталастары арқылы туындайды. Осы интерпретациялардың шыңы – шығармашылық интерпретация. Автордың айтор ойын қабылдап, зерттеушілер пікірлерін зерделей отырып, шығарманың сырын ұғып, өз жүрегіңнен өткізіп өзге бір өнер туындысына айтналдыру. Мүлде бөлек тың дүние жасап шығару.

В.В. Гетьман интерпретацияның «базалық құралымы» ретінде төмендегі негіздемелерді ұсынады:

– «Интерпретация тілдің және сөйлеудің құралымына, контекстер мен жағдаяттарға, қарым-қатынас ережесіне, тілдік қарым-қатынас шеңберінен тыс дәйектемелерге сүйеніп жасалады»;

– «Интерпретация үшін мәтіннің немесе пікірдің мағынасы туралы болжамдарды ескеру және тексеріп отыру маңызды»;

– «Интерпретация үшін жеке тұлғалық және тұлғааралық қатынастар маңызды», яғни мәтін авторы мен интерпретатор арасындағы байланыс, мүмкін бола тіпті бір мәтіннің бірнеше интерпретаторлары арасындағы байланысты анықтап отырған жөн.

– «Интерпретация ажырамас үш компоненттің басын біріктіріп жатуы тиіс: автор және оның ішкі әлемі – мәтін – оқырман-интерпретатор және оның өз ішкі әлемі туралы түсінігі. Осы үштік одақ адекватты интерпретацияның қалыптасуының кепілі бола алады. Осылайша мәтін интерпретациясы бір жағынан оқырманның өз ішкі әлемі мен екінші жағынан «автордың жиынтық әлемінен» түзілген «әлемнің менталды моделін» құрауы тиіс (Getman, 2013: 372).

Өнер туындылары, оның ішінде көркем шығарма да адамдардың өзара тығыз қарым-қатынасына негізделеді. Өйткені автор өз туындысын халыққа, белгілі бір қауымға, біреуге арнап жазады. Көркем шығарма – оны тудырған адамның жолдауы іспетті. Сондықтан оқырман сөз арқылы туындының көркемдік әлемін және оны жасаған авторды қабылдайды. Көркем тілдің адамды сендіретін, жұбататын, ойлантатын құдіретті күші бар. Кейде автор шығармадағы баяндауға араласып, кейіпкеріне болысатын, оқырманмен сырласып, ой бөлісетін, сұхбат құратын жайттар да кездесіп жатады. Сондықтан соңғы жылдары әдебиеттану шығарманың мәтіндік жүйесіндегі автор образы, оны оқырманның қабылдауы, оған әсері сынды күрделі мәселелерге көңіл бөле бастады. Бұл тұрғыдағы зерттеулер – қазіргі қазақ әдебиеттануында қарқын алып келе жатқан герменевтиканың үлесінде.

Герменевтика (грек тілінен аударғанда түйсіну) – мәтінді интерпретациялау теориясы және мағынаны түйсіну ғылымы. Герменевтика қазіргі батыс әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясының базалық құрылымы болып табылатын негізгі әдіснамалық қағидаларын зерделеуде кең тараған. Тарихи мәліметтерді филологиялық тәсілдер арқылы зерттеу ретінде герменевтиканың әдеби жәдігерлерді оқу мен түсінуде маңызы зор. Герменевтикалық тәсілдің тарихы үлкен екі кезеңнен тұрады. Бірі дәстүрлі классикалық та, екіншісі – қазіргі әдебиеттанулық герменевтика. Дәстүрлі филологиялық герменевтика мен қазіргі әдебиеттанулық герменевтиканың ара жігін Вильгельм Дильтей мен Георг Гадамер сынды философ ғалымдар ажыратып берген болатын. Түсіну процессіндегі «тарихи аралық», «тарихи көзқарас» категориялары бұл мәселенің негізгі айқындауыш факторы болды. Әдеби герменевтика – өнер туындысын жеке дүние ретінде қарастыру мүмкін емес, өнер туындысы дәстүрлі мәдениеттің шынайы материалы болғандықтан оны сол мәдениет контекстінде түйсіну керек деп санайды.

З. Бауман герменевтиканың ғылым ретінде қалыптасуының негізгі өкілдері ретінде К. Маркс, М. Вебер, К. Манхейм, Э. Гуссерл, Т. Парсонс, М. Хайдеггер, А. Щюцтарды атап көрсетеді. (Bauman, 1978: 148).

Зерттеушілердің пайымдауынша, мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар авторлық ұстанымды, автордың ішкі әлемін, шығармашылық даралығын, дүниетаным ерекшелігін, оның шығарманы кімге бағыттап жазғанын да ескерген жөн. Герменевтика өнер туындысын жеке дара қарастырмай, оны тудырған, дүниеге келуіне ықпал еткен дәстүрлі мәдениет аясында тану, түсіну қажеттігін алға тартады.

Герменевтикада мәтінді тануға қатысты екі түрлі көзқарас бар. Біріншісі – мәтінді әлеуметтік, мәдени-тарихи жағдайлардың ықпалынсыз, тек оның өзіне ғана сүйене отырып, түсіндіру қажеттігін қолдайды. Екінші жақтың ұстанымы бойынша герменевтика – философия. Мұнда мәтінді түсінуден, интерпретация жасаудан гөрі ол турасында ой толғау басым.

Ренесанс дәуірінен бастау алып бүгінгі күнге дейін қалыптасқан герменевтиканың бірнеше басты ұстанымдары бар.

– Мәтінді оқшау, жеке дара күйінде емес, шығарманың толыққанды құрылымында, жалпы контекстік жүйеде зерттеу қажет;

– Мәтінді түсіну үшін мүмкіндігінше автор туралы толыққанды білім, түсініктің болғаны жөн;

– Шығарманы интерпретациялауда автор араласқан тарихи-мәдени ортаны зерттеу, қайта қалпына келтіріп зерделеу өте маңызды;

– Тарихи ескерткіш материалдары үшін жанжанқы тілдің барлық заңдылықтары ескеріле отырып грамматикалық, филологиялық талдау жүргізілуі қажет;

– Әрбір әдеби жанрдың өзіндік ерекшелігі болатындықтан, мәтін қай жанрға жататынын анықтап алу қажет. Және көркемдеуіш құралдарына (гиперболалар, метафоралар, аллегориялвр мен символдар) баса назар аударылуы тиіс.

– Қолжазба мәтіндерді түсіндіруде мәтіннің неғұрлым нақты, дұрыс оқылуына назар аудару керек;

– Мәтін мағынасын түсінуде салыстармалы әдіс, өзге де ұқсас мәтіндермен қатар қойып зерделеу әдісінің маңызы зор;

– Түсіндіруші, ең алдымен, туынды автор мен оның ортасы үшін қандай мағынаға ие болғанын анықтап алу керек. Содан кейін ғана бүгінгі заман, қазіргі қоғаммен байланысын анықтауға болады.

«Герменевтика қазіргі батыс әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясының базалық құрылымы болып табылатын негізгі әдіснамалық қағидаларын зерделеуде кең тараған. Герменевтиканың этимологиясы ежелгі грек мифологиясынан тарайды. Ал қазіргі герменевтиканың гуманитарлық ғылымдардың саласындағы бесаспап әдіс ретінде бағаланып жүрген жайы бар», – дейді әдебиеттанушы ғалым Ұ. Еркінбаев. Ғалым интерпретацияның басты міндеті сөз өнерінің құндылығын ұғындыру екенін айта келе, «Тарих герменевтиканы гуманитарлық ғылымдардың фундаменті, жүйелі негізі деп білді. Алайда, қазіргі әдеби герменевтика бұл мәселелерді мақсатты түрде айналып өтіп, нақты әдіснамалар мен әдеби тәсілдер жасауды мақсат етеді. Алпысыншы жылдардың орта шеніне дейінгі батыс әдебиеттануындағы көркем туындыны өз ішінде ғана қарастыру үрдісінен арылған қазіргі әдеби герменевтика мәселе солай бола тұра, структуралистік, лингвистикалық, коммуникативтік тұжырымдарға арқа сүйеуге мәжбүр болды. Аталмыш бағыттарға арқа сүйеу арқылы қазіргі әдеби герменевтика дәстүрлі герменевтиканың интерпретация туралы ұғым-түсініктерін тарих қойнауында қалдыруға белсенді қызмет етуде» деп, Соловьевтың: «Асылында сана һарекеті қандай болса да оның болмысы – түйсіну (интерпретация) болады. Оның түйсінуден бөлек мақсаты болуы мүмкін емес» – деген пікірімен тұжырымдайды (Yerkinbay, 2016).

Филологиялық герменевтика тұрғысынан қарағанда түсіну дегенміз – мәтіннің мәнін ұғу. Бұл айтушы мен тыңдаушының, жазушы мен оқушының арасындағы диалог іспетті. Бұл диалогты автор мен интерпретатор танымындағы әлем бейнесінің қатынасына құралады. Себебі, кез-келген көркем шығарманы түсіну әлеуметтік-психологиялық, мәдени-тілдік факторлар жиынтығына, реципиенттің (қабылдаушы) тұрмыстық контекстіне тікелей тәуелді. Мәтінді оқу барысында немесе мәтінмен диалог орнату барысында қабылдаушы көркем шығармадан автор салған мәнді табуға тырысады, автордың танымындағы әлем бейнесін өзінің дүниетанымымен қатар қойып қарастырады.

М.М. Бахтиннің концепциясы бойынша мәтінді түсіну жекелеген актілер мен деңгейлерден тұрады және олардың өзіндік жеке функциялары бар:

– мәтінді қабылдау;

– мәтінді тану және оның белгілі бір тілдегі жалпы мағынасын түсіну;

– мәтіннің белгілі бір мәдениет аясындағы мағынасын түсіну;

– оның құрылымына сәйкес диалогтік мәнін ұғыну (Bakhtin, 1979:361);

Бұл концепцияға сәйкес мәтінді түсіну дегеніміз мәтінді тек оқу шеңберінен шығып, талқылау, түйсіну, басқа мәтіндер мен мәдени контекстермен қатынасы деңгейінде интерпретациялау деген тұжырымға келеміз.

Теориялық және практикалық талдау нәтижелері бойынша интерпретация бірнеше кезеңдерден тұрады. Олар: байқау, болжау, гипотезалар ұсыну, зерттеулер қорытындысы және олады бар мәліметтермен салыстыру. Нәтижесінде мәтін мазмұны ашыла түседі. Мәтін интерпретациясы көркем шығарманың ішкі әлемі мен оқырман дүниетанымының өзара бірігуі нәтижесінен туындайды. Интерпретация процесінде қабылдаушы мәтін туралы өз жобасын жасайды. Сол арқылы қабылдаушы мәтінге өз бағасын береді. Реципиенттің көркем мәтінді өзіндік өмірлік жағдаяттармен, өмірлік құндылықтармен байланыстыра қабылдауының нәтижесі бір мәтіннің бірнеше интерпретациясын тудырады. Ол да мәтінді қай деңгейде түсінгеніне, тұлғалық, тілдік ерекшеліктеріне байланысты. Интерпретация негізінде қабылдаушының мәтінді қаншалықты терең түсінгендігін бағалай аламыз.

Көркем шығарманы түсіну үшін талдап, зерделей білуіміз керек те, талдау үшін өзімізше қабылдап, оқырмандық интерпретациядан өткізуміз қажет. Бұл қарама-қайшы үдерісті әдебиеттануда герменевтикалық (грек тілінен her- mēneutikē (technē) – өнерді түсіндіру) шеңбер деп атаймыз. Бұл шеңберде әрбір көркем шығармаға жасалған талдау түсінуге жетелесе, әрбір түсінудің соңы талдауды қажет ететіні анық.А. В.Матюшкин мәтін интерпретациясы

негізінен үш бағытта өрбиді деп көрсетеді. Олар – түсіндіру (мәтін элементтерін шынайы өмір көріністерімен, басқа мәтіндермен, қолжазба деректермен т.б. салыстыра отырып түсіндіре талдау); бағалау (өзектілігін, маңыздылығын көрсету); қабылдау (мәтіннің ішкі мазмұнын түйсіну, зерделеу) деп көрсетеді.

Интерпретация теориясындаға негізгі мәселелердің бірі – көркем шығармаға жасалған интерпретацияның адекватты, қисынды болуы. Бұл қиындықтар көркем шығарма мағынасы мен мазмұнын қандай құралдармен, қандай тәсілдермен жеткізуге болады деген сауалдан туындайды. Тағы бір сауал «Қандай ғылыми тәсілдер арқылы көркемдік шындықты тануға болады?» деген мәселені қозғайды. А.С. Бушмин: «Научная форма не исчерпывает художественного образа, не улавливает всей полноты его многозначного смысла, не заменяет производимого им впечатления. Если бы это было возможно, то ненужным оказалось бы искусство. Но, с другой стороны, если бы были невозможны какие-либо отношения между художественным образом и его выражением в научной форме, то не осталось бы почвы для науки об искусстве. Художественный образ нельзя свести к логическим понятиям, но это можно перевести на язык логических понятий» (Bushmin, 1980: 312), – деп көркем шығармаға өнер биігінен қарағанда ғана негізгі мәні мен мағынасын түсінуге болатынын айтады. Көркем образды логикаға, қисынға салып түсіну мүмкін емес, десе де, түсінікті түрде жеткізуге болады деген пікір арқылы ғылыми талдау туралы айтқанда ғылыми интерпретация алға шығатынын меңзейді. Көркем мәтінді ғылыми талдауға жүгінуден гөрі интерпрация тәсілі арқылы түсіну оңайға соғатыны да сондықтан. «Талдау – интерпретация» арақатынасын ғылым мен өнердің арақатынасы деп ұқсақ, «шығарма – интерпретаци» арақатынасы дегеніміз жанды, тірі құбылыс деп ұғуға болады.

Талдау – мәтінді формалды және формалды-аналитикалық құрылымдарға бөлшектеу. Талқылау имплицитті түрде талдаудың барлық кезеңдерін қамтиды, алайда мәтін құрылымын анықтау мәтіннің негізгі мәнін ашуда толыққанды тиімді жол бола алмайды. Керісінше, көптеген сұрақтар туындайды да, нәтижесінде форма мен мазмұн арасында конфликт пайда болады. Ал интерпретация әрдайым негізді және талқыға салуға дайын. Бұл жол бізге төмендегідей мәселелерді шешуге мүмкіндік береді:

– форма мен мазмұн арасындағы конфликті жоюға;

– оларды өзара жүйелеп, неге аталмыш мазмұн дәл осындай мәтін формасына ие екенін түсіндіру;

Интерпретацияның бірнеше түрінің өзара бірлігі нәтижесінде ғана қалыптасқан, «сәтті интерпретация» туындайды. Осы тұста интерпретацияның бірнеше түрі шығады:

– прагматикалық интерпретация – істер мен фактілер бойынша;

– қоршаған орта интерпретациясы – уақыт және кеңістік;

– психологиялық интерпретация – мотивтер т.б. бойынша;

– идеялар немесе этикалық факторлар бойынша интерпретация;

Сонымен қатар, көркем шығармаға интерпретациясының бірнеше тәсіліне тоқтала кеткеніміз жөн.

■ Герменевтикалық тәсіл

Герменевтикалық тәсіл туралы жоғарыда біршама тоқталдық. Ерекше баса айтылу тиіс тұжырым – мәтінді өз ішінде түсінуге, ішкі мәнін түсінуге ұмтылу. XX ғасыр философиялық герменевтиканың ірі өкілі Г.Г. Гадамер: «Когда мы пытаемся понять текст, мы не переносимся в душу автора … мы переносимся в то, что он подразумевал как смысл. Задача герменевтики – прояснить это чудо понимания, а чудо заключается не в том, что души таинственно сообщаются между собой, а в том, что они причастны к общему для них смыслу» – деп, мәтін автор мен оқырманға ортақ мәнге ие болу керектігін айтады. Сол кезде ғана автордың айтпақ ойын түсіну мүмкін болады.

Егер біз автордың ойлағанын түгел білетін болсақ, түсіну мәселесі туындамас та еді. Түсіну дегеннің өзі түсінбеген дүниенің анығына жетуден туындайтын мәселе емес пе. Мәтіндегі оқырман үшін түсініксіз нәрсе, автор үшін шығарма жазылғанға дейін түсінікті болған: туындаған ой, идея т.б.

Интерпретация мәтіннің түрлі бөлшектерін бірге жинақтап, бұрыннан түсінікті дүнтелердің басын біріктіру арқылы түсіндіру әдісі. Осылайша түсіну шеңбері немесе герменевтикалық шеңбер қалыптасады.

■ Семиотикалық тәсіл

Семиотика – XX ғасырдың басында қалыптасқан таңбалар туралы ғылым. Семиотиканың негізін қлаушы және оған «Семиотика» атауын беруші американдық логик, философ Ч. Пирс (1839-1914) болып табылады. Семиотика мәтінді тілдік, мәдени, әлекметтік т.б. таңбалар жүйесінен құралған күрделі де ұйымдасқан таңба ретінде қарастырады.

Шығарманы семиотикалық талдаудың негізінде таңба, таңбалар жүйесі, табалар жүйесінің түрлері т.б. семиотикалық ұғымдар жатыр. Төменде көркем мәтінді семиотикалық талдаудың ұстанымдары көрсетілген:

– Шығармадан жекелеген таңбаларды бөліп алу және талдау;

– Шығарманың сюжеттік динамикасында таңба мен жүйе арақатынасын қарастыру;

– Шығарманың сюжеттік динамикасындағы екі не одан да көп таңбалар жүйесінің арақатынасын анықтау;

Талдау нәтижелерін жинақтау арқылы толық мәтіннің мәнін анықтау семиотикалық тәсілді құрайды.

■ Лингвистикалық тәсіл

Көркем шығарманы лингвистикалық талдаудың әдістері төмендегідей:

1) Лингвистикалық комментарий. Сирек қолданыстағы сөздердің, көнерген сөздердің, кәсіби сөздердің сөздіктегі және қолданыстағы мағынасын, грамматикалық құбылыстар мен басқа да тілдік фактілерды анықтау.

2) Лингвистикалық талдау. Шығарманың көркемдік қуатын, эстетикалық әсерін, тілінің айшықталағын талдау. Талдаудың негізгі нысаны – троп пен фигураның түрлері болып табылады.

3) Толық лингвистикалық талдау. Көркем мәтінді әмбебап, көпқырлы филологиялық тұрғыда зерттеу. Бұл талдаудың негізгі әдісі көркем шығарманы образдық поэтикалық құрылымын идеялық мазмұнымен және тілінің көркемдік жүйесімен біртұтас алып зерттеу. Автор образының категориясы да осы талдаудың негізіне енеді.

Интерпретация туралы айтқанда тағы бір маңызды мәселе, «Бір ғана көркем туындының қанша интерпретациясы болуы мүмкін?» деген сұрақ. Бұл туралы ғалымдар пікірі екіұшты. А. Потебня, Б. Кроче, М. Эпштейн, А. Горнфельд сынды ғалымдар көркем шығама мен интерпретация арақатынасына шектеу қойылмайды, еркін, кең ауқымды деген пікір ұстанады. Олар қанша идея болса, сонша көзқарас, сонша талдау мен түсіну бар деген ой айтады.

А.П. Скафтымов бұл тұжырымдарға қарсы пікір айта отырып, әр түрлі интерпретация көркем шығарманы әр түрлі деңгейде түсінуден туындайды (Skaftymov, 1923: 139). Бірақ бұл шығарманы толық түсіну аясын еш тарылтпайды. Шығарма әркім өз қалауынша түсініп, өздігінше интерпретцияға жол бере берсе, ол көркем туындының негізгі айтар ойын жойып жіберуі мүмкін дейді.

Нәтижелер мен тұжырымдар

Қорытындылай келе, интерпретация анықтамасы жайлы мынайдай тұжырымдар жасауға болады:

– интерпретация – түсінудің алғышарты, яғни, көркем шығарма мен оқырман арасында диалог орнатудың алғышарты;

– интерпретация – оқырмандық саналың елегінен өтіп, астарлы мағынаны табу;

– интерпретация – қабылдау, түсіну, талдау, бағалау сынды бірнеше әрекеттердің жиынтығы.

– шығармаға жасалған интерпретация адекватты болу керек;

– интерпретацияның сәтті шығуына ішкі және сыртқы факторлардың әсері зор.

Қорытынды

Көркем шығармаға жасалған интерпретация – көркем шығарманың идеялық, мағыналық ақпаратын толық түсіну, авторлық таным мен мен көзқарасты қайта жасау арқылы қабылдау болып табылады. Әдеби интерпретация мәселесі әлі де зерттей түсіді қажет етеді. Көркем шығарманы оқығанда әр оқырман интерпретатор ретінде танылатындықтан интерпретация мен талдаудың ара-жігін ашып көрсету маңызды. Интерпретация дәл осы қабылдау, зердеге түйіп, түсіну деген ұғымдарды көздейді.

Әдебиеттер

Есин А.Б. Интерпретация литературного произведения как теоретическая проблема. Проблемы интерпретации художественных произведений. – Межвузовский сборник научных трудов. – М.: МГПИ, 1985.

Абдуллаева Ж.Т. Көркем шығарманы аудару және талқылау: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012

Жанузакова К.Т. Герменевтика – интерпретация теориясы. – Алматы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, 2013.

Гетьман В.В. Интерпретация художественного произведения как межнаучная проблема // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сб. ст. по матер. XXIV междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013.

Bauman Z. Hermeneutics and Sciences: Approaches to Understanding. – L., 1978.

Еркінбай Ұ. Қазіргі әдебиеттану ғылымындағы герменевтикалық, структуралистік және семиотикалық зерттеу тәсілдері «Қабылан - Ақпараттық порталы », 2016.

Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.

Бушмин А.С. Об аналитическом рассмотрении художественного произведения. – М.: Наука о литературе, 1980.

Скафтымов А.П. К вопросу о соотношении теоретического и исторического рассмотрения в истории литературы (1923) // Русская литературная критика. – Саратов, 1994. – С. 139, 142.

References

Abdullaeva Zh.T. (2012) Korkem shygarmany audaru zhane taldau [Translation and analysis of a work of art]: Oku kuraly. - Almaty: Qazaq memlekettik kyzdar pedagogikalyk universiteti, Filologiya seriyasy №2 (In Kazakh)

Bauman Z. (1978) Hermeneutics and Sciences: Approaches to Understanding (In English)

Bakhtin M.M. (1979) Estetika slovestnogo tvorchestvo [Aesthetics of verbal creativity]. M .: 424 p. (In Russian)

Bushmin A.S. (1980) Ob analiticheskom rassmotrenii hudozhestvennogo proizvedeniya [On the analytical examination of a work of art]. Nauka o literature. M: 312 p. (In Russian)

Esin A.B. (1985) Interpretaciya literaturnogo proizvedeniya kak teoriticheskaya problema [Interpretation of literary works as a theoretical problem]. Problemi interpretacii hudozhestvennih proizvedenii. Mezhvuzovski sbornik nauchnih trudov. M .: MGPI (In Russian)

Getman V.V. (2013) Interpretaciya hudozhestvennogo proizvrdeniya kak mezhnauchnaya problema [Interpretation of a work of art as an inter-scientific problem] V mire nauki i iskustvo: voprosy filologii, iskustvovedeniya I kulturologii: sb. st. po mater. XXIV mezhdunar. nauch-prakt. konf.. - Novosibirsk: SibAK. (In Russian)

Skaftymov A.P. (1923) K voprosu o sootnoshenii teoriticheskogo i istoricheskogo rassmotreniya v istorii literatury [The question of the relationship of theoretical and historical consideration in the history of literature] // Russkaya literaturnaya kritika. Saratov, 1994. ss. 139, 142. (In Russian)

Yerkinbay U. (2016) Kazirgi adebiettanu gylymyndgy germenevtikalyk, strukturalistik zhane semiotikalyk zertteu tasilderi [Hermeneutic, structuralist and semiotic methods of research in modern literature] “Kabylan – akparattyk portaly” (In Kazakh)

Zhanuzakova K.T. (2013) Germenevtika - interpretaciya teoriyasy [Hermeneutics - the interpretation of the theory]. Almaty, Kazakh memlekettik kyzdar pedagogikalyk universiteti.

ҒТАМР 17.07.41

Пірәлі Г.Ж.,

М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері, ф. ғ. д., профессор, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: piralieva58@mail.ru

Ж. ДӘДЕБАЕВ ЖӘНЕ М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада филология ғылымдарының докторы, профессор Жанғара Дәдебаевтың Әуезовтануға қосқан үлесі, «Жазушы еңбегі» және «Мұхтар Әуезов» атты ғылыми еңбектерінің маңыздығы қарастырылады. Ғалымның М. Әуезов романындағы көркемдік әлемді зерттеудегі ғылыми ұстанымы, терең әдебиеттанулық пайымы, қазіргі әдеби үрдіс пен әлемдік әдебиеттегі көркемдік контекспен ұштастыра білуі сөз болады.

Түйін сөздер: әдебиет, поэтика, талдау, роман, мұра, ғылым, әуезовтану.

Pirali G.Zh.,

Doctor of Science, Professor, Senior scientific researcher
of M.O.Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: piralieva58@mail.ru

Zh. Dadabaev and M.Auezov creativity

The article considered the importance of the scientific works «Zhazushy Enbegi» and «Mukhtar Auezov» by Doctor of Philology, Professor Zhangara Dadebaev and his personal contribution to Auezov Study. The scientific approach of a scientist to the study of world art in the novel by M.O. Auezov can be combined with a deep literary vision, a modern literary process and an artistic context in world literature.

Key words: literature, poetics, analysis, novel, heritage, science, auezov study.

Прали Г.Ж.,

д. ф. н. профессор, главный научный сотрудник
Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Қазақстан, г. Алматы,
e-mail: piralieva58@mail.ru

Творчество Ж. Дадебаева и М. Ауэзова

В статье показывается важность научных трудов «Жазушы еңбегі» и «Мұхтар Әуезов» доктора филологических наук, профессора Жангары Дадебаева и его личный вклад в ауэзововедение. Научный подход ученого к изучению мирового искусства в романе М.О.Ауэзова можно сочетать с глубоким литературным видением, современного литературного процесса и художественным контекстом в мировой литературе.

Ключевые слова: литература, поэтика, анализ, роман, наследие, наука, ауэзоведение.

Кіріспе

Ұлы жазушының шығармашылық мұрасының бүгінгі рухани өміріндегі маңызы мен ұлт әдебиетінің әлемдік деңгейге жетуіндегі жетістіктерін, қазақ прозасының көркемдік-эстетикалық құндылық, кәсіби шеберлік, философиялық тереңдік, психоаналитикалық талдау сынды әдеби әдістемелік тәсілдерімен толығуына үлкен әсер еткенін академик ғалымдардың З. Ахметов, З. Қабдолов, С. Қирабаевтардың пікірлерімен нақтылап, өз тұжырымдарымен толықтырады.

Әдебиетші ғалым Жаңғара Дәдебаевтың «Жазушы еңбегі» (Dádebaev J., 2003.) және

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

«Мұхтар Әуезов» атты еңбектерінде М. Әуезовтің қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет шығармашылық тұлға туралы тарихи кең көлемді туынды жазуын ұлттық сөз өнеріндегі үлкен көркемдік құбылыс екендігін, мұнда жазушы суреткерлігі мен ғалымдығының ерекше үйлесім тауып, үлкен шығармашылық рөл атқарғанын атап көрсетеді. Қазіргі әдеби үрдісті әлемдік әдебиеттегі көркемдік контекстегі құбылыстармен салыстыра зерттеуді де автор ұмытпаған. М. Әуезовтің Абай Құнанбаев секілді дара дарынның шығармашылық тұлғасын танып, танытудағы талпыныстарын, көркемдік табыстарын зерделейді.

Ж. Дәдебаевтың «Сенің сүйікті жазушың» деген серия бойынша жарияланған «Мұхтар Әуезов» (Dádebaev J., 1997) атты кітапта классик жазушының шығармашылық зертханасы мен суреткерлік шеберлігі нақты әдеби деректер бойынша талданған. Әрбір туындыға керекті материалдарды жинау, өңдеу, жүйелеу, оның жазылу, зерттелу тарихы секілді үздіксіз жүріп отыратын шығармашылық процесті жазушының жеке мұрағатындағы құжаттар мен өзге де архивтік материалдар негізінде қарастырған зерттеуші бұл мәселені үлкен үйрену мектебі ретінде қарастырады: «...Суреткердің сөз қозғап, ой толғау үлгісінен бастап, әлемдік проблемаларды көркемдікпен шешу тәсілдеріне дейінгі аралықтағы тәжірибесін, өнегесін үйрену-қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қай буыны, қандай өкілдері үшін де әрі қиын, әрі жемісті, игілікті міндет. М. Әуезовтің шығармашылық мұрасы, поэтикалық әлемі, көркемдік дәстүрлері қазіргі қазақ әдебиетінің даму, ілгерілеу жолын анықтап, белгілеудің, сонымен қатар қазақ әдебиетінің бүгінгі күні жеткен биігі, асқан асуының да дәл және айрықша өлшемі бола алады» (Esın B., 2000: 5). Бұл бүгінгі зерттеушінің көзқарасымен берілген баға .

Эксперимент

Қолына қалам ұстаған қаршадай кезінен бастап өз ұлтының тағдырын, тарихын, келешегін, тәуелсіздігін, рухани азаттығын аңсаған ұлы мұраттар жолында жанкешті еңбек, халықтың сана-сезімін оятуға өзінің білімдарлығымен, ұлтжандылығымен орасан зор ықпал еткен жазушының шығармашылық өмірбаянын өз талдауларына өзек етеді. Қаламгердің қай шығармасы болмасын ұлт қамы мен халық тағдыры, ондағы ұлт азаттық қозғалыс мәселелері, тарихи ірі оқиғалар жәйі, тарихи және шығармашылық тұлғалар тағдыры мен тағлымы барысындағы еліміздің дәстүрлі дүниетанымы кітаптың 4 тарауы бойында талданады. Айталық, бірінші тарауда жазушы шығармаларының өмірлік негізі, тамыр тартқан тереңі сөз болса, екінші тарауында қаламгердің өмір құбылыстарын сұрыптап, саралауы мен жинақтау өнерін пайымдауға арналады. Үшінші тарауда типтік характер жасау шеберлігінің кейбір жаңа қырлары әңгімеленсе, төртінші тарауда көркемдік дәстүр жалғастығы сөз болады.

«Әдеби шығарма және өмір шындығы» атты алғашқы тарауда жазушы шығармаларының өмірлік негізін құрайтын материалдар сипаты: «а) тарихи, ә) этнографиялық, б) халық ауыз әдебиетінің в) әдеби материалдар» деп салаланып, жүйеленеді. Өзінің зерттеу нысанын осылай анықтап алған ғалым Ж. Дәдебаев жазушының шығармашылық зертханасының көп қатпарлы , алуан сырлы қырлары мен ерекшеліктерін, бүгінге дейін беймәлім болып келген беттерін анықтауды ниеттейді. Осы орайда жазушы мұрағатындағы қолжазбалардағы құнды ой-пікірлеріне, шығармаға керекті тарихи деректерді, материалдарды жинаудағы тәжірибелеріне тоқталады. Бір ғана «Абай жолы» роман-эпопеясына қатысты 20 жылға жуық жинаған деректерінің көптігі соншалық 4 кітап жарық көргеннен кейін де Абайдың балалық және жастық шағы туралы тағы бір кітап жазуға жетерлік мол мұраның барлығы, олардың да тарих үшін де әдеби кейіпкер өміріне, шығармашылық тұлғасына қатысты құнды мәліметтер екендігін ескере отырып, М. Әуезовтің нақты тарихи оқиғаларға құрылған «Қилы заман», «Қараш-қараш оқиғасы» секілді шығармаларына да дерек жинаудағы мехнаты мол ізденісті, жанкешті еңбекқорлықты ұғындырады.Өмірлік шындықтың көркемдік шындыққа ұласудағы ұзақ іздену процесінің соншалықты қиын да жауапты екендігін, тарих пен адамдар бейнесін шынайы сомдаудағы шеберлік сырларын бай тәжірибесін қазіргі қаламгерлерге үздік үлгі, өмірі өшпес өнердегі өнеге ретінде ұсынады.Және бұл жәйтте көбіне жазушының өз сөзіне сүйене отырып, ой толғайды. 1950 жылы жарияланған Абай өмірбаянындағы мәліметтердің алдын-ала жасалған жоспар бойынша жиналып, жүйеленгенін, сол бойынша эпопеяның сюжеттік желісі құрылып, композициялық және поэтикалық құрылымы жасалғанын, ол өмір деректерінің кейіпкерлер тағдыры мен бейнесін сомдап, характерін ашуда,туындының

көркемдік-эстетикалық құндылығын танытуда таптырмас мәліметтер болғанын мәлімдейді. Тарихи деректер шығармадағы оқиғалар мен әрбір эпизодтар арасында мағыналық, өмірлік алшақтықтың жоқтығын бірнеше мысалдар келтіре отырып, дәйектейді. Мысалы, «Абай жолындағы» Бөжейдің қаралы көшіндегі этнографиялық көріністердің осы сала мамандары Н.Ф. Катанов, А. Диваев, Қ. Халидұлының зерттеу еңбектеріндегі тарихи этнографиялық деректермен сәйкестігіне дәлелді пікірлер келтіреді: «...Соған орай, қаралы көш жайына келгенде, М. Әуезовке тарихи-этнографиялық деректер кейіпкер образын сомдап, характер табиғатын жете даралауға, сөйтіп оның шындығын тереңнен танытуға мүмкіншілік береді. Тарихи-этнографиялық дерек характер жасаудың, оның ерекшелігін айқындаудың басты құралына айналады.Осы жайды романдағы аңшылыққа қатысты эпизодтардан (бөлімдерден) да байқауға болады» (Alpysbaev Q., 2004: 35). Зерттеуші М. Әуезовтің шығармаларында көп кездесетін халқымыздың салт-дәстүріне, ұлттық тұрмыс-тіршілігіне тән тарихи-этнографиялық деректерді көркемдік шындыққа айналдыру процесінде неше алуан суреткерлік тәсілдерді қолданатынын, соның нәтижесінде қазақ халқының бір ғасырлық өмір тарихы мен тіршілік тынысы, ұлттық этнографияның энциклопедиясы, көркем құндылық , бүтін бір кезеңдік өмір мен өнер шежіресі жасалғанына жоғары баға береді.

«Өмір шындығы және жазушының шығармашылық еркіндігі» деген тарауда «жазушының өмірлік материалды сұрыптап, жүйелеп пайдаланудағы әдеби-эстетикалық талғамы мен таланты неғұрлым жоғары болған сайын, оның өмір шындығын көркемдікпен жинақтап, игеруі де соғұрлым күрделі, көп сатылы, алуан салалы болатынын», талдай келе шығармашылық зертхананың неше алуан сырларына, жеке тәжірибесінің тағлымына тоқталады (Aqsholaqov T., 2002: 36). «Абай жолы» роман-эпопеясындағы әйгілі Қодар өліміне қатысты оқиғаның ақиқатына жету жолында дерек жинау мен оны жазу, тіпті жарияланып қойған соң да бірнеше нұсқадағы ізденістерін, оған қатысты бүкіл тарих, архивтік деректер мен сол кезең адамдарының мәлімдеуі бойынша жиналған материалдардың түп төркінін тексеру жолындағы тынымсыз еңбегін: «Сөйтіп, өмірде болды деген және болған оқиғалардың басты мағыналық бөліктерін өзара тығыз байланыста, сабақтастықта алып қарап, оларды тұтастандырып, даралап тұрған жүйені, ақылдан, парасаттан бастау алған дәлел мен дәйекті құбылыстың ақиқат мәнін шынайы танытатын өзекті желіні асқан білімпаз, сергек зердемен ұғынады», – деп суреткердің жоғары талғамын, шығармашылық еркіндігінің нақты нәтижелерін көрсетеді (Bart. R.., 1988: 51).

Роман-эпопеядағы әрбір эпизодтың тарихы өмір мен көркем шындық арасындағы ақиқат барысында тарихи құжаттар негізінде нақтыланып, салыстырыла зерттелген. Ғалым әйгілі философ-психолог Ипполит Тэннің «Разуме» (1870) «... каждый живописец, поэт или романист с исключительным ясновидением» деген сөзіне сүйеніп, Мұхтар Әуезовті әулие-көріпкел кейпінде көріп, оның шығармашылық қиял мен қаламгерлік қабілетінің, образбен ойлау жүйесінің байлығын жеке тұлғалық қасиеті деп таниды.

Шығармашылық зертхана, шығармашылық еркіндік, шығармашылық қиял,т.б сынды әдеби ұғымдар төңірегінде көптеген көркем мәтін мен мұрағат мәліметтерін өзара сабақтастыра сөз саптаған Ж. Дәдебаев кезінде шығармаға айтылған әдеби көркем сын талаптарына сай «қажет, орынды» деп тапқан көркемдік шешімдеріне өзгертулер енгізгенін, әсіресе «Ақын ағадан» «Абай жолына» дейінгі жасалған өзгертулер мен толықтырулардың жалпы көлемі 8 баспа табақ болғанын, кеңестік идеология талаптарының салдарынан олардың көбі амалсыз жасалғанын, олардың қаншалықты қиянат әкелгенін немесе оңды болғанын зерттеу әлі де өз зерттеушісін күтуде екендігін былайша: «Бұл өзгертулер мен толықтырулар үстінде жазушы қандай мақсат көздеді, қандай көркемдік-эстетикалық табыстарға жетті, осылардың бәрінен жазушының шығармашылық ойлауының сипаты қалай танылады...»,-деген сауалдарына жауап іздей отырып, мұндай ғылыми және практикалық маңызы жоғары шығармашылық, зертханалық тағлымы мол тәжірибенің қазақ әдебиеттануында әлі терең игерілмеген тың тақырып деген ойды ескертеді (Ermakov I., 1999: 56).

Зерттеуші бүгінгі күннің тәуелсіз ғылыми және саяси талабы тұрғысынан кезінде жазушының шығармашылық еркіндігіне қойылған шектеудің, үзілді-кесілді, ешбір ғылми негізсіз айтылған сыни ескертулердің есепсіз көп болғанына мән береді. Алайда, суреткердің ондай орынсыз талапты өзінің кәсіби шеберлігіне сай құбылтып, астарлай айшықтап, жалпы шығарманың көркемдік-идеялық сапасына көлеңке түсірмейтіндей етіп өңдеген өткірлігі

мен білімдарлығына тәнтітілік танытады (Esembekov T., 2012: 56).

«Жазушының шығармашылық еркіндігі және характер шынайылығы» деген тарауда өмірде болған оқиғаларды суреткерлік шеберлікпен жинақтау, жүйелеу, қиялдау шеберлігі мәселесін жалғастыра отырып, мұнда шығармашылық өнердің басты ерекшеліктерін белгілейтін кейіпкер характерінің шынайылығы мен іс-әрекетінің нанымдылығы сөз болады.

Әдебиеттанушы ғалым М.Әуезовтің адам характерінің шындығын суреттеуде психологиялық талдаудың тәсілдерін шебер пайдаланатынын, портрет, көркемдік деталь, монолог, диалог, уақыт пен кеңістік, т.б секілді компоненттерге үлкен көркемдік жүк артатынын мәтіндегі мысалдар арқылы айғақтайды.

Нәтиже мен талқы

«Характер шынайылығы және көркемдік дәстүр жалғастығы» деген тарауда М. Әуезовтің өзіне дейінгі бүкіл әлемдік сөз өнерінің үздік үлгілерінен өнеге алғандығын, көркемдік дәстүр мен жаңашылдық категорияларына қатысты құнды тәжірибелерді терең игергендігін, соның нәтижесінде шығармаларындағы көркемдік әлемді үнемі байытып отырғандығын айта келіп, оған жазушының өз сөзін куә етеді: «...мені оқығандарымның бәрі бірдей қанағаттандырған жоқ, бірін ұнатсам, бірін ұнатпадым. Бірақ екеуінің де пайдасы болды, екеуінен де үйрендім, бірінен қалай жазу керектігін, бірінен қалай жазбау керектігін үйрендім» (Kerlot H., 1994: 54). Зерттеуші жазушының «Абай жолын» жазарда жеке шығармашылық тұлға тағдырына арналған әлемдік классиктердің шығармалары мен әке мен бала, екі кезең ұрпақтары арасындағы қарым-қатынас мәселесі туралы толғақты ойлар тудырған туындыларды талмай оқып, тәжірибе жинағанын, А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасындағы Онегин мен Татьяна тағдырын «Абай жолындағы» Абай мен Тоғжан тағдырларымен салыстыру арқылы көптеген әдеби мәселелерді, әсіресе характерлердің шынайылығы төңірегінде талдаулар жүргізеді. Жалпы бұл еңбекте әлем әдебиеті мен М. Әуезовтің шығармашылық мұрасы және қазіргі қазақ әдебиеті аралығындағы көркемдік дәстүр жалғастығы, оның нақты тәжірибедегі тағлымы туралы тереңнен талданып, жан-жақты баяндалады.

«М. Әуезов-алдымен, ұлттық әдебиеттегі құбылыс. Ұлттық әдебиеттің бүкіл дамуы әзірлеген белгілі кезең жемісі. Кең көлемде алғанда, М. Әуезов шығармашылығы да, әрбір ерекше көркемдік құбылыс секілді, «әлемдік әдеби дамудың бір бунағы» болып орнықты», – деп түйін түйген ғалым әдеби шығармашылық өнерді бар жаратылысымен танып, онымен рухани тұтастық тапқан кейінгі суреткерлердің қай-қайсысы да Әуезов мұрасын айналып өте алмайтынына сенімді (Maıtanov B., 1996, 112: 112).

Қорытынды

М. Әуезов талантына тән суреткерлік ерекшелік – адам өмірін бейнелеудегі нәзік те терең психологизм, лиризм, интеллект биіктігі, тіл құдіреттілігі, әдеби дәстүр мен жаңашылдық, шығармашылық еркіндік, тәжірибесі бай шеберлік зертханасы, тарихи және көркемдік шындық, поэтика, характер табиғаты секілді бүгінгі әдебиеттану ғылымының сүйекті теориялықмәселелеріжан-жақтықарастырылған. М. Әуезовтің шығармашылық зертханасында сан қырынан анықталған суреткерлік шеберлігі мен көркемдік әлемінің ерекшелігін арнайы зерттеу келешектегі әдебиеттанушылардың міндеті болса керек.

Әдебиеттер

Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 340 б.

Дәдебаев Ж. Мұхтар Әуезов. – Алматы: Рауан, 1997. – 124 б.

Есин Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения: Учебное пособие. – 3-е изд. – Москва: Флинта, Наука, 2000. – 248 с.

Алпысбаев Қ. Көркем мәтінді талдау әдістері. – Алматы: Қаз.университеті, 2004.

Ақшолақов Т. Көркем шығарманың эстетикалық табиғаты. – Алматы: Ғылым. 2002.

Барт Р. Избранные труды: Семиотика: Поэтика. фр./Сост., общ. ред. Г.К. Косикова. – Москва: Прогресс, 1988. – 616 с.

Ермаков И. Психоанализ литературы. – Москва,1999.

Есембеков.Т. Көркем мәтін поэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

Керлот Х. Словарь символов. – Москва, 1994.

Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы, 1996.

References

Alpysbaev Q. (2004). Kórkem mátindi taldaý ádisteri [Artificial Text Analysis Methods]. Almaty: Qaz.ýnıversıteti. (In Kazakh)

Aqsholaqov T. (2002). Kórkem shyǵarmanyń estetıkalyq tabıǵaty [Aesthetic nature of artistic work]. Almaty: Ǵylym. (In Kazakh)

Bart R. (1988). Izbrannie trudi: Semiotika: Poetika. [Selected work: Semiotics: Poetics]. frensh / Sost., obsh. red., G.K. Kosikova. Moskva: Progress, 616 p. (In Russian)

Dádebaev J. (2003). Jazýshy eńbegi. Almaty: Qazaq ýnıversıteti, 340 p. (In Kazakh)

Dádebaev J. (1997). Muhtar Áýezov. Almaty: Raýan, 124 p. (In Kazakh)

Ermakov I. (1999). Psıhoanalız lıteratýry [Psychoanalysis of literature]. Moskow. (In Russian)

Esembekov T. (2012). Kórkem mátin poetıkasy [Literature poetics]. Almaty. Qazýnıversıteti. (In Kazakh)

Esın B. (2000). Prıntsıpy ı prıemy analıza lıteratýrnogo proızvedenıia [Principles and techniques analysis of the literare]. Ýchebnoe posobıe. 3-e ızd. Moskow: Flınta, Nauka, 248 p. (In Russian)

Kerlot H. (1994). Slovar sımvolov [Character Dictionary]. Moskow. (In Russian)

Maıtanov B. (1996). Qazaq romany jáne psıhologıialyq taldau [Psychoanalysis and Kazakh novels]. Almaty. (In Kazakh)

ҒТАМР 17.07.41

Сәулембек Г.Р.,

М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының
аға ғылыми қызметкері, PhD, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

ПОСТМОДЕРНИСТІК ИРОНИЯ: МӘТІНДІ ҚАЙТА ҚҰРЫЛЫМДАУ, НОНСЕЛЕКЦИЯ ҚАҒИДАТЫ

Постмодернистік танымның басты ерекшеліктерінің біріне айналған ирониянның сипаттарын анықтауды, зерттеп-зерделеуді Платон, Аристотель сынды ой алыптары бастап берсе, постмодернистік мәдениет мәнмәтініндегі ирония құбылысының сипаты туралы У. Эконың, Н.Б. Маньковскаяның, В.И. Самохвалованың, М. Липовецкийдің, А.В. Дьяковтың т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Адамға, зат пен құбылысқа сырттай жақсы баға берсе де, ішкі мағынасы қарсы келіп, келекеге айналдыратын құбылту (троп) құралы, болмысты жоққа шығарудың бір түрі болып табылатын ирония өзінің тарихи дамуында комедиялық және сатиралық сипатқа ие. Бұл жанрдың көбінесе идеологиялық күрес үшін де жұмылдырылғаны да шындық. Алайда ирония феномені өзінің эволюциялық дамуында елеулі өзгерістерге ұшырай отырып постмодернистік мәдениеттің басты ерекшеліктеріне, құралына айналды.

Өнердің қай саласына болса да «уақытша» құбылыс ретінде саналған постмодернизм, жарты ғасырдан астам уақыт табан аудармай, тіпті әлем әдебиетін жаулап алуы «постмодернистік ахуал» ұғымын, «постмодернистік дүниетаным» деген терминге ауыстыруға мәжбүрлеп отырғанда, сол дүниетанымды паш ететін құрал ирониядан классикалық әдебиеттегідей тек тіл аясында шектеу қоя алмайтындығымыз белгілі. Түрлі мәдени құбылыстарды, түрлі жанрларды, стильдерді кесіп-пішіп, қайта құрап бір шығарманың бойына жинақтаған постмодернистік мәтіндегі ирониянның аясы ирониялық дүниетаным деңгейіне жеткен.

Мақаламызда постмодернистік ирониядан жан-жақты талдау жасай отырып, оның ерекшеліктерін анықтап, талдап көрсетуге тырысамыз.

Түйін сөздер: ирония, постмодернизм, қайта құрылымдау, постмодернистік дискурс, шизофрениялық дискурс.

Saulembek G.R.,

PhD, Scientific researcher
of Institute Literature and Art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

Postmodern Irony: deconstruction of the text, the principle of non-selection

Irony is the ideological basis of postmodern culture. The history of the study of irony comes from Plato and Aristotle, who began to investigate, identify and analyze its properties in various manifestations. Their traditions were continued in the works of N.B. Mankovskaya, V.S. Samokhvalova, M. Lipovetsky, V.A. Kozlov, A.V. Dyakov and others, reveals the nature of irony in the context of postmodern culture. Irony, having a comic, satirical nature, as a type of trope and satirical technique plays an important role in the literary text. Due to irony, the true meaning of the work, the situation is skillfully hidden or contradicts the explicit meaning. Irony as a genre was often used in ideological struggle. However, the phenomenon of irony, undergoing major changes in its evolutionary development, eventually becomes the main feature of postmodern culture.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Postmodernism, considered a «temporary» phenomenon in all spheres of art, has been actively represented in the world literary process for more than half a century, which leads to the replacement of the concept of «postmodern situation» with the term «postmodern worldview». We will not be able to limit the use of irony as a typological feature of postmodern culture in the future, when the world art experience is included in the modern art by means of ironic citation. The scale of irony in postmodern texts has reached the level of postmodern worldview, which reduces, rearranges, modifies various cultural phenomena, genres, styles.

This article attempts a comprehensive analysis of irony as a socio-cultural category of particular importance for the characteristics of literature and culture of postmodernism.

Key words: irony, postmodernism, deconstruction, postmodern discourse, schizophrenic discourse

Саулембек Г.Р.,
PhD, старший научный сотрудник
Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: gulmira.saulembek@gmail.com

Постмодернистическая ирония:
деконструкция текста, принцип нонселекции

Ирония выступает мировоззренческой основой постмодернистской культуры. История изучения иронии идет от Платона и Аристотеля, которые стали исследовать, выявлять и анализировать ее свойства в разнообразных проявлениях. Их традиции были продолжены в работах Н.Б. Маньковской, В.С. Самохваловой, М. Липовецкого, А.В. Козлова, А.В. Дьякова и других, выявляющих характер иронии в контексте постмодернистской культуры.

Ирония, имея комическую, сатирическую природу, как один из видов тропа и сатирический приём играет большую роль в художественном тексте. Благодаря иронии, истинный смысл произведения, ситуации умело скрыт или противоречит явному смыслу. Ирония как жанр часто использовалась в идеологической борьбе. Однако феномен иронии, претерпевая серьезные изменения в своем эволюционном развитии, становится в итоге главной особенностью культуры постмодерна.

Постмодернизм, считавшийся «временным» явлением во всех сферах искусства, вот уже более полувека активно представлен в мировом литературном процессе, что обуславливает замену понятия «постмодернистическая ситуация» термином «постмодернистическое мировоззрение». Мы и в дальнейшем не сможем ограничить употребление иронии как типологического признака культуры постмодерна, когда в современное искусство способом ироничного цитирования включается мировой художественный опыт. Масштабы иронии в постмодернистских текстах достигли уровня постмодернистского мировоззрения, который сокращает, перестраивает, видоизменяет различные культурные явления, жанры, стили.

В данной статье предпринята попытка всестороннего анализа иронии как социокультурной категории, имеющей особое значение для характеристики литературы и культуры постмодерна.

Ключевые слова: ирония, постмодернизм, деконструкция, постмодернистский дискурс, шизофренический дискурс.

Кіріспе

Постмодернистік бағытта жазылған шығармалардың табиғатына үңіле отырып, ондағы ежелден басты қызметі әңгіме өзегі болып отырған мәтінге автордың сын көзімен қарау және кемшілікпен күресу болып табылатын ирония табиғатының өзгергендігіне куә боламыз. Постмодернистік шығармадағы ирониянің басты құралы – күмән. Негізгі қызметі – қайта пайымдау, құрастыру, қайта құрастыру, құрылым бұзушылық. Нәтижесі – «бедел дағдарысы».

Накиповтың «От орны» («Круг пепла»), А. Жақсылықовтың «Ант ұрғандардың түстері» («Сны окаяных»), Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» сынды шығармаларында постмодернистік ирониянің осы сипаттары айқын көрініс тапқан, сондықтан біздің танымымыздағы классикалық ирониға деген көзқарастың да өзгеруі тиістігіне көз жеткіздік. Бұл шығармаларда авторлар постмодернистік ирониға жүгіне отырып, белгілі бір құбылысты ирониялық таным арқылы қайта қарастыруды жөн санайды. Осы аталған ирониялық танымды тудыруға ең алдымен батыстық және әлемдік мәдениеттің дамуындағы «постмодерн» аталатын тарихи кезең себепші болғандығын ескерсек, біздің қоғамның да сол «постмодерн» шаққа аяқ басқанын байқауға болады. О.А. Коновалова постмодерн батыстық және әлемдік мәдениеттің

дамуындағы жаңа тарихи кезең екендігін және ол тек жаңа мәдени құбылыстарды ғана емес, «ирониялық» деп сипатталатын ұжымдық дүниетанымды, әлемді ирониялық тұрғыдан қабылдауды тудырды деп пікір айтады. Ғалым өзінің даму тарихында біршама өзгеріске ұшыраған иронияның постмодернистік мәдениеттің мәні мен ерекше белгісіне айналып қана қоймай, постмодернистік ақиқат пен жалпы ақиқаттың құрастыру мен қалыптастыру жүзеге асатын басты үлгіге айналғандығын айта келе, иронияның бұған дейінгі даму кезеңдерінде бой көрсетпеген үлгілеу (модельдеу) мен құрастыру қызметінің пайда болғандығын айтуға мүмкіндік береді деген тұжырымын айтады (Konovalova, 2010: 25). Осы пікірге сүйенсек, осы постмодернистік мәдениет аясында дүниеге келген аталмыш романдардағы ирониянның мағыналар, иерархиялар, дәстүрлі қалыптасқан құндылықтар әлемін бұзуға, қайта пайымдауға деген талпынысына байланысты, оның құрылым бұзушылық қызметінің де белгілі бір даму сатысына көтерілгендігін аңғаруға болады.

У. Эко «Постмодернизм, ирония, занимательность» атты еңбегінде өзінің эстетикалық теориясының тезисін: «Постмодернизм делает иронию, игру и занимательность своими главными принципами в создании художественных произведений, при этом, способом и формой самого постмодернистского произведения становится цитата и цитатность: используя формы разработанные писателями, художниками, архитекторами прошлого, постмодерн вкладывает в них свое содержание, призывая иронически относится к продуцируемым им реинкарнациям старых образов» (Eko 2007: 78), – деп дәйексөз бен дәйексөзділіктің ирониялық сипатына мән бере отырып, жаңа мәнмәтінде тың мағынаға ие болған мәтін өзінің бұрынғы мағынасына мысқылмен қарайтындығын айтады. Жоғарыдағы пікірлерден түйгеніміз, құрылым бұзушылыққа негізделген постмодернистік дискурс техникасының маңызды қырларының бірі белгілі ережелерден бас тарту болып табылса, оның бірден-бір көрінісіне үш автордың да романдарында куә бола аламыз. Олар мәтін тұтастығына, этикаға, моральдік құндылықтарға негізделген классикалық шығарманың мақсаты мен мазмұнына, әдеби тіл нормаларына, ғасырлар бойы қалыптасқан имани, ежелгі фольклорлық мұраларға төңкеріс жасайды, әжуамен, күмәнмен қарайды. Осылайша мәтіндерден бірнеше деңгейдегі күрделі ирониянның сипатын көруге болады. Романдардағы ирония құрылым бұзу қызметінің арқасында тарихи өзгерістерді тіркеп, оған назар аудартып қана қоймай, ескі мәдени формаларды бұза отырып жаңа формаларды құрастыруға арналған тетіккке айналған. Ихаб Хассан постмодернизмнің бұл ерекшелігінің формаға зарары молдығына тоқталып өтеді (Hassan 1975: 193). Ал Ортега-и-Гассет XX ғасырдағы өнердің негізгі сипаттарына тоқтала отырып, оның негізгі белгілері ретінде «тірі формаларды» бейнелеуден бас тарту, шығармашылықты ойынға айналдыру, метафизиканың орнына ирониядан бас қою, санадан тысқары, адам баласы ақыл-ойы арқылы таныпбіле алмайтын рухани дүниелер мен жасалған тәжірибелер тысында болу мүмкін нәрселерді мойындаудан бас тарту, ізгілікті жоюды атайды (Ortega-i-Gasset 1991: 227-228). Постмодернистік ирониянның басты нысандарының бірі – мәтін. Ол мәтінге күмән көлеңкесін түсіріп, оқырманға абсолютті ақиқат болмайтындығына, оның екінші, үшінші қырлары болуы мүмкіндігіне ишара жасап отырады. Мәтін бұзылымның осы бір әдістері «От орны», «Ант ұрғандардың түстері», «Гүлдер мен кітаптар» романдарына тән ортақ әдістер дегенімізбен, олардың бір-бірінен айырмашылықтары да жоқ емес. «Гүлдер мен кітаптарда» роман тұтастығы метапроза, интертекст арқылы бұзылса, «От орнында» жалпы роман құрылымы бірнеше бөлек-бөлек сюжет желілері және кейіпкер Гевраның шизоидты сандырақтары арқылы бұзылып, автордың шизофрениялық дискурсты қолдану мәтіндегі сөйлем, сөз құрылымының бұзылысы секілді ұсақ бұзылыстарға да себепші болған. «Ант ұрғандардың түстерінде» шизофрениялық, эзотерикалық, психоделикалық дискурстардың қатар қолданылуы, романның метапрозалық сипаты мәтіннің тұтастығынан бастап, фонетикалық бұзылыстарға дейін қызмет етіп тұр.

80-жылдардағы әдебиеттің беталысы туралы пікірінде Михаил Эпштейн авангард, модернизм, структурализмнің мезгіл жағынан алып қарағанда өзіне дейінгі әдебиеттен айрықша, сондай-ақ өзіне тән ерекше көркем әрі философиялық тілі бар, ең соңғы мектептер болғандығынатап өтіп, ендігі әдебиеттеешқандай моно тіл, ешқандай әдіс шындықты толықтай бейнелеуге, өзіне дейінгі әдістерді ығыстырып шығаруға шамасы жетпейтіндігін тілге тиек етеді (Epshteyn 1988: 385). М.Н. Эпштейн сипаттап отырған XX ғасырға тән батыстық мәдени құбылыстарды тек бір ғана әдістің немесе бір ғана бағыттың аясына сыйдыру мүмкін болмаса, Ж.-Ф. Лиотардың постструктуралистік теория-

лар ықпалымен жазылған «Постмодерндік ахуал» («The Postmodern Condition») атты еңбегінде постмодернистік дискурс деп аталатын мұндай құрылымның қалыптасуына адамзат постмодерн дәуірінің талаптарына жауап бере алатын жекелеген әмбебап дискурстың болмайтынын сезіне бастап, жалпы біртұтас баяндау, сөз саптаудың дұрыстығына күмән келтіруі себеп болғандығын айтады. Ол постмодернизмнің философиялық ұғым ретіндегі ерекшеліктерін анықтап берумен қатар, модерн шағында өзге де баяндаулар (нарративтер) арасында басымдыққа ие болған мета-баян(дау) (метанарратив) ұғымын да ендірді (Lyotard 1984). Ғалымның пайымдауынша постмодерн шақты бейнелеуге баяндаудың (наррацияның) сандаған түрлері жекелей алғанда сәйкес келмейтінін, дұрысы сол баяндаулардың (нарациялардың) бір-біріне ешбірінің басымдығынсыз ықпалдаса алуы мен қатар өмір сүруі екендігін айтады. Осылайша Ж.-Ф. Лиотар мәтінді баяндаудың иерархиялық түріне қарсы шығып, жанжақты ақпараттанған, постөнеркәсіптік қоғам плюрализміне баяндаудың бейиерархиялық түрі сәйкес келетіндігін қостайды. Мұнан өзге бұл жазушылардың бейклассикалық бағытта қалам тербеуі үшін жаңа дискурсты, жаңа танымды (эпистеманы), жаңа мета-баянды (метанарративті) қалыптастыру, ескісін, яғни өзіне дейінгілерді диалектикалық терістеусіз мүмкін емес болғандықтан, ирониянның құрылым бұзушылық қызметіне жүгінді.

Дағдарыстар кезеңі адам баласының өміріне ғана емес, оның өнердегі бейнеленуіне елеулі із қалдырары анық жайт. Өнердегі, әдебиеттегі, т.б. жалпы алғанда мәдениеттегі парадигмалар ауысымының өзі де ірілі-ұсақты дағдарыстар әсерінен туындап жатады. Парадигмалардың ауысу үдерісі Д. Нақыповтың «От орны», А. Жақсылықовтың «Ант ұрғандардың түстері», Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» шығармаларында кешенді түрде бой көрсеткен. Біз назар аударатын мәселе классикадан бас тартып, түрлі тәжірибелерді жат көрмейтін, постмодернистік бағытқа бой ұрған аталмыш авторлар шығармашылығында орын алған түрлі құбылыстардың мәнін ұғыну болып табылады.

Әдістеме

Постмодернистік дискурстың бір белгісі, жоғарыда атап өткендей, құрамында бірнеше дискурстардың кездесе беруі. Мәтіндегі құрылымның бұзылуына тікелей әсер ететін, әрі постмодернистік шығармаларда жиі қолданылатын психоделикалық дискурс адам санасының өзгерген күйі (СӨК) арқылы қол жеткізілетін өнердегі жасанды немесе виртуалды реалдылық постмодернизм теориясының бір қыры деп есептеуге болады. Біз қарастырғалы отырған авторлар шығармаларында психоделикалық дискурстың бірнеше түрі қолданылған. Өнердегі кез-келген есірткілер мен алкогольді ішімдіктерге масаю, компьютердің ықпалы, гипноз немесе наркоз әсері, діни жоралғылар, психотроптық дәрілер мен өсімдіктер арқылы пайда болған СӨК психоделикалық әдебиетті немесе психоделикалық дискурсты туындатса, соның бірнеше түрін А. Жақсылықовтың «Ант ұрғандардың түстері» трилогиясында, Д. Нақыповтың «От орны», Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романдарынан кездестіруге болады. Шығармалардағы психоделикалық дискурстың постмодернизммен тоғысатын тұсы оның уақыт пен уақыттың, кеңістік пен кеңістіктің арасындағы санадан тысқары қыдырыстар, соның нәтижесінде болатын мәтіндегі тұтастықтың жойылуы, құрылымның бұзылысы болып табылады. Роман кейіпкеріне диагноз қою біздің құзіретімізге кірмесе де (бұл көркем шығармадағы бейне болғандықтан мүмкін емес дүние), СӨК ең алдымен тілде көрініс беретін болғандықтан, дискурстың көркем мәтіндегі қызметін тереңірек көрсету мақсатында, оның себеп-салдарына да орын беріп, осы салада зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектерін назарға алып отырамыз.

Біз үшін ең бастысы психоделикалық дискурстың, оның ішінде нақты осы шығармаларға тән шизофрениялық дискурстың – тілі, яғни кейіпкердің СӨК-тің хатқа түскендегі ерекшелігі – «қалай жазылды?», «дәстүрлі баяндау түрлерінен өзгешелігі неде?», «мәтін тұтастығына жасалған ирония немесе құрылым бұзылым (деконструкция) қалай жүзеге асты?» деген сұрақтарға жауап іздеу. Д. Нақыповтың «От орны», А.Жақсылықовтың «Ант ұрғандардың түстері», Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар» романдары құрылым бұзушылықтың бір-біріне кейде өте жақын, кейде мүлде ұқсамайтын мәнерлеріне құрылғанымен, түпкі мақсат мәтінді ойнатуға, әрі мәтін тұтастығын әдейілеп бұзу арқылы белгілі дәрежеде иронияға негізделген деуге болады. Оқырман назарының жіті болуын, мәтінді мұқият оқуын талап ететін *мәтінмен ойын әдісі* ондағы оқиғалардың қиындыларын бір-бірімен дұрыс байланыстырып жалғауда оқырманының жүйкесіне күш түсіреді. Алайда,

жазушылардың осы жазу мәнерін қабылдаған оқырманның, әлбетте, көңілі хош болары анық. Авторлар өздері таңдап алған кейіпкерлерінің ішкі күйзелісі мен психикалық ауытқуларының тілдегі көрінісін лингвистикалық ойындар арқылы беріп отырады. Мұндай тәсілдерді олар постмодернистік нарративті үйлестіру мақсатында қолданған. Мұнда мәтін түзілісінің бұзылуынан өзге сөйлем құрылымының, тіпті сөздің орфографиялық рәсімделуінің бұзылысына да куә боламыз. Постмодернизмнің дискурс ретіндегі басты ерекшеліктеріне барлау жасаған Б. Нұржанов постмодернизм мен постмодернистік эстетиканың басты ұғымы «мәтін» (одан туындап жататын «мәнмәтін», «интертекст», «гипертекст») екендігін алға тарта отырып, мұндай мәтіндерге талдау жасаудың әдістемесі көп ретте семиотикалық талдауға жүгінетіндігіне тоқталады. Өнердің бұл түрінің өзіндік ережелері (классикалық шығармалардан бөлек), грамматикасы, синтаксисі мен таңбалау жүйесі, т.б. жасырын алғы шарттары барлығын айта келе, мұндай шығармаларды талдаудың бағыттарына жарық түсіріп, жол көрсетсе (Nurzhanov 2010: 34), постмодернизмнің осы секілді ерекшеліктерін голланд ғалымы Д. Фоккема нонселекция қағидасы аясында қарастырады. Ғалым кез-келген әлеуметтік немесе табиғи иерархияны терістеу постмодернистік қабылдаудың басты белгісі екендігін алға тарта келе, барлық постмодернистік мәтіндердің құрылымдануы мен формалық түзіліміне негіз болған ониерархия қағидасын ұсынады. Д. Фоккема постмодернистік мәтіндерге тән үш негізгі ерекшелікті атап өтеді (Fokkema 1997: 180-181):

а) Синтаксистік бейсауаттылық әдісі, яғни бастан-аяқ сөйлемнің грамматиканың заңдылықтарын мақсатты түрде бұза отырып жазу

ә) Сөйлемнің әдеттен тыс типографиялық рәсімделуі

б) Семантикалық сәйкессіздік

Біз тараушадағы тұтастыққа жасалған ирониянның қандай тәсілдермен жүзеге асқандығын талдау барысында жоғарыда аталған екі ғалымның ұсынған әдістерін негізге алдық, алайда нысан етіп алған авторлардың шығармаларындағы құрылым бұзушылықтың, себеп-салдарын, өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып зерттеу әдістерін төмендегіше толықтырдық:

а) Синтаксистік бейсауаттылық әдісі, яғни бастан-аяқ сөйлемнің грамматиканың заңдылықтарын мақсатты түрде бұза отырып жазу

ә) Сөйлемнің әдеттен тыс типографиялық рәсімделуі

б) Семантикалық сәйкессіздік

в) Мәтінге өзге тілден сөз ендіру.

Әдебиеттанулық талдау

А) Құрылым бұзылым және синтаксистік бейсауаттылық әдісі. А. Жақсылықовтың «Ант ұрғандардың түстері» трилогиясының «Әнші шағылдар» («Поющие камни») бөліміндегі психоделикалық дискурс ауруханада жатқан Жан есімді кейіпкердің жан-күйзелісінің әсерінен ішімдікке салынуы және емдеу барысында Дүйсен бақсының діни жоралғылар арқылы санасына әсер етуінен көрініс береді. «Ант ұрғандардың түстері» («Сны окояных») бөлімінде газет жорналшысы болып қызмет атқаратын аты белгісіз кейіпкердің есірткі шөптер мен адам психикасына әсер ететін түрлі жәндіктерден алынатын заттар әсерінен бір кеңістік пен бір мезгілде тұрақтай алмай, бүгіні мен өткенінің арасында байыз таппаған санасының ауытқулары да психоделикалық дискурстың туындауына себепші болған. Бұл туралы автордың шығармашылығын уақыт пен кеңістік тұрғысынан зерттеген ғалым А. Темірболат: В ходе изложение событий наблюдается полифония времен и пространств. Нередко в пределах одного предложения или абзаца описываются такие факты биография героя, которые происходили в его жизни в совершенно разные периоды (Temirbolat 2009: 26), мәтіндегі бұл ерекшелікті нақты атап көрсетсе, біз оның себептері мен салдарына тоқталамыз.

«Әнші шағылдардағы» романның баяндаушысы – кейіпкер Жанның өзі. Роман кейіпкердің ой ағысы әдісімен баяндалған. Мұнда кейіпкер өмірінің түрлі-түрлі кезеңдерін түрде еске түсіреді. Ауруханада жатқан Жанның адам тіршілігінің ең төменгі сатысына түсіп, рухани құлдырауға ұшырауы оның психикасына да елеулі әсер еткен. Кейіпкердің ой ағындары арқылы еске түсіріп отырған ішкіліктің әсерінен болған өң мен түстің арасындағы арпалыстары, саналы күйінен бейсаналыға, керісінше бейсаналыдан саналыға ауысып отыратын күйі, ессіз күйде берілетін сандырақтары мәтіндегі фрагменттілікті тудырып отыр. Мәтіндегі фрагменттіліктің өзі екі қабаттан тұрады. «Әнші шағылдар» романы әңгіме ішіндегі әңгіме ретіндегі сипатқа ие. Мұнда сыртқы мәтін де, кейіпкер есіне алып, баяндап отырған ішкі мәтін

де уақыт пен кеңістіктің кесінділерінен тұрады. Мысалы «Затем ты вновь осматриваешь себя в маленьком зеркальце из той же сумочки, оценивая конфигурацию и тональность окраски губ, чуть-чуть увлажняешь их языком, потом растягивая слова так, чтобы слышался восточный акцент, произносишь все ту же фразу: – Жан, неужели тебя нашли на берегу реки? Какой ужас! Ни за что не поверю, что ты стал бичом!», – деп, кейіпкердің саналы күйінде сезінген әсерлері біртіндеп бейсаналы күйге ауысып, «Ознобная волна проносится сквозь тело и душу, поднимая куда-то вверх, из темноты выныривает оскаленное лицо Дуйсена-баксы с выпученными глазами, пространство окончательно сходит с ума, тенями призраками, силуэтами скача и несясь над какими-то хмарными ущельями, ржавого цвета распадками, святящимися речными долинами: кружат и летят один за другим утесы, сыплются во тьму кишлаки с домами, дувалами, валунами, качается джугара-поле, откуда-то парнями, горлонящими лихую песню, сверкают магнитофоны, лоснятся гитары, звучить знакомый припев: «А я еду, а я еду за туманом», тугощекие лица радостно хохочут, белозубо скалятся, запрокидываются в волнах смеха...» (Zhaksylykov 2005: 23), – деп ары қарай жалғаса беретін сандырақтарымен ығысып отырады. Мұнда мәтін белгілі бір мағынадан айрылып, әдеттегі кеңістік пен уақыт категориялары, хронология жоғалады да автор ерікті түрде бейнелеген болмыс шашыраған жекелеген сәттердің, ой қиындыларының жиынтығынан құралады.

Кейіпкердің ой ағыны арқылы еске алып отырған мәтін де мәтіндердің құрандыларынан тұрады. Сол сана ағындары оның адами өмірге қайта оралуына себепші болған Дүйсен-бақсының емдеу тәсілі арқылы трансқа кірген Жан тылсым құдіреттің арқасында бірде өз балалық шағына қиялмен барып қайтса, бірде қойшы баланың өмірін сүреді. Өзен бойын жағалап, қожайынына тас теріп жүріп кездестірген қойшы баланың «мен сені білемін» деуі де таңқаларлық құбылыс. Шыжыған күннің ыстығынан ба, жоқ әлде әлдебір құдіреттің күшімен бе, екеуі қатар жантайып жата кетеді. Сол сәтте екеуара көзге көрінбейтін байланыс орнайды. Қойшы баланың өткен өміріне еріксіз енген Жан оның сырқатының себептеріне бойлайды. Уақыт пен кеңістіктің арасындағы тылсым саяхаттардан эзотеризмнің бір сипатын аңғарсақ, мұндағы баяндау психоделикалық дискурс аясында берілген. Соның нәтижесінде мәтіннің тұтастығы, сөйлем құрылымы бұзылған. Мысалы:

Будь как бабочки Согрей под сердцем у чабана одинокого холодного с инеем в глазах

Я гладил деревяные крылья спящей птицы сундука и раздувал дремлющий огонек Взлети скорей

Коке я представлял твои луга влажные сочные пугливые воображал и хотел гладить Мои ладошки умеют гладить Туманные седые одинокие луга мне хотелось гладить и ласкать Они как густая шерсть нашей коровы Майи которая родилась в месяце мае (Zhaksylykov 2005: 52-53).

Жоғарыдағы романнан келтірілген үзіндіден байқағанымыздай мәтін толықтай тыныс белгісіз берілген, аяқталған ойды білдіреді-ау деген тұста тыныс белгілерін көре алмаймыз, алайда келесі сөйлем бас әріптермен басталған. Кейіпкерінің есін жоғалтып, бейсаналы күйде мезгіл-мекеннің арасында адасып, елестер көріп сандырақтаған күйін беру мақсатында сөйлемнің синтаксистік құрылымы әдейілеп бұзылған. Мысалы, «*С снегом в глазах и ветром в устах продроглого чабана потрогай и разбуди огонек»* деген сөйлемдегі қалыпты орыс тіліндегі сөйлем құрылымы өзгеріске ұшырап, етістіктері сөйлемнің соңына шығарылып, берілген.

«Ант ұрғандардың түстері» романында сұхбат алмақ болып іссапарға шыққан жорналшы жолдан адасып, алдынан кезіккен тағы әйелдің соңынан еріп елсіз мекенге тап болады. Екі кейіпкер арасында айтарлықтай диалог жоқ, олар әрқайсысы өз қиял әлемінде өмір сүреді. Елсіз мекенді паналаған әйелдің санасы дертке ұшырағанын жорналшы оның өзін кеңестік үкіметтің барлаушысы деп санап, бос мекемелердің біріне барып ақпар беріп, өзі Иети деп атау берген беймәлім тіршілік иелерімен сұхбаттасуынан аңғарады. Алайда өсімдіктер мен жәндіктерден психотроптық тұнбаларды жасаудың кәнігі шебері болып алған ессіз әйелдің құрығына ілінген оның да санасы тұмандана бастайды. Айналадағының барлығы оның назарынан тыс қалмай, сандырақтары өз қиялы мен назарындағы нәрселермен мидай араласып, ой қызметінің тасқыны мәтіндер хаосын тудырып жатады. Осы сапарында қолына түсіп оқып шыққан үш дәптердің оқиғасы әсерлендіріп роман жазуға кіріседі. Сапарының басынан болған-біткен оқиғаның барлығын хатқа түсіріп отырған жорналшы өз «менін» тәрк етіп, кейіпкерлері Мәңгі жалғыз қарттың (Старый, вечно одинокий), біресе Малыштың, біресе Жай Келушінің (Так Приходящий) бетпердесін киеді. Шынайы өмірге ара-тұра тек

психотроптық шөптердің әсерінен айыққанда ғана оралып отырады. Жорналшының өңінде елестейтін елестер, кейде жарым-жартылай ұйқылы күйіне, кейде түсіне ұласып, санасы қиялдан туған әлемдерде қыдырыстап, бір тақырыптан бір тақырыпқа ауытқып отырады. «Әнші шағылдар» романындағы құрылым бұзушылықтан «Ант ұрғандардың түстеріндегі» құрылым бұзушылықтың айтарлықтай ерекшелігі бар. Мұнда құрылым бұзушылықтың екі түрлі мысалын кездестіруге болады:

1) «Апке мне приснились сны прозрачной собачонки той, луговые, шмелевые, клеверные привиделись все до одной: *полынь густая бродила бредила ковыль вихрился летел сеял семена серебра свинца крапива ерепенилась ершилась тщились иголки разить землянику малину алую улыбчивый обманный стог сена рос налитый нектаром и амброзией репей отшельник на спинах волов шерстистых зрела клюква обильная страна обетованная овечка палестинская в палате номер шесть верила белена терпкая развесистая в кладовке Рыжика воробьиные и перепелиные грезы зеница ока закатились зрачки луга отравленного блеющего крыжовник пестрые яйца плоды птичьи грезы призрачные* ... (Zhaksylykov 2005: 368).

2) «Чок-чок-чок-чок-чок-чок-чок! Опять ты надрался до чертиков! Сколько можно? На твою зарплату и до вечера не прокантуешься! Последние колготки и те дырявые. Когда ты будешь получать как нормальные люди? Иди к черту! Чтобы тебя раздуло! Молодой человек, куда вы прете? Эй ты, чувак, хиляй отсюда! Не наваливайся, я тебе не стойка в баре. Следующая остановка – супермаркет «Юбилейный». Ты что, братан, прикинутый? Фить-пюрю-фить-пюрю-фить-пюрю-фить-пюрю! Сделайте немедленно ваш научный отчет! В очередной раз отложен запуск Шатла. «А я еду, а я еду за туманом...» Балбес!.. Хрен моржовый! А вот это видел? Сколько стоит «Дон Хуан»? Тридцать баксов. Брыкнуться можно!... (Zhaksylykov 2005: 369)

Алғашқы мысалда айтылар ойдың ұшын таппайсыз. Мұнда мақсатсыз бейберекет сөйлеу, қалыпты ассоциация қызметінің бұзылуы сөйлемнің де, мәтіннің де қалыпты түзілісін бұзған. Басынан аяғына дейін тыныс белгісіз үзік-үзік сөз тіркестерінің, сөздердің бір-біріне мағынасыз тіркесуін ғана бақылай аламыз. Бұл туралы шизофренияның және шизофрениялық дискурстың табиғатын тереңдеп зерттеген поляк психиатры, әрі философ А. Кемпинский: «Лучше всего это выражается в речи. Больной в маниакальном состоянии перескакивает с темы на тему, так как все время что-то новое в окружении привлекает его интерес. Он не, так как все время остается связанным с реальной действительностью. Трудно поспевать за его мыслью, однако, понятно, что его в данный момент интересует, к чему он стремится; темп его мышления настолько высок, что возникает впечатление хаоса» (Kempinskii 1998: 162, 165), – дейді. Ал екінші мысалда жорналшының галлюцинациялары, түстері арқылы тақырып-тақырыпты қуалаған мәтіннен алғашқы мысалдағыдай синтаксистік сауатсыздық байқалмайды. Мұнда мәнін жеткізуі ұзаққа созылады, осы сөйлемдердің басын бір мағынаға біріктіріп мазмұндауға тырысқаныңызбен, тыңдарманға түсінікті жүйелі ойды жеткізу мүмкін емес. Әдетте мұндай сөздерден символдық ойлау, қарапайым адамның ақылы жете бермейтін әдеттен тыс ассоциациялар, оғаш неологизмдер, тіпті тұтас өзіндік сөздіктер мен өзіне ғана тән тілдің қалыптасатынын байқаймыз. Дегенмен әдеттен тыс сөз тіркестеріне толы болуына және оның түсініксіз мазмұнына қарамастан кейде ондағы сөйлемдер фонетикалық, грамматикалық, синтаксистік жағынан қателіксіз жазылған. Бұл психотикалық дискурстың тілдегі көрінісі сюрреалистердің автоматты жазу дағдысына ұқсайды. Сондай-ақ субъект санасын өзге біреу басқарып отырғандай ойлау қабілетінің бұзылып, шашыраңқы, бейберекет болуы мен-сен-біз ұғымдарының шекарасы жойылуы, сонымен бірге кейіпкер әлемінде субъектінің жойылуы мәтіннің басты ерекшелігі екендігін айта кетуіміз керек.

Д. Накиповтың «Круг пепла» романының мәтін түзілісі Балеринаның, Доканың, Гебраның өмірлеріне, самиондардың, оносамдардың өркениетіне арналған бірнеше арнадан тұрады. Әрқайсысының жеке өмір тарихы бір-біріне байланыссыз баяндалады. Шығарма балет сахнасының айналасында өрбігенімен мұнда классикалық немесе модернистік шығармалардағыдай орталық тұлға жоқ. Бұл бес арнаға негізделген мәтіндер тұтастай берілмейді. Олардың әрқайсысынан мәтін жұрнағы кезектесе беріліп, тұтас романның құрылымының бұзылысына әкеліп, оқырман назарының шоғырлануын кедергі келтіреді. Романның бір желісі Балерина мен Гевраның махаббатына негізделгенмен, көп қабатты роман желісі тек махаббат оқиғасымен ғана емес, балет сахнасының қыр-сырын, сахна тысындағы өмір-тіршілікті де қоса қабат суреттейді. Балеринаның жеке басының өмірі, Доканың басындағы оқиғалар, Гевраның театрда пай-

да болуы, оның құпия әлемі сынды тарау-тарау оқиғалардың барлығы театрда тоғысады. Романдағы оносамдар өркениеті мен самиондар тайпасы туралы мәтіндер әуе апатынан көз алдында ұлы мен әйелін жоғалтқан Гевраның психикасының бұзылысынан туындайды. Терең жан күйзелісінен кейін өз-өзіне келе алмаған кейіпкердің, ішімдікке әуестенуі, соққы алуы, сондай-ақ өзінің «меніне» оралғысы және шындықты мойындағысы келмеуі ақиқатты сана астарларына итермелеп, толықтай ұмытуына себепші болады. Оның санасы кеше-бүгін-ертең сәттерінің қиындыларынан тұратын уақыт пен кеңістікті, галлюцинациялары арқылы еніп отыратын шизоидты әлемдерді шарлайды, бұл өз кезегінде романның мәтінінің тұтастығының бұзылуына әкеледі. Шизоидты дейтін себебіміз, психотерапевт А. Кемпинский сипаттаған тақырыптан тақырыпқа «секіру»: сөздердің басы сөйлемге бірікпей, бір әуенді қайта-қайта әндету секілді (Kempinskii 1998: 33) шизофренияның жиі кездесетін белгілерінің роман кейіпкерінің бойынан табылып, мәтіндегі құрылым бұзушылыққа себеп болғанын байқаймыз

Романындағы Гевраның шизоидты халін суреттеу мақсатында автордың мәтіндердегі сөйлем құрылымына төмендегіше синтаксистік эксперименттер жүзеге асырады:

Мысалы: ...*я съел еще один день неспешно с наслаждением поминутным посекундным и все было вкусным не помню который день по счету от того дня когда я исчез ушел былой жизни <...> я востаю опять и вновь начинаю свирепо истреблять чуждые мне мгновения-вторжения из зон вчера-завтра и никто не остановит во мне это великое испепеление печали я съел еще один день ия снова голоден и засыпаю непобежденным...* (Nakipov 2005: 39) деп сөйлемдер кейде тек үтірмен беріліп ұзап созылып барып көп нүктемен аяқталып жатса, кейде мүлде тыныс белгісіз жарты беттен бір-екі бетке дейін созылатын, ойдың аяқталған тұсында нүкте қойылмайтын сөйлем көп нүктемен басталып, көп нүктемен аяқталып жатады. Сөйлем синтаксистік тұрғыдан сауатсыз құрылу тәсілі арқылы роман кейіпкері Гевраның соққы алған санасының ойдан-ойға тоқтаусыз қыдырыстарын сипаттаған. Жазушының дилогиясында жиі қолданылған бұл тәсілдер туралы ғалым В. Савельева «Приём художественного синкретизма, к которому прибегает Д. Накипов, соединяя в финале «Круга пепла» музыку (строчка нотного текста), живопись и слово порождает закодированное послание. Финальные космические пассажи романа «Тень ветра» представляют собой ряды словосочетаний, разъединенных многоточиями. Всё это напоминает сюрреалистический текст, имитирующий бред» (Saveleva 2012: 169), – деп баға береді.

Көп қабатты, шытырман роман оқиғаларын бір арнаға тоғыстыратын оқырман. Бұл оқиғалар тек оқырман санасында ғана бір-бірімен байланысады. Кейбір оқиғаны бір-бірімен байланыстыру оқырманға қиындық тудырмаса, кейбірі логикалық ой қуатын, ассосация арқылы байланыстыра білу қабілетін талап ететіндігін байқаймыз. Жазушы бір мезетте елестерден, галюцинациялардан, туындап отыратын күрделі сезімдер қатпарларын шебер бере алған. Романдағы жатжерлік тіршілік иелері оносамдар мен самиондар туралы оқиғалар суретші С.Калмыковтың қиялынан туындап картинаға айналғандығын тек ассосациялар арқылы ғана аңғарып байланыстыруға болады.

Шизофрениялық дискурста болмыс, космологиялық денелер, өзге ғаламшарлықтар, ғажайып нұр, сәуле, Құдай мен шайтан, жасырын құдіретті күштер жиі қозғалатын тақырыптар. Геврa Жермен егіз ғаламшардың және онда мекендейтін Оносамдар өркениетінің бар екеніне сенеді. Ғылым барынша дамыған ғаламшарда жерде дүние салған баланың клонын жасау жолға қойылғандығы және Раль есімді жерлік баланың клоносамға айналғаны да Гевраның сырқат қиялының жемісі.

Өзін билеген түрлі ойлар мен сезімдер, образдар диссоциациялар тудырып, естілетін және елестейтін галлюцинациялар ақиқат өміріне қарағанда шынайырақ болып көрінеді. Оқтын-оқтын есін жоғалқанда естілетін галлюцинациялар мен өң мен түстің арасында берілетін елестер, шизоидты сандырақтар негізгі мәтін желісін бұза отырып берілген. Бізге де керегі осы романдағы құрылым бұзушылыққа себеп болған шизофрениялық дискурстың тілдік белгілері. Шизофренияның түрлі дәрежелері дискурстың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл туралы ғалым В. Савелева: «Фантастический сюжет вводится в текст романа «Круг пепла» курсивным шрифтом как мнимая реальность, сон, шизоидный бред травмированного катастрофой сознания. Но постепенно ему начинают отводиться целые главы романа. Читатель узнает о существовании вырождающейся цивилизации оносамов в созвездии Близнецов, куда доставили ген погибшего на земле мальчика Раля» (Saveleva 2012: 170), – деп бір-бірте ұлғайып тарау дәрежесіне жеткен мұндай мәтіндерді енгізе

отырып автор романның құрылымын бұзады дейді.

Гевраның адамзаттың пайда болуы туралы мистикалық галлюцинацияларында кейде толық ойды білдіретін сөйлем бір сөзден, екі сөзден немесе тіркестерден тұратын бірнеше сөйлемдерге бөлініп беріледі. Мысалы, «*Первой. Рявкнул вождь. В низу холма*.» немесе «*Охота. Щелчок. Взгляд. Взгляд. Жест. Вновь бегут-стелются. Щелчок. Слушают. Рев. Жест. Окружают. Стоп. Слушают. Ветер. Бегут. Против ветра. Выше. На склон. Там оплешь. Каменная...*» (Nakipov 2005: 137), – деп Самиондардың аңшылықтағы іс-әрекеттері мен сезімдер кернеуін оқырман жүйкесінің әрбір талшығы арқылы сезінуіне қызмет етіп тұр. Жалпы атаулы сөйлемнің өзі қате болмағанмен, оны осылай тізбелей беру классикалық шығармалардағы секілді сөйлем құрылымына едәуір өзгеріс әкелген. Сөйлем құрамындағы бірнеше сөз таптарынан тұратын сөйлем мүшелері бөлініп, жеке-жеке атаулы сөйлемдерге айналған. Тіпті сөйлемдегі орын тәртібі де ауысқан күйде берілген. Мысалы, «Все самионки взошли на холм.» деп аяқталуы тиіс сөйлем романда *Взошли. На холм. Самионки. Все*. (Nakipov 2005: 139), – деп беріледі. Мұнда сөздердің орын ауыстыру тәртібі арқылы шизоидты тіл ерекшелігін көркем мәтінде дәл көрсете алған.

Ә) Сөйлемнің әдеттен тыс типографиялық рәсімделуі. Біз жоғарыда аталған романдар мәтінінің тіліне жасаған тәжірибелерді қарастыра келе, (шығармашылығын сыншылар кейде модернизм бағытына, кейде постмодернизм бағытына жатқызатын) С. Беккет шығармашылығымен үндесетінін анықтадық. Уақыт жағынан сәйкес келмегенімен, авторларға олардың постмодернизм бағытының бастауында болуы сынды ортақ сипат осы сәйкестікке себеп болды деп айта аламыз.

Д. Нақыповтың шығармалары сөйлемнің синтаксистік құрылымын өзгерту және сөздердің графемалық, фонетикалық бұзылысы, ешбір тыныс белгісіз берілген мәтіндер, бір-біріне біріктіріліп берілген сөздер немесе сөздердің созылып берілуімен ерекшеленсе, С. Беккет шығармалары да сөйлемнің әдеттен тыс типографиялық рәсімделуі жағынан онымен үндестік тауып жатады. Екі автор да романды жазуда лингвистикалық элементтерді таңдап алудан әдейі, мақсатты түрде бас тарту сияқты постмодернистік дискурс элементтерін пайдаланған. Автор сөйлемнің әдеттен тыс типографиялық рәсімделуін шизофрениялық дискурстың бір ерекшелігі ретінде пайдаланған. Осы тұрғыдан талдасақ, романның мәтініндегі ең ұсақ құрылым бұзушылық – фонетикалық деңгейдегі ойындар да автордың назарынан тыс қалмаған. Графикалық тәсілдерді қолдану автордың басты құралы. Жоғарыда атап өткеніміздей, Гевраның жарақаттанған санасының әсерінен пайда болатын галлюцинациялар курсивпен (қиғаш таңба) беріліп отырса, мистикалық жаратылыс иелері самиондардың тағы басқа да кейіпкерлердің дыбыстау мәнерін сызықшалармен бөле отырып сөзді созып береді. Мысалы: *«Огг-а-ей-я... О! Лень! Орр-рогаю! Рр-ро-гач! Другие следом... Уу-ю-ю-ий-о! Лень! О-лл-е-ле-ле-ийха! Олениха! Рр-ы-рр-а-рру-хх-а!..»* (Nakipov 2005: 138). Мысалдан байқағанымыздай, автор мұнда сөздің алғашқы түзілісін көрсетпек болады. Сөздің нақты күніміздегі мағынасына (*Олениха!*) жеткенше бірнеше дыбысталу формасының болғандығын көрсету үшін бірнеше сөздер (*О! Лень! О-лл-е-ле-ле-ийха!*) ойлап табады. Бұл нақты мағынасына жете қоймаған күңгірт сөздер дефисті пайдалану арқылы жүзеге асып шизофрениялық дискурстың ерекше түрінде беріледі. Мұнда жазушы жаңа сөздің пайда болу құбылысын көрсетпек ниетте роман жазылған тілде кездеспейтін мағынасыз жаңа сөздер-окказионализмдерді ойлап табады. Әрине, мұндағы «сөзжасам» ешқандай тіл заңдылықтарына орай берілмегендіктен, тек постмодернистік романға тән ирониялық сипатын ғана көре аламыз.

Мұнан өзге дыбысты созылыңқы немесе тұтығып айтылуын, сөйлем ортасында сөздерді ерекше етіп көрсету мақсатында бас әріптермен графикалық рәсімделуін екі жазушы да пайдаланған. Мысалы:

1) Д. Нақыпов: …*ччеловвеччьего*… рода самионного первого, ибо сами они сотворят деянья свои необъятные… *ммир*… (Nakipov 2005: 128).

С. Беккет: Он принимал *хиииииииииинин*… (Bekket 1998: 208). «Какое насчастье»)

Nisschit mööööööglich! – простонала физиономия и сгинула (Bekket 1998: 88). («Дождливый вечер»)

2) Д. Нақыпов: *...с утра займись делами солнца и испарения росы и попечалься чуть судьбою подорожника что расстается с поцелуем бытия чтобы затем лечить идущих внебыль пилигримов чьи ноги искровавлены о корни древ и десна одряхлевших от ветров камней <...> и это назовется просто и банально вновь наступило утро дел и маленьких шагов от протобуквы к смыслу СЛОВА-ТАНЦА...* (Nakipov 2005: 7).

Беккет: Какая разница когда главное это точто Я ЛЮБЛЮ ТЕБЯ И ВСЕГДА БУДУ ТВОЕЙ СМЕРАЛЬДИНОЙ! (Bekket 1998: 275).

Екі жазушының шығармашылықтарындағы осы ұқсастықтар мұнымен бітпейді. Д.Нақыпов романында нота жазбаларын, формулаларды ендірсе, С.Бекетте де осы ерекшеліктермен қоса шақыру билетінің мәтіні, т.б. шығарма мәтініне ендірілгенінің көрінісіне куә боламыз.

Жоғарыда көрсетілген ұқсастықтардан өзге айырмашылықтар да кездесіп отырады. Мәтіндегі бір сөз табынан тұратын бірнеше сөздердің «Племя-семя-споры-личинки-корни-черви-коконы, муравьи-жучки-мошки-пауки-гусеницы, тварное-плотьное-тысячеименное-насекомоетравное, малые-большие-мохнатые-аурные-зевно-зубастые-смрадные-срамные-утробно-голодные» деп дефис арқылы қосарланып берілуі Д. Нақыпов қолданған тілдік ойындардың бір түрі болып табылады. А. Жақсылықов романында бұл әдіс жиі қолданылмаса да, ішінара кездесіп отырады. Мысалы: **Они просто не могут иначе. Иначе их не обучали** (Zhaksylykov 2005: 422). Ты **другой** сам составил великий Реестр. (Zhaksylykov 2005: 419), – деп сөйлемді қанық бояумен беру арқылы мәтінге назар аударту әдісін пайдаланған. Ал С.Беккет жоғарыда аталғандардан өзге кейіпкердің сөздерінің арасына бос орын қалдырмай біріктіріп жазуды секілі сөйлемді ерекше рәсімдеудің тосын түрін қолданады. Мысалы:

Дакстатизнаетелиячтотоподзабылгдетуттуалетнемоглибывыподсказать…(Bekket 1998: 294) «Billet doux Смеральдины»

Б) Семантикалық сәйкессіздік. Д.Нақыпов, С.Беккет романдары бүгінгі тілде мағынасы жоқ, көркем шығармада автордың қиялы арқылы пайда болған, тек роман мәнмәтінінде ғана қолданылатын жаңа сөздермен, жаңа сөз тіркестерімен де ерекшеленеді. Роман мәтініндегі «Принято решение *ВП* клонировать ребенка и дать на усыновление бездетной семье *оносамов*, которые по вердикту *S-конституции* переходят в касту *клонариев*, а сам мальчик будет занесен в элит-группу «*клоносамов*»» (Nakipov 2005: 50) (курсив біздікі) сынды бірнеше окказионал сөздер кездесетін мәтін фрагменттері оқырманды мүлде басқа кеңістікке ала жөнеледі. Бастапқыда оқырман бұл үлкен апаттан ұлын жоғалтқан әкенің, шындықты мойындағысы келмей, санасының өзгерген күйінде қайта тірілткен ой ағыны екенін байқамай да қалады.

«До класса успеть пустить кровь, потянуть жилы, настроится на класс, ежедневную *кайфкаторгу* всех обреченных на танец» (Nakipov 2005: 21).

Бекет: Белаква, настроенный навыбор дальнейшего пути движения, вышел в *надинтеллигибельный* мир Линкольн Плейс» (Bekket 1998: 118). («Дождливый вечер»)

Более того, господин ббоггс пошел еще дальше Кольриджа и заявил однажды – к большому смущению госпожу ббоггс и Тельмы и большому удовлетворению его страшей дочери Уны, специально для которой в аду уже было приготовлено обезьянаподобное чудище, а также к большому смятению Белаквы, – что когда он глядит по сторонам и видит того, кого обычно называют поэтом и кто позволяет своим литературным благоглупостям мешать его работе, у него, господина ббоггса, развивается такая *Beltschmerz,* что ему приходится покинуть комнату (Bekket 1998: 207). («Какое несчастье»)

Мысалы, «От орны» мәтініндегі *оносам, клоносам, самион, осьмикосм* лексика-семантикалық тұрғыдан мағынасы тек романда ғана ашылатын окказионализмдер болса, *Луна зеленеющих трав, Луна желтеющих трав, кайфкаторга,* т.б. тіркестер де тілдік қорда орнықпаған автордың мәтіндегі сөздерді ойнату үшін қолданылған көркем тіркестер болып табылады.

В) Мәтінге өзге тілден сөз ендіру. Мәтін жазылған тілден басқа тілге ауысып отыру роман құрылымындағы лексикалық қатарларға жасалған тәжірибелер санатына жатады. Бұл секілді тәжірибелерді Д. Амантайдың «Гүлдер мен кітаптарынан», Д. Нақыповтың «От орнынан» («Круг пепла») кездестіруге болады. Мысалы, Д. Нақыпов: «Услышала его послание: «*Battman tendu*, вперед, в сторону, назад, *demi-ptie* по первой позиции, с правой ноги, с левой, и обратно, 4 раза, 64 такта, две четверти, медленно, затем *port-de bras*»» (Nakipov 2005: 21) (курсив біздікі), – деп орыс тіліндегі романның балеринаға қатысты желісінде балет қимылдары терминдерін француз тілінде берсе, Доктың Алматының кешегісі мен бүгінгісінің арасында жүгірген ой ағындарынан тұратын естеліктерінде «*...Олжуха ужасая «кыз-куу»-иствовал истово*, … (Nakipov 2005: 46), – деп қазақ тіліндегі «қыз қуу» сөзін орыс тіліндегі жұрнақтармен біріктіріп етістік мәндегі жаңа сөз ойлап табады. Д. Амантай романында гүлдер мен кітаптар атауын тізбектей береді де, сол тізбектелген тізімнің арасында гүлдердің латын тіліндегі атаулары және кітаптардың ағылшын тіліндегі атаулары да кездесіп отырады. Романнның «Кітаптар» атты тарауының «Моби

Дик немесе Ақ кит», «Анна Каренина», «*East of Eden*», «Ағайынды Карамазовтар», «Қызыл мен қара», «Иосиф және оның ағалары», «Қылмыс пен жаза», «Бесін», «Дерсу Узала», «Қош бол, Гүлсары»... «*Tender is the Night*», «Ақ гвардия», «Будденброктар... » (Amantay 2010: 56), «Гүлдер» тарауының «Жарайды, көлеңкеге төзе білетін қылқан жапырақты монстера, сингониум, қырыққұлақ, *scinndapsus pictus, philodendron melanochrysum, spathiphyllum blandum, schott*, аспидистра, шырмауық, *tradescantia virginiana*, зербина, саркококка, фикус жайында байсалды әңгіме мен қозғайын» (Amantay 2010: 7) (курсив біздікі) деп («*East of Eden*», «*Tender is the Night*», *scinndapsus pictus, philodendron melanochrysum, spathiphyllum blandum, schott, tradescantia virginiana)* ағылшын және латын тіліндегі атауларымен араластырыла берілуі романдағы сөйлемнің тұтастығын бұза отырып оқырманмен ойын әдісі жүзеге асқан. Әлемдік әдебиетте постмодернистік шығармалардағы осындай тәжірибелермен салыстыра қарастырсақ, У. Эконың, С. Беккеттің шығармаларында бірнеше тілдің кірістіріліп отыруы да, жоғарыда біз атап өткен жазушылардың мәтін құру стратегиясымен сәйкес келеді. Мысалы, У. Эко «Имя Розы» романында «Бывают моменты крайне сильной физической утомленности, сочетающейся с двигательным перевозбуждением, когда нам являются призраки людей из прошлого («*en me retraçant ces details, j'en suis á me demander s'ils sont réels, ou bien si je les al rêvés*»). Позднее я узнал из превосходной работы аббата Бюкуа, что именно так являются призраки ненаписанных книг» (Eko 2005: 8), – деп француз тілінде немесе «*per speculum et in aenigmate*» (в зеркале и в загадке; в отражении и иносказании *(лат.)*) деп латын тілінде мәтін жұрнақтарын ендіріп отырса, С.Беккет «Billet doux Смеральдины» әңгімесінде *:* «Я часто думаю, отчего я люблю тебя так сильно. Я люблю тебя *über alles in dieser Welt, mehr als alles auf Himmel, Erde und Hölle*» (Bekket 1998: 275). (Больше всего в этом мире, даже больше всего на небе, земле и в преисподней), – деп француз тіліндегі мәтінге неміс тіліндегі тіркестерді жиі кірістіріп отырады. Бұл мысалдардан аңғаратынымыз, осылайша кірістірілген өзге тілдегі сөздің мағынасын анықтап, мәтін құрылымына қайта оралу арқылы ғана жалпы сөйлем беретін мағынаны түсінуге болады. Мұнан өзге ендірілген сөздердің сол тілдің әліпбиінде берілуі де визуалды түрде құрылым бұзушылыққа қызмет етіп тұр. Дегенмен, бұл авторлардың шығармаларында кірістірілген сөздердің аудармалары мен түсіндірмелері сол шығарманың өзінде беріліп отыратындығымен ерекшеленеді. Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптарынан», Д.Нақыповтың «От орнынан» интермәтіндер мен кірме сөздердің түсіндірілген тұстарын көре алмаймыз. Мәтінге бұл секілді шетелдік сөздерді ендірудің не линвистикалық, не көркемдік мақсаты жоқ, тек оқырманды мәтіндер шырғалаңына тартып, көңіл көтеруді мұрат тұтады. Бұл тәсілді қолдану арқылы сөйлем қисындылығы мен нақтылығынан айрылып, мәтіннің мән-мағынасына нұқсан келіп отыр, яғни оқырман мәтінді дұрыс түсіне алу үшін оны бірнеше бөліктерге бөліп, өзге тілден алынып кірістірілген сөздердің мағынасын түсіну үшін арнайы оқулықтар, энциклопедиялар, яки сөздіктерді ақтаруға немесе оқырманның мәтіннен тыс жинақталған білім қорына саяхат жасауына тура келеді. Осы ойынды қабылдаған оқырман әрбір сөздің мағынасын ұғынып, қайта мәнмәтінге оралу үшін бірнеше мәтіндер қабатын сүзіп шығуға мәжбүр болады да, автордың гипермәтінге негізделген ризоматикалық құрылымына қанығады.

Қорытынды

Тұтастықтан қашқан авторлар романдары түрлі дискурстардың жиынтығынан тұратын синтетикалық құрылымды құрайды. Жоғарыда аталған үш роман да белгіленген құбылысты объективті терістеу және оның салдарынан жаңасын жарату, жасау, құрау қатар жүретін үдеріске негізделген. Үш автордың шығармаларынан постмодернистік дискурс аясындағы құрылым бұзушылық әдістеріне келгенде ортақ ұқсастықтарды да, айырмашылықтарды да кездестіресіз. Үш роман кейіпкерлері – қоғамда да, отбасында да өзін жалғыз сезінетін өзіндік орнын таппаған, шынайы өмірден алыстап, саяқ жүргенді жаны қалайтын жандар. Көбіне-көп өздері өмір сүріп отырған қоғамнан әр түрлі себептермен шеттеп қалғандар мен шеттетілгендердің ішкі әлемі сыртқы әлеммен үйлеспеуі, өзін қоршаған орта және адамдармен ой-пікірінің қабыспауы кереғар сезімдер тудырады. Үш романға ортақ кейіпкерлер типтерінің нарративтері аталмыш романдарға ортақ қасиет (Ф. Гваттари мен Ж. Делез ғылыми айналымға ендірген) шизофрениялық дискурсты туындатады. Осы орайда Ж. Делез бен Ф. Гваттаридің «Анти Эдип» еңбегінде кездесетін шизофренияның

психиатриалық жағы да қарастырылғанымен, әлеуметтік-саяси ұғымдық мәні басым екендігін айта кеткеніміз жөн. Ғалымдардың А. Арто, С. Беккет, Ф. Кафка кейіпкерлерін прототип етіп алған еңбегіндегі «шизо» нақты психикалық науқас емес, капиталистік қоғамды жат көретін және «тілек өндірісінің» табиғи заңдылықтарымен өмір сүретін адам. «Ант ұрғандардың түстері», «Гүлдер мен кітаптар», «От орны» романдарындағы кейіпкерлер типтерінің аталған бейнелермен сәйкестігіне қоса, құрылым бұзылымның түрлі деңгейлеріне негізделген мәтін нарративінің табиғаты осы шығармалардың бір қырын шизофрениялық дискурс аясында қарастыруымызға басты себептердің бірі болып отыр. Ж. Делез бен Ф. Гваттари Ж. Лаканның бейсананың психонализдік талдау барысында белгілі мағынаға саятын символдармен бейнелеуді дұрыс тауып, оны символдармен ғана шектеп қоюына қарсы болған ғалымдар көркем мәтінді реализммен тұсаулау автордың шығармашылық әлеуетін толық пашетуге деген кедергі деп біледі. Олардың тұжырымы бойынша шизоанализде бейсана таңбалар арқылы берілгенімен бұл таңбалардың белгіленген мәні жоқ, яғни көп мағыналы дейді. Романдардың алогизмге, абстракцияға құрылуы, сөз бен әрекеттің, уақыт пен кеңістіктің үйлесім таппауы, кейіпкерлердің өз тәнін өзге бір зат ретінде сезінуі сынды тәжірибелер Ж.Делез бен Ф. Гваттари ғылыми айналымға енгізген шизо-машинаның осы аталған сипатының өнердегі баламаларына жатады. Үш автордың да шығармашылығы интертекстуалдық орайда мәтін ішіне ендірілген мәтіндер, түрлі стильдік оралымдар, жанрлар т.б. тәсілдерге жүгінуімен ерекшеленеді. Ал айырмашылығы Д. Нақыпов пен А. Жақсылықовтың Д. Амантай шығармаларынан айырмашылығы, бұл жазушылардың романдарында психоделикалық дискурстың шизофрениялық дискурстан өзге түрлерінің үлесі басым.

Әдебиеттер

Коновалова О.А. Деструктивная функция иронии в культуре постмодерна // Альманах современной науки и образования. – 2010. – № 12 (43). – С. 25-26.

Эко У. Постмодернизм, ирония, занимательность // В кн.: Эко У. Заметки на полях «Имени розы». – СПб: Симпозиум, 2007. – С. 74-83.

Hassan I. Joyse, Bekket, and Postmodern Imagination // TriQuarterly. –1975 – № 34. – P. 179-200.

Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / сост. В.Е. Багно. – М.: Искусство, 1991. – 588 с.

Эпштейн М. Н. Парадоксы новизны: О литературном развитии XIX – XX веков. – М.: Советский писатель, 1988. – 416 с.

Lyotard F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. – Manchester: Manchester University press, 1984. – 144 p.

Нуржанов Б. Модернистское искусство, постмодернистская эстетика // Тамыр. – 2010. – №1(25) – С. 31-36.

Fokkema D. The Semiotics of Literary Postmodernism // International Postmodernism Theory and Practice / edited by H.Bertens, D.Fokkema. – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1997. – 581 p.

Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – 504 с.

Жаксылыков А.Ж. Сны окаянных. Трилогия. – Алматы: Эверо, 2005. – 480 с.

Кемпинский А. Психология шизофрении. – М.: Ювента, 1998. – 294 с.

Накипов Д. Круг пепла. Роман интенций. – Алматы: Искандер, 2005. – 226 с.

Савельева В. Наш современный роман как жанровый микс и некоммерческий проект // Простор. – 2012. – №3. – С. 165-184.

Беккет С. Больше лает, чем кусает / пер. с англ. А. Панасьева. – Киев: Ника-Ценр, 1998. – 384 с.

Амантай Д. Қарқаралы басында // Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Полиграфкомбинат, 2010. Т. 1. – 396 б.

Эко У. Имя розы. – СПб: Симпозиум, 2005. – 640 с.

References

Amantay D. (2010). Qarqaraly basynda. [On the top of Karkaraly] // Bes tomdyk¸ shygarmalar zhinagy. Almaty: Poligrafkombinat, T.1. 396 p. (In Kazakh)

Bekket S. (1998). Bol'she layet, chem kusayet [More pricks than kicks] / per. s angl. A.Panas'yeva. Kiyev: Nika-Tsentr, 384 p. (In Russian)

Zhaksylykov A.ZH. (2005). Sny okayannykh [Dreams of the damned]. Trilogiya. Almaty: Evero, 480 p. (In Russian)

Konovalova O.A. (2010). Destruktivnaya funktsiya ironii v kul'ture postmoderna [Destructive function of irony in the postmodern culture]. Al'manakh sovremennoy nauki i obrazovaniya. No 12 (43). Pp. 25-26. (In Russian)

Kempinskiy A. (1998). Psikhologiya shizofrenii [Psychology of schizophrenia]. Moskow: Yuventa, 294 p. (In Russian)

Lyotard F. (1984). The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Manchester: Manchester University press, 144 p. (In English)

Nakipov D. (2005). Krug pepla [Circle of ash]. Roman intentsiy. Almaty: Iskander, 226 p. (In Russian)

Nurzhanov B. (2010). Modernistskoye iskusstvo, postmodernistskaya estetika [Modernist art, postmodern aesthetics]. Tamyr. No 1 (25). Pp. 31-36. (In Russian)

Ortega-i-Gaccet KH. (1991). Estetika . Filosofiya kul'tury [Aesthetics. Philosophy of Culture]. / sost. V.Ye. Bagno. Moskow: Iskusstvo, 588 p. (In Russian)

Hassan I. (1975). Joyse, Bekket, and Postmodern Imagination. TriQuarterly. No 34. Pp. 179-200. (In English)

Savel'yeva V. (2012). Nash sovremennyy roman kak zhanrovyy miks i nekommercheskiy proyekt [Our modern novel as a genre mix and non-commercial project]. Prostor. No 3. Pp.165-184. (In Russian)

Temirbolat A.B. (2009). Kategorii khronotopa i temporal'nogo ritma v literature [Categories chronotop and temporal rhythm in the literature]. Almaty: Tsennyye bumagi. 504 p. (In Russian)

Fokkema D. (1997). The Semiotics of Literary Postmodernism. International Postmodernism Theory and Practice / edited by H.Bertens, D.Fokkema. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 581 p. (In English)

Eko U. (2007). Postmodernizm, ironiya, zanimatel'nost' [Postmodernism, Irony, the Enjoyable]. V kn.: Eko U. Zametki na polyakh «Imeni rozy». Sankt-Peterburg: Simpozium, Pp.74-83. (In Russian)

Eko U. (2005). Imya rozy [The Name of the rose]. Sankt-Peterburg: Simpozium, 640 p. (In Russian)

Epshteyn M.N. (1988). Paradoksy novizny: O literaturnom razvitii XIX – XX vekov [The Paradoxes of Novelty: On the Literary Development of the 19th – 20th Centuries]. Moskow: Sovetskiy pisatel', 416 p. (In Russian)

ҒТАМР 17.71.07

Сейітжанов З.Н.[1], Мекебаева Л.А.[2], Оспанова А.А.[3], Рамазанова Ш.А.[4],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., [3]PhD докторы, [4]доценті, ф. ғ. к.,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: mekebaeval@mail.ru, aknur.ospanova@mail.ru, shaigul@mail.ru

АСАН АЛБАННЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Мақалада Асан мұрасы жайында сөз қозғалады. Әдебиет тарихында Албан Асан деген атпен белгілі болған ақын XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың алғашқы жартысында өмір сүрген. Ақынның бізге жеткен мұрасы көп емес. Сонымен бірге ұзақ уақыт бойы ақын мұрасы қара тізімге ілініп жұрт назарына ұсынылмай келді. Тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана әдебиет тарихына енгізіліп өлең кітабы жарық көрді. Ақынның ең алғашқы жинағы І. Жансүгіровтің құрастыруымен өткен ғасырдың бас кезінде жарық көрген. Ақын шығармаларының басым көпшілігі отарлыққа қарсылық және кеңестік жүйенің енгізген кейбір заң жүйелерін сынайды.

Бұл мақалада ақынның ел мен жерге деген бір шоғыр өлеңдері талданған. Онда туған жерге деген сүйіспеншілік, халықтың тұрмыс тіршілігі, ел болашағы кеңінен жырланған. Айталық, тоталитарлық жүйе дінді апиын ретінде түсіндірді. Сондай-ақ елдің береке-бірлігінің бұзылып арызқойлардың мансапқа таласулары шенеуніктердің шен-шекпенге ұмтылуы сыналады. Қазақ жеріне келіп жатқан қара шекпенділердің басқаша айтқанда шұрайлы жерінен айырылған қазақ халқының тағдыр-тәлегі жырланған.

Мақала авторлары ақын өлеңдеріндегі осы мәселелерді қалай жырлағанын, қандай дәрежеде тақырыпты ашқанын, өмір шындығы мен көркемдік шындықтың арақатынасын жан-жақты терең талдаған. Албан Асан мұрасының көпшілігі отарлыққа қарсылық негізде жазылған туындылар болып есептеледі. Осы мәселелер көрсетілген мақалада жан-жақты қарастырылады. Ақын өлеңдерінің тақырыптық-идеялық мазмұны ашылады. Көркемдік жүйесі сөз етіледі.

Түйін сөздер: мұра, ел, жер, отарлық, қазақ, халық, өлең, жыр, ақын, тұрмыс.

Seitzhanov Z.N.[1], Mekebaeva L.A.[2], Ospanova A.A.[3], Ramazanova Sh.A.[4],

[1]Doctor of Science, Professor, [2]Candidate of Philological Science, A/Professor,
[3]PhD of Philological Science, [4]Candidate of Philological Science, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: mekebaeval@mail.ru, aknur.ospanova@mail.ru, shaigul@mail.ru

The poetic legacy of Asan Alban

The article discusses the poetic heritage of Asan Barmanbekuly. The poet known in the history of literature as Alban Asan lived in the second half of the XIX – early XX centuries. Not much of the poet's legacy has come down to us. Moreover, for a long time the poet's works were blacklisted and not presented to the public. Only after independence was introduced into the history of literature and a collection of poetry by Asan Barmanbekuly was published. The first collection of poems of the poet was published at the beginning of the last century, the editor and compiler of which was I. Zhansugurov. In most of his works, the poet criticized colonialism and some legal systems of power.

The article presents poems devoted to the theme of the native land. In his works, he not only wrote about love for his native land, the image of popular life, but also about the future of his country. In the poetry of Asan Barmanbekuly, the totalitarian system was interpreted as religious opium. Also, the poet openly expressed a negative attitude towards people competing for high positions, and he acutely raised the problems of vicious power. He wrote about the difficult fate of the Kazakh people who simultaneously lost their own lands and territories through the fault of the new government.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

The authors of the article comprehensively analyze the main themes and motives of poetry, artistic reality, the reflection of reality. Many works of Asan Alban are devoted to the theme of social injustice. The poet mercilessly denounces the arbitrariness of the authorities, the powerlessness of the people. These and other issues are discussed by the authors in this article. The ideological and thematic originality of the poet's creativity is revealed.

Key words: heritage, country, land, colonial, Kazakh, people, poem, poet, life.

Сейтжанов З.Н.[1], Мекебаева Л.А.[2], Оспанова А.А.[3], Рамазанова Ш.А.[4],
[1]д. ф. н., профессор, [2]к. ф. н., доцент, [3] доктор PhD, [4]к. ф. н., доцент
Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: mekebaeval@mail.ru, aknur.ospanova@mail.ru, shaigul@mail.ru

Поэтическое наследие Асана Албана

В статье рассматривается поэтическое наследие Асана Барманбекулы. Известный в истории литературы поэт Албан Асан жил во второй половине XIX – начале XX в. Немного из наследия поэта дошло до нас. Более того, долгое время труды поэта были в черном списке, не представлены общественности. Только после обретения независимости был внесен в историю литературы и опубликован сборник поэзии Асана Барманбекулы.

Первый сборник стихов поэта был напечатан в начале прошлого века, редактором и составителем которого был И. Жансугуров. В большинстве своих работ поэт критиковал колониализм и некоторые правовые системы власти. В статье представлены стихотворения, посвященные теме родной земли. В своих произведениях он не только писал о любви к родной земле, изображению народной жизни, но и о будущем своей страны. В поэзии Асана Барманбекулы тоталитарная система интерпретировалась как религиозный опиум. Также поэт открыто выражал негативное отношение к людям, соперничавшим за высокие должности, остро ставил проблемы порочной власти. Писал о трудной судьбе казахского народа, одномоментно лишившего собственных земель и территорий по вине новой власти.

Авторы статьи всесторонне анализируют основные темы и мотивы поэзии, художественную реальность, отображение действительности. Многие произведения Асан Албана посвящены теме социальной несправедливости. Поэт безжалостно обличает произвол властей, бесправное положение народа. Эти и другие вопросы обсуждаются авторами в данной статье. Раскрывается идейно-тематическое своеобразие творчества поэта.

Ключевые слова: наследие, страна, земля, колониальный, казахский народ, поэма, поэт, жизнь.

Кіріспе

Асан Барманбекұлы 1866 жылы қазіргі Алматы облысы, Райымбек (Нарынқол) ауданына қарасты Қақпақ өңірінде дүниеге келіп, 1916 жылы дүниеден өтеді. Ақынның алғашқы жинағы І.Жансүгіровтың құрастыруымен 1934 жылы «Ақыр заман» деген атпен шығады. Бұдан кейін ақынның есімі де, өлеңдері де ұзақ уақыт ауызға алынбай, «жабулы қазан жабулы күйінде» қалады. Мұның басты себебі идеологияның әсер-ықпалы десек болады. Осындай ұзақ үзілістен кейін 2006 жылы Т. Қаупынбайұлы мен Б.Шамұратқызының құрастыруымен «Заманның түрін естіңіз» атты өлеңдер жинағы жарыққа шығады.

Халқымыздың өмірінде өшпестей із қалдырған небір қиын да қилы замандар көп болғаны белгілі. Солардың бірі – еліміздің ұзақ уақыт бодандық бұғауында болуы. Басқаға басы байлы болу халықтың әлеуметтік-саяси өміріне де, олардың әдеби-рухани мұрасына да әсер етпей қалмады. Сондықтан осы тұстың күллі шындығын жан-жақты қамтыған үлкенді-кішілі көптеген шығармалар туды. Себебі «Әдебиет аса сезімтал прибор тәрізді, халық өміріндегі титтей өзгерістің өзі оның айнасына түспей қоймайды» (Nurgalyev, 1997: 167).

Талдау

Халық тағдырының алаң-арманы көп осы кезеңнің тауқыметін өз туындыларына арқау еткен ақынның бірі – Асан Барманбекұлы. Ақын неге күйзеледі, неге күңіренеді? Өйткені ол зейінде-зерек туған ақылды азамат, молдадан дәріс алған, хат таныған сауатты адам. Сол себепті ол елінің тағдыры, жерінің тағдыры үшін толғанбай отыруы мүмкін емес. Демек, «ас ішіп, аяқ босататындардың» қатарына жатпайды. Қолына қалам алып, ойын өлеңмен өрнектеген. Көп өлеңдері заман-зауалына байланысты жазылғаны байқалады. «Заман түрі» өлеңінде:

...Орысқа басың ұсталды,
Сындырды басып белiңнен.
Сайлауларды шығарып,
Бірлікті алды елiңнен.
Қазынаға жаздырып
Тарылтты тағы жерiңнен, –

дейді (Barmanbekuly, 2006: 16-17).

Ресей отарлығын өз көзімен көріп, қолымен ұстаған ақынның осылай айтуға толық құқы бар еді. Отарлық қазақ елінің табиғат-болмысын өзгертті. Басқаға бағынған елде қандай күш-қуат, береке болмақ? Асан өлеңдерінен өзі өмір сүрген уақыттың сыр-сипаты мен ортаның кескін-кейпін жан-жақты танып-білуге болады. Кез келген халықтың тағдырын оның жері мен елінен бөле қарауға болмайды. Ресей империясының озбырлығын жеткізе жырлаған ақын мұрасына І. Жансүгіров тегін назар аудармаса керек. «Бұл – екінші Асан Қайғы» (І. Жансүгіров) деп бекер айтпасы кәміл. Асан Қайғы жерұйықты іздесе, Албан Асан да еркін заманды іздейді. Тарылған жеріне, тауқымет тартқан елі үшін күйінеді, мұңданады. «Белінен басып сындырған» отарлаушыларға зығырданы қайнайды. Қатар қоныстанып, аралас-құралас тіршілік кешетін қазақ, қырғыз (албан, бұғы) руларының намысын жоқтайды.

Қазақ елінің дербестігін сақтап, тәуелсіз ел болу жолында жан аямай күрескен жаужүрек батырлар бұрын да болған. Мәселен, Исатай-Махамбет, Кенесары-Наурызбай, Жанқожа т.б. бастаған жойқын жарықтар болғаны белгілі. Ал, Асан Барманбекұлы бұлар сияқты «ереуіл атқа ер салып, егеулі найза қолға алмаған». Бірақ өз өлеңдерінде Ресей отарлығына қарсы шығып, барлық шындықты бүкпесіз айта білді. Басқаша айтқанда, халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтады. Бұл кезеңде қазақ елі патша өкіметінің қол астына кірген. Отарлаушылар өз үстемдігін іске асыра бастаған-ды. Стратегиялық мәні бар жерлерге бекініс сала бастады. Бодандықтың қысым-қиянаты қазақтардың саяси және экономикалық өміріне аз кесел келтірмегені мәлім. Осының нәтижесінде жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігі қиындай түседі. Ақын еркінен айрылған елдің күйіне күңірене отырып, бұл тұсты қайғылы-қасіретті заман деп қарады. «Заман түрі» өлеңінде былай дейді:

Азаматтар, байқаңыз,
Заман қандай, заң қандай?
Күйіп заман барады
Өртке қамыс жанғандай
Енді бірде:
Жылдан-жылға қысымдап
Заманыңды тар қып тұр
Енді қайда кетесің
Алдыңнан қазып жар қып тұр
(Barmanbekuly, 2006: 30).

Ақын тар заманның, зар заманның көрінісін осылайша сипаттайды. Жоғарыдағы өлең жолдары ұлттың кіріптар жағдайынан хабар береді. «Күйіп заман барады». Отаршылардың ойраны «жылдан-жылға қысымдап» тарыла бастаған. Ақын кейде халықтың өткен өміріне ой жүгіртеді, шендестіре жырлайды:

Бұрынғы жердің кеңінде,
Мал жинаушы едік шиырға.
Кең жерде жүрген ел едік
Ойыл менен Жиылға...
Аяқ астын шұқыды,
Құланды жұтқан айдаһар
Таласып жүр тиынға.
Әділетті заман жоқ,
Жұрт қарады зұлымға
(Barmanbekuly, 2006: 43).

Екі кезең шындығын салыстыра қарағанда айырмашылық айқын аңғарылады. Бұрын кең жерде қиыр жайлап, шет қонып жүрген елдің шырқы бұзылған. Баяғы ата салған жолы да, ана тіккен тоны да жоқ. Туған топырақтың сәні кеткен. Қонысы суатты, күні шуақты заман жоқ. Әділет болмаған соң тілге тиек, ауызға қақпақ қойылған.

Отарлаушылар алдымен халықтың сулы-нулы, шұрайлы жеріне көз тігеді. Осыған орай патша өкіметі 1868 жылы «Қазақ даласын билеу ережелері» деген заң шығарғаны тарихтан белгілі. Бұл заң бойынша «қазақтың жері қазыналық мүлік» деп жариялайды. Мұны қазақтар «жаңа низам» деп атаған. «Жаңа низам ережесі өмірге енісімен-ақ патша өкіметі жер отары саясатын жүргізе бастады. Бүкіл қазақ жері қазына жері деп жарияланып, нулы-сулы құнарлы жерлер тартып алынып, орталықтан келген келімсектер қоныстандырылып, қазақтар шөлді, шөлейтті жерлерге ығыстырылды» (Myrzahmetov, 1993: 191).

Осы ащы шындықты Асан тасқа қашалған таңбадай айқын суреттейді. «Жұрттан мейір кеткен соң» атты өлеңінде көптің ой-арманын дөп басады.

...Талдыбұлақ, Көккырға,
Қызылқия белді алды.
Бағы мен терек тірелген
Шаппа тұздай кенді алды.
Қарабұлақ, сарыжазық
Текесті де енді алды.
Ойқайың, Қарасай, Дардамбы,
Үшқақпақ деген төрді алды.
Есекартқан, Сүмбе мен
Қоныстың шеті өрді алды.
Жақсы жерден айырылып,
Қысылмаған нең қалды?...

деген жолдардағы жер-су атауларының бәрі де бұрынғы Нарынқол өңірінің (қазіргі Райымбек) жерлері. Ешқандай өзгеріссіз, қазір де осылай аталады. Ақын өлеңдерінде шындық айтылған. Жер мәселесі деген күні бүгінге дейін күн тәртібінен түспеген көкейкесті проблеманың бірі екені хақ. Жерден айырылған халық елдіктен де айырылады. Бір өңірдің қаншама шұрайлы жерін тартып алып келімсектер иелік еткен. Мұндай келеңсіздіктермен келіспеген қазақтар қарсылық көрсеткен. Алайда қолдан келер дәрмен болмағандықтан, еріксіз көнуге тура келген. Ал, Асан сияқты ақындар күңірене, күйзеле отырып өлең жазған. Ашық наразылық білдірген. Ақын саяси еркіндігі жоқ заманға разы болмады. Енді бірде ол ойын былай сабақтайды:

Көлік, сүті сатулы
Бай қайыры байланды.
Тиынсыз нәрсе табылмай
Заман тарға айналды.
Ер көңілді азамат
Итжеккенге айналды...
Албан, Бұғы мұнан соң
Көшуге өрге ойланды
(Barmanbekuly, 2006: 17).

Осы сияқты бассыздықтар халықтың да көзі ашық, көкірегі ояу ақынның да жігерін жанып, намысын оятқан. Отарлаушылар қазақ халқының ел басқару жүйесіне де, жора-жосынына да ілтипат білдірмеді. Қайта керісінше отарлық үстемдікке кедергі болуы мүмкін деген ұстанымда болғандықтан өздерінше билік ережесін шығарғаны мәлім. «Осынау саясаттың зарарлы төркінін сезгендер немесе қарсылық жасаған танымы жоғары ойлы топтар қуғындалып, итжеккенге айдалды немесе түгелдей саналы түрде жазықсыз жазаланып, тігерге тұяғын қалдырмай тұтасымен жойып жіберіліп отырды», – деп жазады танымал ғалым М. Мырзахметов (Myrzahmetov, 2011: 192). Отарлықтың осындай саясатын Албан Асан дәл бейнелейді.

Отарлыққа қарсы

Ресей империясы сан түрлі саясат арқылы елді аздырып-тоздыруға кіріседі. Біртіндеп халықтың болмысы өзгере бастады. Тіпті әлеуметтік өмірдің барлық саласына әсер етпей қоймады. Баяғыдай шалқып жататын жаз жайлау мен қас қыстау тарайған

...Жаз жайлау, қыс қыстауы,
Бір белгілі сай болды.
Күрпілдетіп піскен саба жоқ
Кілегейден май болды.
Сары қоңыздай түйе жоқ,
Желілеп сауған бие жоқ.
Тарылған заман кезінде
Айтайын сізге қай күйді

Немесе:

Өзіңде сенің ерік жоқ
Қолыңнан бәрін алғанды.
Қылар істен тоқталып,
Өртеніп ішің жанғанды.
Түрін айтып заманның
Қазып молдаң зарланды
(Barmanbekuly, 2006: 35-36).

Тұнық су, шүйгін шөпті кең қоныстың бәрін де отарлаушылар тартып алған. Мұндай қорлыққа төзген халықтың өкінішінде шек бола ма? Ақын халықтың тағдыр-талайына, болашағына алаңдайды. Заманға көңілі толмай, зар айту жағынан келгенде, сөз жоқ, Албан Асан зар заман ақындары тобына қосылады. Бұл ретте белгілі ғалым Б.Омаровтың «Зар заман жырлары заманның жақсылығынан жаманаты, қайырымдылығынан озбырлығы басым түскенде өмірге келді», – деген тұжырымын әбден құптауға болады (Omaruly, 2000: 70).

Зар заман ақындарының поэзиясындағы кейбір мотив-сарындар Албан Асаннан да табылады. Өйткені заманға деген наразылық жеке бастың ғана емес, бүкіл халық басындағы мұңнала екені даусыз. Бір-екі салыстырулар жасап көрейік. Мұрат Мөңкеұлының «Үш қиян» толғауы мен Асанның «Жұрттан мейір кеткен соң» атты өлеңімен үндесіп жатыр. Екеуінде айтылатын ой атамекеннен айрылудың тауқыметі, яғни отарлық үстемдіктің қиянаты айтылады. Бұл

топтағы ақындардың отарлық, заманға айтқан сындары да бірін-бірі толықтыра түсетіндей әсер қалдырады. Мәселен Дулат Бабатайұлы

...Қайран қазақ, қайтейін,
Мына азған заманда
Қарасы-антқор, ханы-арам...
Ебі кеткен ел болды
Енді қайда мен барам?
(Bes gasyr jyrlaidy, 1989: 198), –

десе, Шортанбай Қанайұлы:

Заманақыр боларда
Алуан-алуан жан шықты,
Қайыры жоқ бай шықты.
Сауып ішер сүті жоқ,
Мініп көрер күші жоқ,
Ақша деген мал шықты, –

дейді (Qanaiuly, 2002: 25).

Осындай ойды Албан Асан да айтады:
Қағаздан ақша шығарып,
Сатып орыс мал қып тұр.
Қисық жүріп жол бассаң
Аузыңды бұзып қан қып тұр...
Берекеңді алғалы
Үш жылда сайлау шар қып тұр
(Barmanbekuly, 2006: 30), –

деген жолдардан еркіндігінен айрылып, тұйыққа тірелгендей болған халықтың мұң-зарын байқау қиын емес. Бірі зар заман, бірі тар заман, бірі азған заман, бірі тозған заман, бірі ақыр заман деп жырласа да, ең бастысы жер мен елдің тұтастығы мен еркіндігін аңсауы – бұл топтағы мұралардың мәнін көтере түспек.

Отарлық жүйенің мақсаты осы даланы мекен еткен халықты ығыстырып, жеріне иелік ету болатын. «XIX ғасырдың 60-жылдарында қазақ халқы үш әкімшілікке жіктелді. Үш дербес генерал-губернатор үстемдік етіп, әрқайсысы тұтас халықты жіліктеп мүжуіне ерік берілді. Ондағы адамдар бір болыстан бір болысқа ауысу, құқысынан айрылды. Территориялық принципке құрылған бұл әкімшіліктің мақсаты – бір рулы елді екіге бөліп, өзге румен қосып, бір болыс құру: әрбір үлкен рудың жарты-жартысынан уезд ашу, сол арқылы өзара алауыздық тудыру. Бұл мақсат күткендерінен асып түсіп, қырқысуға себеп болды» (Jurtbaiev, 1990: 40). Міне, бұған қарағанда отарлаушылар ел билеу заңын өзгерткен. Бұл елдің ішкі бірлігін әлсіреткен. Сондай-ақ бұрыннан келе жатқан моральдық-этикалық нормалар да бұзылды. Әділдік аяққа басылып, билік үшін талас-тартыс етек алды. Парақор пысықтардың тасы өрге домалай бастады. Сырттан патша әкімдері мен іштен өз ұлықтары тонады.

...Съездегі билердің
Құлқындары тоймады.
Қожа, би деп үстінен
Председатель сайланды.
Екі жақта ақша алып
Өз пайдасын ойлады.
Жұртқа обал демеді
Бермесіне қоймады.
Адал, арам демеді
Кез келгенін шайнады.

Осының барлығы басқаға басыбайлы болудан туындағаны хақ. Бұл бұғауда бұлқынған халықтың жан айқайының бір көрінісін көз алдыға әкеледі. Яғни отарлықтың озбырлығын түсінген, білген ақынның үні екені даусыз.

Албан Асан «Әркімнің сорын қайнатқан» заман зарын әр қырынан дамыта толғайды. Ақынның бұл топтағы өлеңдері бірін-бірі толықтырып отырады. Ол өз дәуірінің шындығын, басқаша айтқанда патша өкіметі отарлаудың сан түрлі амал-айласын қолданды. Сөйтіп, ақсақалдың айтқанына тоқтайтын халықтың ынтымақ-бірлігіне сызат түседі. Бұл отарлаушылыр үшін өте қажет тәсілдің бірі еді. Өйткені Орта Азия халықтары Ресей отарына айналған соң ел билеу жүйесіне өзгеріс ене бастайды. «Ендігі билік қазақ арасында болыстық шеңберден аспайтын әрі аймақтық принципті ұстанған болыстық сатылы сайлау жүйесіне негізделді. Мұндағы басты саяси мақсат – қазақ елінің рулыққа негізделген ел билеу жүйесін талқандап, ішкі-сыртқы билік атаулыны отаршыл өкіметтің қолына жинақтау саясаты көзделді» (Myrzahmetov, 1993: 161). Міне осындай сайлау жүйесі қазақ халқын «алты бақан алауыз» еткені белгілі. Албан Асан осы амал-айланы тартымды жырлайды. Оқып көрейік:

Ойлап тұрсам біздің жұрт,
Ата заңнан адасты.
Ойлағаны арамдық
Бір тиынға таласты...
Қулық, сұмдық ойласып
Біріне-бірі жанасты.
Құда, жекжат, дос, тамыр
Алды алдымен тарасты.

Екінің бірі жау болды,
Жат көрмеуші ек алашты
(Barmanbekuly, 2006: 21), –

дейді.

Алашты жат көрмейтін бұрынғы ата салттың бұзылғанына кейиді. Үлкен-кіші, ағайын-жұрағат арасында сыйластық бұзылып, берекебірлік азайды. Бұл заман тудырған кесел еді. Албан Асан осындай ауыртпалық-өзгерістерді шындық тұрғысынан жырлады, әділдік іздейді Әрине, ақынның қолынан келері жоқты. Елді, жерді аздырып-тоздырған отарлық қысымды жасырып-жаппай айтуының өзі оның заман бет алысын түсіне білетін азамат екенін көрсетеді.

Атқа мінген азамат,
Жақынын сатты тиынға.
Өз қолынан кеткен соң
Ісің түсер қиынға.

Не:

Бұрынғыдан не қалды,
Ойлаңыз енді ырымға.
Бопраз тартып, ащы ішті,
Атқа мінген порымға.
Жүз қарасын шығындап,
Таласып жүр өңшең қу
Болыс деген орынға...

Ақын өлеңдерінен ұзағырақ үзінді келтіру себебіміз сол тұстағы шындықты қаншалықты жеткізе суреттей алды деген ойды аша түсу еді. Кезінде ұлы Абай да «болыс болдым мінеки, бар малымды шығындап» деді емес пе? Осы шындықты Албан Асан да айтады. «Жүз қарасын шығындап» болыстыққа таласқан қулар көз алдымызға келеді. Ақын бұл отарлау саясатының лаңы екенін жақсы білген. Сондықтан ол шен-шекпенге таласқан атқа мінгендердің намыссыз әрекетін ашына айтады. Әрине, Абай поэзиясындай болмаса да, қоғамдық-әлеуметтік берекесіздікті зар заман, тар заман зары ретінде көрсетеді. «Ауыз бірлік кеткен соң» дұшпанның ұпайы артады деген түйінге келеді. Асан өлеңдеріне ертеректе М.Әуезов те назар аударған екен. Орыс шенеуніктерінің алдына жағымпаздық көрсетіп, беделге ие болуға ұмтылған азаматтардың жүгенсіз сойқандықтарын шыжғырып беттеріне баса отырып, аяусыз әшкерелеп барып көз жұмғанын айтады (Tamyr almanagy, 2000: 82). Бұл – ақын мұраларына берілген әділ баға.

Патша өкіметі қазақтың ата мекенін тартып алып қана қойған жоқ, даладай дархан халықтың діні мен тілін жоюға күш салды, тұрмыс-салтын бұзуды мақсат етті. Баяғы ата-баба жолы адыра қалып, «алты бақан алауыздықты» қоздырып отырды. Халықтың тарихы бұрмаланды, намысына тиді. Отарлаушылардың осындай теріс әрекеттерінің қаншалықты зиян екенін ұққан ақын қаламын қаруға айналдырды. Шынайы шындықты халыққа жеткізуді көздеді, «Қаз қараша қайтады» өлеңінде мінез-құлық, болмысы өзгерген халықтың кейпін аяусыз сынап, шенейді.

Болады сайлау дегенде
Қардай борап шабысқан...
Ақ, қараға қарамай
Біреуге-біреу жабысқан,
Үлкен-кіші деместен
Құтырған иттей қабысқан...
Жан-жағына қызартып,
Сайтанның отын жағысқан.
Заһарлы қара жыландай,
Бірін-бірі шағысқан
(Barmanbekuly, 2006: 87-88).

Жердің (табиғаттың) азып-тозуы, адам пиғыл-шетінің өзгеруі Асан өлеңдерінде мұңзар боп өрілген. Біреуге бағынсаң, жерден айрылсаң, тіл мен дін аяқ асты болса, жақынды жат санаса, адамдар арасындағы мейір-шапағат жойылса, мансап-атақ үшін талас-тартыс өршісе, мұсылман-имандылық болмаса – «ақыр заман» болмай не болады? Асан «Әжеп сұмдық заман болды» деген ұзақ өлеңінде осы айтылғандардың бәрін жіпке тізгендей етіп санамалап отырып айтады. Мұсылмандық-имандылықты сақтауға шақырады.

О миын де дұға қыл,
Мұсылманның баласы.
Жұмыла момын пенденің
Болған Алла панасы, –

деп Жаратқан иені ұмытпауға үндейді. Қысқасы, Асан қаламынан бодан заманның бірде-бір усойқысы қаға беріс қалмаған. Өйткені ол халқының қамын жеді, елдікке, бірлікке, үндеп отырады. Себебі бүтіндігі бұзылған елдің мүшкіл халінен түңіледі, намысын жоқтайды. «Жұрт күйзеушілігі шегінен шығып, патша отаршылдығының қысымшылығын әбден

асқынғандығы Асан өлеңімен айқын көрінеді» (Barmanbekuly, 2006: 125), – деп жазады көрнекті ақын І. Жансүгіров өзінің «Асан туралы» мақаласында. Шын мәнінде, бодандық өктемдіктен туындайтын халықтың мүшкіл жайкүйі ақын өлеңдерінен барынша көрініс тауып отыратынын айту парыз.

Албан Асан бүкіл халықтың зар-мұңын ғана жырлап қоймай, басқа да тақырыпта бірнеше өлең жазған екен. Соның бірі «Бес жасыңда бала боп тыртақтайсың» деп аталады. Адамның он жасқа келуін жарға ойнаған лаққа, жиырма жасты көзі ашылған бұлаққа, елуді ерлер мінген праққа балайды.

Он жаста жарға ойнаған лақтайсың,
Он жастан жиырмаға келгеніңде
Төскейден көзі ашылған бұлақтайсың.
Елуде ерлер мінген прақтайсың, –

дейді. Бұдан соң алпыс, жетпіс, сексен, тоқсан, жүз жастың ерекшеліктерін ашады, сипаттама береді. Сексеннен арғы жастың қажеті жоқ деген байламға келеді. Бұл – ақын-жыраулар поэзиясында көп ұшырысатын тақырыптың бірі екенін ескерсек, сол дәстүрді Албан Асан да жалғастырған.

Ақынның екі өлеңі («Әйелдің әңгімесі», «Жақсы қатынның мысалы») әйелдерге арналған. Азамат адамның бағының ашылуы тікелей әйел затына байланысты деп қараған ақын жақсы, жаман әйелдерді салыстыра жырлайды. Отбасының берекесі, келген-кеткен қонақтарды дұрыс қабылдап, бар-жоғыңды білдірмесе, ондай әйелді ырыс-құтқа балайды.

Бағыңды Алла сенің ашқаны сол,
Асы таза, қылықты қатын беріп.
Кеменгер өзі дана жақсы қатын,
Тұрады өзіңе де ақыл беріп.

Мінез-құлқы жағымды, асы таза, ақылды әйелді үлгі етеді. Мұндай әйел ерін де, ауыл адамдарын да ұятқа қалдырмайды. Ал, жаман әйел ше? Ең алдымен ағайын арасына от тастап, жоқты тауып әкел деп ұрыс бастауға бейім.

Жаман қатын айтайын нышанасын,
Туысқаннан айырар құлық теріп.
Шай да, май да тауып кел тәуір көйлек,
Қайдағы жоқ нәрсеге болар «жерік»
(Barmanbekuly, 2006: 105).

Осындай әйелдің үйінен жақсы ұрпақ өспеуі мүмкін. Ақын кейбір әйелдерге тән жаман іс-әрекетті тізіп тұрып айтады. Өйткені өмірді әйелсіз көзге елестету қиын. Сондықтан мұндай әйелдің «барынан жоғы жақсы». Тұрмыстіршіліктегі қалыптасқан әдепті білмеу немесе орындамау адамгершілік-имандылыққа жатпайтын жат қылық болғандықтан ақын мұндай теріс әрекеттен сақ болуды талап етеді. Жақсы әйелді идеал тұтады.

Қорытынды

Албан Асан поэзиясы өзінің алдындағы бір шоғыр зар заман ақындарының мұраларымен үндестік тауып отырады. Барлығының қамқайғысы жер мен ел мұңы еді. Патша өкіметінің қазақ жерін бөліп-бөлшектеуінің кесірінен шекараға жақын елдің (Албан, Бұғы) шетел асып, торғайдай тозып кеткені де шындық. Елдің ішкі бірлік-ынтымағының бұзылуы да қазақ деген халықты құрдымға жіберудің бір амал-айласы болатын. Бұл мәселе күні бүгін де мән-маңызын жоғалтпағанын ескерсек, Асан мұрасының салмағы арта түспек. Отарлақ қысымның небір сорақы сұмдықтарын Асан қазақалпында өлеңмен өрнектеп отырған. Сондықтан оның шығармалары жыр-куәліктей әсер етеді. Халықтың басынан өткен қиындықтарды әр тараптан шынайы сипаттап бере білгендіктен оның өлеңдерінен белгілі бір кезең шындығы мен халық тағдыры астаса көрініс тауып отырады. Түйіндей айтқанда, Асан өлеңдерінің басым көпшілігі отарлық қысым-қиянаттан туындаған заман зары, халық мұңы болып келеді.

Әдебиеттер

Нұрғалиев Р. Әуезов және алаш. – Алматы, 1997. – 353 б.
Барманбекұлы А. Заманның түрін естіңіз. – Алматы: Дарын, 2006. – 240 б.
Мырзахметов М. Отаршылдық дәуірдегі әдебиет (Қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеу мәселесі) // Жұлдыз. – 1993. – №7.
Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды? – Алматы, 2011. – 352 б.
Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы, 2000. – 368 б.
Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – 1-т. – 384 б.
Қанайұлы Ш. Қайран халқым. – Алматы: Раритет, 2002. – 216 б.

Жұртбаев Т. Бейуақ. – Алматы, 1990. – 304 б.
Тамыр альманағы. – 2000. – №3. – 82 б.

References

Barmanbekuly A. (2006). Zamannyn turin estiniz [Hear time type]. Almaty: Daryn, 240 b. (In Kazakh)
Bes gasyr jyrlaidy. (1989). [Song of five centuries]. Almaty: Jazushy, 384 b. (In Kazakh)
Jurtbayev T.K. (1990). Beiyaq [Twilight]. Almaty: Qazaqstan, 304 b. (In Kazakh)
Qanaiuly Sh. (2002). Qairan Halqym [My holy people]. Almaty: Raritet, 216 b. (In Kazakh)
Myrzahmetov M. (1993). Otarshyldyq dayiridegi adebiet (Qazaq adebieti tarihyn dayirley maselesi) [Colonial literature (The problem of periodization of the history of Kazakh literature)]. Juldyz. № 7. (In Kazakh)
Myrzahmetov M. (2011). Qazaq kalai orystandyryldy? [How Kazakhs were Russified?]. Almaty, 352 b. (In Kazakh)
Nurgaliyev R. Auezov jane alash [Auezov and alash]. Almaty, 353 b. (In Kazakh)
Omaruly B. (2000). Zar zaman poeziasy [Zar zaman poesias]. Almaty, 368 b. (In Kazakh)
Tamyr almanagy. (2000). [Tamyr almanac]. № 3. (In Kazakh)

ҒТАМР 17.71.07

Мәмбетов Ж.О.[1], Байтемір А.Т.[2],

Сүлейман Демирел Университетінің [1]доценті, ф. ғ. к.,
[2]2 курс магистранты, Қазақстан, Қаскелен қ.,
e-mail: zholdas_19@mail.ru, e-mail: ayajan.baitemirova@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰСТАЗ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӘРБИЕЛІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ МӘНІ

Бұл мақалада қазақ поэзиясындағы ұстаз образы сөз етіледі. Жалпы қазақ танымындағы ұстаз ұғымына тоқталып, қоғамда оның алар орны айтылып өтеді. Жас ұрпақты білім нәрімен сусындатқан ұстаздай ұлы тұлғаны жырға қосқан ақындар шығармаларын талдай отырып, оның мән-мағынасын жан-жақты ашу көзделген. Бұл тақырыпты зерттеудің қажеттілігіне тоқталып, оның өскелең ұрпақты тәрбиелеуде қолданысқа енгізілу зәрулігі айтылады. Жастар тәрбиесінде ұстаздың орнын анықтап, оның поэзиядағы көркем бейнеленуі жан-жақты қарастырылған. Ақындардың образды сомдаудағы тақырыптық идеялық ізденістеріне мән беріледі. Әдебиет пен тәрбиені ұштастыру арқылы, жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие берудің жолдары зерделенген. Аталған мақалада қазақ әдебиеттануында арнайы зерттеудің объектісіне айнала қоймаған рухани-этикалық және эстетикалық болмысы бар құбылыс тұңғыш рет тексеріліп талданды.

Түйін сөздер: қазақ поэзиясы, ұстаз, тәрбие, эстетика, көркем бейне.

Mambetov Z.O.[1], Baytemir A.T.[2],

[1]c. p. s. docent, [2]master`s student
of II year Suleyman Demirel University, Kazakhstan, Kaskelen,
e-mail: zholdas_19@mail.ru, e-mail: ayajan.baitemirova@mail.ru

The image of the teacher in Kazakh poetry and his educational-aesthetic role

This article describes the image of the teacher of Kazakh poetry. In general, in the Kazakh knowledge we are talking about the concept of the teacher, his role in society. Analyzing the works of poets who made a great personality of the younger generation, it is supposed to comprehend its meaning. In particular, it should be noted the need to study this topic, that it needs to be applied in the education of the younger generation. We have tried to determine the place of the teacher in the education of young people, to show its features through reflection in poetry. Special attention was paid to the thematic ideological research of poets in the performance of images. The goal is to educate the younger generation through literature. In the Kazakh literature for the first time the phenomenon of spiritual, ethical and aesthetic nature which has not become the object of special research is analyzed you.

Key words: kazakh poetry, teacher, education, aesthetics, image.

Мамбетов Ж.О.[1], Байтемир А.Т.[2],

[1]к. ф. н. доцент, [2]магистрант 2 курса
Университета Сулеймана Демиреля, Казахстан, г. Каскелен,
e-mail: zholdas_19@mail.ru, e-mail: ayajan.baitemirova@mail.ru

Образ учителя в казахской поэзии и его воспитательно-эстетическая роль

В данной статье описывается образ учителя в казахской поэзии. В частности, речь идет о понятии учителя и его роли в обществе. Анализируя произведения поэтов, которые воспитывают молодое поколение, осмысливается их значение. Следует отметить актуальность и необходимость исследования этой темы, так как она важна в применении в воспитании подрастающего поколения.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Авторы определяют место учителя в воспитании молодежи, показывают его особенности через отражение в поэзии. Особое внимание было уделено тематическим идейным изысканиям поэтов в исполнении образов. Цель исследования состоит в том, чтобы обучить молодое поколение через литературу. В казахской литературе впервые проанализировано не ставшее объектом специального исследования явление духовно-этической и эстетической природы.

Ключевые слова: казахская поэзия, учитель, воспитание, эстетика, образ.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінде сан алуан образдар сомдалып, қазақ поэзиясындағы әйел образдары, хан, батыр, қараша халық т.б. бейнелер көптеген ғылыми жұмыстардың зерттеу нысаны болғаны мәлім. Алайда, ұстаз бейнесі көптеген шығармаларға арқау болып келсе де, әлі де болса, зерттеле қойған жоқ. Қазақ прозасындағы ұстаз бейнесінің сомдалуы біршама зерттеушілердің нысанасына айналғанымен, поэзиядағы берілуі әлі бірде бір рет зерттеле қойған жоқ. Адамзат санасын біліммен нұрландырып, болашақ ақынды, мәдениет, қоғам қайраткерлерін, ел тұтқасын ұстайтын ерді – түрлі мамандық иелерін тәрбиелейтін ұстаздар қауымының орны қай заманда да ерен. Ұстаздың алдын көрмеген ғалым да, қайраткер де, қаһарман батыр да жоқ. Бүгінде алынып отырған тақырыбымыз – Қазақ поэзиясындағы ұстаз бейнесі және оның тәрбиелік эстетикалық мәні. Аталмыш тақырып турасында зерттеудің зәрулігі егемен еліміздің дербес дамуының рухани-мәдени талаптарынан да туындайды деуге болады. Сонда аталмыш тақырыптың терең маңыздылығы ұлттық болмысымызды қайта түлету, ұлттық тұтастықты нығайту, жас ұрпақ тәрбиесіне ықпал ету мақсатын көздеуінде. Қазақ поэзиясы туралы бұл мақаладағы мақсатымыз ұлттық санадағы ұстаз бейнесінің бейнеленуін жан-жақты талдай отырып, оның ел болашағы жас ұрпақты тәрбиелеудегі рөлін айқындау болмақ.

Негізгі бөлім

Көреген қазақ бауыр еті баласын «Сүйегі – менікі, еті – сенікі» деп, ел арасында ғылым-білімімен, өнерімен аты шыққан жақсы-жайсаңдарға тапсырған. Қазақта білім үйретуші ұстаздың орны жоғары бағаланған. Білім үйрету ең сауапты әрі қадірлі іс болып есептелген. «Садақаның ең жақсысы – ілім үйреніп, оны басқаларға үйрету» деп білген қазақ көзі ашық, білімді адамның тұғыры қашанда биік тұратындығын, ілім үйретушіні әрдайым сыйлап, құрметтеу керектігін дәріптеген.

Мұғалім сөзінің түп төркіні араб тілінен енгені белгілі. Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте бұл сөз «оқытушы, ұстаз, шебер» деген мағынаны береді. Ұстаз – шеберханасынан талай ғалымдарды, қоғам қайраткерлерін, ел жанашырларын болаттай шыңдап шығаратын шебер. Ұстаз еңбегінің жемісін өзі көрмесе де, ел көреді.

Қазақ поэзиясындағы ұстаз образының жинақталып, типтендірілу сипаттарын, идеялық-көркемдік құндылықтарын, ұстаз образына ғана тән характерлік, психологиялық ерекшеліктерді айқындау арқылы оны іс жүзінде мектептерде, басқа да оқу орындарында оқушыларға тәрбиелік эстетикалық тұрғыда қолдау көрсетуге болады. Қазақ поэзиясындағы ұстаз образының сомдалу сипаттарын, ерекшеліктерін ашу, қазақтың танымындағы ұстаз «идеалын» анықтау, рөлін зерттеу арқылы ғана біз мақсатымызға айқын жетуімізге болады.

Поэзияда ұстаз бейнесінің көркем жинақталу сипаттары прозадағы образдың берілуінен әлдеқайда өзгеше болып келеді. Себебі, ұстаз бейнесін жасаудағы авторлардың, ақындардың қолданған көркемдік әдіс-тәсілдері, ұстаздың характерін берудегі, портретін жасаудағы ерекшеліктері өзгешелеу болатыны хақ. Ұстаз бейнесін сомдаудағы идеялық ізденістері жазушыларға қарағанда да өзгеше болатыны анық жағдай. Ақындардың ұстаз образын сомдауда қандай идеялық ізденістерге барғаны ол қаламгердің өзіндік поэзиядағы қолтаңбасы деп тануға болады. Чернышевский әдебиетті «өмір оқулығы», Горький «адам тану ғылымы» деді. Демек, әдебиеттің негізгі материалы адам екені – ол да белгілі. Бір көркем әдебиеттік шығарманың адам атымен аталатыны да – содан. Осының барлығы келіп, әдебиетте негізгі нәрсе – адам образы дегенді анықтай түседі. Шығарманың арқалайтын негізгі жүгі, қоғам және ұстаз мәселесі, адами мінез қайшылықтары, образды бейнелеудегі автор позициясы, бұл пікірлердің бүгінгі күнмен сабақтастығы деген секілді мәселелерге де шығарма толық жауап беруі қажет. Себебі, кез келген шығарма оқушыларға

ұсынылғанда оның жас жеткіншекке берері болу қажет. Мектептегі бала өзіне берілген шығарманы оқи отырып, танымының кеңеюі, болашақ саналы, патриот азамат ретінде қалыптасуына өз пайдасын тигізуі ақынға артылар жүк. Яғни, бұл дегеніміз поэзиядағы ұстаз образының жастарға ұлттық тәрбие берудегі рөліне басымдық танытылуы керек.

Ұстаз ұғымын сөз еткенде, оның поэзияға қатысын зерттеуге бекінгенде қазақ халқының аса көрнекті ағартушысы, жаңашыл педагог, жазушы, ақын, қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсаринді атап өтпеу мүмкін емес. Ен жайлаудың дала қоңырауына айналған алғашқы ұстаз Ыбырай жайлы жазылған шығармаларда қомақты. Қара сөз қаламына телінген Ыбырай образы поэзияда да сөз етілді. Жас жеткіншіктерге бұл тақырыпты түсіндіру барысында міндетті түрде Ыбырайдан бастау шарттылық секілді. Себебі, ұстаз ұғымы мен Ыбырай қазақ қоғамында, әдебиетінде егіз ұғымдай қалыптасып кеткен деуге әбден болады. Сондықтанда, мақаламызда талдауды Ыбырайға арналған туындылардан бастауды жөн көрдік. Алтынсарин өз халқын жоғары бағалаған. Ол нағыз ұстаз жолымен жүрген педагог. Ауылдарды аралап, халыққа мектептің пайдасы туралы әңгіме жүргізеді. Бұл сөздерімізге Мұзафар Әлімбаевтың мына өлең жолдары дәлел:

«Қараңғы қазақ көгіне»
Ғылыммен жаққан жарық күн,
Өлмеске келген өмірге
Ұстазы – Ыбырай халықтың!
[Әлімбаев, 2009:257]

Ұстаз – тәрбиелеп отырған шәкірттері үшін үлкен тұлға. Шәкірт сол ұстазға қарап бой түзейді. Бала тәрбиесінде мектептің орны қандай қомақты болса, сол мектепте тәрбиені жүзеге асырушылардың бірі де бірегейі осы ұстаздары. Тағы бір өлең жолдарында М. Әлімбаев осы ұстаз тұлғасын суреттейді:

Сүйікті, парасатты мұғалімім!
Өзіңдей адам жанын ұғады кім?!
Бас иіп шәкіртіңдей құрмет тұтып,
Алдынан алғыс өлең шығар бүгін.
[Әлімбаев, 2009:375]

Ұстаз бейнесі – шәкірт үшін адамгершіліктің ең жоғарғы үлгісі. Ұстаздың лаулаған жалыны әр жүрекке жылу сеуіп, нұр құятын қуаттың, өмірлік энергияның қайнар көзі. Ұстаздық – сезім. Келешек үшін тырмысып, жан аямай күрескен, өз бойындағы пендешілігін жая білген жан. Тіршіліктегі шырақтың сөнбес ошағы. Ұстаз еңбегі – ұлы еңбек. Сондықтан да ұлы ақын Абайдың:

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық еткен жалықпас
Үйретуден балаға
[Құнанбаев, 2006: 174], –

деп айтуында терең мағына жатыр.

Егер әр адамның жүрегінде ізгілік сәулесі болса, ол – мұғалімнің еңбегі. Сол нұрды жеткіншектің жүрегіне сіңіру үшін қаншама тер төкті десеңізші! Дүниеде адамды тәрбиелеп, азамат атандырғаннан артық абырой мен құрмет жоқ шығар, сірә?! Оқушыларға рухани тұрғыда тәрбие беруде, олардың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіруде Ыбырайдың шығармалары мен оған арналған шығармалар таптырмас қазына деуге болады. Оқушылар танымына, санасына мінсіз Ыбырай ұстаздың бейнесін сіңіру арқылы еліне адал қызмет ету, ұлы мамандық жолының қадір қасиетін түсіндіру таптырмас әдіс.

Ақындар көбінде кімдерді өзіне ұстаз тұтады? Кейбір ақын үшін оған тәлім тәрбие берген адам, әлдебіреу үшін күнделікті келіп дәрісін өткен адам. Ал, кей адамға өмірдің өзі ұстаз. Мұғалім деген атты алу кез келгеннің қолынан келу мүмкін, бірақ, ұстаз болу аса қиын жол. Тура солай ұстаздың да мыңдаған шәкірттері болуы мүмкін, алайда, нағыз өз шәкірті сирек. Шәкірт санасында мәңгі ұстаз тұлғасымен сақталу кез келгеннің қолынан келе бермейді. Көптеген әдебиетшілердің ұлы ұстазына арналған тұлғалардың бірі кемеңгер жазушы Мұхтар Әуезов. Мұхаңның дәрісін тыңдаған, көзін көрген Қалижан Бекқожин өлең жолдары арқылы ұстазының толықтай образын жасай алған деуге болады. Ақындар тұтас тұлғасын бейнелеуде көркемдік теңеулерді шебер қолдана отырып, шындыққа жақын суреттеуге тырысқан. Өз ұстазының тұлғасын жасауда нағыз суреткерлік қабілетін аша түскен.

Әлемнің жарығынан алыстау маң,
Абайды тебірентті Шыңғыстаудан.
Қырына сөз нөсері себеледі,
Жаңбырдай көктемдегі тұңғыш жауған.
[Бекқожин, 2014:130]

Ақын ұстазының бейнесін сөз еткенде Абайға міндетті түрде тоқталып өтуі заңдылық. Себебі, бар ақынның да жазушы қаламгердің де, әдебиетке аяқ басқан әр тұлғаның ең алғашқы бет тұтары ұлы Абай емес пе? Мұхтар бейнесін жасауда Абай арқылы сабақтастықта қарау көп ақындарда кездеседі.

Ол жүрген жерде жайнап арайлы күн,
Ізінен шартарапқа таралды үн.
Әйгілеп қазақ даңқы дүниені
Мұхаңмен аралап жүр Абай бүгін.
[Бекқожин, 2014:185]

Мұхтарды ұстаз ретінде жырға қосқан ақындар оны Абаймен бірлікте қарастыратыны шартты. Мұндай жағдайды Әбділдә Тәжібаевтың «Ағалар» деп аталатын туындысынан да көз жеткізуге болады. Ақын Мұхтар бейнесін жасауда Абай арқылы жол табады.

Қарашы, әне, Омарханұлы Мұхтарға,
Емендер ғана осылай өсіп шықпай ма?
Айта қойшы өзің, білмейтін оны жұрт бар ма?
Тимесін көзің, тек, жаным, оған сұқтанба.
[Тәжібаев, 2005:285]

немесе

Қарап тұр Абай. Көзінен жасы тамады,
Бұл неткен халық? Мұның кім емін табады?
Жиналған шақта иесіз қалған орынды,
Естіртпей ғана егіліп іштей санадық.
[Тәжібаев, 2005:285]

«Әдебиеттегі кез келген көркем бейне характерден тұрады, характер – әр адамның рухани, психологиялық ерекшелігі» – дейді. [2013, 578]. Характер яки мінез – образдың бір қыры,өзгеден ерекшелейтін сыры. Бір образ сандаған характерден құралады. Ол ерекшелік адамның жүрісі, тұрысынан, әрекетінен, ой өрісінен, мәдениетінен көрінеді.Осы тұрғыдан келгенде ақын Мұхтардың образын ерекше характерімен, жүрісі, дауысы, мінезімен, кең пейілімен көрсетпек болған.

Менің де бар ұстаздарым үлгілі
Бәрі өнеге ісі, сөзі, киімі,
Жүріс тұрыс ... бүкіл тыныс тірлігі.
Баяғыдай олар іні, біз аға!
[Тәжібаев, 2005:373]

Ақын ұстазының бүгінгі халыққа ашына да, қимай қарағанын, елі деп соққан жүректерінің лүпілін оқырманға жеткізуге тырысады. Өлеңінің соңында:

Тартатын емес тізгінді Мұхаң, түсіндім,
Келемін көріп ұшқанын қыран құсымның.
Қазақтың желі қанат боп оны көтерді,
Құс болып аға, Қонбай ақ жерге өт енді!
[Тәжібаев, 2005:286] –

деп, ұстазына жүрекпен тіл қатып, іштей сырласуымен аяқталады.

Адам образын жасау үшін жазушы сол образды жасай алатын сапалы материал қарастыруы қажет. Ол материал – әрекет, оқиға, тартыс. Адам образын ол тетіксіз жасауға болмайтынын, нашар мінездеумен характер жасап шығару дәстүрі дұрыс еместігін ескеру қажеттірек. [Айтжанова, 2002: 394] Сол себептіде, кез келген образды өлең өрнегіне салу, Абайша айтқанда қиыннан қиыстыру шын ақынның жетістігі. Ал, ең қиыны қарапайым ғана күнделікті өмірде кездесетін образды өзгеден ерек, көркем етіп көрсетіп нағыз шын шебердің таланты болмақ. Ал, енді жоғарыдағы мәліметтерді тәрбие тұрғысында қалай қолданамыз деген сұрақ туындайды. Орта білім беретін мекемелерде, ЖОО-да қосымша курс ретінде өтілетін болса, жастардың рухани жетілуінде үлгі тұтар тұлғаларының бірі ұлы ұстаздарымыз болмасына кім кепіл? Сол арқылы да жастардың бойындағы патриоттық сезімді оятуымыз да мүмкін. «Танып білу әрекеті эмоцияға да байланысты. Оқу үрдісінде поэзия эмоция арқылы тәрбиелі сезімге, адамның мінез-құлқына, ой-дүниесіне, ерекше әл беріп, оның мазмұн мағынасын байытып отырады» [Айтжанова, 2002: 108] – деген сөздер оған дәлел.

Қорытынды

Ұстаз – мәңгілік мамандық. Тарихи жағдайларға байланысты болатын қоғам ахуалындағы кез келген өзгерістер білім жүйесіне де әсерін тигізбей қоймасы анық. Ұстаз да заманына қарай өзгеріп, бейімделіп отырады. Ал бұл жағдай мұғалім мен өзге адамдар арасындағы, ең бастысы, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы қарым-қатынастарға өз әсерін тигізері сөзсіз. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында ел келешегі – жас ұрпаққа ұлттық тәлім

тәрбие беру мәселесіне баса назар аударылғаны белгілі. Өзге халықтар сияқты қазақ елінің де бала тәрбиесі жөнінде атам заманнан жиып терген мол тәжірибесі бар. Қазіргі таңда жастар тәрбиесі барлығымызды алаңдатып отырған мәселе. Сондықтанда барынша жаңадан өсіп келе жатқан өскелең ұрпақ бойына жаңашылдықпен қатар ұлттық құндылықтарды да сіңіре білу біздің басты міндет болуға тиіс. Себебі, жастар – ертеңгі орта буын, келешек.

Әдебиеттер

Әлімбаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2009. 1-том. – 400 б.

Құнанбаев А. Өлең – сөздің патшасы. – Жидебай: Халықаралық Абай клубы, 2006. – 591 б.

Бекқожин Қ. Шығармалар жинағы. – Алматы: ҚАЗақпарат, 2014. III том. – 297 б.

Тәжібаев Ә. Аралдар: Өлеңдер мен дастандар. – Алматы: Раритет, 2005. – 264 б. – «Алтын қор кітапханасы».

Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. 15-том. – 412 б.

Айтжанова Қ. Қазақ әдебиетін оқытудың әдіснамасы: оқу құралы. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. – 326 б.

References

Alimbaev M. (2009). Kop tomdyq shygarmalar zhinagy.[Collection of works in multivolume] Almaty, 400 b. (In Kazakh)

Aytzhanova Q. (2002). Kazakh adebyetyn oqytu adistemesy. Oqu quraly. [Methodology of teaching Kazakh literature. Studies'. benefit.] Almaty, 326b. (In Kazakh)

Bekkozhin K. (2014). Shygarmalar zhinagy. [Collection of essays.] Almaty, 297b. (In Kazakh)

Kunanbaev A. (2006). Olen sozdyn patshasy. [Poem-the king of the word.] Zhidebay, 591b. (In Kazakh)

Classicalyq zertteuler: Kop tomdyq. [Classical studies: Multivariate.] Almaty, 412b. (In Kazakh)

Tazhibayev A. (2005). Araldar: Olender men dastandar. [Islands: Poems and legends.] Almaty, 264b. (In Kazakh)

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

ҒТАМР 14.07.09

Абдықадырова Т.Р.[1], Сәрсенбаева М.С.[2],

Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің
[1]профессоры, п. ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., Қазақстан, Тараз қ.,
e-mail: tursynai_1959@mail.ru, S_mura72@mail.ru

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: М. ӘУЕЗОВТІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАСЫН ЗАМАНАУИ ТҰРҒЫДА ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ

Мақалада қазақ әдебиетін әлемге танытқан қарымды қаламгер, ұлы жазушы М. Әуезовтің шығармашылығындағы педагогикалық мұралардың әдістемелік қырларын жан-жақты ашып көрсетуге баса назар аударылған. Ол үшін жазушының 1917 жылдары оқу-ағарту ісіне қатысты ой-пікірлерін білдіріп жазған алғашқы мақалалары мен одан кейінгі жылдары жазған зерттеу еңбектері, оқу құралдары, әдістемелік бағдарлама және хрестоматия-оқулық үлгісінде жазған еңбегі зерттеу нысанына алынған. Педагогика саласында еңбектер жазып дарынды ұстазға айналған жазушының әр туындысы жеке дара талданып, авторлық түсініктемелер мен ой қорытулар жасалынған. Терең теориялық талдаулар жасалынып, әр еңбектің өзіндік ерекшеліктері сол заман мен бүгінгі заман контексінде салыстырыла отырып зерделенеді. Ұлы жазушының педагогикалық-ағартушылық мұралары негізінен халықты сауаттандыруға бағытталғандығына баса назар аударылып, жас балалар мен ересек жастағы адамдардың оқып білім алуларын көздеген көзқарастары ғылыми таным тұрғысынан баяндалады.

Сондай-ақ, ұлы жазушының жалпы рухани мұралары әр заманда өз уақытына сай интерпретациялануы мен Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласындағы қоғамдық сананы жаңғыртумен өзара үндестігі туралы пікірлер сараланады.

Түйін сөздер: рухани мұра, оқу, модернизация.

Abdykadyrova T.R .[1], Sarsenbaeva M.C.[2],

[1]doctor of science, professor,
[2]candidate of philological sciences, a/professor
of Taraz state pedagogical university, Kazakhstan, Taraz,
e-mail: tursynai_1959@mail.ru, S_mura72@mail.ru

Spiritual renewal: Interpretition of M. Auezov's pedagogical heritages with the passage of time

From the modern point of view the cognitive character of philosophical thoughts in the stories of the classic of the Kazakh literature M. Auezov is interpreted in a new way, theoretical analyses are carried out from the point of view of the national worldview in this article. The deep analysis of the main ideas raised in the great writer's novels giving a picture of humanistic character , it outlines the interrelated teachings about the goodness of the great akyn Abay and the East genius Confucius. For this purpose, a review of the historical situation in the Kazakh society of the second half of the 19th century was prepared, thereby expanding the research scope of the topic. The features of the content, thematic and ideological nature of M. Auezov's stories written in 1920 and 1930 are mutually identified and comprehensively analyzed.

Besides, carrying out comparison of various psychological manifestations of inner world of characters of the feature stories of the great writer with the natural phenomena, has drawn special attention to the skill descriptions, by means of a comparative method. From the scientific point of view the vital

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

character of philosophical thoughts of the writer's stories based on traditional Kazakh philosophy of understanding of an essence of life is analyzed, and the necessity of aspiration to the realization of the humanistic idea by means of human qualities is revealed for it.

Key words: spiritual heritage, educating, interpretation.

Абдықадырова Т.Р.[1], Сарсенбаева М.С.[2],
[1]д.пед.н., профессор, [2]к.ф.н., доцент
Таразского государственного педагогического университета, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: tursynai_1959@mail.ru, S_mura72@mail.ru

**«Духовная модернизация:
современная интерпретация педагогических наследий М. Ауэзова**

В статье особое внимание уделяется всестороннему раскрытию методических сторон педагогических наследий в творчестве великого писателя М.Ауэзова. Для этого в качестве объекта исследования взяты первые статьи о просветительской деятельности писателя в 1917 году и исследовательские труды последующих годов, учебные пособия, методическая программа и труд, написанный как хрестоматия-учебник. Отдельно разбирается каждое произведение писателя, ставшего через свои труды талантливым учителем в сфере педагогики, сделаны авторские толкования и умозаключения. Проведены глубокие теоретические анализы, осмысливаются своеобразные особенности каждого труда на основе сравнения в контексте того и сегодняшнего времени. Особое внимание уделяется тому, что, в основном, педагогико-просветительское наследие великого писателя направлены на обучение грамоте, с научно-познавательного подхода рассматриваются его взгляды, нацеленные на получение образования детьми и взрослыми. Также даются высказывания о том, что в каждую эпоху интерпретация духовного наследия великого писателя является уместным явлением и определяется взаимосвязь между «Духовным модернизациям» президента Н.А. Назарбаева.

Ключевые слова: духовное наследие, обучение, интерпретация.

Кіріспе

Кемеңгер жазушы М. Әуезов тек көркем проза жанрында ғана кесек туындылар жазып қоймай сол шығармаларын оқырманына меңгертудің де жолын жан-жақты қарастырып құнды педагогикалық мұраларды да қалдырған бірегей тұлға. Осы жолда тынымсыз тер төгіп, зерттеу мақалалары, әдістемелік бағдарлама, хрестоматиялық үлгідегі оқулық, және оқу құралдары мен зерттеу еңбектерін жазды. Бүгінде біз М. Әуезовтің шығармаларын оқып-үйренудің педагогикалық негіздерін айқындау үшін қазіргі заманғы педагогика ғылымының әдістері мен технологияларын ғана қарастырып қоймай, оның өзі жазып қалдырған педагогикалық мұраларын да қатар зерделеуді жөн көрдік. Себебі, педагогикалық оқыту әдістемесінің негізгі канонына сәйкес педагогикалық мұра қалдырған тұлғаның өзі де жүйеленген педагогикалық білімді жетік меңгеруі қажет. Ұлы жазушы М. Әуезов осы қағиданы әсте естен шығармастан, оқытудың түрлі жолдарын қарастырып, еңбектер жазып, оларды жүйелеп ұсынып бұл салаға қалам тартқан ұлағатты ұстазға айналды. Дарынды ұстаз, ұлтты сауаттандыру мен оқу мәселесі жөнінде жалаң пікір айтушы теоретик қана емес, сол іске тікелей араласқан ұйымдастырушы да бола білді. Соның нәтижесінде оқу-ағарту саласында әр уақытта өз маңызын жоймайтын мол мұраларды қалдырып ел игілігіне қолдануды мақсат тұтты. Осы ұлы мақсатта көзделген көзқарастар бүгінде заманға сай жаңаша интерпретациялануы өзекті мәселеге айналып отырғандығы анық.

Негізгі бөлім

М. Әуезов халықты сауаттандыруға арналған педагогикалық мұраларында алғашқы оқу-ағарту ісі жайлы ой-пікірлерін негізінен 1917-1920 жылдары жазған «Қайсысын қолданамыз?», «Ғылым тілі», «Оқудағы құрбыларыма», «Оқу ісі», «Бұл күнгі зор міндет» т.б. шағын зерттеулері мен ғылыми мақалаларында білдірді. Ал, осы салаға арнайы ден қойып көлемді еңбек жазуды 1925-1933 жылдары мықтап қолға алған. Мәселен, ұлы жазушының 1925 жылы Ленинград университетінде оқып жүріп қолжазбасын аяқтап, 1927 жылы сол кездегі Қазақстан астанасы Қызылорда қаласында жарыққа шығарған «Әдебиет тарихы» еңбегі халықтың салт жырлары мен тарихи өлеңдеріне, батырлар жырлары мен ғашықтық жырларға, айтыс өлеңдері мен ертегілерге таңғылықты талдау жасылынған әдебиетті оқытуда құнды мұраның біріне

айналған. Бұл еңбек сол кездегі республикамызда ашылып жатқан жүздеген бастауыш мектептер мен сауат ашу курстарында, оқытушылар даярлайтын техникумдарда сауатын ашып, білім алып жүрген қазақ балаларына арналып жазылған еді. Ол туралы автор кітапта: «Қазақ шөліндегі білім бұлағының күрекшісі – қазақ оқушыларына арнадым» деп жазды. Оқулықтың құрылысы төмендегідей 7 бөлімнен тұрды:

1) Сыршылдық салт өлеңдері.
2) Батырлар әңгімесі; Кіші батырлар.
3) Ел поэмалары.
4) Тарихи өлеңдер.
5) Ертегілер.
6) Айтыс өлеңдері.
7) XVII-XIX ғасыр ақындары.

Кітаптың барлық бөлімдерін кеңінен қарастырып, талдағанда шығатын қорытынды мынадай. Кітаптың негізгі мақсаты қазақ әдебиетін оқып үйренгісі, онан хабардар болғысы келетіндерге «ескі күннен бастап, Абай мезгіліне дейін қазақ тілінде шыққан сырлы сөздің түрлерін айырып жік-жікке бөліп, әрбір дәуірден қадау-қадау белгі қойып, сол белгілер бойынша тарих шаңы басып жатқан ескіліктің желісін соғып шығару, көрсету болып табылады [1, 14 б.]. Автор ескіліктің желісін ғылыми-материалистік, объективтік шындық тұрғысында және сол кезеңде сұранып тұрған ағартушылық талабына сәйкес құрған.

Педагог жазушы М. Әуезовтің «Әдебиет тарихынан» кейін қазақ балаларына өз тілдерімен қатар елімізде ұлт аралық қатынас тілі болып табылған орыс тілін бастауыш сыныптардан бастап оқытуға негіздеп хрестоматия үлгісінде жазған оқулығы. Бұл оқулық Қызылорда қаласында 1929 жылы – «Новый ауыл» 2 – книга для чтения по русскому языку для казахских детей, школ I ступени» – деген атпен басылып шықты. Оқулық шағын көлемді 7 тараудан тұрады. Хрестоматия – оқулықтың негізгі арқауы революциядан кейінгі әлемдік өзгерістер, патриотизм мен интернационализм идеялары, Қазақ республикасының сол тұстардағы қол жеткен табыстары, жаңа өмір салтының көріністері және т.б. мәселелерге арналды. Бұған оқулықтың «Школа» деп аталатын тарауына кірген «Как боролись рабочие за власть», «Как жили при царе», «Конфискация имущества у баев», «Интернационал», «Октярьский праздник», «Праздник Казахской республики», «Что обещает пионер?», «Смена комсомола», «Школа в ауле», «Новая школа» т.б. әңгімелердің баяндалу барысы сол уақыттағы автордың жаңа өкімет табыстары мен жетістіктеріне, болашағына деген шексіз сенімін де білдіреді. Оқырмандардың мұндай жағдай сол дәуірдегі барлық зиялылардың басында болғанын ескере отырып, түсінікпен қарағандары абзал [2, 69 б.]. Дегенмен, оқулықта жазушы қазақ халқының өмір тіршілігі, кәсібі, сан жылдар бойы қалыптасқан тұрмыс-салты, әдет-ғұрыптары, ойын-сауығы туралы да мағлұматтар беруді мақсат еткен. Бұл сөзіміздің дәлелі ретінде «Откочевка от летовки», «Доение кобыл», «Как варят сыр», «Стрижка ягнят», «Нападение волка на стадо», «Качели (Алты бақан)», «Ақ сүйек» тағы да басқа атына мазмұны сай әңгімелерді келтіруге болады. Осы кітапты жазуда М. Әуезов қазақ әдебиетінде Абай дәстүрінен бастау алатын табиғат суреттерін әсерлі түрде бейнелеу, табиғаттың эстетикалық мәнінің мәселесіне үлкен мән берілген. Мұның өзі педагогика тарихында жас жеткіншектерге табиғат, қоршаған орта туралы барынша терең ұғым-түсінік пен экологиялық тәрбие берудің негізін қалыптастыратындығы анық.

Ұлы жазушының бұл еңбегі біріншіден, революциядан кейінгі жаңа құрылыста Қазақстанда оқу-ағарту ісінің алғаш қалыптаса бастаған шағында көрінген тұңғыш бастама екендігімен құнды. Екіншіден, орыстың алдыңғы қатарлы, прогрессивті педагог-ағартушыларының хрестоматиялық басылымдарын жалпы басшылыққа алғанымен, текстердің дені қазақ балаларының ұғымына сәйкестендіріліп жазылған автордың өз еңбегі, өзіндік өрнегі болуымен де ерекше бағалы. Сондықтан, жалпы педагогика ғылымдары тарихын, әсіресе Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің даму жолдарын зерттеушілерден бұл еңбек өзінің лайықты бағасын алуға тиіс деп ойлаймыз.

М. Әуезовтің оқу-ағарту саласындағы келесі еңбегі 1930 жылы дайындалған «Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған программа және түсінік хаттар» деп аталатын Қызылорда қаласындағы «Казиздат» баспасынан жарыққа шыққан ауқымды бағдарлама жинағын әзірлеуге атсалысуы еді. Бұл алғаш рет жүйелі түрде қазақ шаруа жастар мектебіне математикадан, химиядан, қоғамтанудан және әдебиеттен нені оқыту, қалай оқыту керектігі туралы түсініктер берілген арнаулы бағдарлама еді. Ол кезде Қазақстанда оқу-ағарту, сауаттандыру ісінің үлгі жобасы, пәндерді оқытудың ғылыми-әдістемелік жүйесі толық жасалмаған болатын. Сол себепті тыңнан жол салып, қазақша алғаш программа жасаушылар ұжымы тек нені оқыту керек екенін көрсетіп қоймай, қалай оқыту керек деген сауалды да

ескерген. Сондықтан ол тек программа емес, программа және түсінік хаттар деп аталды. Көлемі 155 беттен тұратын осы бағдарлама сол кездегі графика үлгісіне сай латын қарпінде жазылған. Баспаға Қазақстан оқу комисариатының білім кеңесі ұсынған. Оқу бағдарламасының мазмұны терең әрі жан-жақты болғандықтан оны сол кездегі оқу саласын жетік біліп, сол істің басы қасында жүрген бірнеше сауатты адамдармен бірлесіп әзірлеген. Ол туралы бағдарламаның сыртқы мұқабасында «жеке сабақтардың программаларын, әдіс хаттарын жазуға қатынасқан жаңа басқа да программа жасауға көмегін тигізген адамдар: Қабылұлы, Жолдыбайұлы, Омаръұлы, Шонанұлы, Кемеңгерұлы, Әуезұлы, Арыстанұлы, Сыдықұлы, Майлыұлы, Марғұланұлы, басқалар» – деп көрсетілген. Бірлескен авторлар тобының тынымсыз еткен еңбектерімен әзірленген осы бағдарламаның мақсаты негізінен қазақ шаруа жастарын оқуға тартып, ел арасында ағартушылық жұмыстарын жүргізу болатын. Еңбектің алғашқы бетінде Қазақстан оқу комисариятының арнайы қаулысы беріліп, одан кейін қара жұмыстағы жастарды мектепке жолдау, жастар мектебінің программасын әзірлеу, ауыл жастарын кооперативтерге тарту, коллективтендіру мәселесін зерттеу, қара жұмыстағы жастарға қоғамтану сабақтарының программасын әзірлеу, суретті әдебиет туралы, физика, математика сабақтарының программасы секілді жастарды оқытуға арналған мәселелер төңірегінде материалдар әзірленді. Олардың әрқайсысы жеке дара тақырыптар түрінде «Кітап мазмұны» деп көрсетілген бағдарламаның негізгі мазмұнында тізбектеліп берілген. Еңбектің басты бағыты қара жұмыста жүрген қазақ шаруа жастарын оқуға тарту болғандықтан ондағы материалдарда оқу, тәрбие жұмыстарымен қатар кооперативтік жұмыстар қатар жазылған. Бұл сол кездегі саяси жағдайларға байланысты болса керек. Дегенмен, бағдарламада жастарды саяси ағарту жұмыстарына тартуға арналған материалдар да баршылық. Мәселен, бағдарламада берілген «Қоғам саясаттық тәрбие» деген бөлімде жастарға келешек тәрбие беру жұмысын оларды мектепте оқыту арқылы іске асыру қажеттігін алға тартқан. Оқыған көзі ашық жастарды қоғамдық жұмыстарға тартып пионер, комсомол қатарына қосу керектігін мәлімдейді. Қоғамдық жұмысқа жастарды алдымен оқыту арқылы тартудың арнайы программасын әзірлеп, онда ағарту жұмыстарын мынадай түрлерге бөлген:

1) Саяси ағарту жұмысы.

2) Ауылда денсаулық жұмыстарын дұрыстау.

3) Ауылдың басқа мәдени-шаруалық жұмыстарына басшылық қылу.

4) Жалпы батырақтарға жәрдемдесу.

5) Кооперативтер жұмысы.

Бұлардан басқа ауылдық жерлердегі кездесетін мәдени шаруалық жұмыстардың қайсы бірі болса да жоғарыдағы тараудың біріне қосылады [3, 15 б.] деп ары қарай осы аталған бес түрге бөлінген тараудың әрқайсысына жекежеке тоқталып, талдап, түсініктер берген. Яғни осы бес түрлі жолмен шаруа жастарды алдымен оқытып, содан соң барып түрлі жұмыстарға тартып, белсенді араластыруды ұсынған. Сондықтан, бұл бағдарлама сол кездегі қазақ қоғамындағы оқу-ағарту саласын дамытуға арналған айтулы еңбектің бірі болды. Алайда барша қазақ қоғамының арасында оқу-ағарту ісін жүйелі жүргізу үшін сол кезеңде мектептерде оқу құралдарының жеткіліксіздігі зиялы қауым өкілдеріне айтарлықтай қолбайлау болып, ақырында олардың ғылым мен білімнің сала-саласына арналған оқу-әдістемелік құралдар мен кітаптар жазуларына алып келді. Бұл жұмыстарды қазақ зиялылыры кейде жеке дара болып, ал кейде бірлесіп жазып іске асыруды көздеді. Қазақ мектептеріндегі оқулықтардың тым аздығы және олардың заманға сай жаңалануы қажеттігін М. Әуезов ерте түсініп 1917 жылы «Сарыарқа газетінің 9 қазандағы №17 санында «Қайсысын қолданамыз?» деген арнайы мақаласын жариялады. Онда оқулықтарға қатысты пікірін: «Қай мектептің болсын жаны – оқу құралдары. Ғылым жолында талай басқышқа мінип кеткен өзге жұрттарды алсақ, бәрі де жылдан жылға оқу кітаптарын жаңғыртып, бір жақсыдан бір жақсысын таңдап отырады. Сүйтіп оқу кітаптары ылғи жазылып, жаңарудан бір босамайды. Қазаққа келсек, мектепке арналған ретті бір кітап жоқ» [4, 8 б.] – деп білдірген. Демек, оқу ағарту ісін заманға сай жүргізу үшін алдымен мектептерге арналған жаңартылған оқулықтарды жазу мәселесін көтерген. Кемеңгер ұлы ұстаздың осы пікірін қазіргі жаңа әлемде жаңа Қазақстанды көркейтіп келе жатқан Ұлт көшбасшысы Елбасы Н.Ә. Назарбаев одан әрі қуаттай түсіп, жаңаша мазмұнда танытып, оны іске асыруды мемлекеттік деңгейге көтерді. Ол туралы Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдараламалық мақаласында «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасын қолға алып «Біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әртүрлі тілдерден қазақ тіліне аударып, жастарға дүние

жүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасаймыз. 2018-2019 оқу жылының өзінде студенттерді осы оқулықтармен оқыта бастауға тиіспіз» [5, 6 б.] – деп қоғамдық сананы жаңғырудың негізгі қағидаларын қалыптастыруда заманға сай озық үлгідегі оқулықтарды жас ұрпаққа ұсыну қажеттігін баса айтты. Айтап қаға қоймай «Әлемнің үздік 100 оқулығының қазақ тілінде шығуы 5-6 жылдан кейін-ақ жемісін бере бастайды. Сол себепті, уақыт ұттырмай, ең заманауи, таңдаулы үлгілерді алып, олардың қазақ тіліндегі аудармасын жасауымыз керек. Бұл – мемлекеттің міндеті. Үкімет мұны аудармашы мамандармен қамтамасыз ету, авторлық құқық, оқу-әдістемелік бағдарламалар мен профессорлық-оқытушылық құрамды белгілеу сияқты жайттарды ескере отырып, кешенді түрде шешуі керек» – деп бұл ісіті мемлекет пен үкіметтің негізгі міндеті етіп бекітіп берді. Мұның өзі еліміздің қоғамдық санасын заманға сай жаңғыртудың озық үлгісін бірі болары анық.

Эксперимент

Ал осы оқулықтарды жаңғырту ісінің маңыздылығын М. Әуезов өз уақытында көтеріп қана қоймай өзі де осы іске белшеше кіріскен. Сөйтіп жоғарыда аталған оқу бағдарламасының заңды жалғасы ретінде 1930 жылы көлемі 12 баспа табақтан (196 беттен) тұратын «Жеткіншек» деп аталатын ересек жастар мектебіне арналған оқу құралын жазып «Қазақстан» баспасынан жарыққа шығарған. Оқу құралы сол кездегі латын қарпімен жазылып, әліпбиді танып болған жастағы балаларға арналған негізгі оқу кітабы ретінде ұсынылды. Ол Қазақстан білім кеңесінің бастапқы мектепке арналған программасына қолайлы етіп дайындалды. Яғни ұлы жазушы жоғарыда аталған ұжымдық авторлармен өзі бірлесіп дайындаған бағдарламаның іс жүзінде оқытылуына арнап оқу құралын әзірлеген. Бұл автордың педагогикалық мұраларының оқу-әдістемелік қырын танытады. Демек, М. Әуезов сол кездегі Алаш зиялылары секілді оқу ісіне арнап жазған өз еңбектеріне оны меңгертудің жолын ұсынатын әдістемелік құралдарын қатар дайындап отырған. Әліпбимен толық танысып, сауатын ашып болғаннан кейінгі екінші оқу жылына арналып жазылған осы еңбекте негізінен оқуға, түсінуге жеңіл, көлемі 1-2 беттен аспайтын, бірақ танымдық және тәрбиелік мәні жоғары әңгімелер жарияланған. Кітаптің тілі жеңіл, сондықтан балалардың түсінулеріне аса қиындық туғызбайды. Онда «Біздің мектеп кең», «Жас ерлер», «Бай мен жұмысшы», «Пионерлер», «Күзетші», «Жел», «Қыс», «Сурет салдық», «Бұл қай мезгіл?», «Қыс келді», «Сүтті сиырдың белгілері» және т.б. түрлі тақырыптарға арналған қарапайым мысал әңгімелер жарияланған. Кітаптағы әңгімелер қарапайым болғанымен түпкі мақсаты мен мағынасында жас балаларды оқуға шақырып, білім іздеуге құлшынтатын үлкен идеяға негізделді. Мәселен, «Әкем мен апам оқушы» деген әңгімеде жас баланың хат танып оқи алатындығы, сонысымен әкесі мен апасына, әжесіне, тіпті көршілеріне де үлгі болғандығы, соған қарап әкесі мен апасы да ересектерге арналған мектепке барып сауат ашқандығы туралы баяндалады. Оқу мен білім алудың жас талғамайтындығы, оны игеруге ешқашан кеш емес, оқи білген адамның көзі ашылып, қадірі арта түсетіндігін әңгімеде анық ашып көрсеткен. Әңгіменің соңында алған білімдерін қорытындылау мен санаға мықтап бекіту үшін оқырманға арнайы сұрақтар беріп отырған. Сол сұрақтардың өзі оқушыларды оқу-білімге шақыруды көздеген. Мысалы, Сендердің әке-шешелерің сауатты ма? Сауатсыз болса, мектепке түсіңдер деп үгіттедіңдер ме? [6, 16 б.] деген секілді сұрақтар беріп отырған. Сонымен қатар, оқу құралында берілген әңгімелерде олардың көтерген тақырыптарына сай түрлі суреттер берілген. Мұның өзі балалардың оқып отырған тақырыптарын көзбен көріп, ойша елестетулері арқылы танымдық қабілеттерінің дамуына зор ықпал ететіндігі анық. Демек, бұл еңбек балалардың логикалық ойлау қабілеттерін дамытатын педагогикалық заңдылықтарға сәйкес жазылған әдістемелік құрал ретінде сипатталады.

Кемеңгер жазушы М. Әуезовтің өзіндік ерекше педагогикалық рухани мұраларының бірі 1933 жылы М. Жолдыбаев және Ә. Қоңыратбаевпен бірігіп жазған «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін оқу кітабі» деп аталатын орта мектептің 7-сыныбына арналған оқу құралы. Оқулықты сол кездегі Қазақстан халық ағарту комисариаты коллегиясы бекітіп «Қазақстан» баспасынан басып шығарған. Еңбектің көлемі 10 баспа табақты құрайды. Кеңес үкіметінің бұратана ұлттарды жоюға арналған қолдан жасалынған өктем саясатының нағыз қарқын алып тұрған кезінде қазақ халқының әдебиетін ғасырларға бөліп арнай ауқымды зерттеу нысанына айналдырып, мұндай еңбекті әзірлеп, баспадан шығару оңайға түспегендігі анық. Сондықтан, бұл оқулықтың

орны басқа оқу құралдарына қарағанда ерекше. Егер бүгінгі күннің қазақ әдебиетін тану тұрғысынан тыңғылықты талдасақ бұл еңбекті аса жоғары деңгейде жазылған оқулық деп айта алмаймыз. Олай дейтініміз оқулықтың барлық үш тарауында онда қарастырылған кезеңдерге сәйкес қазақ ақын-жазушыларының барлығының өмірі мен шығармашылығы толыққанды ретретімен қамтылмаған. Сол кезеңнің бірнеше айтулы әдебиет өкілдері қалып қойған. Мәселен, «Өлкенің патша үкіметіне бағынып, отарлануы дәуірінің әдебиеті» деп аталатын бірінші тарауында Бұқар жырау, Махамбет, Нысанбай, Пушкин, Лермонтов секілді авторлар туралы ғана мәлімет берілсе «Бектік құлауға айналып, өндіріс капиталы дәуірлей бастаған кездің әдебиеті» деп аталған екінші тарауда Шортанбай, Некрасов, Мұрат ақын, Ы.Алтынсарин, Абай, Әбубәкір, Шеңгерей, Толстойдың өмірі мен шығармашылығы туралы қысқаша мәліметтер қамтылған. Ал «Ұлтшылдық әдебиетінің бас кезі» деп аталған оқулықтың үшінші тарауында Ғұмар Қараш, Сұлтанмахмұт, Сәбит Дөнентайұлы, Максим Горький секілді төрт автор туралы баяндалған. Осы тарауларды саралап қорытындыласақ. Біріншіден, XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің өкілдері толық қамтылмаған. Екіншіден, оқулық қазақ әдебиеті деп аталғанымен барлық тарауларына орыс халқының ақын-жазушылары кіріктірілген. Үшіншіден, оқулықта көрсетілген ақын-жазушылардың шығармашылықтары толығымен қамтылмаған. Бұл айтылғандар әрине бүгінгі күннің биігінен қараған көзқарастар. Ал оқулыққа сол заманның контексінде қарап, талдаулар жасасақ, бұл қазақ әдебиетін оқыту ісінде құнды деректерді қамтып, терең ізденістер нәтижесінде жазылған маңызы ерекше еңбек. Тіпті сол қиын қыстау кезеңде мұндай оқулықты жазып, жарыққа шығаруды үлкен ерлік деп бағаласақ та болғандай. Оқулықты жазуда кездескен түрлі қиындықтар туралы авторлар ұжымы «Жазушылардан бірнеше сөз» деп аталатын кіріспе бөлімде былайша баяндайды: «Оқушылардың алдына тартып отырған «XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы» бірінші рет жазылып отыр. Кітапты жазу үстінде кездескен қиындықтар: уақыттың тығыздығы, бекітілген программаның жоқтығы, сыннан өтіп кемшілігі әшкереленгендігі, бұрын жазылған кітаптың жоқтығы, айтылған дәуірдің экономикасы мен өндіріс қатынастарының сарқа зерттелген материалдарының болмағандығы, сол дәуірдің тарихының кітап болып жазылмағандығы т.б. болды. Сондықтан кітаптың деніне әдебиет материалдарына сүйеніп отырып жазуға тура келді. Оның үстіне әдебиет материалдарының өзі де қолымызда толық болмады. Бірқатар адамдардың өмір тарихы туралы тұрақты мәліметтер де болмады. Міне осындай кемшілік жағдайларға байланысты кітаптің бір қатар жерлері жорамалмен түзүлді. Ақындардың шығармаларын буын-буын етіп, жас кезі, толысқан шағы, қартайған кезеңі, сыншыларды, оқушылардың сыны т.б. айыра талдап, жіктеп тексеру керек еді. Жоғарыда айтылған жағдайлар бұған мүмкіндік бермеді» [7, 3 б.]. Бұл айтылған пікірде авторлар оқулықта жазылған кейбір толықтырылмаған деректердің себептерін жіктеп түсініндірген.

Нәтиже мен талқы

Қазіргі қазақ әдебиетінде осы оқулықтың жазылу уақытындағы қиын-қыстау кезеңді сипаттайтын бірнеше ғылыми мақалалар, мен ойпікірлер зерттеуші-ғалымдар тарапынан кеңінен айтылып, та жазылып та жүр. Мәселен, осы оқулыққа қатысты өз пікірін белгілі ғалым, академик С. Қирабаев «....Бұл кез – ғалым-жазушының Қазақстандағы ұлтшылдықпен байланысты деген сылтаумен айыпталып, біраз қуғын көріп оралған тұсы. Сондықтан да оқулықта бұрынғы әдеби мұраға коммунистік идеология тұрғысынан қараудың салқыны байқалады. Автор ескі әдебиетке таптық көзқарас деңгейінен талдау береді, әдеби шығарманы бағалауға оның әлеуметтік төркінін таныту арқылы көшеді» – деп түйіндейді. Демек, жоғарыда біз атап көрсеткен оқулықтың тарауларына қатысты пікіріміз одан әрі қуаттала түспек. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті негізінен белгілі бір тарихи кезеңдерді қамтитын әдебиет дәуірі болып табылады. Сондықтан оны жазуда міндетті түрде сол заманның тарихымен жете танысып, зерделеу қажет. Бұл орайда Л.Н. Толстойдың «Әдебиет тарихтың айнасы» деген пікірін естен шығармаған абзал. Мұны ұлы жазушы М. Әуезов жақсы білген. Сондықтан оқулықтың алғашқы тарауында «Жазба тарихы болмаған жерде өткен ғасырдың әдебиетін, мәдениетін дұрыс тексеру мүмкін емес» – деп әдебиеттің тарихпен байланысын ерекше атап көрсеткен. Жоғарыда аталған оқу-ағарту саласына қатысты ұлы жазушының қаламынан туған бағдарламалық, әдістемелік, зерттеу еңбектері жинақтала келіп оның педагогикалық мұраларын толықтыра түседі.

Қорытынды

Ұлы жазушы М. Әуезовтің педагогикалық мұраларын заман талабына сай жаңаша танып-біліп, оқып-үйренудың қажеттілігі уақыт өткен сайын ерекше мәнге ие болып келеді. Себебі, адамзаттың Әуезовіне айналған жазушының рухани мұралары жалпылай алғанда күллі ғаламдық мәдениет пен әдебиеттен орын алған құнды дүниелер болып табылады. Белгілі Мұхтартанушы ғалым, профессор Г. Пірәлінің «М. Әуезовтің шығармашылығын әр заман талабына сай интерпретациялануы – біздің жас ұрпағымызға ұғынықты болуы мен дүниетанымды кеңейтудегі философиялық құнарын жоғалтпаудың жолы» [8, 4 б.] – деп ерекше атап көрсеткеніндей, ұлы жазушының рухани мұралары әр заманда өзіне сай жаңаша таным мен түсінікке ие болып қала бермек.

М. Әуезовтің ойшыл, әрі ғалым-педагог ретінде терең теориялық талдаулар арқылы жазып қалдырған педагогикалық мұраларын құрайтын «Әдебиет тарихы», «Жеткіншек», «Новый ауыл», оқулықтары мен «Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған программа және түсінік хаты», «XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы» сөз жоқ Қазақстандағы педагогика саласын дамытуда ғана емес бүкіл қоғамдық ғылымдар саласының дамуына қосылған қомақты үлес. Ал оларды әр дәуірде өз заманына сай жаңаша оқытылып интерпретациялануы ерекше маңызды үдерістің бірі болмақ.

Әдебиеттер

Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. 16 т. – Алматы: Жазушы, 1979. – 359 б.

Тайжанов А.Т. Мұхтар Әуезовтің педагогикалық мұраларының тектеп өміріндегі орны. – Ақтөбе, 1993. – 365 б.

Әуезұлы М., Жолдыбайұлы М., Кемеңгерұлы Қ. және т.б. авторлар ұжымы. Қазақ шаруа жастар мектебіне арналған программа және түсініс хаттар. Қызылорда, 1930. – 155 б.

Терминология мәселелері. Құрастырғандар: Ш.Құрманбайұлы, О.Жұбаева. 1-кітап. Астана, «1С-Сервис» ЖШС, 2006. – 288 б.

Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Егемен Қазақстан.// egemen.kz/. 12.04.2017.

Әуезұлы М. Жеткіншек. Ересек жастар мектебіне арналған оқу құралы. 2 жылдың негізгі оқу кітабы. – Қызылорда, Қаз бас, 1930. – 196 б.

Жолдыбайұлы М., Әуезұлы М., Қоңыратбайұлы Ә. XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін оқу кітабы. Алматы, 1993. – 162 б.

Пірәлі Г.Ж. Қазіргі Мұхтартану: 1-кітап. – Алматы: Елтаным, 2014. – 320 б.

Дәдебаев Ж. Дүниетаным және шығармашылық. – Алматы: Жазушы, 1978. – 189 б.

Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Жалын ЖШС, 1997. – 368 б.

References

Aeuezov M. (1979). Zhiyrma tomdyq shygarmalar zhinagy. 16 t. [Twenty-volume collection of works. 19 Vol.]. Almaty: Zhazushy, 359 b. (In Kazakh)

Aeuezuly M. Zhetkinshek. (1930). Eresek zhastar mektebine arnalgan oqu quraly. 2 zhyldyng negizgi oqu kitaby. [Tutorial for Adult Youth School. The main textbook for 2 years]. Qyzylorda, Qaz bas, 196 b. (In Kazakh)

Aeuezuly M., Zholdybajuly M., Kemenggeruly Q. zhaene t.b. avtorlar uzhymy. (1930). Qazaq sharua zhastar mektebine arnalgan programma zhaene tusinis hattar. [Programmes and Explanation Letters for the Kazakh Peasant Youth School]. Qyzylorda, 155 b. (In Kazakh)

Daedebaev Zh. (1978). Dunietanym zhaene shygarmashylyq. [World outlook and creativity]. Almaty: Zhazushy, 189 b. (In Kazakh)

Eleukenov Sh. (1997). Aedebiet zhaene ult tagdyry. [Literature and fate of the nation]. Almaty: Zhalyn ZhShS, 368 b. (In Kazakh)

Nazarbaev N.Ae. Bolashaqqa bagdar: ruhani zhanggyru. [Orientation for the future: spiritual modernization]. Egemen Qazaqstan.// egemen.kz/. 12.04.2017. (In Kazakh)

Piraeli G.Zh. (2014). Qazirgi Muhtartanu: 1-kitap. [Modern Mukhtar studies: the 1st book.]. Almaty: Eltanym, 320 b. (In Kazakh)

Qurmanbajuly Sh., Zhubaeva (2006). Terminologija maeseleleri. [Issues of terminology]. 1-kitap. Astana, «1S-Servis» ZhShS, 288 b. (In Kazakh)

Tajzhanov A.T. (1993). Muhtar Auezovting pedagogikalyq muralarynyng tektep omirindegi orny. [The place of Mukhtar Auezov's pedagogical heritage in life]. Aqtobe, 365 b. (In Kazakh)

Zholdybajuly M., Aeuezuly M., Qongyratbajuly Ae. (1993). XIX gasyr men XX gasyr basyndagy qazaq aedebietin oqu kitaby. [The book of the Kazakh literature in the XIX – early XX centuries]. Almaty, 162 b. (In Kazakh)

ҒТАМР 14.07.09

Адилжанова У.Р., Алиева Б.А.

білім беру магистрлері, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университетінің оқытушылары, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: umit04@mail.ru, baglan-20@mail.ru

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ДАҒДЫЛАНДЫРУДА ДИАЛОГТЫҚ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Берілген мақалада мәдениетаралық қатынас жағдайында диалогтық оқытуды және диалогты қолдану мәселелерін ағылшын тілі сабағында қолдану.

Бұл мақалада мәдениетаралық қарым-қатынас тұрғысынан интерактивті оқытудың әртүрлі түрлерін қалай қолдану керектігі қарастырылады. Сондай-ақ, Сатаде диалогтың әр түрлі түрлері талқыланады. Бұл мақалада оқушылар онлайн-оқыту технологиясын қолданудың өзекті мәселелерін талқылайды, бұл студенттерге оқу үрдісінде табысқа жету жағдайын жасауға және олардың мотивациялық, интеллектуалды және басқа да салаларын дамытуға жағдай жасайды. Оқытушының және студенттердің ынтымақтастығы мен белсенді жұмысы студенттердің жетістіктерін айқындайтын әмбебап дағдыларды қалыптастыру мен дамытуды қамтамасыз етеді. Интерактивті оқуды пайдалану оқушылардың оқу тиімділігін айтарлықтай арттырады.

Оқытушы мен студент өзара әрекеттесетін интерактивті оқыту – ағылшын тілін оқытудағы ең тиімді технологиялардың бірі. Интерактивті оқыту – танымдық белсенділікті ұйымдастырудың ерекше түрі. Нәтижесінде, оқу процесі барлық оқушылар оқу процесіне қатысады, олар оқып, біледі, олар біледі және бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: интерактивті оқыту, когнитивті үрдіс, мәдениетаралық қатынас, интерактивтілік ұстаным, коммуникациялық дағды, мәдениеттер ерекшеліктері.

Adilzhanova U.R., Alieva B.A.

Masters of education, Teachers Abylai Khan Kazakh University
of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: umit04@mail.ru, baglan-20@mail.ru,

The importance of dialogue teaching in forming intercultural communication

This article covers the issues of teaching and using dialogue in the context of intercultural communication. Also the article discusses the using of different types of dialogue.

This article examines how to apply different types of interactive learning in the context of intercultural communication. Also, there are discussed different types of dialogue. This article discusses the current problems of using online learning technology, which is the creation of conditions for students to experience a situation of success in the process of learning activities and developing their motivational, intellectual and other spheres. The cooperation and active work of the teacher and students ensures the formation and development of universal skills that determine the success of the student's activities. The use of interactive learning greatly increases the effectiveness of student learning.

Interactive learning, during which the teacher and the student interact, is one of the most productive technologies in teaching English. Interactive learning is a special form of organizing cognitive activity. The bottom line is that the learning process is organized in such a way that almost all students are involved in the process of learning, learning, they have the opportunity to understand and evaluate what they know.

Key words: Interactive training, cognitive processes, intercultural communication, principle of interactivity, communicative skills, cultural peculiarities.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Адилжанова У.Р., Алиева Б.А.,
магистры образования, преподаватели Казахского университета
Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: umit04@mail.ru,baglan-20@mail.ru

Важность использования диалового обучения и формрования межкультурно-коммуникативной компетенции

В данной статье расмотрены вопросы, как можно применить разные виды диалогового обучения в контексте межкультурной коммуникации. Также в сатье обсуждаются разные виды диалога. В данной статье рассмотрены актуальные проблемы использования диалоговой технологии обучения, которое является созданием условий для переживания учащимися ситуации успеха в процессе учебной деятельности и развития их мотивационной, интеллектуальной и других сфер. Сотрудничество и активная деятельность преподавателя и обучающихся обеспечивают формирование и развитие универсальных умений, определяющих успешность деятельности обучающегося. Использование диалогового обучения значительно повышает эффективность обучения обучающихся.

Диалоговое обучение, в ходе которого осуществляется взаимодействие преподавателя и обучаемого, является одной из наиболее продуктивных технологий при обучении английскому языку. Диалоговое обучение – это специальная форма организации познавательной деятельности. Суть состоит в том, что учебный процесс организован таким образом, что практически все учащиеся оказываются вовлечёнными в процесс учения, познания, они имеют возможность понимать и оценивать то, что они знают.

Ключевые слова: интерактивное обучение, когнитивный процесс, межкультурная коммуникация, принцип интерактивности, коммуникативные навыки, особенности разных культур.

Кіріспе

Диалогтық оқыту оқу үрдісінің кез-келген уақытта, сабақтың қандай формасында болмасын қолданылады. Негізінен диалогтық оқытуды шектетіп сабақ мақсатына жету мүмкін емес беп ойлаймын. Кез келген сабақ коммуникациялық байланыс арқылы өткендіктен, диалогтың қай түрі болмаса да сабақ барысында қолданылуы міндетті. Диалог дегеніміз М. Бахтиннің айтуынша, оның әмбебап философиялық мағынасында сөйлесу, адам мен оның барлығын түсінудің таным және өмір сүру форматы деп түсінуге болады (Passov E.I., 1998: 8).

Психологиялық тұрғыдан қарағанда *диалог* – бұл шынайы сезімталдықтан тыңдау, барлық қатысушыларды құрметтеу, қауіпсіздік, мін айтуды тоқтата тұру, шыншыл тергеу, батыл сөйлеу, жорамалдарды ашу және ашу туралы бірлескен шығармашылық ой. Бұл қызығушылық, ынтымақтастық, шығармашылық, ашу және білім беру, ынталандыру, бәсекелестік қорқыныш пен қақтығыс емес. Диалог – бұл қарым-қатынастың жалғыз симметриялық түрі. Диалог сенімді қарым-қатынастан туындайды (Dmitriyeva E.I., 1998:№1).

Лингвистикада диалог ақпарат алмасудың ең тиімді және шынайы түрі ретінде қарастырылғандықтан, адамдар арсындағы қарым-қатнас тек тақырып аясындағы мағлұмат алу не беру ғана есем, қатынасқа түсіп отырған адамның мәдениетімен, салт-санасымен таныстығын білдіретін бірден бір құрал. Әр ұлттың мідениеті, салты, дүние танымы мен қабылдауы әрқалай болғандықтан, түсініспеушілік туындаудың алдын алу мәдениетаралық қарым-қатынасты қалыптастыру маңыздылығы туындайды. Демек, мәдениетаралық қарым-қатынасты басшылыққа ала отырап, мәдениет, салт-дәстүр, әдет-ғұрыппен ұштастыратын болсақ, диалогтық оқытудың маңыздылығын арта түсетінін түсінеміз.

Тәжірибе

Негізінен диалогты әңгіме деп қарастырсақ, Мерсер бойынша үш түрге бөлінеді; зерттушілік, кумулятивті, әңгіме-дебат (Mercer, N. 1995:25). Зерттеушілікнегізделген пікірлер айтылып, диалогтың барысында сұраққа жауапберу арқылы, жауаптан сұрақ туындауы, әрбір пікір құнды идея ретінде бағалану кезінде болатын диалог. Кумулятивті әңгіме бір адамның пікірімен келісе беру, яғни, пікір таласқа түспеу. Бұл көп жағдайда тиімсіз болады деп ойлаймын. Себебі, диалогқа қатысушы адамдар арасында тек бір жақты пікір қалыптасып қалады. Әңгіме-дебат диалогқа қатысушылардың арасында пікір алмасуға, талқылауға, тұжырым жасауға мүмкіндік беретін оқыту түрі (Mercer, N., & Littleton, K. 2007:210). Шет тілі оқытушысы

ретінде диалог сабақ барысында тек сұрақ- жауап не болмаса ақпарат алмасу мен пікір алмасу ғана емес, мәдениет аралық қарым-қатынасты реттеуші, дамытушы және қалыптастырушы ретінде де қарастырамын. Мәденит аралық қарым-қатнастың негізінде екі тіл мен ұлттың немесе мемлекеттің арасында көзге көрінбетін, бірақ қатнас кезінде байқалатын ымыралық пен байланыс түзеледі. Әр ұлттың немесе елдің өзіне тән ерекшелігіне, әлемді қабылдау қасиеттеріне сыйластығыңды көрсете отырып, өз еліңнің ерекшелігі мен ескеретін тұстарын білдіре алған да ғана мәдениет аралық қатнастың қалыпы жасалынады. Сол себепті академик С.С. Құнанбаеваның мына тұжырымдамасын басшылыққа алу қажеттілігі туындайды: «Қарым-қатынастағы серіктестің әлеуметтік-рухани және ұлттық ерекшелігін білу, осы этнос мәдениетінің бірегей ерекшеліктерінің сол тілінде бейнелеуі, тілдің мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде толық пайдаланылуын қамтамасыз етеді және қарым қатынасқа түсушілердің өзара түсінісудің міндетті шарты болып табылады» (Kunanbaeva S.S. 2017:17). Яғни, тідің өзі мәдениеттің бөлінбес бөлшегі ретіндеөз мәдениетімен таныстыра отыра, оқып жатқан тілдің мәдениетінің ерекшеліктерін ескере отырып қолдануды қалыптастыру маңызыдылығы мен шынайы қарым-қатнаста пайдасы қарастырылған.

Диалогтық оқыту кез келген сабақта қолданылатын болғандықтан, сабақ жоспарында міндетті түрде тақырып аясында,мәдениет аралақ қатнасқа бағыттылғаны мақсат пен міндет болуы шарт. Тәжірибеде қолданыста, сабақтың басында түрткі сұрақтар арқылы оқытушы-студент арасында диалог жүргізіледі. Түрткі болу: түрткі болуға арналған сұрақтар бірінші жауап алу үшін және студенттің жауабын түзетуге көмектесу үшін қажет, айталық, сұрақты қарапайым етіп қою, өткен материалға оралу, ойға салу, дұрысын қабылдау және толығырақ жауап беруге итермелеу. Сынақтан өткізу: сынақтан өткізуге арналған сұрақтар студенттергеанағұрлым толық жауап беруге, өз ойларын анық білдіруге, өз идеяларын дамытуға көмектесетіндей етіп құрылуы қажет, сондай-ақ «Сіз мысал келтіре аласыз ба?» деген сияқты сұрақтар тапсырманы орындау барысында оқушыға бағдар беріп отырады. Басқаға бағыттау: сұрақты басқа оқушыларға қайта бағыттау, мысалы, «Көмектесе алатындар бар ма?» (Maslow, A. 1968:25). Яғни, студенттердің тақырып бойынша ой тудыруы, болжау жасай алуына, негіздеме беруіне, мысал келтіруне, дәлел айтуына себеп болатын сұрақтар.Негізгі мақсаты студенттерге миға шабуыл жасау немесе жаңа тақырыптың мазмұнын ашу не болмас, ел арасындағы тақырыптың айналасында ерекшеліктер мен ұқсастықтарын талқылау кезінде қолданылды. Мысалы, 1-курс студенттерімен «Саяхат» тақырыбында сабақ жүргізгенде, кіріспе кезінде жалпылыма саяхат туралы білімдерін, қызығушылықтарын білуге бағытталған сұрақтар немесе тақырып аясында мақал-мәтелмен не болмаса көркем сөздердің мағынасын ашу арқылы басталады..«East or West Home is best»мақалының саяхатқа қандай қатысы бар екенін анықтап, студенттердің осы тақырып бойынша тағы қандай нақыл сөздер айта алатынын және олардың қандай мағына беретіні туралы талқыланды (Artamonova L.A., Arkhipova M.V. 2012:125). Негізгі бөлімінде мәтінмен жұмыс тиімді болады Бұл жерте мәтін тыңдау арқылы немесе жазбаша мәтін арқылы беріледі. Мәтінмен жұмыс істеу кезінде, оқу алдында, оқу барысында және оқу аяқталғандаберілетін тапсырмалар болады. Мәтін берілмей тұрып тек тақырыбы аталды да, студенттерден қандай саяхат түрлерін білетіні сұралды (Aliev ZG. 2004:25). Студенттердің кез келген жауабы бұл кезеңде қате болып саналмайды, ерег де бір сахат түрі аталса, бірақ мәтін арасында болмаса. Екінші, оқу барысында берілетін сұрақтар мен тапсырмалар мәтіннің жалпы мағынасын түсінуге және фактілерді есте сақтауға, сонымен қатар, жаңа сөздермен танысуға негізделген. Маңызды кезең болып соңғы оқудан кейінгі саналады. Алдыңғы қабылданған материалдар мен ақпараттардың негізінде студенттер тұжырымдама жасау, ой түю, салыстыра білу, қорытындыға келу сияқты тапсырмалар орындайды. «Саяхат түрлері» туралы мәтіннің мазмұнын біліп, түсінгенін тексеруге арналған сұрақтардан кейін, берілетін сұрақтар нағыз диалогтық оқытуда, шынайы әлеуметтік- мәдени қарым-қатнасты қажет ететін бөлімі болып санлады. Мысалы, «Мәдени туризм мен діни туризмнің айрмашылығы неде? Қай туризм түрі спорттың әр түрлерін қолдануға мүмкіндік береді?» деген сиқты сұрақтармен бақыланса, қолдануға арналған «Сіз қай саяхат түрі бойынша сапар шегер едіңіз? Неге? Дәлелдеме мысал келтіріңіз. Кіммен бірге баратын едіңіз? Неге? Досыңызға қай түрін кеңес беретін едіңіз? Неге? Сіз баратын елде қандай мәдени, әлеуметтік ерекшеліктер бар? Қандай стереотиптер қалыптасқан? Мәдени шокқа

қарсы тұру үшін қандай шаралар қолдану керек? » деген сұрақтар студент-студент, оқытушы-студент арасындағы сұрақ жауаптар жүргізілді (Aleksandr, R. 2004:14). Бұндай диалог негізінде топтағы әр студенттің саяхатқа көзқарасын, жеке қабілетін ескере отырып өз қалауларын ортаға салу, қажет жағдайда негізделген кеңес беру, пікір алмасу, мәтінге талдау жасау және саяхат түрлеріне қарай елді таңдай білу мен сол елдің ұлттық, мәдени және табиғи ерекшеліктері туралы ақпарат алу іске асады.

Эксперимент

Келесі кезекте диалогтық оқытудың әңгіме-дебат түріне назар аудара отырып «Бұқаралық ақпарат құралдары» тақырыбының «Журналисттер танымал адамдардың өмірі туралы емес, таланты туралы айту керек» деген тақырыпта дебат ұйымдастырылды (Aliev ZG. 61-71). Тәжерибе жүргізілген топ 2-курс студенттерін екі шағын топтарға бірлесіп, бір топ берілген тұжырымдаманы жақтап *affirmative team*, екінші топ даттап *negative team* болып шықты. Әр топта төрт студенттен, екі студент төреші, бір студент жүргізуші болып сайланды. Әр сөйлеушіге уақыт регламенті екі минуттан және сұрақ-жауапқа үш минуттан берілді. Соңында төрешілер екі жақтың уәждерін тыңдап болғанна кейін, өз ойларын дәлелдемелермен білдіре отырып, қай топтың уәжі басым екенін анықтап айтып беру қажет болды. *Negative team,* яғни тұжырымдамамен келіспеген топтың дәлелдері мен келтірілген фактілері сенімдірек деп шешіп сол топ жеңіске жетті (Artamonova L.A, Arhipova M.V. 2012:14). Бұл жерде интерактивті байланыс студенттердің қарым-қатынасында журналисттердің жұмысын ғана талқыламай, Ұлыбритания еліндегі журналисттердің жұмысына ерекше қатынасын, сол елдегі халықтың танымал адамдарға деген көзқарасын да айқындай түседі. Және сол танымал адамдардың халық арасында неліктен ерекшеліниіп алынғаны мен сол елде құндылықтар қалай қабылданатынын да қарастырып кетті. Журналистика саласындағы мәдениет пен тіл мәдениеті арасындағы байланыстың маңыздылығы мен қазіргі кезде осы түсініктердің құндылығының деңгейін, қоғамға бұқаралық ақпарат құралдырының әсері, жаһандану үрдісіне тигізген пайдасы мен зияны туралы да тілге тиек етілді.

Дебаттың мақсаты студенттердің берілген тақырыпты жетік меңгеру, өз ойларын еркін жеткізе алу, тақырып бойынша сөздік қорды дамыта шынайы өмірде қолдана алу, сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, дәлелдемелерін сенімді түрде келтіре білу, берілген дәлелдемелерге тез, әрі нақты жауап қайтара білудідағдыландыру, оқып жатқан тіл елінің бұқаралық ақпарат құралдарын қалай пайдаланатыны туралы жалпы мағлұмат алуға бағытталған (Mercer, N. 1995:240). Сонымен қатар төреші және жүргізуші студенттерден әділ шешім қабылдау, ойын жинақы айту, уақытты басқара білу, тақырып туралы мәліметтер білетінін білдіру, ұйымдастырушылық қабілетін көрсете білуін де талап етілді. Дебат барысында тек әңгіме – дебат қана емес, зерттеушілік түрі де іске асты. Дебатқа дайындық кезінде студенттер сөздерін нақты дәлел, фактілерге сүйене келтіру керек болғандықтан сенімді ресурстардан ақпарат жинақтауға және оны сараптап, талдай келе қажет тұстарын қолдануға тырысты. Сонымен бірге, сұрақ-жауап арқылы сұхбат та жүргізілді (Mercer, N. 1995:102). Әңгіме-дебат өткізу тиянақы дайындықты, терең білімді, тілдік шеберлікті талап еткендіктен әр студент өз бетінше және топпен бірлесе дайындықты қажет етеді. Бұл ретте академик С.С. Құнанбаева «Қарым-қатынастың интерактивті жағы өзара әрекеттесу барысында ауызша ақпарат алмасу ғана емес, бірлескен іс-қимылдарды жоспарлау және жүзеге асыру нысандары болуы мүмкін өзара қарым-қатынас жасау ұйымы ретінде түсініледі» деген тұжырымдамасы іске асады (Kunanbaeva S.S. 2017:25).

Диалогтық оқыту жоспарға сәйкес жүргізіледі дегенмен, кей кезде өздігінен сабақ үрдісіне еніп кететін кездер де болады. Сұрақтан жауап, жауаптан сұрақ туындатып отыру немесе айтылған пікірге қарсы ой айту кездерінде диалог шынайы және жемісті болмақ. Негізінен студенттер пікір алмасу кезінде бір-біріне аяқ асты туындайтын сұрақтар кезінде болады немесе ойлары сәйкес келмейтінін сұрақ арқылы білдіріп отырады. Осындай жағдайда туындаған диалогтық оқыту сабақ жоспарынан ауытқу жасатқанмен, сабақты түрлендіре, қызық болуына септігін тигізіп жатады. Осындай жағдай дебат барысында да болды (Mercer, N., & Littleton, K. 2007:102-104). Топ мүшелері алдын ала дайындалған сұрақтарын емес оппоненттің дәлеліне қарай бейімдеп, түрткі кей кезде логикалық сұрақтар қойды. Атап айтсақ «Сіз қалай ойлайсыз...? Егер осындай жағдай болғанда не істейтін едіңіз? Неге осылай жасады деп ойлайсыз? Басқа елде осылай болса бідің елде қалай?» деген сияқты сұрақтарға жауаптар қарастырылды.

Студенттердің өз бетінше тұжырымдама жасап, қорытындыға келуіне итермелейтін бұл сұрақтар студенттердің ой жинақтауын қалыптастырады. Аяқ астынан туындаған сұрақтарға жауап беруші де дайындықсыз, тез және ұтымды жауап беру керек болды. Яғни сабақ үрдісі сұрақ қоюшы жағынан да, жауап берушіден де сұрағы мен жауабына сәйкес белгілі бір деңгейде тілдік дағдыларды дамыта түседі деп ойлаймын.

Нәтиже мен талқы

А. Маслоудың 5 қажеттілік деңгейінде адамның жоғарға қажеттіліктері 4 және 5 деңгейлерінде айқын көрінеді.

4-деңгей. Басқалардың мойындауы, тануы мен сыйлауына ұмтылу қажеттілігі – өзін қоғамның бір бөлігі деп есептейтін адамның басқалардың біркелкі деңгейінен жоғары шығып, өзінің ерекшеліктері мен артықшылықтарын көрсетуге ұмтылуы, басқалардың өзін нағыз тұлға ретінде мойындауын қажет етуі.

Бұл мотивация кәсіби шеберлікті шыңдауға, көшбасшылыққа, махаббатқа, марапатқа, мадақ алуға, абырой-даңқ пен билікке ұмтылудан көрінеді. Қызметкер, студент, мекеме өз қатарының алды, ең үздігі болуға, бірінші болуға ұмтылады.

5- деңгей. Өзін-өзі жүзеге асыру қажеттілігі – рухани даму мен кемелдену, оның жаңа жолдарын іздеу, ізгілікке ұмтылу, басқаларға жақсылық жасау, өзін-өзі және әлемді жақсартудың күнделікті қажеттілігі. Адам өзінің бүгінгі ахуалынан асып кеткісі келіп, үнемі кемелденудің жолдарын іздейді.

Алайда көп жағдайларда негіз құрайтын қажеттіліктер қанағаттандырылса да, адамда жоғарғы қажеттіліктердің пайда болмауы да мүмкін. Адамның алға ұмтылысына оның шыққан тегі, тәрбиесі, өмір сүру ортасы және басқа да әлеуметтік факторлар ықпал жасайды (Marie – Noelle Lamy, Regine Hampel, 2007:112-121).

Жалпы дебатқа дайындық пен дебат барсында студенттердің жұмысы мінсіз болады деп айтуға болмайды, дегенмен негізгі мақсатқа жетуге тырысу керек. Дебат сабағын қортындылай студенттерден сұрақ-жауаптың, диалогтың маңызы неде деген сұраққа өте жақсы жауап бере алды. Білім алушылардың шын өмірдің өзі диалогтық қарым-қатынастан тұрады деген тұжырымдамаға келді. Шет тілін оқу кезінде диалогтың кез келген түрінің маңызы зор екендігіне көз жеткізіп, мәдениетаралық байланс орнату кезінде дұрыс сұрақтар қойылып, салмақты жауаптар берілу керек деген пікірлер айтылды. Сабақтың қай кезеңі қызықты және өте қызықты болды деген, көпшілігі зерттеу жұмыстарын жасаған қызықты болғанын, себебі өздеріне көптеген пайдалы ақпарат қорын жинағанын, ал өте қызықты деп сұра-жауап кезіндегі пікір талас деген жауап жиі кездесті. Ал бұқаралық ақпарат құралдары саласында тағы не білгіңіз келеді дегенде, өздерін журналитс ретінде көргілері келтінін, яғни тәжірибе алғысы келетінін білдірушілер көп болды. Кемшілігін айтатын болсақ, біріншіден уақыт дұрыс басқарылмай кетті, бір студент белсенділік танытпай отырды, тек сол студентке бағытталған сұрақ болғанда ғана қысқы жауап беріп отырды, кейбір кезде студенттер қажетті сөздерді қолдана алмай қалды (Dmitrieva E.I. // IYASH. 1998:15).

Бастапқыда қоятын сұрақтар ғана емес, студенттердің жауаптарымен мұқият танысқаннан кейін туындайтын сұрақтардың да маңызы зор. Диалогтік әңгімеде де оқытушы сұрақтары мен оларға берілген жауаптар, сонымен қатар, студенттердің де сұрақтары маңызды. Оқытушы студенттердің жауабын олардың білімдерінің деңгейін тексеру үшін ғана емес, сондай-ақ оларға өз ойларын анық білдіруге, дамытуға және кеңейтуге мүмкіндік беру үшін де пайдаланады. Яғни, жауап берушіні сын тұрғысынан ойлауға және өзінің ұстанымдарын қалыптастыруға бағыттайды. Әр студент болашақ маман, жеке тұлға екенін ескерсек, олардың кез-келген жауабы тұлға бойындағы ерекшеліктері мен қасиеттерін айқындайтын жіне нығайта түсетін мықты қару болып саналады. Маман ретінде кез-келген жағдайдан шығу жолында жылдам әрі дұрыс шешім қабылдау, сенімді болу және өз ойын нақты, анық жеткізе алу қабілеттерін дамыту кезінде нақ осы диалогтық оқыту, оның ішінде дебатпен пікір таластардың маңызы арта түседі.

Бар назарын студенттердің алдын ала белгілі жауапты табуға жетелеуге аударған оқытушылар, әдетте, олардың ақпаратты игеру үдерісін бақылаудан шығарып алады. Студенттерге жауап беруге уақыт беру керек және де мүмкін болса, бұдан кейінгі сұрақтар мен жауаптарды олардың сөздеріне орайластырып құрған дұрыс. Сұрақ қойылғаннан кейінгі кідіріспен қатар, көптеген зерттеулерде оқытушы оқушының жауабын алғаннан кейін де кідіріс жасау қажет екені атап көрсетілген.

Сонымен қатар, бұл жұмыста мынандай жұмыстар ұсынылған: білім беру бағдарламасының жүйесінде студенттерді оқытудың

инновациялық әдістері негізінде белсенді әдістер жататынын атап өтуге болады, олар мәдениетаралық қатысымда кәсіби қызметті түсінуде шығармашылық, инновациялық тәсілдерді қалыптастыруға, белгілі бір жағдайда оңтайлы шешім қабылдай алуға мүмкіндік береді. Үлкен тәжірибе кезінде кәсіби бағдарлы оқытуда мәдениетаралық қатысымда инновациялық әдістерді қолдану жоғары білікті мамандарды дайындау үшін қажетті шарт болып табылады.Шет тілін білім беруде әртүрлі әдістер мен белсенді оқыту тәсілдерін пайдалану студенттерге оқу-танымдық қызметке қызығушылық тудырады, бұл мәдениетаралық коммуникацияда дәлелді, Шығармашылық оқыту атмосферасын құруға және мәдениетаралық коммуникацияда шет тілді білім берудің қазіргі парадигмасында оқу, тәрбиелік, дамытушылық міндеттердің тұтас кешенін шешуге мүмкіндік береді (Aqademiq and Professional Publishing// New Books September-December-2017:125).

Топтық жұмыс екі принципке бөлінеді: бірі дифференциалды. Барлық іс-әрекеттердің біреуі бірдей жұмыс жасайды. Егер дифференцирленген болса – әртүрлі топтар жалпыға ортақ шеңбердегі әртүрлі тақырыптардан түрлі топтар жасайды. Жасөспірімдер тобына психологиялық тұрғыда қол жеткізуге болатын жағдайды түсіндіреді. Сәйкесінше, бұл топқа нақты топтаманы жасағандықтан, әрбір студенттің шетелде оқитын әртүрлі студенттерге тиесілі болуы керек. Мысалы, әңгімелесуге және бір-біріне қызығушылық танытатын топтарды құруға болады, сондай-ақ әртүрлі топтармен бөлісуге және ұсынуға әр студенттің маңыздылығын ұсынуға болады.

Қорытынды

Осы кемшіліктерді ескере отырып, келешекте нақ осы қателіктерді қайталамауға жұмыс жасамақпын. Уақыттың дұрыс белгіленуін қадағалауға мән беру, белсенділікті өз деңдейінде көрсете алмаған студентпен жеке жұмыс жасау қажеттігі туындады. Студентпен осындай жұмыс жасаған кезде қандай бағытта тапсырма беру керектігі анықтауды, студенттердің тақырыпқа қатысты сөздік қорды дамыта, қолдануға дағдыландыруға мән беруді мақсат қылып қойдым. Мәдениетаралық қарым-қатынас ол – қажырлы еңбек пен үйренуге деген нақты дайындықты қажет ететін қиын да қызықты үрдіс. Ең негізгі назар мәдениетке тікелей қарайтындықтан, жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ете алмайды: студент көп нәрсені танып,біліп алуы мүмкін, бірақ қоғам сұранысы мен қажеттігіне сай келуі күмән тудырарлық жайт. Сондықтан да мәдениетаралық қарым-қатынаста оқып үйреніп жүрген шет тілдің, сол тілде сөйлейтін елдің мәдениетін білмей, оны меңгермей тұрып, сол тілде біліктілікке қол жеткізу мүмкін емес. Басқа тілді қоғамда дұрыс жөн таба білу үшін сол елдің тілін білу аз, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін де меңгеру керек. Сондықтан да, осы мақалада мәдениетаралық қарым қатынасты дағдыландыруда диалогтық оқытудың маңыздылығы қаншалықты зор екенін көрсетуге тырыстық.

Әдебиеттер

Коммуникативный метод обучения иностранному говорению: Е.И.Пассов. – М: Просвещение, 1998

Основная методическая проблема дистанционного обучения иностранным языкам через компьютерные телекоммуникационные сети Интернет: Дмитриева Е.И. // ИЯШ. – 1998. – №1.

Mercer, N. (1995). The guided construction of knowledge: talk amongst teachers and learners [Жетекшілікпен білім алу: мұғалімдер мен оқушылар арасындағы әңгімелер]. Clevedon: Multilingual Matters.

Mercer, N., & Littleton, K. (2007). Dialogue and the development of thinking. A sociocultural approach [Диалог және ойлауды дамыту. Әлеуметтік мәдени тәсіл]. NY: Routledge.

Кунанбаева С.С.Концептуалогические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности, Алматы, 2017, 17б

«Мектептегі мұғалім көшбасшылығы» Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы мұғалімге арналған нұсқаулық,

Maslow, A. (1968). Towards a Psychology of Being [Тұрмыстық психологиялық жолына қарай]. New York: Van Nostrand.

Артамонова Л.А., Архипова М.В. Инновации в обучении английскому языку студентов неязыковых вузов//Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2012. №2.

Алиев З.Г. Проблемы использования компьютерных программ //Преподавание иностранных языков и культур: Теоретические и прикладные аспекты. Материалы международного научно-методического симпозиума. Пятигорск, 2004. С. 68-71.

References

Aleksandr, R. (2004). Towards dialogic teaching: rethinking classroom talk [Dialogtik oqyty'jolynda: synyptag'y' a'n'gimelerdi qai'ta tu'siny']. Cambridge: Dialogos UK

Aliev Z.G. (2004). Problemy ispol'zovaniya komp'yuternykh programm.

[Problems of the use of computer programs.] Prepodavaniye inostrannykh yazykov i kul'tur: Teoreticheskiye i prikladnyye aspekty. Materialy mezhdunarodnogo nauchno-metodicheskogo simpoziuma. Pyatigorsk, 2004. S. 68-71. (In Russian)

Artamonova LA, Arhipova M.V. Innovations in teaching English to students of non-linguistic universities // Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky. 2012. № 2.

Aqademiq and Professional Publishing//New Books September-December-2017

Communicative method of teaching foreign speaking: EI Passov. – M: Education, 1998,

Mercer, N. (1995). Talking amongst teachers and learners Clevedon: Multilingual Matters.

Mercer, N., & Littleton, K. (2007). Dialogue and the development of thinking. A sociocultural approach, NY: Routledge.

Marie – Noelle Lamy, Regine Hampel. Online communication in language learning and teaching. – New York, 2007. – P. 112-121.

The main methodological problem of distance learning for foreign languages through computer telecommunication networks Internet: Dmitrieva E.I.//IYASH. – 1998. – №1.

МРНТИ 82.37.016

Ибраева Д.С.[1], Салханова Ж.Х.[2],

[1]докторант PhD, [2]д. п. н. профессор
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: dis061112@mail.ru, salkhanova.zhanat@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ БИОГРАФИЧЕСКИХ И АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ВУЗЕ

В статье анализируется развитие автобиографического жанра в литературе, что имеет огромное значение при изучении произведений автобиографического жанра в высшей школе. Знание истории создания того или иного произведения способствует углублению понимания сюжета изучаемого произведения и приближает учащихся к образам героев.

Если в автобиографических произведениях одни писатели описывают все происходящее вокруг, то другие отталкиваются от внутреннего духовного бытия и примыкают к исследованию собственной мысли и собственной души, через которое пытаются отражать судьбу человечества в целом.

Ключевые слова: автобиографизм, автобиографический жанр, автобиографическое начало, автобиографическая проза, биография, личность героя.

Ibrayeva D.S.[1], Salkhanova Z.Kh.[2],

[1]doctoral student, [2]DSc, Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: dis061112@mail.ru, salkhanova.zhanat@mail.ru

The study of biographical and autobiographical works in high school

In the article it's analysedthe development of the autobiographical genre in literature, which is of great importance when studying the works of the autobiographical genre in higher education. Knowledge of the history of the creation of a work contributes to a deeper understanding of the plot of the work being studied and brings students closer to the images of the characters.

If in autobiographical works, some writers describe everythin that happened around, others repel from inside spiritual existence and tie up to researchihg of own thoughts and souls, through this they try to reflect the sate of mankind in general.

Key words: autobiographism, autobiographical, genre, autobiographical beginning, autobiographical prose, biography, personality of hero.

Ибраева Д.С.[1], Салханова Ж.Х.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]PhD докторанты, [2]профессоры, п. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: dis061112@mail.ru, salkhanova.zhanat@mail.ru

Жоғары білім берудегі өмірбаяндық және автобиографиялық шығармаларды оқыту

Мақалада жоғары білім берудегі автобиографиялық жанрдың еңбектерін зерттеу кезінде үлкен маңызға ие болатын әдебиеттегі автобиографиялық жанрдың дамуы талданады. Кез келген әдеби шығарманың жазылу тарихын білу, зерттелетін шығарманың сюжетін терең түсінуге және студенттерді кейіпкерлердің суреттеріне жақындастыруға мүмкіндік береді.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Егер автобиографиялық жұмыстарда кейбір жазушылар айналада болып жатқан барлық нәрсені сипаттайтын болса, басқалары ішкі рухани өмірден бастау алады және өздерінің ойларын және өз жандарын зерттеуге тырысады, сол арқылы адамзаттың тағдырын көрсетуге тырысады.

Түйін сөздер: автобиография, автобиографиялық жанр, автобиографиялық бастама, автобиографиялық проза, өмірбаян, кейіпкер бейнесі.

Введение

Автобиографическое произведение может быть как художественным, так и художественно-документальным, в зависимости от того, какую цель поставил перед собой автор. Но в любой биографии должны быть достоверные факты, свидетельства других людей о реальных жизненных событиях, документальные материалы. Людей всегда интересовали личности с их переживаниями, чувствами, взглядами, мнениями. Хотя такой интерес является порождением определенной общественной эволюции, закономерностью исторического процесса; читателей интересует то, что является документально подтвержденным, что не содержит собственно художественного домысла, что является исключительно достоверным, что дает возможность читателю для личных выводов.

Биография и автобиография доносят до читателя взаимосвязь человека и времени. В противовес художественному роману или иным художественным жанрам, биография делает предметом наблюдения не типичный характер, а истинную реальность человека, неповторимую личность. Важен не только исторический резонанс прожитой жизни героями биографических книг, но и индивидуальный, личностный их духовный опыт. Как отмечает Д. Жуков в своей статье «Биография биографии», создание художественной биографии на самом деле можно сравнить с искусством портретиста, что не отвергает ни одного из достижений других живописных жанров, которые пропускаются сквозь призму собственной манеры (Zhukov, 1979: 167). В этой же статье исследователь отмечает, что именно философский смысл биографической книги, ее социальная направленность и личный взгляд автора всегда были и остаются главными факторами, которые определяют и форму, и художественные компоненты построения.

Исследование вопроса

Изучая личность и творческий путь того или иного писателя всегда следует обращать особое внимание на его биографию. Ведь именно через особые жизненные моменты, которые откладываются в памяти учащегося, запоминаются и его произведения. В каждом литературном произведении отражается личность его творца – писателя, выражается авторская позиция. Без усвоения ее студентами нельзя привести их к полноценному и глубокому пониманию художественного текста. Услышать голос писателя, увидеть своеобразие его личности, характера и судьбы, объяснить с эстетической и исторической точек зрения взгляды художника помогает изучению его биографии. Биография писателя изучается, чтобы найти объяснение чувствам и мыслям, которые владели писателем в период создания им того или иного произведения. Это объяснение, в свою очередь, поможет учащимся глубже понять идейное содержание произведения. Своеобразие личности художника, единство его реальной жизни и творчества откроются ученикам, если при изучении биографии выделяются идеологические, нравственные и эстетические проблемы, которые интересны учащимся и органичны для автора произведения. Значение понимания образа и роли автора для целостного восприятия текста художественного произведения делает необходимой разработку и совершенствование подходов к изучению автобиографии писателя. Андре Моруа назвал биографию трудным жанром и пояснил почему: «Мы требуем от нее скрупулезности науки, очарования правды романа и поучительных знаний истории» (Morua, 1988: 3). Не всегда с этими трудностями возможно успешно справиться. Следует отметить, что существуют различные взгляды на возможность изучения биографии писателя в школе. Г.Г. Шпет считал, что предметом литературы является поэтика, и при ее изучении не должно быть места биографическому авторскому дыханию (Shpet, 1923). Иное мнение высказал В.Я. Брюсов: «Многие стихи непонятны без биографического комментария, почти каждое лирическое стихотворение такого комментария требует» (Brjusov, 1973). Данные соображения можно, на наш взгляд, отнести и к изучению прозаических произведений. Д.С. Лихачев считает, что многие произведения самими авторами включены в эпоху и что «во всякой биографии присутствует эпоха», а

литературный памятник сам по себе «является фактом истории» (Lihachev, 1969). Полемизируя с Г.Г. Шпетом, он говорит о необходимости обращения к изучению биографии и исторического периода, в который было написано произведение, для достижения глубокого понимания литературного памятника. Также он отмечает, что историческое и биографическое понимание приобщает литературный памятник к эпохе, позволяет поднять его над «этой эпохой. Точно так же, как знание жизни автора поднимает его над ним самим» (Lihachev, 1969). Д.С. Лихачев также подчеркивал, что в любом художественном произведении заложено потенциальное сотворчество читателя с автором, которое требует соответствующего читательского уровня (Lihachev, 1969).

Следовательно, определенным образом проанализированная биография – необходимое условие понимания творчества писателя и источник создания культурного фонда учащихся. Изучение биографии писателя – это не дополнение к изучаемым художественным произведениям, а один из способов обратить читателя к книге. Однако немалые трудности возникают перед учителем, который должен в большом объеме интересно и доступно для студентов представить биографические сведения, необходимые для изучения определенного произведения. Проблема изучения биографии писателя рассматривалась многими методистами и авторами учебников. В разное время в учебниках предлагались подробные биографии, перенасыщенные хронологией событий и цитатами из произведений писателей, особенно поэтов. Затем в противовес такому подходу в учебниках стали появляться краткие биографические справки. Но и они не удерживались в памяти, так как такой способ подачи учебного материала противоречит психологии усвоения информации учащимися. Биография писателя, изучаемая в вузе, должна дать учащимся картину формирования личности художника, ее развития в связи с общественной и литературной жизнью определенной эпохи и стать подготовкой к анализу изучаемого литературного произведения. Значительна воспитательная функция биографического материала: на примере жизни выдающегося человека происходит эстетическое развитие личности ребенка, в свете открывающихся духовных ценностей возникает стремление к самопознанию и самосовершенствованию. Ю.М. Лотман в статье «Биография – живое лицо» писал: «...за читательским интересом к биографии всегда стоит потребность увидеть красивую и богатую человеческую личность» (Lotman, 1985). Исследования, проведенные Г.Г. Граник и Л.А. Концевой, показывают, что биография писателя может являться средством возбуждения и поддержания познавательного интереса к писателю и его творчеству в целом, если предлагаемую информацию отобрать и преподнести оптимальным образом. Говоря об изучении биографии писателя с методической точки зрения, следует отметить, что сама по себе она – учебный текст (Granik G.G., Koncevaja L.A., 2006). Я.А. Микк выделил основные сложности восприятия учебного текста и на их основе сформулировал рекомендации по его созданию (Mikk, 1981). Назовем основные из них. 1. Легче усваивается текст, в котором одно предложение соответствует одной мысли. 2. Оптимальная длина предложения (в зависимости от возраста) – 7–17 слов, самыми сложными для восприятия синтаксическими структурами являются предложения с обособленными оборотами. За ними следуют сложноподчиненные предложения. 3. Слова, связанные между собой, не должны находиться далеко друг от друга. 4. Количество использованных иностранных слов, терминов, редких слов должно быть минимальным. 5. Необходимо объяснять новые слова различными способами. Эти рекомендации касаются формальной стороны построения этапа урока, посвященного изучению биографии писателя. В выборе формы важен и характер построения соответствующего текста. Так, при знакомстве с биографией используется в основном монологическая речь учителя, диалог с учащимися почти невозможен, а именно он позволяет удерживать внимание студентов. Однако возможна его имитация. Когда учитель говорит: вдумайтесь, пожалуйста, заметьте, признайтесь, представьте, вы ведь знаете и т.д., у учащегося возникает ощущение, что рассказ обращен именно к нему. Еще в большей степени на занятиях важна содержательная сторона, т.е. отбор фактического материала, используемого для изучения биографии писателя (Mikk, 1981).

Биографии великих людей – это своеобразные ступени, по которым поднимается человечество, осознавая свой опыт. Известным является и тот факт, что написать биографическое произведение о писателе – вдвойне сложно, ведь героями здесь возникают и сам художник, и его произведения, от которых он всегда неотделим. Достоверность реальных событий захватывает читателя с первых строк произведений биографического жанра. Если автору романа

свойственна черта обобщения, то автору биографического произведения важна конкретизация. То, о чем пишет биограф, было на самом деле, было один-единственный раз, оно ни на что не похоже и никогда не может повториться. Его герой – уникальная фигура, это словно исповедь, которая выражена третьим лицом. Герой реально жил до автора или вместе с ним, а потому в книге представлен своим личностным материалом: письмами, дневниками и т.д.

Людей все больше интересует литературные факты и все меньше вымышленные персонажи, события, обстоятельства. Под влиянием различных средств массовой информации читатель стремится к пониманию обстоятельств, которые непосредственно или опосредованно влияют на духовное, политическое и даже повседневную жизнь современного человека. Художественная биография – это огромное поле для проявления творческих индивидуальностей, манер, стилей авторов. Любая человеческая жизнь, а тем более жизни известных людей, столь наполненный событиями и переживаниями, что автор, который посвятил свое творчество этому жанру, имеет возможность раскрыться в полной мере, насколько хватит духа и таланта. Создание книги-биографии – это своего рода огромная работа исследователя. Художественная биография требует внимания. Д. Жуков сравнивает биографа с «терпеливым мастером, который из разноцветного стекла» выкладывает огромные витражи. Кусками стекла есть исторические реалии, которые набирают жизненной силы лишь после того, как умелая рука складывает их в нужный рисунок. Именно на них базируется весь материал, строится вера читателя в достоверности описанного события.Именно автор биографий должен воплотить в себе мастерство литературоведа и искусствоведа, знания историка и проницательность психолога. Только обладая всеми этими качествами, он сможет проделать огромную работу: создать образ человека-деятеля на фоне исторической эпохи, показать его как неотъемлемую часть жизни, раскрыть эволюцию его взглядов и его деятельности, нарисовать портреты его современников – друзей и недругов, раскрыть их взаимосвязи и отношения.

Следует подчеркнуть, что биография составляет достаточное пространство для беллетризованной и даже романизованной подачи собранного материала, в том числе и проникновение во внутренний мир своих героев. Герой биографического произведения обычно является известной личностью. И это, бесспорно, добавляет ответственности автору такого произведения.

Жанр научно-художественной биографии, как отмечает С. Семенов в статье «Создать теорию жанра» (Semenov, 1973: 51), требует от авторов определенного самоограничения. Автор статьи подчеркивает, что в таких произведениях, как биография, все субъективно-индивидуальное должно быть сознательно представлено как вторичное. И это воспринимается естественно, ведь главной задачей является создание образа центрального героя, а все остальное, как отмечает исследователь, которое отвлекает, должно оставаться вне произведением.

С. Семенов утверждает, что русская биографическая литература, в целом, сохранила и утвердила это «уважительное самоограничения» автора в отношении своего героя. Для примера ученый вспоминает известных летописцев, которые, в свою очередь, никогда не называли в текстах своего имени, потому что главное видели в своем безымянном служении будущем. Отвечая на вопрос «стареют биографии?», С. Семенов утверждает, что да. Ведь, по его мнению; биографическое произведение – это синтез двух сред – фактологического и идеологического, и старению подлежат оба (Semenov, 1973: 52).

Результаты и обсуждение

Однако писатели, если они стремятся воссоздать личность и жизни исторического деятеля, достаточно часто лишают себя права на художественный домысел и обращаются к обычным биографическим рассказам, основанной только на широком использовании документа. Так писатель становится биографом.

Нами были сформулированы основные положения, которым должно соответствовать содержание рассказа о биографии писателя.

1. Отражение в биографических сведениях непосредственной связи с конкретным изучаемым текстом. 2. Обязательное наличие в биографической справке кратких сведений об эпохе. 3. Упоминание 1–2 имен других писателей с целью формирования целостного представления об истории литературы, литературном процессе. 4. По возможности в рассказе о биографии писателя должна прослеживаться связь с местностью, в которой проживают учащиеся. 5. Руководствуясь принципом целесообразности, следует использовать современные средства наглядности и ИКТ. 6. Не следует повторять сведения, отраженные в учебнике, необходимо дополнять их.

Названные положения должны соотноситься с основными требованиями, предъявляемыми методикой к данному виду работы. В частности, биография писателя должна быть доступной, соответствующей возрасту учащихся; вызывать интерес к творчеству; носить в равной степени обучающий и воспитывающий характер. Приведем пример рассказа учителя, в котором представлена биография И.П. Шухова предваряющая изучение отрывка «Колокол» (из цикла повестей «Пресновские страницы»). Иван Петрович Шухов родился 31 июля 1906 года в станице Пресновка. Его отец Петр Семенович Шухов был гуртоправщиком. Мать, Ульяна Ивановна Шухова, будучи совершенно неграмотной, знала множество русских народных сказок, прибауток, поговорок, песен. Мальчик много ездил с отцом по казахской степи, что позже запечатлел в автобиографических «Пресновских страницах», повестях и романах, романтических новеллах. Иван Петрович Шухов получил образование в Петропавловском педагогическом техникуме, затем учился на рабфаке в Омске и Литературном Институте в Москве. С конца 20-х годов, будущий писатель работает журналистом и отмечает: «К литературе я пришел из газеты». Впечатления детства и огромный жизненный материал, накопленный во время журналистских поездок, вылились в два первых романа Ивана Шухова «Горькая линия» и «Ненависть», созданных писателем в очень короткий срок. «Горькая линия» вышла отдельной книгой в издательстве «Земля и фабрика» в 1931 году, а уже через несколько месяцев журнал «Октябрь» опубликовал «Ненависть». Эти романы писателя, высоко оцененные А. М. Горьким, переиздавались десятки раз. В 1935 году выходит роман И. Шухова «Родина», позже роман «Действующая армия».Иван Петрович стал первопроходцем целинной темы в литературе. Один за другим выходят сборники очерков «Покорители целины», «Золотое дно», «Степные будни», в которых описывается прошлое и настоящее степи. Очерки печатались на страницах «Правды» и других центральных газет. Шухов известен как автор публицистических книг «Дни и ночи Америки» и «Дыхание Адриатики», написанных после поездок в Америку и Югославию. В последние годы работал над книгой «Пресновские страницы», включившей три повести: «Колокол», «Трава в чистом поле», «Отмерцавшие марева», за которые удостоен в 1977 году Государственной премии Казахской ССР. Это позволяет приблизить писателя, жившего около века назад, к современным школьникам, составить о нем представление как о человеке, реально жившем в конкретный исторический период и имевшем определенную жизненную географию. При этом в предлагаемом рассказе не повторяются сведения, традиционно излагаемые в учебниках (в том числе и в названном учебнике, где помещен рассказ, изучение которого предлагается предварить приведенным рассказом об авторе), что, на наш взгляд, будет способствовать повышению интереса и к биографической справке, и к соответствующему этапу урока. В.В. Голубков выделяет следующие формы знакомства с биографическими и историческими сведениями учащихся: рассказ учителя; рассказ с диапозитивами (наглядным материалом, презентациями); киноурок; беседа; литературная (заочная) экскурсия (Golubkov, 1962).

Приведем пример фрагментапосвященного творчеству М.М. Пришвина с использованием рассказа учителя о личности писателя и материалов. Тема: «Рассказ М.М. Пришвина «Моя Родина». Цели: дополнить и расширить знания обучающихся о биографии и творчестве писателя; развивать навыки правильного и осознанного чтения. Произведения М.М. Пришвина изучаются в указанной образовательной системе, поэтому рекомендуется задать вопросы, которые помогут выявить уровень остаточных знаний учащихся, также это поможет учителю скорректировать свой рассказ непосредственно перед рассмотрением биографических сведений: «Что вы помните об этом писателе? О чем его произведения? Какие произведения М.М. Пришвина вы читали?» Рассказ учителя о писателе Михаил Михайлович Пришвин родился в купеческой семье. Он получил хорошее образование, но обучение в гимназии полностью успешным назвать нельзя, из-за нарушения дисциплины будущий писатель даже имел конфликты с преподавателями. После окончания техникума работал агрономом, написал несколько статей по агрономии. Но эта работа его не привлекала, и он ее оставил и стал корреспондентом газеты. После этого к нему пришла известность в литературных кругах; в это время он сближается с М. Горьким и А.Н. Толстым. Горький помог Пришвину выпустить его первую книгу. В годы Первой мировой войны (1914–1915) Михаил Михайлович был военным корреспондентом, печатал свои очерки в различных газетах. Он много путешествовал по стране, природа России его вдохновляла и воодушевляла. Почти все произведения Пришвина, опубликованные при его жизни, посвящены описаниям собственных впечатлений от встреч с

природой, описания эти отличаются необычайной красотой и образностью языка. – Вы многое узнали о жизни и творчестве этого писателя, а теперь предлагаю вашему вниманию видео, в котором вы услышите голос самого Михаила Михайловича, читающего свои рассказ «Кукушка». Обучающиеся не только услышат голос автора, но и увидят изображения самой кукушки, а также смогут понаблюдать за ее поведением в естественной среде, что будет способствовать реализации межпредметных связей (литературное чтение и окружающий мир). Использование материала, содержащего голос Михаила Михайловича, поможет сделать встречу с автором еще более красочной и запоминающейся, так как при этом будут задействованы несколько органов чувств обучающихся, а постоянно меняющиеся слайды помогут сосредоточить и удержать внимание учеников. Эти же видеоматериалы можно использовать не только как дополнение к приведенному выше рассказу учителя, но и при повторном обращении к творчеству автора. С целью закрепления освоенного и выяснения уровня усвоения материала, пройденного на этом этапе урока, следует задать следующие вопросы: «Что нового вы узнали о Михаиле Михайловиче Пришвине?», «Что больше всего запомнилось вам из рассказа о писателе?», «Как вы думаете, повлияла ли любовь к природе на характер писателя, на его творчество? Почему?» Если разные произведения одного писателя изучаются из курса в курс, то учителю достаточно сложно подобрать биографический материал, который сможет показать автора по-другому, раскрыть те стороны его биографии и характера, с которыми обучающиеся еще незнакомы, но которые соответствуют их возрасту. Например, произведения Л.Н. Толстого изучаются во всех курсах. Учащиеся уже достаточно знакомы с этим писателем, поэтому на занятиях, посвященных изучению автобиографической повести Л.Н. Толстого «Детство», возможно использование видеофрагмента, в котором показана повседневная жизнь писателя.

Биографический жанр является особенным уже по своему назначению. Он приближает фигуру художника слова к читателю со всеми его внутренними качествами, со всем его внутренним миром. Роль биографического документа, дневниковых записей глубоко отличается от жизненных описаний ученых, исторических деятелей и тех, чье призвание – слово. Документы чрезвычайно необходимы биографу, ведь без них мы не узнали бы личность. Нам не были бы известны обстоятельства, которые привели художника к кругу тех или иных личностей своего времени. Несмотря на фрагменты, на которые делится биография, она всегда представляет собой единственно целое, как и весь жизненный и творческий путь.

Заключение

Биография и автобиография – это неисчерпаемые источники духовного обогащения читателя. Это те глубины познания, которые всегда будут иметь большую популярность. Читая биографические материалы, пожалуй, каждый пытается там найти проекцию на «свои» поступки, «свои» черты, «свои» мысли, самого себя. Каждый стремится стать лучшим или понять, что есть еще кто-то, кто так мыслит, у кого подобная жизненная судьба. Кое-кто просто учится делать те или иные выводы для своей жизни. Создавая образ героев биографии, биограф сплошь и рядом, независимо от своего видения, создает и свой собственный образ автора. Без этого образа, безотношение писателя к герою, без взгляда автора на предмет описания не было бы художественной книги вообще. Независимо от тех средств, которыми пользуется биограф, а они, конечно, многогранные, мы имеем право сделать вывод, что личность писателя и труд героя в их неразрывной целостности и является тем фундаментом, с которого выстраивается «здание» современной биографии, на этом фундаменте можно построить очень много, а особенно если строители будут талантливые и увлеченные своим нелегким, но благородным трудом.

Книги о жизни известных писателей должны доносить до учащихся яркий образ незаурядной личности со всеми присущими ему человеческими слабостями. Жизнь каждого – непрестанное самопознания, ежедневный суд над собой. Именно дневники представляют собой материалы, которые воспроизводят духовное и творческое лицо художников слова. Личная жизнь писателей, вообще людей творческих, является весомой частью, с которой и выстраиваются их дневники. Знать известных людей – значит знать меру и форму их личности, познать их противоречия. В конце концов, ничто не сможет так открыть нам тайны их шедевров, как человеческая душа стремится к прекрасному, требует дополнительных сведений и о прекрасное творение, и о его создателе.

Целью изучения биографии писателя в школе является приближение детей к него самого как автора. Делом авторов-библиографов является создание образа художников слова, а для этого необходимо досконально знать, какими они были в жизни.

Литература

Жуков Д. Биография этнографии // Наш современник. – 1979. – №11. – С.166-165.

Моруа А. Превратности любви. Три новеллы. Письма незнакомке. – Мн.: Мастацкаялитература, 1988. – 351 с.

Шпет Г.Г. Эстетические фрагменты. – СПб., 1923.

Брюсов В.Я. Сила русского глагола. Писатель о творчестве. – М., 1973.

Лихачев Д.С. Принцип историзма в изучении содержания и формы литературного произведения. О филологии / Д.С. Лихачев. – М., 1969.

Лотман Ю. Биография – живое лицо // Новый мир. – 1985. – № 2.

Граник Г.Г., Концевая Л.А. Биография писателя как средство возбуждения и поддержания познавательного интереса к писателю и его творчеству // Мир психологии. – 2006. – № 3.

Микк Я.А. Оптимизация сложности учебного текста: В помощь авторам и редакторам. – М.: Просвещение, 1981. – 119 с.

Семенов С. Создать теорию жанра // Вопросы литературы. – 1973. – №10. – С.47-53.

Голубков В.В. Методика преподавания литературы. – М., 1962.

References

BrjusovV.Ja.(1973).Silarusskogoglagola.Pisatel’ o tvorchestve. [The power of the Russian verb.Writer on creativity] M., 1973. (In Russian)

Zhukov D. (1979).Biografijajetnografii[Ethnography Biography] Nash sovremennik. 1979. №11. S.166-165. (In Russian)

Granik G.G., Koncevaja L.A. (2006).Biografijapisateljakaksredstvovozbuzhdenija i podderzhanijapoznavatel’nogointeresa k pisatelju i ego tvorchestvu[Biography of the writer as a means of arousing and maintaining cognitive interest to the writer and his work] Mir psihologii. 2006. №3. (In Russian)

Golubkov V.V. (1962).Metodikaprepodavanijaliteratury.[Methods of teaching literature]M. 1962. (In Russian)

Lihachev D.S. (1969).Principistorizma v izucheniisoderzhanija i formyliteraturnogoproizvedenija. O filologii[The principle of historicism in the study of the content and form of literary work. About philology] D.S. Lihachev.M., 1969. (In Russian)

LotmanJu.(1985). Biografija – zhivoelico[Biography – a living face] Novyj mir.1985.№ 2.

Morua A. (1988).Prevratnostiljubvi.Tri novelly.Pis’maneznakomke. [The vicissitudes of love.Three novels.Letters to a stranger.]Mn.:Mastackajaliteratura, 1988. 351 s. (In Russian)

MikkJa.A.(1981). Optimizacijaslozhnostiuchebnogoteksta: V pomoshh’ avtoram i redaktoram. [Optimizing the complexity of the text: To help authors and editors.] M.: Prosveshhenie, 1981. 119 s. (In Russian)

Semenov S. (1973).Sozdat’ teorijuzhanra[Create a genre theory]Voprosyliteratury. 1973. №10. S.47-53. (In Russian)

Shpet G.G. Jesteticheskiefragmenty.[Aesthetic fragments.] SPb., 1923. (In Russian)

IRSTI 81’243

Ignatova E.R.[1], Tolmacheva D.S.[2],
Sadenova A.E.[3], Zhou. Jinsheng[4],

[1]PhD, A/Professor, [2]PhD, A/Professor, [3]DSc, A/Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
[4]DSc, Professor of Yuexiu University of Foreign Languages, China, Shaushin,
e-mail: elenaignatova55@mail.ru, diana.tolmacheva.51@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

PROBLEMS OF TEACHING VOCABULARY FOR THE FORMATION OF WRITING SKILLS FOR FOREIGN STUDENTS, STUDYING THE KAZAKH AND RUSSIAN LANGUAGES

This article discusses the problems of learning vocabulary for the formation of writing skills in foreign students learning Kazakh and Russian languages. This article provides various guidelines, corresponding to different stages of training. For the formation of various writing skills offered interactive forms. The system of exercises presented in this article contributes to the development of writing communication. Teaching – a complex and multi-pronged process. The activities of the teacher should be aimed to maximize the learning process. Accounting for these moments allows the teacher to build a class methodically competently, to adjust their pace, alternate forms of work, that means to intensify the activities of the students. Communicative principle, which became the base for most of didactic concepts and successfully implemented in almost all stages of education, largely strengthened ties methodology and linguistics, increased interest in teaching communicative process parameters. In the article, various methodic recommendations are provided, which correspond to various stages of education. It is given attention not only to linguistic form of expression, but to informal form. Interactive forms of teaching are proposed for speaking. System of exercises, provided in the article, contributes to development of writing communicative.

Key words: writing, method, teaching Kazakh and Russian, innovative techlologies, skills.

Игнатова Е.Р.[1], Толмачева Д.С.[2] , Саденова А. Е.[3], Шоу Джин Шен[4],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]доценті, ф. ғ. к., [3]доценті, ф. ғ. д., Қазақстан, Алматы қ.,
[4]Юесюу шет тілдер университетінің профессоры, ф. ғ. д., Қытай, Шаушин қ.,
e-mail: elenaignatova55@mail.ru, diana.tolmacheva.51@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

Қазақ және орыс тілдерін үйренетін шетелдік студенттердің жазылым дағдысын қалыптастыру үшін лексиканы оқытудың мәселелері

Бұл мақалада қазақ және орыс тілдерін шет тілдері ретінде оқитын шетелдік студенттердің жазылым дағдысын қалыптастырудағы лексиканы оқытудың мәселелері қарастырылады. Бұл мақалада оқытудың әртүрлі кезеңдеріне қатысты түрлі ұсыныстар берілген. Әр түрлі жазылым дағдыларын қалыптастыру үшін оқытудың интерактивті формалары ұсынылады. Осы мақалада ұсынылған жаттығулар жүйесі жазбаша қарым-қатынасты дамытуға ықпал етеді. Оқыту күрделі және көп мақсатты үдеріс. Оқытушының қызметі оқу үдерісін барынша арттыруға бағытталуы керек. Осы сәттерді ескеру оқытушыға аудиторияны сауатты ұйымдастыруға, жылдам, балама жұмыс түрлерін түзетуге мүмкіндік береді, бұл студенттердің белсенділігін арттыру болып табылады. Көптеген дидактикалық ұғымдардың негізіне айналған және білім берудің барлық сатыларында ойдағыдай жүзеге асырылатын коммуникативтік принцип байланыс пен лингвистика әдіснамасын күшейтіп, коммуникативтік үрдістің параметрлерін оқытуға қызығушылықты арттырады. Мақалада оқытудың әртүрлі сатыларына сәйкес келетін әртүрлі әдістемелік ұсыныстар ұсынылған. Ол тек тілдік формаға ғана емес, бейресми нысанға да назар

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

аударады. Оқытудың интерактивті формалары ұсынылады. Мақалада берілген жаттығулар жүйесі жазылымды дамытуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: жазылым, әдіс, қазақ және орыс тілдерін оқыту, инновациялық технологиялар, дағды.

Игнатова Е.Р.[1], Толмачева Д.С.[2] , Саденова А. Е.[3], Шоу Джин Шен[4],
[1]к. ф. н. доцент, [2]к. ф. н. доцент, [3]д. ф. н. доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
[4]д. ф. н. профессор Университета иностранных языков Юесюу, Китай, г. Шаушин,
e-mail: elenaignatova55@mail.ru, diana.tolmacheva.51@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

Проблемы обучения лексике для формирования навыков письменной речи у иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки

В этой статье рассматриваются проблемы обучения лексике для формирования навыков письменной речи у иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки. В этой статье представлены различные рекомендации, соответствующие различным этапам обучения. Для формирования различных навыков письменного речевого обучения предлагаются интерактивные формы. Система упражнений, представленных в этой статье, способствует развитию письменного общения. Обучение – сложный и многоцелевой процесс. Деятельность преподавателя должна быть направлена на максимизацию процесса обучения. Учет этих моментов позволяет преподавателю грамотно организовать аудиторию, корректировать темпы, альтернативные формы работы, что означает активизировать деятельность учащихся. Коммуникативный принцип, ставший основой большинства дидактических концепций и успешно реализованный практически на всех этапах образования, в значительной степени укрепил методологию связей и лингвистику, повышенный интерес к преподаванию параметров коммуникативного процесса. В статье предлагаются различные методические рекомендации, которые соответствуют различным этапам обучения. Ему уделяется внимание не только лингвистической форме выражения, но и неформальной форме. Предлагаются интерактивные формы обучения. Система упражнений, предусмотренная в статье, способствует развитию письменной коммуникации.

Ключевые слова: письменный, метод, преподавание казахского и русского языков, инновационные технологии, навык.

Introduction

Recently the most discussed topic is the problem of the transition of written Kazakh speech to Latin, President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev believes that Kazakhstan will transit to Latin by 2025.

The initiative of the President N.A. Nazarbayev is associated with the policy of trilingualism: Kazakh, Russian, English. The Latin, according to the president, should help Kazakhstanis to integrate into the world community. For foreign students who use the Latin alphabet in their native language, learning to write will be simpler, now this problem is being studied and considered by scientists from all sides. Many experts believe that the transition to the Latin alphabet allows Kazakhstan to get closer to the Turkic world, in which the Latin alphabet is widely used (Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan and other countries).

In his article «Looking into the Future: Modernizing Public Consciousness» the President N.A. Nazarbayev says that it is necessary to adopt a single standard of Latin graphics, but also to prepare specialists, to create new textbooks of the Kazakh language.

Currently Latin dominates in the information space. The transition of the Kazakh language to the Latin alphabet will be carried out in stages.

Experiment

Written speech is a two-way process of reading-writing and writing-reading. At the same time, writing and speaking are most interdependent. There is a transition from the word, pronounced out loud or to himself/herself, to the writing this word (Musinskaya E.V., 1983: 63).

The alphabet is only a tool that allows to interpret oral speech in written, in order to save the pronunciation of words. The use of Latin in the Kazakh language is not an easy process, which should provide for all the difficulties of preserving Kazakh spoken language. In addition to the alphabet, written speech has its own peculiarities, which teachers of the Kazakh language should well represent.

The writing person uses language means for expressing thoughts, arising in the form of inner speech. There is a transition from a word, spoken out loud or silently, to writing this word, no matter what alphabet is used in written speech at writing

text material, a more careful selection of lexical and grammatical means takes place. The writing forms the most correct speech, as the writing person can return to the written, change the content, add or reduce the information. Also he or she can check and correct written.

Teaching writing for foreign students, studying the Kazakh and Russian languages has its own characteristics. A large place in the process of forming writing skills is given to vocabulary (Mil'rud R.P., 1997: 29).

Vocabulary allows to form verbal and written speech learning. The method distinguishes between active and passive vocabulary, which is necessary for the perception of information in the oral or written form.

The expression of thoughts in written form allows students to use a large vocabulary stock, as it doesn't require quick using. Written communication allows foreign students, studying the Kazakh and Russian languages to more carefully select the necessary vocabulary.

Words are introduced in a specific context. It creates associative links, improves memorization of words.

All educational topics, studied by foreign students at the Kazakh and Russian language classes, can be divided as follows: «Man and his surroundings», «Nature», «Countries and travelling», «Books», «Memo», «Economics», etc.

The study of these topics prepares students for a more difficult stage – taking education in Kazakhstan, where the Kazakh language is the state language, and the Russian language is the language of interethnic communication.

The formation of lexical skills is associated with the strength of learning lexical material. To consolidate vocabulary, students should be offered exercises that develop the ability to use lexical material in the various types of speech activity.

Teaching the vocabulary of the Kazakh and Russian languages for foreign students allows them to allocate the necessary vocabulary for expressing thoughts and understanding.

Vocabulary combines all types of speech activity. Teaching vocabulary is a very interesting process, forcing foreigners to analyze speech, to group words, to learn the Kazakh and Russian languages (Musinskaya E.V., 1999: 2).

Writing, like reading, refers to the means of written communication. Writing is a means of transmitting thoughts, which are fixed in the form of graphic signs. Writing is «a means of communication, additional to sound speech, using a system of graphic signs that allow it to be formed to transmit it over a distance, to save its works in time» (Rogova G.V., 2004: 56).

Writing is closely related to other types of speech activity (speaking-writing; writing-reading). From the point of view of psychophysiology, writing is a complex process in which all analyzers (visual, auditory, motor speech, motor) are functioned, which makes it possible to speak about writing as «a universal fixer» (Musinskaya E.V., 1999: 4).

In the methodology of teaching Russian as a foreign language, there are such concepts as «writing», «a written speech». The writing refers to the use of the graphic or orphographic system of the studied language. Written speech means the ability to express thoughts in written form. According to the RFL and KazFL program, writing and a written speech are not only a means of learning, but also a goal (Ignatova E.R., Tolmacheva D.S, 2015: 100-104). On the material of simple texts and sentences students of the beginning level should learn:

– to congratulate on holidays, birthday;

– to write name, addressee name, date and address correctly;

– to start and finish a letter;

– to use the printed text as a basis for drawing up a plan, questions, etc.

The content of studying at the intermediate level should be more informative and should be based mainly on authentic material:

– a written description of the picture on the topic or based on the motifs of the topic;

– a written reproduction of the main content of the read text;

– writing an essay;

– preparation of theses or message plan;

– writing a letter to a foreign friend;

– filling out the form, hotel form;

– writing a greeting card.

Exercises, aimed at teaching writing, have communicative value from the above-mentioned exercises. This is the easiest form of work. But, nevertheless, in wiritng we combine all forms of the expression of thought: presentation, description, narration, reasoning, etc (Koryakovtseva N.F, 2002:12).

Varieties of epistolary written speech are: texts of congratulations, invitations, notes to friends, announcements (for example: about the time and place of a club or group meeting, holding a group meeting, texts of various statements, etc.).

It is necessary to start teaching writing from simple forms, for example: drawing up the text of a note to a fellow student, to a friend, to a girls friend with

a request to bring a book, to call, to go to the movies, to go to the theater, etc. It is necessary to explain to the students the specifics of writing a letter, that it is customary in letters to adhere to a certain sequence: after the greeting, we refer to the information concerning the addressee, then we report what concerns others and, finally, the letter's author himself.

The final part of the letter is composed depending on who it is addressed to and for what purpose. For this written work, the student must be proficient in:

– etiquette formulas for informal and business letters (greeting, farewell, request for information, thanks, etc.);

– rules for organizing a foreign language written text, including the ability to fill in the address on an envelope;

– compliance with the rules of spelling and punctuation.

At the advanced stage of writing, the student needs to use a letter as a more effective means of carrying out educational, professionally oriented and self-educational activities. The main written types of work at this stage will be:

– personal and official letter of the expanded type;
– extracts from the text;
– message;
– theses;
– essay;
– abstracts;
– reports for students' conferences;
– description;
– review;
– reproduction;
– annotation.

Students should be able to:

– describe events, facts and phenomena;
– report, request information of a detailed plan;
– express own judgment, opinion;
– comment on events and facts;
– make a detailed plan or theses for oral communication;
– create secondary texts (abstracts, annotations);
– fix factual information in the perception of oral or typed text.

At all stages of learning written speech, students develop strategic skills, the main of which include the following:

– to use sample text as an information and language support;
– to check written with the sample;
– to refer to reference books and dictionaries;
– to simplify a written text;
– to use word descriptions of common concepts;
– to use synonymous substitutions.

Learning to express a thought in the written form is done through preparatory (training) and speech exercises. These exercises teach the above skills and abilities. These exercises include tasks: to expand the proposals. When shortening students are learnt to exclude non-essential, redundant elements (adverbs, adjectives, subordinate clauses, etc.). When expanding, on the contrary, they are learnt to develop the idea, contained in the sentence and not to violate the logic of presentation.

Filling gaps with missing words has two options: semi-mechanical, when you need to insert the words, given in brackets, and more creative, when there is no hint. In the first case, knowledge of the grammatical forms of the word is required, and in the second, the ability to choose the words that match to the specific context, to correctly combine them, to differentiate the volume of meanings of the word, etc.

The construction of sentences is a rather valuable exercise, because when we do it, further understanding and memorization of the material take place. The construction includes the following types of exercises:

– compilation of compound or complex sentences from two simple;
– description of a simple situation with the help of specified words and word combinations;
– formation of a brief dialogue when relying on the indicated etiquette formulas and speech intentions (for example, presentation, greeting, farewell, etc.).

Question-answer exercises of a preparatory character are usually associated with specific sentences of the text and are a reconstruction of sentences from the narrative form to the interrogative one. The alternative questions, that contain a kind of hint for both positive and negative answers, have the particular importance.

More complex exercises are associated with the own definition of the content of the statement, with the absence of formal or meaningful supports. The same type of exercise, such as a reproduction or an essay, may vary depending on the level of language training and the complexity of the topic.

To illustrate the differences let us turn to a more detailed analysis of separate types of the above-mentioned exercises. Compliance the plan to read or listened text is associated with the ability of students to divide the text into the semantic segments, to reduce and rephrase it.

Easier from the point of view of mental tasks is to draw up a plan in the form of nominative sentences. It is more difficult to make a plan in the form of key word combinations, since students must define predicates of judgments very precisely and be able to distinguish them from the text.

Depending on the degree of modification of the text, reproductions are divided into three types: expanded, compressed and free. Expanded, or close to the text, the reproduction is one of the effective means of developing writing, although it is less creative in comparison with other types of reproduction. Using words and phrases, given in the text, in the reproduction, students reinforce already familiar words and learn new lexical and phraseological units, and this, in turn, creates the basis for the further development of speech skills.

Compressed reproduction is linked with the ability to highlight the main thing in the text and to exclude the minor, which requires a simultaneous focus on the content of the text (original) and its form. In a generalized form of transfer of content, a student performs complex logical operations, associated with analysis, synthesis, abstraction, and comparison.

A student works creatively, shortening a text,. He/she seeks to find synonymous substitutions, sometimes modifies the structure and composition of a text, without departing from the theme and main idea of the primary text.

Free repreduction is connected not only with the transformation of the language side of a text, but also with a certain modification of the content. Working on this type of reproduction, a student may resort to reasoning, to a brief assessment (in the form of a summary, comparison, characteristics of one of the people, etc.), to the modification of the end of the story or description of what might have preceded the event, to the selective retelling of individual parts of a text (for example, a detailed, somewhat extended summary of the main points, due to the shortening of minor ones, etc.).

For successful learning of written abstracting and annotation, it is necessary to take into account the specific features of the referat and annotation as texts of the informative genre. The main functions of the referat are search, communicative and partially evaluative.

In the structure of the referat, it is customary to define three main parts: the heading, the actual abstract, and the reference. The heading consists of the title of the referat (title of the article); surnames of an author; place, time and conditions of work or research.

The abstract part is the main one. This is the result of the analytical and synthetic activities of the referent, reflecting the main content of the primary text. The reference part contains additional information: description of illustrations, charts and tables, pretext bibliography, references to additional literature, etc.

A critical analysis, in the opinion of many authors, is not included in the task of the referent; a brief assessment is not excluded. Referat and annotation belong to the genre of scientific literature and have similar communicative functions. To complete a written essay successfully, you must:

– be able to convert text;
– understand the terminology of the relevant science;
– correctly form references to the literature;
– to summarize facts, stated in the primary text;
– use abbreviations.

The annotation performs three main functions: informative-cognitive, evaluative and incentive-recommendatory. Knowledge of the basic features of referencing and annotation, as well as the properties of the referat and annotation as specific texts with a uniform form and consistency of structure, is essential for learning to write a secondary text.

Essay belongs to the most difficult type of written works, since it implies an independent selection of facts or events, related to the expression of others and own thoughts in written form. Unlike the reproduction, in which an event or description is revealed according to a plan followed by the author, an essay requires an independent compilation of a plan that corresponds to a given topic, and the ability to give an elementary evaluation of the events and by types of characters.

According to the method of presentation, essays can be descriptive, narrative, essay-reasoning. Descriptive essay is a text in which the subject, landscape, atmosphere, etc. are verbally characterized. For descriptive essay, more words are required than for an oral narrative, since in the description much attention is paid to the features and properties of the described object or phenomenon. The time sequence of what is happening determines the location of the material, and thus eliminates one and all the attention focuses on the word.

A narrative essay is a development of an action or event in time. In the narrative, it is necessary to capture the cause-time sequence in the change of actions, which is most often associated with the correct use of time. The peculiarities of the narration as a story about an event should include its composition, which can have two options: the

beginning of the event, the development of the event, the end; an introduction, a plot, a key moment, a denouement, a conclusion.

As for the supports on which the essay is written, this problem is connected with the difficulty of the topic and the language preparation of students. With a text as a support, the work is greatly facilitated, and the composition itself approaches in form to the reproduction. To write such an essay it is necessary to transform the text and make an assessment based on the presented facts.

Essay-reasoning is the unfolding of parts of a whole in their logical sequence, and the unfolding of thought takes place according to a certain pattern. This type of exercise assumes not only the description of the object or event, but also the motivation of the basis on which this description is given. Essay-reasoning is associated with a large preparatory preparation of students: the compilation of an essay plan; the formulation of theses; selection of speech formulas for argumentation, substantiation of one's point of view or evaluation of the described events; drawing up the final part in the form of a brief conclusion. Essay-reasoning can be written in the genre of letter, newspaper articles, comments, or reviews.

So, from the above-mentioned, we can conclude that written speech (being a part of speech activity), unlike speaking or listening, is a slower process, because when we generate a text, the writer person can change the original idea, correct the content, add or modify it.

Because of the possibility of returning to the text in order to control and correct writing, many authors consider writing as simpler activity and in some cases it is recommended to switch from hearing and speaking not to reading, but to writing, seeing in the latter a reliable means to improve forms of oral training.

The connection of writing with reading is explained by the fact that both forms of communication are based on a graphic communicative code, although they pursue different goals.

Learning experience shows that writing is not only a way to control the reading, but also a means of learning to read. Automating sound-letter correspondences, consolidating material written at different levels of the language with the help of written exercises improves the reading technique and contributes to the successful development of the ability to extract and fix information from the typed text.

Results and discussion

To learn to listen, speak and read in Kazakh, you must simultaneously learn to write, mastering all kinds of speech activity, students master the language. Written speech allows students to get higher education in Kazakhstan, to conduct a scientific work, to participate in the further in various areas of economic, scientific and cultural life of Kazakhstan, in joint projects with other countries.

Thus, the further improvement of students' oral and written skills, the formation of their ability to think in a foreign language, the development of a deeper sense of the studied language are one of the main tasks today.

The unrelenting interest in learning a foreign language makes us take a new approach to solving some of the actual problems of its teaching. The study of a foreign language for special purposes involves the further development of speech skills in various situations of communication, considering the peculiarities of the national mentality.

Conclusion

The use of new technologies makes changes to the learning system: a student is in the center of learning. This contributes to the creation of a creative atmosphere in the classroom, creates a condition for the development of individual abilities of students, the development of independent creative thinking. It enables the teacher to differentiate approach to each student in the learning process.

Thus, the main goal of teaching foreign languages is learning free orientation in a foreign language environment and the ability to respond adequately in the different situations, that is, to communicate.

Each language reflects the culture of the people who speak it. Consequently, mastering a foreign language is not separated from students' acquaintance with the facts of history, culture, social phenomena, and social conditions in the country of the studied language. The consideration of these factors is supplemented by the fact that the development of a language and the motives for its study are largely determined by the economic and social development of society.

At present, it is extremely relevant to talk about the search for new pedagogical technologies, methods and means of teaching, that would meet to the updated content and standards of education.

Литература

Мусинская Е.В. Обучение письму. Текст лекций. – М., 1983. – 248 с.

Мильруд Р.П. Методика обучения иноязычной письменной речи. Иностранные языки в школе. – М., 1997. – №2. – 380 с.

Мусинская Е.В. Обучение письму. Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия. –М.: Русский язык, 1999. – 356 с.

Коряковцева Н.Ф. Современная методика организация самостоятельной работы изучающих иностранный язык. – М., 2002. – 205 с.

Рогова Г.В. Письмо в обучении иностранным языкам. – М.: Русский язык, 2004. – 259 с.

Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. Особенности методики обучения письму как одной из форм общения иностранных студентов, изучающих русский язык. – Вьетнам, 2015. – 214 с.

References

Ignatova E.R., Tolmacheva D.S. (2015). Osobennosti metodiki obucheniya pis'mu kak odnoi iz form obscheniya inostrannyh studentov, izuchayaschih russii yazyk. [Features of the method of teaching writing as a form of communication of foreign students studying Russian language]. Vietnam., 214 p. (In Kazakh)

Koryakovtseva N.F. (2002). Sovremennaya metodika organizatsii samostayatel'noi raboty izuchayaschih inostrannyi yazyk. [Modern methodology organization of independent work of students of a foreign language]. M., 205 p. (In Russian)

Musinskaya E.V. (1983). Obuchenie Pis'mu. Tekst lektsii. [Learning to write. Lecture text]. M., 248 p. (In Russian)

Mil'rud R.P. (1997). Metodika obucheniya inoyazuchnoi pis'mennoi rechi. Inostrannye yazyki v shkole. [Methods of learning foreign language writing. Foreign languages at school]. M., 380 p. (In Russian)

Musinskaya E.V. (1999). Obuchenie pis'mu. Obshaya metodika obucheniya inostrannym yazykam: Khestomatiya. [Learning to write. General methods of teaching foreign languages: Reader]. M., 356 p. (In Russian)

Rogova G.V. (2004). Pis'mo v obuchenii inostrannym yazykam. [Letter in learning foreign languages]. M., 259 p. (In Russian)

ҒТАМР 17-81-99

Мұқашева М.Қ.[1], Картаева А.М.[2],

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
[1]докторанты, [2]профессоры, ф.ғ.д.,
Қазақстан, Өскемен қ., e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Қ. БІТІБАЕВАНЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ӘДЕБИ ЭССЕ ЖАЗДЫРУ (М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша)

Мақалада қазақ педагогикасының көрнекті тұлғасы Қ.О. Бітібаеваның жаңа технологиясы негізінде эссе жаздыру әдістемесі арнайы сөз болады. Қазіргі мектеп бағдарламасында күн тәртібінде тұрған эссе жаздырудың әдістемесі жан-жақты талданып көрсетіледі. Авторлар Қ. Бітібаеваның «Ой тастау, ойланту» технологиясы арқылы оқушылардың танымдық-шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік құзіреттіліктерін оятуды мақсат еткен өзінің іс-тәжірибесінің үлгісін ұсынады. Өз іс-тәжірибесі бойынша оқушылардың қызығушылықтары мен ынтасын, ойлау белсенділіктерін дамытатын мәтіндерді М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы арқылы дәлелдейді.

Түйін сөздер: жаңа технология, әдеби эссе, әдебиетті оқыту, шығармашылық жұмыс, жеке тұлға, модель, көркем мәтін.

Mukasheva M.K.[1], Kartayeva A.M.[2],

[1]Doctoral student, [2]Doctor of Sciencey, professor
of S. Amanzholov East Kazakhstan State University,
Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Writing of the literary essay on the basis of new technology of K. Bitibayeva (According to the epic novel by M. Auezov «the Way of Abay»)

This articlet is about a technique of writing of the essay on the basis of the new technology of outstanding person of the Kazakh pedagogics K.O. Bitibayeva. The technique of writing of the essay in detail is analyzed and considered on the agenda of the modern school program. K. Bitibayeva's technology «Oi tastay, oilanu» represents a model of pedagogical experience of the author which purpose is awakening of informative and creative abilities and research competences of pupils. It is confirmed, proceeding from own experience, on the example of texts of the epic of M. Auezov «the Way of Abay», the developing interest, motivation and cogitative activity of pupils.

Key words: new technology, literary essay, teaching literature, creative work, personality, model, art text.

Мукашева М.К.[1], Картаева А.М.[2],

[1]докторант, [2]д.ф.н., профессор
Восточно-Казахстанского государственного университета имени С. Аманжолова,
Казахстан, г. Усть-Каменогорск, e-mail: kartaeva2011@mail.ru

Написание литературного эссе на основе новой технологии К. Битибаевой (по роману-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая»)

В статье речь идет о методике написания эссе на основе новой технологий выдающейся личности казахской педагогики К.О. Битибаевой. Методика написания эссе подробно анализируется и рассматривается на повестке дня современной школьной программы. Технология К. Битибаевой «Ой тастау, ойланту» представляет собой образец педагогического опыта автора, целью которого является пробуждение познавательно-творческих способностей

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

и исследовательских компетенций учащихся. Это подтверждается, исходя из собственного опыта, на примере текстов эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая», развивающих интерес, мотивацию и мыслительную активность учащихся.

Ключевые слова: новая технология, литературное эссе, преподавание литературы, творческая работа, личность, модель, художественный текст.

Кіріспе

Әлемдік педагогикада есімдері жарқыраған Ю.К. Бабанский, Ш.А. Амонашвили сынды педагогтармен қатар аталынған әйгілі ұстаз, «Қазақтың Хан апасы» атанған Қанипа Омарғалиқызының есімі бүгінде облысымызға ғана емес, еліміздің түкпір-түкпіріне, одаққа танымал. Оған дәлел Өзбекстандық ғалым Қазақбай Юлдашевтің: «Сізді қазақтың данышпан қызы деп таныдым...», – деген екен (Ферхо С., Байхонова С., Тоқпатаев У., Құрманова Ж., 2005: 130).

КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, «Құрмет» орденінің иегері, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген мұғалімі, Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қызметкері. Н.К. Крупская медалінің иегері, Республикалық БЖИ және ШҚМУ, Шәкәрім атындағы Семей ПИ профессоры – Бітібаева Қанипа Омарғалиқызы мектепте әдебиет пәнін оқытудың теориясы мен әдіс-тәсілдері, технологиясы жайында біршама еңбектер, Абайды оқыту туралы екі кітап, Әуезовті оқыту туралы үш кітап жазды. Бұл еңбектер – ұлыларды оқыту туралы Республикадағы тұңғыш іргелі зерттеулер. Ұстаздың бұл еңбегін дер кезінде бағалап жатқандар, ол туралы қоғам қайраткері, Халықаралық Абай Клубының президенті, жазушы Роллан Сейсенбаев: «Қанипа – Ұлы ұстаз, Ұлы әйел. Кеңестік дәуірдің кезінде Қазақстанда бірінші болып СССР Мемлекеттік сыйлығын алу деген – нағыз батырлық», – деп әділ төрелігін айтқан екен (Ферхо С., Байхонова С., Тоқпатаев У., Құрманова Ж., 2005: 125).

«Академиялық білімді, ұлтжанды, жүректі, наркескен тілді, тұлғалы сырт келбетіне ішкі сұлу сарайы үндесіп келіп жатқан, әріптестерді айтқандай, «Ұстаздық энциклопедиясы», «Хан апасы», «Қазақтың Қанипасының» еңбектері, іс-тәжірбиесі жалғасын тауып, әріптестерінің ізденіс көзіне, қайнар бұлағына айнала беретініне кәміл сенеміз», – деп Роза Баттал жазғандай, Қанипа Омарғалиқызының артына қалдырған өлшеусіз мол мұрасы, педагогикалық технологиясы мен ғылыми еңбектерінің бүгінгі жас ұрпақты тәрбиелеудегі маңызы зор.

Қанипа Омарғалиқызының «Ой тастау, ойланту, ойлау» технологиясы – жас ұрпақты жаңашылдыққа, зерттеушілікке, құзырлылыққа жетелейтін бірден-бір құрал. Ұстаздың жаңа технологиясын сөз еткенде мына бір пікіріне жүгінбесек болмас: Біздің «Ой тастау, ойланту» технологиямыз: бүгінгі сөз болып жүрген оқушыға субьект ретінде қарау; құзыреттіліктерді қалыптастыруға негізделген шығармашылық тапсырмалар; оқушылардың сыни тұрғыда ойлау қабілеттерін дамыту; білімді оқушылық деңгейден өнімді, шығармашылық деңгейге дейін көтеру; дарын көздерін ашу; ғылыми-іздендіру жұмыстарына баулу мәселелеріне негізделген», – дегендей (Бітібаева Қ.О., 1997: 2), шығармашыл ізденістегі құзырлы тұлғаны баулуда ұстаздың жаңа технологиясының тиімділігі өте зор.

Осы орайда ғалым ұстаздың тағы бір пікіріне жүгінбесек болмас: «Ой, ойлану, ойланту барлық пәндерге де керек. Ойсыз өмір сүру мүмкін емес. Бірақ бұл жердегі ерекше бір еске алатын мәселе – өзіндік ойлау, өзіндік пікірде жатыр. Әдебиетті оқытуда мұғалім оқушыларға көркем туынды туралы оқулық авторы, не ғалымдар пікірін қайталауда, не соны қаз-қалпында мазмұндатуды мақсат етпеуі керек, ең бастысы, сол көркем туынды туралы оқушы пікірі, ойына ерекше көңіл бөлген жөн. Бұл пәннің басқа пәндерді оқытудан өзгешелігі де, күрделілігі де осында», – деп жаңа технологиясының маңыздылығын атап көрсетеді (Бітібаева Қ.О., 1997: 5), Қ. Бітібаеваның жаңа технологиясы оқушының алған білімін өз еркімен шығармашылық деңгейге жетелеуіне, көздеген тақырыпқа өзінің сыни көзқарасын танытып, зерттеушілік құзыреттіліктерін дамытуына, оқушылардың «өзін-өзі», «бірін-бірі» оқытуына жол ашады.

Қазіргі заман – білім-ғылымның, ақпараттың жаһандану ғасыры. Әлемде болып жатқан өзгерістер еліміздің экономикасына ғана емес, білім саласына да әсерін тигізуде. Білім берудің мазмұны жаңа форматқа бет бұрып, жаңаша көзқарас пайда болды. Әлемдік білім беру жүйесінде «XXI ғасырда нені оқыту керек?», «Мұғалімдер оқушыларды XXI ғасырға қалай дайындайды?» деген мәселелер қойылып отыр.

Заман талабына сай жан-жақты дамыған, сындарлы ойлай алатын, білімді де ізденімпаз құзырлы тұлғаны қалыптастыру үшін де Қ. Бітібаеваның жаңа технологиясының өміршеңдігі зор.

Ұстаздың жаңа технологиясы арқылы әдеби эссе жаздырудың тың жолдарынан іздену – бүгінгі заман талабы. Эссе жазу – қазіргі таңда жазба жұмыстарының тың түрі, мұғалімдер мен оқушылар үшін жаңа формат болып отыр. «Қысқа әдеби энциклопедиясында»: «Эссе – бұл белгілі бір тақырыпты түсіндіретін және жеке көзқарастарды, оған байланысты ойларды басқа жолмен жеткізу әрекетін білдіретін шағын көлем мен еркін композициядағы прозалық шығарма», – деп анықтама берілген.

Орыс ғалымы Г.Ю. Ксензованың: «Учеба – это труд, причем нелегкий, но при правильной его организации он способен приносить радость творческих открытий»-деген тұжырымы эссе жаздыру үрдісіне қатысты айтылып тұрғандай (Ксензова Г.Ю., 2001: 30). Яғни, оқушының жеке көзқарасын танытатын шығармашылық туындысы. Дәстүрлі оқытуда жазылып келген шығармадан эссенің айырмашылығын 1-кестедегідей саралауға болады.

Дамыта оқыту технологиясының негізін салушы академик-ғалым В.В. Давыдовтың: «Существовало такое массовое образование, в катором учебная деятельность детей была крайне свернута, а ее содержание было сведено в основном к эмприческим знаниям и утилитарным умениям» – деген сөзі жоғарыдағы пікірдің шындығын дәлелдеп тұр (Давыдов В.В., 1992: 4).

	Эссе	**Шығарма**
Анықтамасы	Эссе дегеніміз (*фр. тіл. essai -тәжірбие, лат.т. exagium – құрау*) – философиялық, әдеби, тарихи, публицистикалық, әлеуметтану, саяси және тағы басқа саладағы ғылыми емес, автордың жеке көзқарасын білдіретін прозалық мәтін.	Шығарма – оқушының туған халқының әдебиетінен алған білімін өз ойымен, дүниетанымдық көзқарасымен еркін ұштастыра отырып баяндайтын шығармашылық төл еңбегі. Оқушыдан көркем шығарманы өзіндік ой-пікірі, көзқарасы тұрғысында терең талдап пайымдауы, әсерлі, көркем тілмен жүйелі баяндауы талап етіледі.
	Эссе – еркін композициялық құрылымға негізделген немесе көркем-пубицистикалық жанрдың бір түрі	Шығарма – белгілі бір берілген тақырыпқа арналған, міндетті құрылымнан тұратын, тек пәндік білімге бағытталған шығармашылық жұмыс.
	Эссе қатаң түрде жоспарға негізделуі міндетті емес.	Шығармада жоспарды жазу міндетті.
	Эссеге көзқарас, сараптама, дәлелдемелерге негізделеді.	Шығарма формасы оның түріне байланысты, көбінесе көркем мәтінді талдауға негізделеді.
	Эссенің мақсаты – оқырманға ой қозғау, толғанысын тудыру,	Шығарманың мақсаты – жазылым тілін дамыту.

Ал қазіргі оқыту жүйесінде жеке тұлғаның талап-тілегі, еркіндігін ескере отырып, эссе жаздыру алдындағы мақсаттарды төмендегідей саралауға болады:

– жеке тұлғаның сыни көзқарасын;

– Аналитикалық ойлау қабілеттерін, логикасын дамыту;

– Өзін-өзі тану, өзіне-өзі сын көзімен қарау, өз мүмкіндіктері мен іскерліктерін тани білуге, өзіне деген сенімінің нығаюына ықпал ету;

– Тәжірибе мен білімдерін жаңа мақсатқа пайдалана білуге, дәлелдемелер келтіруге дағдыландыру;

– Өз шығармашылық іс-әрекеттері арқылы интеллектілерін дамыту;

– Сауаттылық, жазу мәдениеті, әдеби тілдерінің дамуына ықпал ету;

– Алдарына мақсат қоя білу, оған жету үшін ерік-қайраты, қажырлылығын қалыптастыру.

Қазіргі оқыту талаптарын эссе жаздыру үрдісінде басшылыққа алу үшін, оны жаздырудың инновациялық жолдарынан іздену үшін мұғалім іс-әрекеті төмендегідей мәселелерді шешуге бағытталу керек.

– Мұғалім өзінің іс-әрекетінің технологиясынан ғана емес, ең алдымен оқушылардың оқу таным белсенділігін арттыру технологиясын іздеу, ойластыру;

– Оқушыны дербес, өзіндік ізденіске, өзін-өзі оқыту үрдісіне баулу технологиясын ойластыру;

– Жеке тұлғаның ішкі мүмкіндіктерін тани отырып, оны жан-жақты дамыту жолдарынан ізденуді алдыға қойып отыр.

Қазақ әдебиеті сабағында эссенің әр түрін тақырыпқа сай тиімді қолдандыру, мұғалімнің шеберлігін талап етеді. Яғни, эссе жаздыру әдістемесінің негізінде жүзеге асады. Соның ішінде тәжірибеде, жасыратыны жоқ, әдеби эссе кеңінен өріс алған.

Эксперимент

Өз іс-тәжірибемізде Қ. Бітібаеваның жаңа технологиясы арқылы әдеби эссе жаздырудың тың жолдарын ұсынып отырмыз.

Модельге негізделген әдеби эссе (М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша).

Қ.Бітібаеваның «Жаңа білімді меңгерту / ЖБМ/» бойынша алдын-ала берілген тапсырма:

1. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының «Қайтқанда» бөлімінің 3-9 беттерін оқу;

2. Оқушылар «Абай жолының» берілген беттері бойынша өз қиялдарына ерік бере отырып, «Абай аулы» модель жасайды.

а) Бұл модельде «Абай аулына» дейінгі мекен-жайлардың аты, бағыты берілген. Үзіндіде оларға қысқа болса да сипаттама жазылған. Енді оқушылар төмендегідей тапсырмаларды орындайды.

3. Автордың айтқысы келген идеясын болжап, автордың көзқарасына өз ойын таныта отырып, әдеби эссе жазу.

Модель үлгісі:

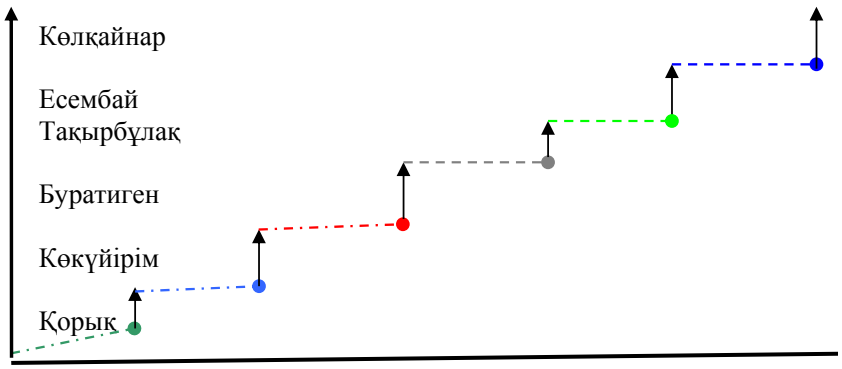

Тапсырмалар:

М.Әуезов «Абай жолы» («Қайтқанда» бөлімі)	«Абай аулы» (әдеби эссе)
– ...Барлық айналадағы кең дүниеге, әсіресе мынау өзі туған сахара, өлке белдеріне соншалық бір туысқандық ыстық сезіммен, кешіріммен де қарайды... – Есембай жазығы. Осы жердің адамы болмаса... – Баланың барынша сағынған көрінісі...	

І мәтін.

...Күнұзын аттан түспей, өзге жүргіншілерден оқ бойы алда отырған. Кей-кейде өзіне таныс Көкүйірім мен Буратиген, Тақырбұлақ сияқты қоныс-құдықтардың тұс-тұсына келгенде бала оқшау шығып, астындағы жарау құла бестісін ағызып-ағызып та алады...

...Ал «Қарауыл биігі анау, жасырын жырасы мынау» деген Есембай-Найзатастар болса, ол Абайдың өз аулының аса мәлім қоныстары. Көктем мен күз уақыттарында, жылына екі рет осы жерлерге Құнанбай ауылдары келіп қонып, ұзақ уақыт отырып, жайлап кететін. Анай көрініп тұрған төскейдің сай-саласы, бие бауы, ауыл-қонысы, қой өрісі – барлығы соншалық таныс, жақын. Тіпті былтыр боқырауда, күзем үстінде, қалаға оқуға кеткенде дәл осы қоныстан, Есембайдан кеткен болатын. Сонда тайға шапқан, асық ойнаған құрбы балаларымен жаяу жарыс жасап, асыр салған ең соңғы бір ыстық қоныс осы болатын... (Әуезов М.О., 2003: 7).

II мәтін.

Қыс бойы ауылды, елді сағынғанда есінен кетпейтін соңғы күндері дәл осы Есембайда өткен.

Жазықсыз сары биік, көкшіл қоныс, ақ көделі әдемі өлке мұнарланады. Барлық айналадағы кең дүниеге, әсіресе мынау өзі туған сахара, өлке белдеріне соншалық бір туысқандық ыстық сезіммен, кешіріммен де қарайды. Жабыса, сағына сүйеді. Үзілмей, қатаймай, бір қалыппен желпіп соққан әдемі салқын қоңыр жел қандай рақат. Осы желмен құлпыра, толқып, су бетіндей жыбыр қағып шалқып жатқан ал күрең көде мен селеу далалары... дала емес – теңіздейі қандай! Сол даладан көз алмай, тоя алмай, үнсіз телміріп, ұзақ-ұзақ қарайды. Шамасы келсе, бұл жерлерді құбыжық көру емес, үрке қарау емес, құшағын керіп аймалар еді... (Әуезов М.О., 2003: 7).

III мәтін.

Көлқайнар суы мөлдір, мол бұлақ болғанмен, кең қоныс емес. Жайлауға қарай, Шыңғыс асқалы беттеп келе жатқан елдің үш-төрт аулы қоныпты.

Бұның бәрі «Құнанбай аулы» деп аталады. Өзінің аулы мен жақын туысқандарының ауылдары.

Көлемі аз бұлақтың айналасына жиі қонған ауылдардың үйлері де, шұбыртқан малы да, адамдары да кешкі мезгілде ыю-қию араласып жатқан сияқты. Жер ошақтардан шыққан түтіндері де біріне-бірі қосылып ұласып, тұтасқан көкшіл мұнарадай тарайды. Үрген иттер, мал қайырған айқайлар, маңыраған қой, қозы шулары араласып жатыр. Кешкі суға келе жатқан қалың жылқының кісіней шапқан дүбірі, шаң-тозаңы болсын немесе оқта-текте азынай кісінеп, үйірін іздеп шапқан, мінуден босаған жас айғырлар дауыстары болсын – барлығы да осы отырған ауылдардың осы кештегі тіршілік тынысын білдірген сияқты. Баланың барынша сағынған көрінісі... (Әуезов М.О., 2003: 8).

Эссе жазу әдістемесі қаншама күрделі болса, оны талдау, бағалау жолдарынан іздену де еңбектенуді қажет етеді. Әсіресе оқушы еңбегін бағалау – дәстүрлі оқытуда да, қазіргі технологиялық оқытуда да күн тәртібінен түспей тұрған өзекті мәселе. Орыс ғалымы В.И. Журавлевтың: «Нередко весь класс утверждает, что оценка обьявленная учителем, не соответствует качеству и уровню знаний, которые продемонстрировал отвечающий. Что в других случаях, другим учащимся тот же учитель ставит оценку выше. Конфликт в связи с этим во многом зависит от реакции учителя и от мастерства, надежности, открытости критериев, которыми он руководствуется, оценивая знания и умения»-деген пікірі ешқандай дәлелдеуді қажет етпейтін шындық (Журавлев В.И., 1995: 79).

Бұл сабақта эссені талдау, қорытындылау «өзін-өзі», «бірін-бірі» бағалау әдістері арқылы жүргізілді:

Бірінші кезеңде: эссе мұғалім тарапынан тексеріліп, қорытынды талдау әр оқушының дәптеріне жазылады.

Екінші кезеңде: оқушылар бірін-бірі бағалап, пікір-талдауларын мұғалімнен соң жазып отырады.

Үшінші кезеңде: әр оқушы өзінің жұмысына жазған талдауларды оқып, аяғына өз пікірін / келісетін немесе келіспейтіндерін/ жазып қояды.

Төртінші кезеңде: мұғалім қайта жинап алып, қорытындылайды.

Бағалаудың бұл әдісі уақытты талап етеді. Бірақ оның тиімділігі оқушыларды өзіне сынмен қарауға, әділдікке баулиды, бір-бірін оқыту, өзін-өзі оқытуға дағдыландырады. Тек оқушылар ғана емес, мұғалімнің де бағалау технологиясын жетілдіру айналасындағы ізденісіне ықпал етеді.

Қорытынды

Модельге негізделген әдеби эссенің ұтымдылығын былай тұжырымдауға болады:

– оқушылардың белгілі бір мәселені көтеруі;

– автордың көзқарасына, шешіміне сыни көзқарасын танытуы;

– Көркем мәтінмен жұмысқа жетелеуі, оны талдауға үйренуі;

– оқырманға ой тастауы, ой қозғауы;

– «Абай жолы» эпопеясын оқу үрдісі жалғасады.

– Жазба жұмысына төселдіреді.

Әдебиеттер

Ферхо С., Байхонова С., Тоқпатаев У., Құрманова Ж. Аңызға айналған ұстаз. – Өскемен: ТОО «Медиа-Альянс», 2005. – 224 б.

Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1997. – 284 б.

Ксензова Г.Ю. Перспективные школьные технологий. – М, 2001. – 222 с.

Давыдов В.В. Психологическая теория учебной деятельности и методов начального обучения, основанных на содержательным обобщении. – Томск, 1992. – 302 с.

Әуезов М.О. «Абай жолы» роман-эпопеясы. – Алматы: Жазушы, 2003. – 365 б.

Журавлев В.И. Основы педагогической конфликтологии. – М, 1995. – 300 с.

References

Auezov M.O. (1997). «Abai zholy» roman- epopeyasy. [Epic novel "The Path of Abai"]
1-tom. - Almaty: Zhazushy, 2003. 365 b. (In Kazakh)

Bitibayeva K.O. (1997). Adebietti okytu adistemesi. [Kazakh literature method] Almaty: Rauan,1997. 284 b. (In Kazakh)

Davydov V.V. (1992). Psihologicheskaia teoria uchebnoi deiatelnosti I metodov nachalnogo obuchenia osnovannyh na soderzhatelnom obobshenii. [Psihologicheskaia teoria uchebnoi deiatelnosti I metodov nachalnogo obuchenia osnovannyh na soderzhatelnom obobshenii]-Tomsk, 1992. 302 s. (In Russian)

Ferho C., Baihonova C., Tokpataev U., Kurmanova Zh. (2005). Anyzga ainalgan ustaz. [A teacher whose name became a legend]- Oskemen: TOO «Media-Alians», 2005. 224 b. (In Kazakh)

Zhuravlev V.I. (1995). Osnovy pedagogicheskoi konflictologii. [Osnovy pedagogicheskoi konflictologii] Moskva: Rossiiskoe pedagogicheskoe agentstvo, 1995. 300 s. (In Russian)

Ksenzova G.Yu. (2001). Perspektivnye shkolnye tehnologii. [Perspektivnye shkolnye tehnologii]- Moskva, 2001. 222 s. (In Russian)

МРНТИ 14.35.09

Капасова Д.А.[1], Чекина Е.Б.[2],

[1]к. ф. н. и.о. доцента Египетского университета исламской культуры «Нур-Мубарак»,
[2]ст. преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: assyl99_kz@mail.com, vesna-elena@rambler.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТА ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ С ПОМОЩЬЮ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА

В статье рассматривается вопрос применения электронных учебников в организации самостоятельной работы студента в учебном процессе как одной из форм дистанционного обучения в высшем учебном заведении. Описаны формы дистанционного обучения, а также основные технические рекомендации по созданию электронных учебников.

Ключевые слова: дистанционное обучение, формы дистанционного обучения, электронный учебник, самостоятельная работа студента, самостоятельная работа студента с преподавателем, гиперссылки, форматы заданий.

Kapassova D.A.[1], Chekina E.B.[2]

[1]Candidate of philological sciences, A/Professor of «Nur-Mubarak» Egyptian University of Islamic Culture,
[2]Senior teacher of Al-Faraby Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: assyl99_kz@mail.com, vesna-elena@rambler.ru

The organization of the Student's Individual Work during the distance learning with the help of an electronic textbook

The article discusses the use of electronic textbooks in the organization of the Student's Individual Work in the educational process as one of the forms of the distance learning in the higher education. The forms of the distance learning are described, as well as the fundamental technical recommendations for creating electronic textbooks.

Key words: distance learning, forms of distance learning, electronic textbook, independent work of a student, independent work of a student with a teacher, hyperlinks, job formats.

Қапасова Д.А.[1], Чекина Е.Б.[2],

[1]«Нұр-Мүбарак» Египет ислам мәдениеті университетінің доценті м.а., ф. ғ. к.,
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: assyl99_kz@mail.com, vesna-elena@rambler.ru

Электрондық оқулық арқылы қашықтықтан оқыту кезінде студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыру

Мақалада жоғары оқу орындарында қашықтықтан білім берудің бір түрі ретінде оқу үрдісінде студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыруға электронды оқулықтарды пайдалану мәселесі қарастырылады. Қашықтықтан оқыту түрлері, сондай-ақ электрондық оқулықтарды дайындау барысында қолданылатын негізгі техникалық ұсыныстар сипатталады.

Түйін сөздер: қашықтан оқу, қашықтықтан оқыту түрлері, электрондық оқулық, студенттің өзіндік жұмысы, студенттің оқытушымен өзіндік жұмысы, сілтемелер, тапсырма түрлері.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Введение

Дистанционное образование в Казахстане. Современное образование невозможно представить себе без компьютеров и интернета, их использует большинство педагогов и студентов. В Европе и США высшие учебные заведения уже давно предлагают дистанционное образование как одну из стандартных форм обучения. В России дистанционное образование появилось в конце XX века как разновидность неформального образования и реализуется в виде заочного обучения с использованием дистанционных образовательных технологий. В нашей же стране интерес к дистанционному обучению на базе новых информационных технологий начинает только формироваться: проходят выставки, семинары, презентации и научно-практические конференции, создаются центры и советы по дистанционному обучению.

В настоящее время во многих вузах Казахстана дистанционное обучение предлагается в виде заочной формы обучения или обучения без контакта с преподавателем в очном учебном процессе: выполнение самостоятельных работ, различных заданий, возможность выполнения и сдачи заданий в случае непосещения аудиторных занятий. В Казахском Национальном университете имени аль-Фараби есть дистанционное обучение как особая форма образования, а также дистанционная форма активно используется при обучении студентов, пропускающих занятия по различным причинам. Казахстанский институт менеджмента, экономики и прогнозирования предлагает возможность дистанционного обучения для студентов, проживающих вдали от университета, а также для студентов с плотным графиком работы, т.е. вне отрыва от производства. Дистанционное обучение в Университете «Нархоз» дает возможность студентам, не выходя из дома, посещать занятия в режиме 24/7. Занятия проходят в режиме on-line, каждый обучающийся получает доступ в виртуальный учебный класс, в котором он может ознакомиться с материалами по дисциплинам, получить рекомендации по выполнению самостоятельных работ, пройти тестирование, обсудить трудные вопросы с преподавателем. Студент, обучающийся с применением дистанционных образовательных технологий, имеет право самостоятельно определять время и место для изучения дисциплин. В Казахском Национальном педагогическом университете имени Абая проводится работа по получению разрешения МОН РК на дистанционное обучение специальностей: юриспруденция, информатика, информационные системы.

Методы и материалы

Формы и методы дистанционного обучения. При дистанционном обучении преподаватель и обучающийся пространственно отделены друг от друга, поэтому оно основано на самостоятельной работе обучаемого, целенаправленной и контролируемой преподавателем. Цели такого обучения в основном те же, что и при очном образовании (если используются одинаковые учебные программы), но формы подачи материала и взаимодействия с преподавателем существенно отличаются. Учебный материал представляют в нестандартной форме: видео-лекции, видео-презентации, множество ссылок на дополнительные ресурсы. Разумеется, базовые дидактические принципы (научности, системности, активности, развивающего обучения, наглядности, дифференциации и индивидуализации обучения и др.) остаются в силе, но способы их реализации обусловлены особенностями новой среды обучения.

Основные формы дистанционного обучения предложены в таблице 1. (Orlova E.R., Koshkina E.I., 2011: 7).

Формы дистанционного обучения могут использоваться как по отдельности, так и комплексно в зависимости от оснащенности образовательного учреждения техническими средствами (ТСО) и специфики программы. От выбора ТСО во многом зависят характер и эффективность учебного процесса.

Остановимся на последней форме (см. таблицу) дистанционного обучения, на электронных учебниках, которые часто используются при такого рода обучении в Казахстане.

Электронный учебник как одна из форм организации самостоятельной работы студентов. В настоящее время создано большое количество компьютерных программ, используемых в учебном процессе, обучающего или контролирующего характера, электронных учебников или учебников, оснащенных мультимедийными средствами (гиперссылки, свободное перемещение в рамках учебника и пр.), практически любая дисциплина сопровождается тестирующими программами.

Достижения развития компьютерно-информационных технологий позволяют по-новому

презентовать теоретический и практический материал любого курса, используя при этом звук, ссылки в интернет, игры, цветовую палитру, графическую работу, мультимедийные технологии, и находят свое применение в учебнике нового поколения – электронном.

Таблица 1 – Основные формы дистанционного обучения

№	форма	описание
1	Дистанционные курсы	Формирование теоретических и практических навыков достигается в процессе изучения учебных материалов, просмотра (прослушивания) и повторения упражнений, записанных на видео-, аудионосителях
2	Веб-страницы, сайты, форумы, блоги	Дистанционные уроки, конференции, семинары, деловые игры, лабораторные работы, практикумы и другие формы учебных занятий. Для веб-занятий используются специализированные образовательные форумы, предоставляющие возможность более длительной (многодневной) работы и асинхронного взаимодействия учеников и педагогов
3	Электронная почта (в том числе списки рассылки)	Систематическая передача учебных материалов с помощью списков рассылки
4	Чат и ICQ	Используются во многих дистанционных учебных заведениях для дистанционного взаимодействия педагогов и учебных групп. Занятия проводятся в рамках чата, к которому все участники имеют одновременный доступ.
5	Теле-, аудио-, видеоконференции	Осуществляются для решения образовательных задач. Проводятся, как правило, на основе списков рассылки с использованием электронной почты
6	Виртуальные классные комнаты	Включают в себя тексты лекций по предмету, интерактивные тесты и тренажеры, словари и т.п. Ознакомившись с материалами виртуального урока, студент выполняет ряд заданий, которые автоматически проверяются системой с выставлением оценок. Студент может вступать во взаимодействие с сетевыми преподавателями, консультируясь по отдельным предметам. Преподаватели могут осуществлять контроль и оценку знаний студента, общаясь с ним по электронной почте, телефону, в форуме или при помощи иных технических средств связи. Аттестация по всему курсу обычно осуществляется в форме экзамена (очного или заочного)
7	Радио-, теле-, аудио-, видеотрансляции	Используются для передачи записей лекций и семинаров в онлайн-режиме или на электронных носителях
8	E-Learning/online Learning	Электронные учебники и методические материалы, другие образовательные услуги, оказываемые по Интернету

В настоящее время под электронным пособием часто понимают электронную версию печатного издания «нераспечатанный учебник» или сборник тестов для самоконтроля, который обладает такими мультимедийными компонентами, как подсчет баллов и возможность нелинейного перемещения от задания к заданию, но не имеет компонента обучающего. На наш взгляд, электронное пособие – программно-методический комплекс, обеспечивающий возможность самостоятельного освоения курса, содержащий теоретический материал, закрепляемый на основе автоматизированных контролирующих программ.

Цель электронного пособия – научить самостоятельно добывать знания, свободно ориентироваться в них, применять полученные знания на практике, использовать ранее полученные знания в качестве основы для получения новых знаний, потому электронные учебники предназначены для самостоятельного изучения учебного материала и проверки его усвоения. В этой связи электронное пособие удобно использовать на занятиях самостоятельной работы под руководством преподавателя, а также для выполнения самостоятельных работ.

В современном образовательном процессе нет проблемы более важной и, одновременно, более сложной, чем организация самостоятельной работы студентов. Болонская система образования предполагает увеличение объема самостоятельной работы студента до 70 % учебного времени, что приводит к необходимости создания специальных пособий для СРС. Важность

этой проблемы связана с новой ролью самостоятельной работы: она постепенно превращается в ведущую форму организации учебного процесса. В результате самообразовательной деятельности студентов происходит процесс приобретения, структурирования и закрепления знаний и поэтому самостоятельную работу необходимо планировать, создавать для неё специальные формы и методы, выделять время, помещение и технические ресурсы.

Дискуссия

Самостоятельная работа студента как форма контроля. Самостоятельная работа студентов имеет несколько составляющих: самостоятельное выполнение заданий на занятии, традиционные домашние задания, собственно самостоятельная работа – СРС и самостоятельная работа студентов под руководством преподавателя – СРСП.

Многие преподаватели испытывают затруднение в определении типа и статуса СРСП. Если четко определиться в квалификации СРСП, то содержание его выстроится автоматически. Статус СРСП до сих пор четко не определен и требует серьезного уточнения в регламентирующих документах. На наш взгляд, СРСП имеет консультативно-контрольный статус. СРСП – многовариантный тип занятия, так как возможны следующие стратегии его проведения по курсу «Русский язык»:

1) Контроль теоретического материала курса в форме коллоквиума или тестирования.

2) Контроль лексико-грамматических навыков в виде небольших контрольных работ – микроконтроль.

3) Контроль практических навыков структурно-смыслового анализа текста и навыков создания вторичного текста в различных формах (в форме «конечного продукта» – аннотации или реферата, конспекта, всех видов плана, а также в форме «промежуточного продукта» – реферативного описания.

4) Выдача и проверка заданий для СРС.

5) Консультации по сбору и систематизации материалов для СРС.

6) Дополнительные занятия со слабоуспевающими студентами.

7) Творческие задания.

В качестве одной из форм проведения СРСП можно предложить использование электронного пособия. Электронное пособие рационально использовать именно на СРСП, а печатное издание пособия – на практических занятиях, так как в структуре электронного пособия отсутствуют задания творческого характера, решение которых требует активной деятельности обучаемого, раскрывающей его собственные взгляды, идеи и наблюдения; они не поддаются алгоритмизации, требуют в процессе контроля непосредственного диалога с обучаемым. Решение данных задач возможно только на практических занятиях, когда студент имеет возможность высказать свое видение, решение, мнение, работать с текстом, отвечать на вопросы, строить различные ситуации и пр. К заданиям творческого характера относятся задания типа Составьте рассуждение на следующую тему, осуществите лингвистический анализ текста, напишите Ваше мнение о…, впишите вместо точек необходимую информацию, письменно ответьте на следующие вопросы, составьте вопросы к тексту и пр.

Проведение СРСП с использованием электронного пособия обещает быть увлекательным и результативным, поскольку обработанная база заданий в пособии дает возможность отказа от традиционного проведения урока и углубления в мир «занимательной игры», когда обучаемый самостоятельно знакомится с теоретическим материалом и на основе разных компьютерных программ имеет возможность проверить уровень усвоения изучаемого материала. Задания базируются на основе компьютерных программ различного формата: подстановка (вписать предложенный подходящий ответ), свободный ввод (вписать необходимую информацию, например, род, число, падеж и пр.), соответствие (между данными двух классов выявляется соответствие), перевод (предлагается к словам на русском языке их эквивалент на казахском), тест (задание + 5 ответов, из которых 1 правильный), выделение цветом (выделяется запрашиваемая информация разными цветами). Работа с мышкой и готовыми ответами, требующими правильной подстановки, соединения, выявления соответствия, перенос данных из одного места в другое, игра с цветовой палитрой, моментальная оценка выполненной работы мотивируют обучаемого к активной деятельности. Преподаватель на СРСП выступает в роли наблюдателя, только в некоторых случаях, когда обучаемый после повторного ознакомления с теоретическим материалом затрудняется в выполнении практического задания, может выступить в роли фасилитатора или консультанта.

Эксперимент

Эффективность использования электронного учебника. Использование электронного пособия на занятиях самостоятельной работы под руководством преподавателя очень эффективно по нескольким причинам:

– соблюдение главного условия занятия – самостоятельная деятельность обучаемого и опосредованный контроль со стороны преподавателя;

– выстраивание новой траектории обучения – «дисциплина – обучаемый – дисциплина», а не традиционной – «дисциплина – обучающий – обучаемый – обучающий»;

– рациональное использование времени: все 50 минут (1 занятие) обучаемый занят выполнением практических заданий и имеет возможность получения автоматизированной оценки (правильно/неправильно) за проделанную работу;

– активная деятельность каждого обучаемого, то есть 100% занятость рабочей группы в течение занятия;

– усвоение конкретного теоретического материала, знание которого необходимо на практических занятиях. Трудоемкость аудиторных занятий – 45 часов, весь материал курса «Русский язык» невозможно усвоить за выделенное время), в этой связи недостаточность аудиторного времени для полного усвоения и закрепления запланированных тем студентами позволяет выделить некоторые темы для самостоятельного или внеаудиторного изучения обучаемыми. Например, для самостоятельной работы студента под руководством преподавателя нами выносятся следующие темы: Морфология и синтаксис научного стиля речи, Выражение различных отношений в структуре предложения: квалификация предмета, классификация предмета, выражение полного или частичного состава предмета и т.д. Знание данного учебного материала необходимо при лингвистическом анализе и структурно-смысловом членении учебно-научного текста по специальности. В этой связи важно психологически настроить студента на качественную работу и описать ему дальнейшие перспективы выполняемой им работы в будущей учебно-профессиональной деятельности;

– оказание индивидуальной консультативной помощи обучаемому;

– организация группового занятия, в котором каждый обучаемый в зависимости от уровня усвоения материала имеет возможность выполнения определенного количества практических заданий, построенных по принципу «от простого к сложному». Для «слабых» студентов предлагаются простые упражнения (1-4 задания), а «сильные», проработав простые задания, могут продолжить работу по выполнению более сложных (от 5 до10). Учитывая фактор отсутствия оценки СРСП в баллах в условиях кредитных технологий образования, ведется учет количества правильно выполненных заданий. Если обучаемый не справляется с поставленными целями и задачами в течение занятия, это занятие не засчитывается. Обучаемый, справившийся с комплексом заданий одного урока, переходит к следующей теме;

– повышение интереса к предмету у обучаемого, стремление к более глубокому изучению дисциплины;

– выстраивание доверительных отношений с преподавателем, что очень важно в учебно-воспитательном процессе.

Конкретные формы и пути организации самостоятельной работы студентов под руководством преподавателя зависят от особенностей дисциплины, уровня подготовки обучающихся, технической оснащенности университета, рационального планирования и других факторов в процессе творческой деятельности преподавателя, в этой связи организация СРСП с использованием электронного пособия является одной из возможных форм проведения самостоятельной работы студентов.

Результаты

Технические рекомендации по созданию электронного учебника. Создание электронного пособия не вызывает особых трудностей. В результате знакомства с теоретическими основами создания электронных учебников, самостоятельного поиска, скоординированных действий с разработчиками виртуального учебника имеется возможность создания собственного учебного пособия, используемого в учебном процессе и построенного на основе разных компьютерных программ. Хотелось бы описать поэтапный алгоритм разработки электронного пособия.

1. Как отмечает Р.К. Потапова, обучающие средства подразделяются на два больших класса – учебные и обучающие (Potapova R.K., 2004: 86). Главная цель первого класса – развитие творческих способностей обучаемого. Однако обучающие средства первого класса, как оказалось, невозможно проверить с помощью предложенных

программ, в этой связи все задания творческого характера были удалены из структуры пособия, поскольку решение данных заданий предполагает активную деятельность обучаемого, раскрывающую его собственные взгляды, идеи и наблюдения; они не поддаются алгоритмизации, требуют в процессе контроля непосредственного присутствия обучающего. Решение данных заданий возможно только при консультативном обучении. К заданиям творческого характера относятся задания типа Составьте предложения со следующими словами, составьте рассуждение на следующую тему, напишите Ваше мнение о, впишите вместо точек качественные прилагательные, письменно ответьте на следующие вопросы и пр. Однако не исключено, что они могут функционировать в компьютерных обучающих системах диалогового формата.

2. Определение формата задания. При составлении электронного учебника нами были использованы следующие форматы: тест (задание + 5 ответов, из которых 1 правильный), подстановка (вписать предложенный подходящий ответ), свободный ввод (вписать необходимую информацию, например, род, число, падеж, категория, неодушевленность / одушевленность и пр.), соответствие (между данными двух классов выявляется соответствие), перевод (предлагается к словам на русском языке их эквивалент на казахском). В процессе работы был выявлен следующий факт: не все задания «работали» в рамках предложенных форматов. Так, появился новый формат – выделение цветом. Выделение цветом позволяет обучаемому выполнять задания с помощью выделения запрашиваемой информации разными цветами. Проверка результата осуществляется с помощью контролирующих систем. Задания, выполняемые в данном формате, составляют 60% от общего количества заданий электронного пособия.

3. Корректировка условия задания. В зависимости от формата, в котором будет выполнено задание, меняется и условие задания. Контролером правильности выполнения задания выступает программа, а не человек, поэтому необходимо четко и последовательно формулировать условия заданий. В противном случае, даже при правильном выполнении задания, программа выставит неудовлетворительную оценку. Например, задание выполняется в формате свободный ввод, условие данного задания – впишите окончания прилагательных, определите род и число прилагательного. Таким образом, перед обучаемым стоит три задачи, которые он должен последовательно решить: сначала вписать окончания, затем определить род и только в конце определить число. В случае непоследовательного ввода ответа, программа выставит ответ как неверный.

4. Выстроить задания в соответствии с принципом «от простого к сложному».

5. Подготовить теоретический материал и осуществить его компрессию. В электронном пособии необходимо давать минимальный теоретический материал, который позволяет получить необходимые сведения для выполнения заданий.

6. Для полноты объема знаний по каждой теме необходимо подобрать дополнительный теоретический материал и оформить его в виде гиперссылок. Также уместны гиперссылки, отсылающие к нужным сайтам интернета для получения дополнительной информации по тому или иному вопросу. Гиперссылки позволяют объединять в одно целое файлы самого разного формата: с их помощью можно переходить от одного документа к другому, видеопрограмме, графическому редактору, аудиофайлам и пр. Кроме последовательных гиперссылок, ведущих от одного задания к другому и к ключам для самопроверки, должны быть и перекрестные, позволяющие попасть из одного раздела в другой; гиперссылка, выводящая в содержание. Гиперссылки расставляют в самом конце работы, поскольку, при перемещении файла или в случае его переименования, компьютер не сможет его найти и гиперссылка потеряет всякий смысл.

7. Выполнить каждое задание в соответствии с его условием – самым важным в электронном пособии является разработка ключей. Очень важно соблюсти условия задания, использовать цвета, указанные в условии, последовательно фиксировать запрашиваемую информацию и пр. Все ключи выделяются курсивом и одним цветом, например, розовым – что очень важно для программиста для дифференциации заданий от заданий с ключами. Упражнения с ключами располагаются после каждого задания, до ключей указывается формат, в котором выполняется задание. Данная информация крайне важна: электронное пособие разрабатывается не специалистом данной предметной области, а программистом, потому выбор формата, четкость условия задания и аккуратное и правильное оформление ключа – залог создания эффективного электронного пособия.

В настоящей статье невозможно продемонстрировать многоцветие ключей. Работа с ключами доставляет разработчику огромное

удовольствие, также появляется возможность самостоятельного выполнения заданий в рамках разных форматов, разнообразие которых, на наш взгляд, активизирует работу студента. Впечатывание ответов, выделение тех или иных букв, словосочетаний, предложений разным цветом, перетаскивание мышкой различных объектов по экрану, дописывание недостающих букв, удаление определенных объектов, перевод слов вызывают живой интерес всех, кто работает с электронным пособием.

Заключение

В результате электронное пособие может иметь следующий вид: оно начинается с видеозаписи, в которой автор знакомит обучаемого с задачами и целями курса, а также ожидаемыми результатами по завершении курса. Курс разбит на блоки по темам, блок содержит минимальный теоретический материал, после каждой темы предлагаются упражнения, выполнение которых определяет уровень усвоения темы. После каждого блока имеются гиперссылки, отсылающие к определенным сайтам интернета или к теоретическому материалу, подготовленному составителем пособия. Ответы оцениваются по принципу правильно / неправильно, в случае неправильного ответа обучаемому предлагается возможность просмотра правильного ответа и сравнения его со своим ответом, возможность проанализировать свои ошибки или неточности и, наоборот, в случае правильного ответа перейти к следующему, более сложному заданию. Задания построены на основе разных обучающе-контролирующих программ, что делает пособие интересным и увлекательным. Пособие мобильно: оно снабжено системой гиперссылок, позволяющих студенту в любой момент оказываться в любом месте пособия, проверять правильность своих ответов и решений, возвращаться к информационному материалу (Chekina E.B., Kapasova D.A., 2011: 218). При необходимости можно перейти к теоретической части и заново прочитать ее, а также получить дополнительный, достаточно большой объем информации по интересующему вопросу. Электронное пособие заставляет студента работать гораздо активнее, чем обычное печатное издание.

Литератур

Орлова Е.Р., Кошкина Е.И. Дистанционное обучение: реалии и перспективы // Вестник МИЭП. Наука и образование. – 2011. – С. 5-13.

Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика: Уч. пособие. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 320 с.

Чекина Е.Б., Капасова Д.А. Русский язык: Уч. пособие для студентов-экономистов. – Алматы: Ценные бумаги, 2011. – 218 с.

Бабаликова А., Акимбеков Е., Абдраимова Г. Роль информационных технологий в повышении интереса студентов к дисциплине // Материалы научно-практической конференции «Наука и образование – важнейший фактор развития общества в современных условиях». – Караганды, 2015. – Часть 2. – С. 234-241.

Елистратова Н.Н. Методика создания мультимедийного учебника // Материалы международной научно-практической конференции «Пути повышения профессионального и методического мастерства руководящего и преподавательского состава в условиях формирования военного образования». – Рязань, 2009. – Ч. 2. – С. 222–227.

References

Babalikova A., Akimbekov E., Abdraimova G. (2015) The role of information technologies in increasing students' interest in the discipline. Proceedings of the scientific-practical conference «Science and education is the most important factor in the development of society in modern conditions.» Karaganda. Part 2. p. 234–241. (In Russian)

Chekina E.B., Kapasova D.A. (2011) Russian language: Uch. manual for economics students. Almaty. Securities. 218 p. (In Russian)

Elistratova N.N. (2009) Methods of creating a multimedia textbook. Proceedings of the international scientific-practical conference «Ways to improve the professional and methodological skills of management and teaching staff in the conditions of the formation of military education.» Ryazan. Part 2. p. 222–227. (In Russian)

Orlova E.R., Koshkina E.I. (2011) Distance Learning: Realities and Prospects. Vestnik MIEP. Science and education. P.5–13. (In Russian)

5 Potapova R.K. (2004) New information technologies and linguistics: Uch. allowance. M. Editorial URSS. 320 p. (In Russian)

4-бөлім

МӘДЕНИЕТ

Section 4

CULTURE

Раздел 4

КУЛЬТУРА

IRSTI 18.41.01

Mukhitdenova B.M.[1], Kosanova A.Sh.[2], Arynova A.D.[3],

[1]PhD ofT. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty,
[2]A/Professor, of Kurmangazy Kazakh national conservatory, Kazakhstan, Almaty,
[3]Master of art sciences, teacher of Pavlodar state pedagogical university, Kazakhstan, Pavlodar,
e-mail: arynovassel@mail.ru

KAZAKH TRADITIONAL MUSIC AND VARIETY ART IN XX-XXI CENTURIES

This article is the first to describe the features of the emergence of a variety art in nomadic society; it provides the stages of development of musical variety art in Kazakhstan; it reveals general regularities, genre and style characteristics. The article is the first to analyze ways of overcoming ideological taboos of the socialist society in the former Soviet Republic, extending the living space of the traditional music on stage, opening new forms of its existence. This was possible due to transition to an open democratic society with its dynamism, expansion of cultural horizons, availability of world experience. The article describes the birth and development of Kazakh variety art from the 30-ies of XX century up to the present times, connection of variety art with traditional music and changing ideological paradigms of the Soviet period and the period of independence. The article is devoted to the Kazakh variety art as the main type of art in the republic.

Key words: Kazakhstan variety art and socio-political context; Stalinism, Perestroika, globalism, peculiarities of emergence of variety art in the culture of nomadic people, functional mechanisms of entertainment music in traditional nomadic culture; song folklore and professional music of oral tradition, Kazakh song folklore and stage; staging the folk song.

Мухитденова Б.М.[1], Косанова А.Ш.[2], Арынова А.Д.[3],

[1] PhD, Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Қазақстан, Алматы қ.,
[2]Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының доценті, Қазақстан, Алматы қ.,
[3]Павлодар мемлекеттік педагогикалық университетінің оқытушысы,
өнертану ғылымдарының магистрі, Қазақстан, Павлодар қ.,
e-mail: arynovassel@mail.ru

XX-XXI ғғ. қазақ дәстүрлі музыкасы және эстрада өнері

Бұл мақалада көшпелі қоғамда эстрада өнерінің пайда болу ерекшеліктері сипатталған. Мақала Қазақстандағы музыка мен эстрада өнерінің даму кезеңдерін ұсынады; Сонымен қатар, жалпы үлгі, жанр мен стильдік ерекшеліктері анықталды. Кеңестік республикада социалистік қоғамның идеологиясын жеңу арқылы, сахнада дәстүрлі музыканың кеңістігін кеңейтіп, оның жаңа түрлерін алып келді. Дәстүрлі өнеріміз заманауи бағытқа бейімделу арқылы ғана, мәдени көкжиегін кеңейтті, әлемдік тәжірибеден үйрену арқылы жаңарды. Мақалада XX ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап қазіргі заманға дейінгі қазақ эстрада өнерінің тууы мен дамуы, эстрада өнерінің дәстүрлі музыкамен байланысы, кеңес дәуірінің идеологиялық парадигмалары мен тәуелсіздік кезеңінің өзгеруі сипатталған. Мақала республикадағы басты өнер нысаны ретінде қазақ эстрада өнеріне арналған.

Түйін сөздер: Қазақстанның эстрада өнерінің және әлеуметтік-саяси контексі; Сталинизм, қайта құрылымдау, жаһандану, көшпелі халықтардың мәдениетінде эстрада өнерінің пайда болуы, дәстүрлі көшпелі мәдениетте музыкалық ойын-сауықтың функционалдық механизмдері, ән фольклоры және ауызша дәстүрдің кәсіби музыкасы, қазақ әні фольклоры және эстрадалық музыкасы, халық әнін қою.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Мухитденова Б.М.[1], Косанова А.Ш.[2], Арынова А.Д.[3],
[1]PhD, Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы,
[2]доцент Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, Казахстан, г. Алматы,
[3]магистр искусств. наук, преподаватель Павлодарского государственного
педагогического университета, Казахстан, г. Павлодар,
e-mail: arynovassel@mail.ru

Казахская традиционная музыка и эстрадное искусство в XX-XXI веках

В данной статье впервые описаны особенности возникновения эстрадного искусства в кочевом обществе; представлены этапы развития музыкально-эстрадного искусства в Казахстане. Выявляются общие закономерности, жанровые и стилевые особенности. В статье впервые анализируются пути преодоления идеологических запретов социалистического общества в бывшей советской республике, расширение жизненного пространства традиционной музыки на сцене, открытие новых форм ее существования. Это стало возможным благодаря переходу к открытому демократическому обществу с его динамизмом, расширением культурных горизонтов, наличием мирового опыта. В статье описывается рождение и развитие казахского эстрадного искусства с 30-х годов XX века до наших дней, связь эстрадного искусства с традиционной музыкой, и смена идеологических парадигм советского периода и периода независимости. Статья посвящена казахскому эстрадному искусству как основному виду искусства в республике.

Ключевые слова: эстрадное искусство Казахстана и общественно-политический контекст; Сталинизм, перестройка, глобализм, особенности возникновения эстрадного искусства в культуре кочевых народов, функциональные механизмы развлечения музыки в традиционной кочевой культуре; песенный фольклор и профессиональная музыка устной традиции, казахский песенный фольклор и эстрада; постановка народной песни.

Introduction

Up to XX century Kazakhs were the largest nomadic nation of the world. Back then Kazakhs did not have this type of art. It emerged in 30-ies of XX century with the transition to sedentary life, change in lifestyle and westernization of culture. Kazakh variety art emerged as a result of the merge of European variety art laws with the elements of theatrized genres in traditional music art syncretic by nature. And having passed the way of formation and development in socialistic Kazakhstan, it now appears as a cultural phenomenon of open and democratic society.

1991 is a watershed year in the life of a huge country, which occupied 1/6 part of the dry land. This is the year when USSR collapsed and new independent states were formed on its territory. It was a turning point that changed the fate of all states of the former great country. All the new states revaluated the basic ideological paradigms of the Soviet period, which led to radical changes in politics, economy and culture. In the new states with centuries-old culture of European origin, the issue on further development of musical art mainly concerned the sphere of its deideologization. In Central Asian States, centuries-old folklore and oral professional music were based on other religious, cultural and economic grounds, rather than European music. The issues of further development of westernized branches of musical art were acute. Variations of the «responses to the challenges of the new time», given by the states of this region, covered a wide range, extreme positions of which are represented by Turkmenistan and Kazakhstan. Turkmenistan chose the path of complete denial of the need to preserve and develop further the westernized trends of the national music. During the reign of Turkmenbashi, this led to the closure of opera houses, choral chapel, philharmonic society, westernized variety art. Kazakhstan took the position of preservation and further development of entire cultural experience, accumulated by the nation by XX century, in the framework of the ideology of Eurasianism, religious and national tolerance accepted by Kazakhstan.

Kazakhstan is a cosmopolitan and multi-confessional country. Along with Kazakh nation, the trends of the variety music art, connected with major ethnic groups, who has lived in Kazakhstan since olden times occupy an important place in musical life of the country. They include Russian and Uighur variety art. We should also mention the trend aimed at English, or rather, American songs, that are included into the repertoire of the singers of any nationality. The experience of development of Kazakh variety art covering the 30-ies of XX century, the years of Stalinism, the Khrushchev «thaw» and independence years described in the article is the first analysis in the world science, of the ways of overcoming ideological taboos of the socialist society in the former Soviet Republic, extending the living space of the traditional music on stage and opening

new forms of its existence. This became possible due to transition to an open democratic society with its dynamism, expansion of cultural horizons, availability of world experience. 2 The article describes a unique and even paradoxical experience of interaction of variety art with folklore in XXI century. Specifically, the variety art and mass media were an impetus to the revival of 'хат-олен' (letter-song) genre that became nearly extinct in national environment, and that reflects tragic realities of the life of people in XX century (2005), when «… in times of wars and disasters a peaceful flow of folklore kind of bursts inside and creates hundreds of songs» (Baitenova, 1992: 23). Soviet ideology did not assume the performance of songs, reflecting the tragedy of people's lives. In the period of perestroika, after removing ideological taboo, a camp, military songs and songs of the criminal world started being performed on Russian stage. That served as an example for the Kazakhstan artists.

The object of our study is a musical culture of Kazakhstan. *The subject of the study:* variety art and traditional Kazakh music. *The aim of the study:* to describe the emergence and development of musical variety art in Kazakhstan as a phenomenon associated with a traditional song and the dominant influence of socio-political context.

The objectives of the study: to throw light on the most important historical stages of formation and development of variety art, its place in the artistic culture of Kazakhstan in the context of social changes and social needs of the listener; to identify typical ways of interaction of stage music with Kazakh traditional song, most relevant songs and techniques of their adaptation.

Novelty of the study. Given the complete absence of works on the history of variety art in Kazakhstan, covering the period from the 30-ies of XX century to the present times, this article is the first to fill a significant gap in the study of the history of national musical culture of XX-XX1 centuries. The peculiarities of emergence of variety art in nomadic society are thrown the light for the first time. The results of the study significantly expand the scientific understanding of the emergence and development of variety art in Kazakhstan as a phenomenon associated with socio-political factors.

Methodological Framework. Objectives of the study demanded a comprehensive research methodology, application of the methods of cultural studies, history and sociology, theoretical musicology, folklore and ethnomusicology. This is connected with the syncretism of both traditional songs and musical variety art, forming the unity of poetry, music, theatre, dance, art design, performance mastership, as well as the influence of ideology on the most democratic genre of music.

The authors performed analysis of scientific literature, as well as Kazakhstan press on variety music, folk, oral-professional and traditional songs, theatre, politics and history of Kazakhstan. Concerts of modern variety artists, as well as archival records in radio and TV collections, video records of TV concerts, the records of well-known national performers in gramophone, CD, DVD were listened to. The authors have gathered an important information from conversations with older generation, and during the questionnaire survey of the tastes of modern youth.

Material of the study is determined by the popularity of the recorded works of the Kazakh stage, artistic significance of the performed music, wide public recognition of performers, who received historic and artistic evaluation.

Results and Discussions

In the period of Independence, the researchers' interest in variety art, in the history of its formation, issues of its theory, in determination of the role and place of this type of art in national artistic culture contributed to the emergence of a number of works: D. Amirov's work called «Arka song tradition: genre and stylistic system (Amirova, 1996), A. Aituarova's «Folk traditions in mass music of Kazakhstan» (Aituarova, 2002), O. Oshepkov's work called «Some culturological issues of the formation of mass musical culture (Oshepkova, 2002), A. Toksanov's «Variety art in Kazakhstan: on the issue of folklore interpretation» (Toksanova, 2001). A. Omarova's work called «Shamshi Kaldayakov's songs» (Omarova, 2012). A number of master's theses are dedicated to the adaptation of traditional songs on the modern stage. In order to identify musical coordinates in variety music, we relied on the works of Russian researchers: A. Sochor, I. Zemtsovsky, E.Alekseev, M. Aranovsky, B. Asafiev; on the works of Kazakh musicologists: A. Baigaskina, S. Elemanova, U. Zhumakova, R. Nesipbai, M. Akhmetova, A. Aituarova, G. Abdrakhman and others.

PART I. 30-50-ies. Emergence and development of variety art in Kazakhstan in the period of Stalinism.

In XX century in Central Asian region the development of variety art went in different ways. As we know, in Soviet period five Soviet Socialist Republics (USSR) were formed in this region and were called by the names of ethnic groups historically in-

habiting these places: Uzbek, Tajik, Kazakh, Kyrgyz and Turkmen. The former two of these enlisted republics were settled and agricultural republics, where the main role was occupied by ancient oasis with a developed agriculture and ancient towns with their rich urban culture. Remaining three are nomadic nations, who up to the establishment of Soviet power led a nomadic lifestyle, and the towns played a minor role. Economic specialization of peoples naturally influenced both the culture and the functions in global economy. The Great Silk Road – transnational artery of Eurasia – that formed and actively functioned in Middle Ages, involved many peoples who inhabited the lands, through which it passed, into its activity. Farmers created the oasis, which was the welcome islands of rest and relaxation on complex and dangerous way. Nomads 3 performed the function of the guards and ensured the security of the caravans, when the traders passed their lands.

Caravan series were built on agricultural oases. The traders, caravaneers and the travelers following them could rest, wash themselves, have a tasty food, entertain themselves, get to know the latest news, communicate with representatives of other cultural worlds, relax, get some medical treatment and regain strength for the further way there. These Central Asian caravan serais became the zone of formation of highly developed and professional public catering service, the influence of which still extends to the life of the sedentary peoples of the Great Silk Road. Professional catering required male strength and endurance, and still almost all men of the sedentary peoples of Central Asia are the masters of culinary art, which they use in everyday life. Caravan serais also became the zone of the development of *specialized entertainment types and genres of art that are presented to spectators, primarily of music and dance. It was the variety art of Middle ages.* These genres of music and dance that came to caravan serais from settled people's towns, reached the highest excellence in the region, which had a positive impact on the development of these nations' variety art in socialist culture of XX century.

The nomads of the region – the Kazakhs, Kyrgyz and Turkmens with their mobile mode of life, had an abundance of entertainment genres of poetry and music, but being dispersed in the rites, song folklore and the art of oral professional musicians, they did not develop into *a special area of presentational, professional, entertaining stage art.* Numerous nomadic sport, competitive and militarized games such as *kazakshakures (wrestling), altynsaka (shooting at target),* various kinds of equestrian competitions that took place on an open steppe spaces could not be transferred to the stage in enclosed spaces. All sorts of fun and games taking place in a yurt, amateur and professional performance art of singers and instrumentalists, could not be presented on a stage as well.

Upon the large gathering of people, professional musicians gave performances in open spaces, outdoors and it was the part of festive or ceremonial communication. Nomadic way of life did not imply stationary premises, where it was possible to allocate the stage and separate the artists and spectators. Thus, song folklore and oral professionals' works with a syncretic nature that reflects in internal unity and integrity of form and content and covers such elements like ritual, music and poetry, resisted the scenic forms of presenting the art in nomadic culture. All this affected the development of variety art of nomadic peoples of the region. Its formation was carried out in parallel with the process of urbanization that began in 30-ies of XX century, when former nomads started moving to the cities, where theatre and concert building, i.e. closed space for mass audience and listeners, were built.

How did this process take place in Kazakhstan? To some extent it is typical for nomads of the region. In the first half of XX century, the Kazakhs shifted to a settled way of life. Political, economic and demographic aspects of this process are disclosed in the scientific community of Kazakhstan's Independence era fairly well (from 1991 up to the present time).

In the 30-ies of XX century Kazakhstan started the period of building a new socialist culture. A workforce from Russia was sent to the republic for assisting, control and overall management of the process. Musical-drama theatre was built, and buildings were allocated (then they were built) for the performance of the Kazakh nation's «new art», which «stepped from feudalism to socialism, bypassing capitalism». Model of the new culture was urbanized and Eurocentric. Stage art first appeared in the life of Kazakhs in this period. Folk songs sounded from the stage, and the novelty and modernity was that they sounded from the stage as a presentational music.

30-50-ies. The period of Stalinism. The initial stage of the formation of variety art is associated with the influence of the paradigms of the Stalinist era with the following characteristic features. Oral-professional songs sounded on the stage in 30-50-ies in traditional solo performance, in a guttural folk timbre; their melody remained intact, but they were processed in the European homophonic-harmonic

style, and sounded accompanied by newly introduced instruments like accordion, piano or even folk orchestra.

The novelty and modernity of the songs consisted in their harmonization and indispensable presence of the accompanist. The past universalism of a professional singer, when he could sing and accompany himself – disintegrated. At this stage of Europeanization of Kazakh culture and the professionalization of art into the European style, folklore syncretism collapsed. Folk songs that sounded from the stage lost touch with ritual and domestic contexts. However, in the urban culture, some elements of the past synthesis of arts was present in the form of spoken phrases, for example, in performance of *kuys*– «*күйсөйлейды*» – «kuy speaks», intermediate vocal and instrumental genres– *ән-күй, (song-kuy) жыр-күй (legend-kuy)*, or oral and prosaic forms of music-making, called *аныз-кюй (legend-kuy), where the story was accompanied by musical fragments* – illustrations (Mukhambetova, 2002: 148-149].

During this period first westernized Kazakh stage songs for concerts were created, for example «Kazakh waltz» by Latif Khamidi in 50-ies, and his compositions «Бул-бул» (Nightingale). These songs were performed by opera singers with European vocal training. Due to their constant transmission through radio and performance in concerts, they became very popular among folk. Except Latif Khamidi, there were other composers who created pop songs. A special type of folk songwriters and composers were formed in traditional culture, who Europeanized folk songs. Their works reflected the reality of a new life, and they renewed the musical language. They continued the development line of Kazakh song melos founded back in XIX century by great Kazakh poet and philosopher Abay Kunanbaev, which was manifested in rejection of some elements of traditional and professional songs, which were characterized by sesquioctave or even two-octave range of the melody, solo parts extending at the highest sound of a song, showing the beauty and strength of voice, virtuosic adornments, complex solo and chorus structure. On their structure, the new songs were close to traditional *karaolen* (couplet structure, small range, no chants), and Soviet pop songs. And most importantly, the melody in its development based on tonal-harmonic functions. Therefore, they sounded better when accompanied by accordion, but not dombra. The most prominent representative at the end of the initial stage of development of variety art in 50-ies was Shamshi Kaldayakov, whose songs were popular in auls and were performed in solo or in chordal accompaniment. Up to the present time they are included in the repertoire of many pop singers.

In the songs of new type, the melody is mostly based on tonal-harmonic functions, in contrast to monodic organization of traditional melos. Peculiarities with the absence of harmonic VII step in Kazakh folk melody influenced the harmonization of the songs, determining the use of natural VII step in accords of minor songs.

Two trends of different levels appeared in song genre: at the level of the musical language Kazakh oral traditional music was integrated with written tradition of European music (synthesis); at the level of genre there was a synthesis of Soviet pop music (and western music through Soviet art) with Kazakh song tradition (Najdorf, 2011).

PART 2. 60-80-ies. Development of variety art in Kazakhstan in the period of Khrushchev «thaw».

At the initial stage of development, in 30-50-ies traditional song folklore was integrated to stage. Musical and poetic stylistics of Kazakh folk songs: simplicity and conciseness, naturalness of sound are combined with the stylistics of variety songs, that do not extend beyond the European academic style in music.

In the period of the Khrushchev thaw, the ensemble «Dos Mukasan» was one of the first who transferred Kazakh folk songs to stage adapting them into a pop style, but not into academic and European style. This became possible after the world festival of youth and students in 1956 in Moscow. New musical ideas expressed at the festival paved the way for Soviet stage music. «Dos Mukasan» that was created at the turn of 50-60-ies, immediately gained a huge success. The press of that time noted the innovation of talented musicians, search for new forms, commitment to music. All this won the hearts of Kazakh listeners. Due to their high level of professionalism, the raised the Kazakh stage art to all-Union level. During the Khrushchev thaw, many vocal-instrumental groups were popping up in Kazakhstan. However, the scope of their popularity was limited to a region, at best to the bounds of Kazakhstan, and their «lifespan» was usually short. And only «Dos Mukasan» became popular within Kazakhstan and beyond its bounds. The ensemble toured the Soviet republics, and was particularly successful in the region of Central Asia. The group that was created in the 60-ies of past century within the frames of students' amateur performances of Kazakh Polytechnic Institute, it became a significant phenomenon in the culture of Kazakhstan of the 60-ies, and is still popular.

Creator, leader and undisputed leader of the group was a man of high artistic talent, creativity, inquisitive mind and curiosity DossymSuleyev. He is a composer, arranger, singer, guitarist and saxophonist, an excellent connoisseur of traditional music and trends of development of world pop music in the 60-ies of XX century. For adaptations «Dos Mukasan» used not only folk songs such as «Kudasha», but also the songs of oral professionals like «Lyailimshyrak», «Nazkonyr» and others. In addition to the folk songs, their own songs created in national style and adapted to pop style had a great success. One of them is a wedding song «Toijyry» that became a constant attribute of the Kazakh weddings from 60-ies. And it still sounds in weddings.

The fact that the ensemble has grown from the amateur art of the students of Polytechnic Institute, was of great importance. The stereotypes that had formed during total control over the artists that prevailed in state concert organizations did not dominate over them.

The huge success of «Dos Mukasan» was determined by the fact that it brought a completely new style into the Kazakh stage art. The components of the ensemble's artistry are the scenic behavior and natural singing ability that developed on the basis of national voice formation that is far cry from the restrained academism, lively and temperamental style of singing (typical to sanguines and cholerics), modern rhythms, beautiful polyphony with tart harmonies, expressive instrumentation, improvisation. All of this in aggregate met the sense of life of the youth keen on novelties.

Acute modern rhythms came to the fore; dombra and archaic shan-kobyz were added into the content of accompanying instruments; relaxed behavior, informal and cordial communication with the audience as with guests, which was typical of traditional musicians and professionals, erased the borders separating the artists and the audience. High emotional excitability «spread» to the listeners; repertoire of the ensemble has gone beyond the lyrical or ideological and patriotic songs that dominated at the stage in 50-ies. These extraverted sentimentalists brought humorous, lighthearted and parody songs into their repertoire. Members of the ensemble came from the students and belonged to the intellectual elite of the youth. Despite the fun and seemingly carelessness peculiar to the youth, along with the musical and poetic talent, their art was based on high productivity of intellectual activity. Subsequently many of them became candidates and doctors of sciences in technical fields of knowledge, held senior positions in the education system. The tendency created by «Dos Mukasan» up to 80-ies was proceeded by the groups named «Arai», «Medeo», «Arkas», «Yashlyk», «Roksonaki».

Part 3. Periods of Perestroika (1985-1990) and Independence (from 1991 up to the present days). Modernization of Kazakh musical variety art.

The ways of development of the stage art and its interaction with the traditional song are considered as a result of the global expansion of cultural ties and a more acute sense of national roots brought by the modernity. In this period, we observe further enhancement of the influence of western pop art, facilitated by policy of cultural tolerance, informational openness and opportunity of closer personal contacts with the pop artists of near and far abroad countries.

The art of the ensemble «Dos Mukasan» still continues to influence numerous Kazakh variety art soloists and groups, because in the modern sociocultural situation, for many nations folk song tradition becomes essential, which in conditions of aggressive pressure from the mass culture becomes demanded both from the perspective of adaptation mechanism and from the position of creative potential as a factor of stable development in conditions of modernization of society. This period is characterized by modernization of the Kazakh musical variety art in general and the emergence of new ways of adapting traditional music for the stage.

In recent years, many nations have shown a tendency for national and cultural revival, manifested in the strive to return to own culture, language and traditions. S. Volkov wrote: «We must cling to our roots, as these roots are our support and our hope, and maybe, our salvation» (Volkov, 2000). And the roots are the history, culture and spirituality of the people.

Each culture has national-specific peculiarities: qualitative definiteness of the spiritual life of the nation, accumulated over years and enshrined in peculiar traditions, values. Many elements of life of the ethnic groups (instruments and methods of production and way of life, rules of etiquette, traditional clothes, etc.) start to lose national color with time, and only art, in particular music art, remains national, while retaining ethnic identity even in conditions of foreign culture influences. Therefore, due to enhancement of ethnic specificity in culture, today the folk songs play an important role for national identity. A song as the most common type of traditional music, as a product of the collective and oral tradition, existing in many variants, conveys the identity of the nation, reflects its mentality.

The traditional song has a powerful potential, which increases its adaptive capabilities to modern conditions of perception, creates the grounds for development and modernization of new forms of musical culture. The ethnic stage art that meets collective spiritual needs of the population, is becoming a major cultural factor that cannot be ignored, on the other hand, it is becoming an interesting indicator of rapidly changing global and regional processes of profanation, deindividualization and at the same time, resistance to these processes by preferring own ethnic art (Mukhambetova, 2002). This musical direction combines all the important factors for the modern listener, which lets him fully perceive and assess mass action on stage and satisfy own requirements to modern performer. One of the characteristics of folk songs is a reproduction and reflection of feelings, moral norms and values of the ethnic group in its content. Their existence on the modern stage is a real opportunity to pass the ancestors' legacy to the descendants. In conditions of globalism, the folklore sounding on the stage reminds the listeners of their ethnic affiliation, national identity.

Traditional Kazakh music is characterized by two styles of song tradition – lyrical and recitative songs. People call the lyrical songs '*ән'*, recitative songs – '*жыр, терме, желдирме'*. The songs of lyrical style prevail in folklore, and the professionals perform both styles equally. Different professional and local schools and genre-stylistic directions are characterized by the prevailing lyrical or prevailing recitative style of singing. They are '*terme, tolgau, jyr, dastan',* fable songs, historical, lyrical, comic and youth songs, which over the centuries had its own specific understanding of the world space, specific cultural view on life and promoted high moral and spiritual values. Recitative songs *'terme'* appear for the first time on Kazakhstan stage and these songs radically differ both from the Kazakh lyrical songs and European songs.

The third Millennium brought tremendous changes. Modern open society provided a great opportunity of familiarization with world culture, including the world pop music. This concerns both the performers and listeners, whose artistic outlook has broadened considerably. The performers change, and the listeners change as well, and the modern stage art of Kazakhstan treats the folk material differently.

By the end of the past century there were great changes in the ratio of rural and urban Kazakh populations. The urban share has grown; its composition has changed. Along with the influx of villagers into the cities, i.e. the first generation of townspeople, the third, fourth and fifth generations of former nomads live in cities. To some extend, they are disconnected from traditional way of life, traditional folklore and oral professional music, from nature, ethical and aesthetic values of traditional culture. Being familiar with a wide range of art, artistic values of world culture, they retain a spiritual connection with tradition, and they are drawn to national music, which they prefer to listen in a stylized form.

For the stage art, being an urbanized phenomenon in the Kazakhstan of XX century and a phenomenon globalized in recent decades, a significant drawback of traditional songs as a musical direction is its static character, which is associated with the features of already formed mass perception.

As for the Kazakh folk songs, the time demanded the application of specific techniques to enhance its expressiveness: meaningful intonation of words, special plastic movements on stage, expressive gesture, costume, new tempo and rhythm of scenic actions, as well as previously unknown choreographic performance (backup dancers) and positioning.

In an effort to resist the onrush of modern Americanized pop music, numerous ensembles appeared on the stage and they promote the Kazakh song. They are: Urker, Nur-Mukasan, Muz-ART, Jigitter, Konyr, Baiterek, Jebe, Kaspyi, Arnau. Stylization plays an important role in their art. Most of them sing in so-called academic style, which is often mistakenly named «pop vocal» by the performers themselves, the aesthetics of which do not cover traditional guttural timbre with its characteristic additional overtones. This academic style is formed in educational process in modern musical educational institutions, including colleges, conservatories, academies of art, universities of art, musical faculties of pedagogical universities. Some performers, who did not go through standard voice training in educational institutions, who came to stage «their own way», skipping music education, retain the manner and timbre of traditional singing.

Pop vocal in its sound is defined as a cross between academic (or classical) vocal and folk vocal. Academic and folk singers work within a certain canon or regulated sound and they are not allowed to make deviance from the norm. pop singer is distinguished by original sound, own characteristic, easily recognizable demeanor, stage image.

Pop singing is a type of vocal that is close to informal speech and natural sound production. It uses the following techniques: splitting, rattle, rock vocals, drive, subtone, overtone (guttural) singing, vibrato, glissando, falsetto, mix. All of these variet-

ies of vocal techniques and styles are to some extend mastered by Kazakhstan stage artists.

We should acknowledge that various styles and techniques of guttural singing are most popular among performers and especially the audience, which did not sound on Kazakhstan stage up to 90-ies of XX century.

The genre of pop song covers not only vocal, but also the whole complex of expressive means, including acting skills of the performer that occupies a special place. «The stage needs not only professional musicians, but also artistic musicians, who can act, live on stage, as the dramatic artists do… All the elements of this synthesis are «are equally important ... Weak vocal abilities are often compensated by the abilities of acting and «living» the material…. Not only the voice, but also the use of head, heart and all your being is particularly important while singing on the stage» (Khalizev, 2004). Synthesis of acting and vocal arts becomes the most important condition for «viability» of the songs on the modern stage of Kazakhstan.

Stylization of Kazakh folk songs includes a complex of factors: folklore, pop vocal, synthesis of stage image and dance. «Stylization is a deliberate and explicit orientation of the author to the style that previously existed in the art, imitation of it and reproduction of its peculiarities and properties» (Elemanova, 1984). In modern variety art of Kazakhstan, orientation of the stage songs to «the style that previously existed» is often manifested as an orientation to the modern, western style of pop singing. If in the first case, there is a setting for a style that is not peculiar to the current time, in the second case there is a setting for a style that is not peculiar to this particular place. If the orientation to «the style that previously existed» is primarily a desire to preserve the codes of preceding culture, to transfer them to modern times and allocate a place for it, then the stylization orienting to the modern western style is, on the contrary, a desire to move away from traditional aesthetics, to «ennoble» the song to the level of one-sided «modernity» (Abdrakhman, 2002)

Peculiarities of performing folk songs on stage reflect the synthesis of different types of art, ensuring its staginess. The modern performer should carry out a comprehensive study of the national art, understand the sound production process, pay attention to the melody, tone and pitch of voice, techniques of vibration and voice, to nuances and dynamics, soft and smooth sound production when shifting from one register to the other, only then the song will be able to find a way to the hearts of listeners, affect them with its sincerity, authenticity, can convince, and give new life incentive.

A work on creating the image requires precise and deep, truthful approach. Different sources, literature, dedicated to well-known representatives of the history of the song tradition, can help on it. Abay's «Dombyragakolsokpa», M. Auezov's «The way of Abay», S. Mukanov's «Baluan Sholak», Zh. Kosybaev's «Mukhit», S. Zhunisov's «Akan seri», Z. Akyshev's «Jayau Musa», «Imanjusip», A. Suleimenov's «Adaskak», I. Zhakanov's «Akkularkonganaidynkol», Zh. Karmenov's «Makhabbatani» and others testify to the presence of stable artistic and aesthetic universals of vocal culture.

When the folk song is oriented to the western style, specific techniques of modern world variety art including splitting, drive, subtone, yodel are used, and it generates completely new style of songs.

Naturally, different groups of listeners react differently to these processes. The older generation is often not willing to acknowledge, and sometimes to recognize the songs that they know from the childhood, considering that the modern form changes the essence of the national sample. Indeed, they often lose «simplicity and conciseness, naturalness of sound». Cosmopolite youth happily accept such experimental adaptations, finding in them the reflection of own ambitions, desires to introduce or support the new in life. They reply to «elder generation»: «You liked the folk songs performed in «academic» style, accompanied by piano or orchestra, performed by the singers with European, so-called «academic» voice training. Indeed, they are as far from the songs, performed in guttural timbre, accompanied by dombra, as the songs of pop stage art».

The emergence of the generation of new singers like BatyrkhanShukenov, MadinaEralieva, Saken Kalymov, Shakhizada, Nurlan Abdullin, Madina Sadvokasova, Aigul Imanbaeva, Akylbek Zhemeney, Altynai Zhorabaeva, Tamara Asa, MakpalIsabekova, Shaba Adenkulkyzy, Zhuldyz Bakytkyzy and others on the stage of the 80-ies allowed to demonstrate the huge vitality of the traditional system of means of artistic expression and «its ability to develop constantly through active cooperation with other original and new forms of musical art while preserving the qualitative peculiarity and depth» (Bovkunova, 2006). The groups «Orda», «Al-Davai», «Rakhat-lukum», «101», «Ringo», «91», «KesYou», «Lashyn», «Renzo», «Ayumi» belong to the direction based on western pop music.

An important factor in the synthesis of the folklore with variety art is:

1. Performance of melodic lines in authentic folk-vocal manner: Maira Ilyasova, Ardak Balazhanova, Roza Alkozha.

2. Synthesis of national manner of performance with variety vocal techniques – Muzart, Makpal Zhunusova, Altynay Zhorabaeva, Gulnur Orazymbetova, MairaIliasova, Karakat, Erkin Nurzhanov.

3. Mixing of traditional performance art with variability of accompaniment. Performing the melody and lyrics of traditional songs in their authentic form on the stage, the performer varies the accompaniment. Thus, Omirkul Ainiyazov can perform traditional songs (mostly *terme*) with dombra, or accompanied by accordion. Both of the variants are just the transfer of traditional sample to the stage, in a pure form, put it that way. And at the same concert he can perform part of the songs under the sounds of dombra, accordion, ensemble of folk instruments, which back up the melody of the song almost in unison or accompanied by synthesizer. This stylistic eclecticism on the stage is perhaps caused by the desire to demonstrate proficiency in different instruments and techniques of performance, to bring timbre diversity into the concert, and find a way to the listeners of different stylistic directions.

4. Ensemble singing of solo folk songs in academic manner of singing, in unison with dombra. It is the trio «Konyr», consisting of two men and one woman. There are lots of the ensembles of this type. Collective singing of three or four performers in unison is typical to the performers with undeveloped harmonic hearing, who didn't receive modern westernized education. Sometimes they sing in unison under the harmonic accompaniment of a synthesizer. Poor musical treatment of the song is balanced out by their musicality, soulful recitation of the verse, temperamental framing. Such groups, that are more amateur rather than professional, exist to satisfy the longing of former villagers for a folk song.

5. The performers mostly diversify the unisonous sounding of melody by singing solo verses of the songs in turn, thus bringing timbral novelty. One of the most popular groups of this type is «Muzart», whose success is based on beauty of the soloists' voices, harmonic richness of instrumental accompaniment, high performance culture. Their repertoire is created with a great taste. Their folk songs, modern popular songs, retro songs, as well as their own songs in national style are distinguished by their beautiful melodies, harmonization, soulful style of performance.

6. In the repertoire of many performers the songs of the composers and melodists of the past century occupy a big place. These songs, created by specific individuals, have become a peculiar folklore of the XX century. On the modern stage they often sound in the arrangements made in the style peculiar to XX century, i.e. in westernized treatment familiar from the past century. Fittingly, these songs were not influenced by pervasive orientation to the hit standards, which are reflected in the melody, harmony, structure, manner of performance of modern songs. This can be interpreted in two ways, on the one hand, as an attempt to keep a familiar style for the lovers of this repertoire (it's mostly the older generation), and on the other hand, as passive adherence of the performers themselves to the usual standards.

7. Attraction to stylistic synthesis. It is Kydyrali Bolmanov with his «Terme», which preserved the lyrics and melos of traditional terme, and the song is not accompanied by dombra, but by the stage ensemble. Hence the simplification of traditional uneven metro-rhythm, corresponding to European norms with the loss of improvisational nature typical of tradition. These stylistic deviations from tradition are compensated by the condensation of the general texture of musical lyrics and intensification of its sonority. Externally it is similar to what we described on Omirkul Ainiyazov's art. However, Ainiyazov's art is characterized by the overuse of different possibilities, and in Kydyrali Bolmanov's art we see deliberate adaptation of traditional *terme*to the westernized style of performance.

8. Pop groups that sing in the the western style are: «A-studio», «Musikola», that gained popularity not only within Kazakhstan, but also within CIS countries, groups of local significance like «Al-Davai», «Bagor», «Ringo». From the traditional songs these groups partially derived intonational elements of the Kazakh melos, as well as some timbre specificity, that is reflected more brightly in the songs with Kazakh lyrics.

9. «Original art», i.e. groups that use in their work «authentic features of the Kazakh culture of a certain area»: the style of ethno-rock is peculiar to «Roksonaki» group, archaic character – «Turan», archaic character – «Aldaspan» groups.

10. «Art on principle» arrangements: instrumental groups: «Ulutau», «Urker» rock group.

«Art on the model». This type includes the groups that caused the transition of mass musical culture from a certain style to a «trendy style»: in past it is «Dos Mukasan» and numerous «VIA»…In the modern times it is «Popcorn», «Skillz», «K7». An appeal to world music (most common in the style of World music (Davidson, 2013): Aigul Babaeva, Maira Dauletbakova, Zhanna Orynbasarova, Zhanar

Dugalova, Crossover: Tolkyn Zabirova, «Mezzo», Sara Naiman, Ansar, Art classic; «Vidmen».

11. «Stage art», associated with famous names such as Roza Rymbaeva, Nagima Eskalieva, Makpal Zhunusova, Nurlan Onerbay, Bakhyt Shadaeva.

12. What is interesting from the perspective of the development of the style of modern Kazakh variety art is the creation of original and unique compositions based on folklore, using poetic text, melody and techniques of performance on one hand and the creation of original and unique compositions transforming original elements of the song, on the other hand: Edil Kusainov, Nurlan Alban, Nurlan Abdullin, the groups Magic of Nomads, Ulutau, Urker, Alashuly. Their searches are often based on the use of archaic layer of common Turkic folklore as the basis for creating pop compositions, as well as the use of authentic, guttural manner of singing using folk instruments, their timbres, techniques of playing. The brightest performers of this direction: Edil Kusainov, Kazbek Edigei, the groups «Koktyurkter», «Turan». This direction that clearly embodies the common Turkic archaic character is very popular among Kazakh mass audience. The performers of this direction often tour abroad, where they are popular as well.

This direction is characterized by creative individuals, who received musical education in conservatory, who gave their time and energy to study traditional music of cognate Turkic nations, especially the Siberian peoples, who have preserved the ancient layer of general Turkic archaism. In modern Kazakh tradition this layer was not preserved in its original form due to two reasons. The first reason is the elimination of baqsy, main bearers of the ancient archaism, the second reason is a ban on the performance of archaic genres usually associated with shamanic practices and mass magical rites, such as driving out the spirit of the disease, rainmaking (Zemtsovsky, 1977). Synthesis of ancient archaic layer of music (guttural singing) with the new modern trends of pop music, a unique combination with shamanic plastic movements, brilliant acting mastership of transformation was demonstrated by Gulnar Orazymbetova. In «Zhas Kanat» project, she incredibly performed «Korkutata» composition. Kydyrali Bolmanov, Bekbolat Tleukhan used the traditional instruments like dombra, sazsyrnai, kylkobyz. Archaic ethnic elements transferred to stage, were enthusiastically received by the audience that ensured their immense popularity.

In general, the trends of further development of national variety music art includes the enhancement of national specificity along with an entry to the world musical level. In Almaty and Astana, the following groups and soloists are the examples of this kind of activity: RozaRymbaeva, Marzhan Arappaeva, Dimash Kudaibergenov, Dinara Sultan, Zhanar Dugalova, Alisher Karimov.

Many pop singers relied on *a spectacular performance of a folk song, but not on its authenticity,* therefore the principles of authentic folklore were smoothed over. Currently the singers did not refuse from showmanship, but on the contrary, they find different means for its implementation, but they clearly distinguish between authentic and secondary performance of a folk song, which makes you think on the authenticity of its performance. Understanding the meaning of all expressive means of the folk song gives great opportunities for artists to creatively disclose in singing, in meaningful intonation of the word, in plasticity of scenic movements and gestures. A well-known musicologist and culturologist Tatiana Cherednichenko wrote: «the factor of fashion is added to musical performance. On the modern stage the song «is brightened by the waves of dancing styles and innovations of arrangement, changing costumery, design of concerts, entertaining style of the videos. «Brightening» the songs, these means often replace the virtuosic brilliance of the performer himself, allowing the soloists not to bother themselves with improvisation, but to lip-sync. However, there is always a layer of details reviving the canon in minstrel art. It hides the standard, but at the same time serves to preserve it, like the gastronomic flavors that refresh interest in the daily cutlet» (Tcherednichenko, 2002).

Therefore, some performers felt the need to refer to the art of theatre, which helped to implement their own vision of the song.

After the discussion with the performers, we have known the multi-stage way of theatrized performance of the song: 1. first you need to define the theme and idea of the work; 2. analyze the poetic text; 3. determine the genre; 4. choice of the set of circumstances; 5. choice of the tempo-rhythm of scenic action; 6. nature of the movements or choreography; 7. positioning and costume. All of this constitute ideologic conception of the work. The rejection of the static elements, synthesis of the arts, showmanship, new forms of interpretation are the ways of adapting the work for the stage, sometimes including the spectator into the performance process.

The stage artists pay increasing attention to staging the songs, creating vivid musical and dramatic works involving expressive means from different

types of art. Supporting the stylization of Kazakh folk song with a bright scenic image, that includes a modern, stylized Kazakh costume, that went through the evolution, and with a mass show, the artist gets the full picture of this genre, which automatically makes him understandable and close to modern audience.

The theatricality and staginess of the costume, but not the everyday Kazakh costume that did not go through design processing, play an important role in corresponding to the role of stylization. The main purpose of this costume is the creation of an artistic image. The origin of this cloth predefined not by the need to protect the body from environmental influences and not by the sense of shame, but the need for self-expression and theatricalization, inherent in man.

A pioneer and still the leader in this direction is the group «Turan», whose costumes that are made using fur, leather, felt, wood, metal, immerse the spectator into ancient Turkic world. It is impossible to clearly identify what is the national identity of these costumes, which corresponds to the band's music with a prevailing archaic type of intonation (guttural singing) and genre layers of folklore, common to a large group of Turkic peoples, primarily of the Altai-Siberian region. The ideological orientation of the group is to recreate the common Turkic world, and this aim determines the design of musical instruments, where they emphasized the archaic forms and methods of wood processing; the instruments are decorated with ornaments common to the peoples of a large region.

Theatricality is an integrative characteristic of the costume, and both historical and modern costumes can serve as an example to it. In using the costumes of past centuries, one should reckon with the visual experience of the modern viewer. In this difficult situation «symbol memory» comes to help. This term contains stable semantic associations and the associations peculiar to postures, gestures, ornaments, headwear, accessories, etc.

It is proved that semiotic principle of creating an artistic image in the theatrical arts is a range of colors, their interaction. This thesis is based on color codes (typical in the signs of archetype representation of the external world), which were read automatically and was kept unchanged for millennia.

Each color has its own meaning, which does not depend on shape. The content of the color is reflected in symbols, allegories, signs. Characteristic features of color semantics are the meaningfulness and ambivalence (Cutietta, Robert; Haggerty, Kelly1987; Haggerty, Kelly, 1987). Over the centuries, the color had many meanings and as a symbol, it is a condenser of information.

The styles of costumes of each member of «Turan» ensemble are individual. But in general, on the stage they look as a whole, a harmonious color «fitting». It is created by unity of materials like felt, wool, leather, metal, and most importantly, by the use of natural wool colors, by the use of materials dyed in the colors, that can be obtained using natural dyes (ocher, leaves and roots of herbs and trees, etc.). Animal fur was the fundamental element of the nomad's clothes and the interior of his yurt with different woven and felted rugs, as well as the external skeleton of the yurt, made from the wood base covered with a felt. The wool color plays the role of a capacious symbol of the culture of nomads and herders.

The group gained popularity abroad largely due to the unity of well thought out repertoire and singing style, external trappings and strict imposing manner of scenic behavior.

Conclusion

The emergence of variety art in Kazakhstan is the result of socio-economic transformations brought from outside; development of pop art and adaptation of the traditional songs on the stage as a way of establishing continuity with the traditional music and culture happened within changing ideological paradigms of Stalinism, Khrushchev thaw, the period of independence and globalization.

Transformation of folklore leads to the emergence of new forms of performing song folklore on stage, combining the traditions of folk songs and elements of modern art, that follow the laws of the stage. Pop singers started to sing folk songs more frequently, interpreting it on stage in a stylized form. Thus, they translate the content of ancient layers of song folklore into the modern language of musical art, which makes archaic content of folk songs available and understandable for modern listener. This preserves folk traditions, which are a vivid manifestation of national identity.

Adaptation mechanism of folk culture, which was understood as its ability to survive and develop in the new environment works as a resource, providing the self-identity of the person, his connection with the community, meanings, values, stability and life technologies. In the context of globalization and crisis of spiritual values, the folk culture becomes the basis for the revival and development of modern communities.

At the present time folk culture is important for society as a real and effective factor for the development and modernization of society. As a part of folk culture, song tradition took on a new function by the end of XX century, entwined into the art of urbanized society. Modification of song folklore spontaneously occurring at the turn of XX-XXI centuries on the modern stage testify to the fact that musical language and style of the new art is being formed on modern stage.

Литература

Абдрахман Г. Современное самодеятельное песнетворчество в казахской музыкальной культуре: авт. дисс. на соиск уч. степ. канд. иск. – Алматы, 2002. – 28 с.

Айтуарова А. Народные традиции в массовой музыке Казахстана:авт. дисс. на соиск уч. степ. канд. иск. – Ташкент, 2002. – 28 с.

Амирова Д. Аркинская песенная традиция: жанрово-стилевая система // Традиционная музыка Азии. – Алматы, 1996.

Байтенова Г. Локальные особенности песенного фольклора казахов Кокчетавской области: авт. дисс. на соиск уч. степ. канд. иск. – Ташкент, 1992. – 31 с.

Бовкунова Ю. Культурно-историческая специфика фольклорного текста:авт. дисс. на соиск уч. степ. канд. философ. наук. – Белгород, 2006. – 29 с.

Волков Г. Вечность воспитания. – М., 2000. – С. 78.

Елеманова С. Профессионализм устной традиции в песенной культуре казахов авт. дисс. на соиск уч. степ. канд. иск. – Л, 1984. – 27 с.

Земцовский И. Народная музыка и современность (к проблеме определения фольклора) // Современность и фольклор: статьи и материалы. – М., 1977. – С. 28-75.

Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк Пресс, 2002. – 544 с.

МухамбетоваА. Традиционная музыкальная культура казахов в социальном контексте XX века // Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк Пресс, 2002. – С. 359-389.

Омарова А. Песни Шамши Калдаякова. – Алматы, 2012. – С. 70.

Ошепкова О. Некоторые культурологические проблемы формирования массовой музыкальной культуры. – Алматы, 2012.

Токсанова А. Сценическое искусство Казахстана: к вопросу интерпретации фольклора. – Алматы, 2001.

Хализев В. Теория литературы. – М., 2004. – 405 с.

Чередниченко Т. Музыка в истории культуры (в 2х томах). – М.: Аллегро пресс, 2002. – С. 218.

Cutietta Robert; Haggerty Kelly J. Comparative study of color association with music. Journal of Research in Music Education. – London, 35. – P. 78-91.

Davidson Jane W. The main thing is originality. Visual perception of performance manner of solo musicians. – Psychology of Music, 21. – P. 103-113.

Haggerty Kelly J. Comparative study of color association with music. Journal of Research in Music Education. – London, 35. – P. 78-91.

Najdorf M. About the peculiarities of the musical culture of mass media space. – M. – P. 104.

References

Abdrakhman G. (2002) Modern independent musical creativity in Kazakh musical culture: Author's abstract of the cand…. Almaty. P. 28.

Aituarova A. (2002) Folk traditions in the mass music of Kazakhstan. Author's abstract of the cand. of arts. Tashkent.

Amirova D. (1996) Arka song tradition: genre-stylistic system. Traditional music of Asia. Almaty, 1996.

BaitenovaG. (1992) Local features of song folklore of the Kazakhs of the Kokchetav region. Author's abstract of the cand.of arts. Tashkent. Pp. 31.

Bovkunova J.V. (2006) Cultural-historical specifics of the folklore text: Author's abstract of the cand. of philos. sc. Belgorod. P. 29.

Cutietta, Robert; Haggerty, Kelly J. (1987) Comparative study of color association with music. Journal of Research in Music Education. London, 35. P. 78-91.

Davidson Jane W. (2013) The main thing is originality. Visual perception of performance manner of solo musicians. Psychology of Music, 21. P.103-113.

Elemanova S. (1984) Professionalism of the oral tradition in Kazakh song culture. Author's abstract of the cand. of arts. Leningrad. P. 27.

Haggerty, Kelly J. (1987) Comparative study of color association with music. Journal of Research in Music Education. London, 35. P. 78-91.

Khalizev V.E. (2004) Theory of literature. 4th ed. Moscow. P. 405.

Mukhambetova A. (2002) Kazakh traditional music and XX century. Almaty: Dyke press. P. 544.

MukhambetovaA. (2002) Kazakh traditional musical culture in social range of XX century Kazakh traditional music and XX century. Almaty. P. 359-389.

Najdorf M. (2011)About the peculiarities of the musical culture of mass media space. M. P. 104.

Omarova A. (2012) Shamshi Kaldayakov's songs. Almaty. P. 70.

Oshepkova O. (2002) Someculturological issues of formation of mass musical culture. Almaty.

Tcherednichenko T.V. (2002) Music in the history of culture. In 2 volumes. Moscow: Allegro Press. P. 104.

Toksanova A. (2001) Stage art of Kazakhstan: to the issue of interpretation of folklore.

Volkov G. (2000) Eternity of education. Moscow. P. 78.

Zemtsovsky I.I. (1977) Folk music and modernity: the problem of defining folklore. Modernity and folklore. Moscow. P. 28-75.

МРНТИ 18.41.01

Сулеева Г.С.[1], Джансейтова С.С.[2], Кульманова З.Б.[3,]

[1]к. ф. н. доцент, [2]доктор филос. наук профессор,
[3]магистр пед. наук преподаватель Казахской национальной консерватории им. Курмангазы,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Family-jan@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ РОЛЬ МУЗЫКИ В РОДСТВЕННЫХ ВИДАХ ИСКУССТВ

Актуальность интегрированного взгляда на формирование разных видов искусств требует особого подхода к единому синкретическому феномену, имеющему общую систему средств выразительности. Данная статья посвящена особенностям взаимодействия смежных искусств: музыки, поэзии, живописи, закономерностям возникновения явлений синтеза в творчестве композиторов, живописцев, поэтов, связанных с синестетичностью их мышления. Между этими видами искусств существовала органическая связь, требующая осознания и исследования искусства, имеющего системный и многовидовой характер с разнообразными формообразующими свойствами. В основе их единства лежит характер изобразительного, пространственного, временного искусства, не существующий отдельно, в них «живет ритм и мотив другого» с характерными общими приемами организации, уникальными выразительными средствами. Общность языка художественных произведений мы рассматриваем через образное восприятие окружающего мира, способности музыки вызывать в нашем воображении зрительные (живописные, поэтические, музыкальные образы), развитие музыкального, образно-ассоциативного мышления, способных передать специфические черты выражения состояния души человека, живописное состояние природы.

Ключевые слова: гармония звука и цвета, спектр цветовидения, живописная композиция, музыкальная форма, цветовые ассоциации, синтез искусств.

Suleeva G.S.[1], Dzhanseitova S.S.[2], Kulmanova Z.B.[3]

[1]Candidate of Science, A/Professor [2]Doctor of Philosophy, Professor,
[3]Master of pedagogical sciences, teacher of Kurmangazy Kazakh National Conservatory,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Family-jan@mail.ru

The conceptual role of music in the related arts

The relevance of an integrated view of the formation of different types of art requires a special approach to a single syncretic phenomenon that has a common system of means of expression. This article is devoted to the peculiarities of the interaction of allied arts: music, poetry, painting, the laws of the emergence of synthesis phenomena in the work of composers, painters, poets associated with the synesthetic character of their thinking. An organic connection has always existed between these types of art, requiring awareness and study of art, which has a systemic and multi-species character with various formative properties. At the basis of their unity lies the character of graphic, spatial, temporary art that does not exist separately, they «live the rhythm and motive of another» with characteristic general methods of organization, unique expressive means. We consider the commonality of the language of works of art through the figurative perception of the surrounding world, through the ability of music to evoke visual (pictorial, poetic, musical images) in our imagination, through the development of musical, figuratively associative thinking that can convey the specific features of the human state of mind, the pictorial state of nature .

Key words: harmony of sound and color, spectrum of color vision, pictorial composition, musical form, color associations, synthesis of arts.

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

Сулеева Г.С.[1], Джансейтова С.С.[2], Кульманова З.Б.[3],
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]профессоры, ф. ғ. д., [3]педагогика ғылымдарының магистрі,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Family-jan@mail.ru

Туыстық өнердегі музыканың концептуалды рөлі

Мақалада әртүрлі өнер туындыларын қалыптастырудың өзектілігі, оның бірыңғай жүйесі мен құбылыстары ерекше айқындалған. Бұл мақалада туыстық өнердің өзара әрекеттесу ерекшеліктері: музыкалық, поэзия, кескіндеме, композиторлардың, суретшілердің, ақындардың шығармашылық синтез құбылыстарының пайда болу заңдылықтары, ойлаудың синтетикалық сипаты бейнеленген. Әртүрлі форматтағы жүйелілік пен көп түрлі сипаты бар өнер туындыларын білу және зерттеуді талап ететін өнер, осылардың барлығының арасында әрдайым органикалық байланыс болады. Олардың негізінде графикалық, кеңістіктік, уақытша өнердің сипаты жатыр, олар жеке өмір сүрмейді. Олар өзара, өзіндік жалпы әдістермен, бірегей экспрессивті құралдармен «басқа ырғақ пен мотивтерде өмір сүру» арқылы дамиды. Біз музыкалық ойлауды дамыта отырып, бейнелеу, көркемдік, поэтикалық, музыкалық бейнелерді, музыкалық қабілеттерді дамыту арқылы музыканың ерекшеліктерін көрсетеміз. Табиғатты бейнелеу арқылы музыканың мүмкіндіктерін дамытамыз, осы қабілеттің арқасында, қоршаған әлемді бейнелі қабылдауға бейімделеміз. Өнер шығармаларының тілі ортақ екенін түсінеміз.

Түйін сөздер: дыбыс пен түстің үйлесімділігі, түстерді көру спектрі, бейнелеу композициясы, музыкалық пішін, түс үйлесімі, өнер синтезі.

Введение

Такие виды искусств как музыка, живопись и поэзия глубоко взаимосвязаны между собой, стремясь выявить своеобразие специфики, они открыты для обогащения собственного художественного потенциала. В связи с этим возникает потребность в постижении форм, особенностей взаимодействия этих искусств, расширения границ взаимопроникновения видов и жанров. Актуализация данной проблемы способствует созданию целостного представления о возможностях и принципах их взаимодействия в контексте сравнительного анализа цветозвукового соответствия, репрезентированные в произведениях композиторов, художников, поэтов, изобразительной трактовки музыкальной формы в живописи и поэзии.

Объединение звука, цвета и слова в цветозвуковом восприятии, наблюдалось в разные периоды культурно-исторического развития. Еще с древних времен семиступенный звукоряд сравнивали с семью цветами радуги, ступени музыкальной гаммы – полутоны с цветовыми оттенками красок. Во времена античности, поддерживая идею Пифагора, Боэций, классифицируя музыку, предложил разделить её на три вида: «*космическую», «человеческую» и «инструментальную*» (Boehius, 1385: 30). Философский подход к музыке, как гармонии сфер и гармонического сосуществования души и тела, позволил определить значение существующих музыкальных ладов. К примеру: ионийский – был направлен на воспитание *мягкости, нежности, расслабленности*; дорийский, вызывал *бодрость, жизнерадостность, мужество*; фригийский – выражал *неуравновешенность, вакхичность*; лидийский, сочетался с *грустью, плачевностью* (Seeman, 1881: 21). Подобную аналогию вызывала трактовка цветовых свойств, получивших поэтические названия: «светоносные», «божественного сияния» и цвета, характеризующие «земные» свойства: *один излучает свет, другой ласкает и успокаивает зрение, третий возбуждает страсти.* Цвета разделялись на «*благородные*» и «*низкие»*, «*культурные*» и «*варварские*», *темные* и *яркие*, что в совокупности, как и в музыке, раскрывали характер античного этноса.

Аристотель, исследовавший аналогию сочетаемости музыкальных и цветовых гармоний, писал, что цветовой спектр «по приятности их гармони», сочетаясь между собой, может быть взаимно пропорциональным музыкальным созвучиям (Seeman, 1881: 25). В средневековой эстетике Индии Шарнгадеви основным нотам соответствуют семь конкретных цветов: *бледно-розовый цвет лепестков лотоса, оранжевый, золотой, цвет жасмина, белый или черный, ярко-желтый, пестрый* (Музыкальная эстетика стран Востока, 1967: 5). В исследовании сочетания видимого и слышимого, мы опирались на теорию цвета музыки, разработанную миланским монахом, музыкантом и живописцем Дж. Арчимбольдо в XVI веке. Его знаменитые серии «Времена года» и «Стихии» основаны на цветозвуковом восприятии музыкальных звуков,

послужившие прообразом теории цветомузыки (Pierre de Mandyarg, 1978: 16).

В 1665 году о синтезе физических свойств звука и цветы писал И. Ньютон, в частности о соотношении между семью цветами спектра и семью звуками музыкальной гаммы, ученый выявил темперацию цветового ряда (Ньютон, 1704: 21). Выделив «физический» спектр цветоведения, он внес ряд изменений в существующую классификацию цвета (Галеев, 1988: 35.). Теория «цветомузыки» Ньютона, связана с семиступенной музыкальной гаммой: *до, ре, ми, фа, соль, ля, си,* введенной в музыкальную практику в XVI в. Уделяя исследованию цветовой гармонии и контрастным особенностям особое внимание, ученый разрабатывает теорию, касающуюся психологического воздействия цвета, цветовых ассоциаций.

Работа немецкого композитора А. Кирхера (1650) основана на переводе музыки в свет по аналогии «спектр – октава» (Kircher, 1650: 41). В XVIII веке аналогию цвета и тона, цветозвукового единства, подчеркивал Л. Кастель, идея «видения» музыки в цвете нашла отражение в созданном им музыкальном «цветовом клавесине» (Асафьев, 1971: 17). Аналогия цветозвукового соответствия, принадлежит К. Эккартсгаузену, П. Зееману, Г. Крафту и др. (Ekkartsgausen, 1804: 31). Способность наделять цветными характеристиками определенные слуховые впечатления как синопсия, принадлежит И. Гете, Л. Тику, Э. Гофману. Л. Тик считает, что ассоциативное восприятие музыки и живописи основывается на синтезе выразительных средств и что принцип цветозвукового соответствия, аналогии, ассоциации, интерпретация, основываются на способах взаимосвязи звука и цвета (Ludwig Tieck, 2011: 32).

Во второй половине XIX века синтез зрительного и слухового восприятия вызвал интерес и у психологов США и европейских стран, это было время насыщенное изучением явлений цветного слуха у музыкантов, нашедшее свое продолжение в сценическом цветомузыкальном концертировании. В 1893 году, опираясь на физическую параллель между звуком и цветом, А. Римингтоном был создан первый цветовой орган. Особый интерес использования цвета, формы и движения вызывают труды Т. Вилфреда, внесший значительный вклад в развитие цветового искусства как самостоятельного вида художественного творчества. Созданный им орган представлял собой цветовоспроизводящую клавиатуру для ручного управления.

Изучение взаимодействия музыки, живописи, поэзии основывается на фундаментальных исследованиях в области искусствоведения, музыковедения, гуманитарных, философских, эстетических, литературных трудах, на работах по психологии, культурологии отечественных и зарубежных авторов. Основополагающими для исследования стали комплексно-системный, историко-культурный и искусствоведческий подходы.

Состоящие из разнообразия воплощений музыка, живопись и поэзия, имеют свою палитру оттенков*: цветовая гамма, звуковая палитра, яркий звук, звучный цвет*, в основе которых лежит – *ритм*. Благодаря ритмическим повторам, контрастам художники, композиторы, поэты, соединяя детали в единое целое, создают художественную форму, композицию, насыщая определенной интонацией. Перефразировав слова Лосева, мы можем сказать, что художественный образ – есть искусство становления, где мелодические, изобразительные и поэтические движения воспроизводят движение души, богатство окружающего мира, сложный мир чувств и характеров, полет фантазии (Лосев, 1960: 102). Основанный на линиях живописного рисунка, на мелодиях, на ритме стиха, на диалектике их взаимосвязи, образ способствует раскрытию интеграционных тенденций в искусстве. Музыка предоставляет слушателю возможность дорисовать в своем воображении те или иные детали, образы в поэзии и живописи отличаются конкретностью и предметностью. Используя богатые выразительные возможности, разнообразные красочные оттенки, композиторы, художники и поэты с помощью цвета, слуховых ощущений, цвето-музыкальных сочетаний, передают: *ощущение света, атмосферу жаркого дня, ночной прохлады, весеннего расцвета природы, завывание ветра, раскаты грома, морской прибой, шелест листвы, журчание ручья,* наделяя тональности определенными эмоциональными, смысловыми характеристиками. Возможность в звуках музыки, в цветовой палитре, звуковой рифме передавать тончайшие оттенки движения души, состояние природы приводило к образованию эмотивных значений.

В своем исследовании мы опирались на труды музыковедов Б. Асафьева, М. Бонфельда, Ю. Кремлева, Л. Мазель, Е.В. Назайкинского, В. Холопова, В. Цуккерман и др.), искусствоведения М. Алпатов, Б. Виппер, Н. Волков, И. Иттен, В. Кандинский, В. Прокопцова и др., позволившие установить понятийный, семиотический

и терминологический уровень взаимосвязи музыки, живописи и поэзии. Специфика знаковой системы, отражающая действительность и передающая информацию о ней, дала возможность выявить единство изобразительной и выразительной природы языка, установить взаимосвязь семиотических уровней, выявить внутренний мир, транслируемый через *слышимые* эмоциональные проявления и внешний мир, воплощающий *видимые* предметные проявления.

Особый интерес вызывает видовой синтез, выводящий художественное произведение на уровень интеграции художественных средств выразительности. Например, у М. Чюрлениса живописные полотна, носящие поэтически-музыкальные названия: «Соната весны», «Фуга», «Аллегро», «Анданте», «Скерцо», «Финал», говорят о музыкальной форме, живописной композиции, являя собой «*философскую поэму в красках, симфонию живописных ритмов, музыкальных видений*». С помощью музыки, прекрасных форм и цветовых симфоний М. Чюрленис рассказывает нам об образах красоты. Умение запечатлеть жизнь – одно из величайших его достижений, уловить неуловимое качество, быстротечное, разлитое, подобно музыке движение, это качество он передает посредством синтеза всех составляющих. Его цветовая палитра обладает огромной потенциальной способностью внушать ощущение жизни, привлекая внимание, заставляет погрузиться в его картины, музыкальные полотна, давая ключ к тайнам миросозерцания. Б.В. Асафьев писал: «Талантливейший лирик Чюрлёнис мечтал превратить музыку в живопись» (Асафьев, 1960: 150). Творчество М. Чюрлёниса отличалось полифоничностью мышления (Федотов, 1989: 19), оно есть симбиоз искусств, гармонически сочетавший возможности музыки, живописи, поэзии, визуальный и слуховой аналог формы музыкального произведения.

То же самое можно сказать о работах П. Синяки – «Адажио» и «Симфония», «Летающая скрипка» – М. Шагала, о необычайно живописном полотне А. Матисса «Музыка». Благодаря гармоническому слиянию разнообразных художественных способов и уникальной выразительности, данные работы поражают метричностью рисунка, органически «созвучного с метричностью музыкальной формы» (Асафьев, 1971: 17), отличаясь контрастными тональностями и тематическими формами, яркие цвета, благодаря своей созвучности, обладают таинственным воздействием, поражая красотой тонов, тончайшими переходами оттенков, вибрациями, направленных на зрителя.

Музыкальные инструменты в полотнах кубистов также являются ярким примером созвучия звука и цвета: У Пабло Пикассо целая серия, посвященная музыкальным инструментам: «Гитара», «Три музыканта в масках», «Человек с кларнетом», «Человек со скрипкой», огромное полотно, овальной формы. Монохромная картина в черном, сером, белом цвете, с элементами линейной перспективы, наложения прозрачных плоскостей, наполненные красотой и благозвучием. Подобное изображения есть у Жорджа Брака: «Мандора» и «В честь И.С. Баха», и у С. Дали – натюрморт с мандолиной, лютней и гитарой, передающие тончайшие нюансы и проработанность деталей.

Рихард Вагнер, сумевший в своих произведениях ярко синтезировать музыку и театр, оказал огромное влияние на творчество В. Кандинского, называвший свои полотна «Композициями», «Импровизациями», подчеркивая родство между тембром в музыке и колоритом в живописи: «в живописи колорит – наиболее музыкальный элемент, в музыке – наиболее живописный» (Kandinski, 1933: 28). Приписывая фигурам, имеющим геометрические формы, конкретные цвета, художник принимал их в сочетании с тепловым восприятием, так например, горизонталь им воспринималась как *чёрное*, вызывая ощущение *тёплоты*, вертикаль – *белой – холодной*, автор считал, что цвет обладает высокой степенью эмоционального воздействия. Об этом же свойстве писал и И.В. Гёте, систематизируя значения отдельных цветов, он отмечал, что: «цвет оказывает известное воздействие на чувство зрения, а через него и на душу» (Goethe, 1810: 10).

В ладово-колористических и фактурных формах нашли отражение времена года в сочинениях Ф. Листа, Р. Шумана, в «Песне без слов» Ф. Мендельсона, «Годы странствий», «У родника», «На Валленштадтском озере», «Долина Обермана», «Кипарисы виллы д, Эсте» Э. Грига – органично сочетающие лирические образы – состояния, с поэтическими образами, гармонично сливающиеся с пластическими, графическими принципами композиции, – давая пищу для размышлений. Основоположниками цветомузыки в России, являются Н.А. Римский-Корсаков и А.Н. Скрябин, считавшие, что цветовая линия, сопровождая звучание музыки, имеет психофизиологический фактор. Для Римского-Корсакова *ре мажор* имел *золотистый* оттенок и вызывал ощущение *радости* и *света*; *ре-бемоль мажор*

– *темноватым* и *теплым,* у А.Н. Скрябина они окрашивались в цвет *изумрудной газонной зелени* после весеннего дождя, в *лимонно-жёлтый* цвет. Картинно-живописный тип программности нашел отражение и в творчестве представителей «Могучей кучки» М.А. Балакирева, М.П. Мусоргского, А.П. Бородина, Ц.А. Кюи, Н.А. Римского-Корсакова. Картинность их музыки черпала вдохновение в образах природы, найдя отражение в тембровом богатстве оркестровых изложений, наполненных акварельной звучностью. К ним же можно отнести также и «Пастораль» из «Сюиты в старинном стиле» Альфреда Шнитке, «Пастораль» из музыкальных иллюстраций к повести «Метель» Г. Свиридова, скрипичные концерты «Времена года» А. Вива́льди. Циклу «Времен года» П.И.Чайковского свойственна особая зримость, пространственная живописность. В них можно встретить бескрайние просторы, деревенский быт, картины городских пейзажей и многое другое.

Буйство стихий любил изображать художник Джозеф Тёрнер, картина «Метель в гавани», в невероятном вихре красок мы слышим скрежет матч, бешено бьющиеся о борт волны. В сумасшедшем водовороте смешалось все: чёрное, серое, синее, коричневое – небо, море, обветренные лица бесстрашных моряков. Хаотично и сурово набросаны краски, напоминающие нечто нереальное, вызывая в воображении ассоциации с «Фантастической симфонией» Гектора Берлиоза, с «Бурей» Бетховена, «Морем» А.Римского-Корсакова, «Игрой волн» К.А. Дебюсси, с картиной И. Айвазовского «Шторм», «Девятый вал», «Бушующее море». Поражая изяществом линий, игрой светотений, ладовой окраской музыкальных и поэтических ритмов, они передают «просветление» в музыке и полотнах:

Море! Чудо хрустальное!
Шепот волн, перекаты камней,
Есть ли что на земле музыкальнее?
Удивительней звуков морей!

Образ затихшего моря мы находим в стихотворении М.Ю. Лермонтов «Дары Терека»:

Но склонясь на мягкий берег,
Каспий стихнул, будто спит…

Море влекло к себе всех, и музыкантов и художников, и поэтов, своей мощью, обилием красок, искрящимся солнцем, бездонной голубизной, радужными ракушками:

Есть у моря свои законы,
Есть у моря свои повадки,
Море может быть то зеленым,
С белым гребнем на резкой складке,
То задумчивым и светло-синим,
Чуть колышимым легким бризом…

Ощущение сияния света, светящихся небес, мерцающей поверхности, прозрачности висящих облаков, наполненные исходящими вибрациями, несут жизнь, создавая впечатление самой реальности, пробуждая множество состояний, ассоциаций, мыслей, эмоций. Художники, интерпретаторы, творцы чувствовали красоту окружающего мира, согласно своему видению и эмоциональным реакциям.

Прототипами человеческих фигур, наделенных определенными характерами, стали скрипка, виолончель, фортепьяно и другие инструменты, к примеру, *фортепьяно* ассоциируется со знаком гороскопа «Близнецы»: господин *Форте*, элегантный, с утонченными манерами, аристократ в черном изысканном фраке с белой бабочкой, – сдержан, мужественен; леди *Пьяно*, в белом воздушном платье, трогательная и юная, она изящна, грациозна, выразительна. «*Скрипка*» Жана Метценже напоминает утренний бутон, наполненный свежестью и чистотой, нежное, тонкое создание с изящной фигурой, с длинной лебединой шеей, рядом франт, пытающийся соблазнить молодую, неопытную «деву» своими страстными речами. Особое внимание заслуживает полотно Альберта Греза «Виолончель» – в отличие от юной «девы» – «Скрипка» Жана Метценже – эта *Виолончел*ь – зрелая женщина, прекрасно сложена, сохранившая остатки былой красоты, с низким, бархатным голосом, глубоким и волнующим, наполненная необыкновенной теплотой и выразительностью. Её не так-то легко соблазнить, но если она сдаст свои позиции, то будет любить страстно и самозабвенно, своенравная, немного уставшая от бесконечных восхищений и аплодисментов, она полна тайн и загадок.

Результаты и обсуждения

Фигурные композиции, натюрморты Метценже и Грезы, буквально растворены в музыке, для них характерны: общая тональность и экспрессивно – эмоциональный строй живописного и музыкального, особое место в них занимает структурное соотношению красок, созвучие ритма цвета и звука. «Должен возникнуть ак-

корд цветов – гармония, подобная музыкальной гармонии», – любил повторять А. Матисс. По мнению художника «цвет обладает присущей им красотой», которую надо сохранить так же, как в музыке стремление сохранить тембр. Луи Арогон, посвятивший стихотворение А. Матису, в поэтической форме рисует: «*шаги хоровода, след босой ноги, луч солнца на чьём-то плече, черный мрак в распахнутом окне, очарование женских тел, их блеск…*»

Основные свойства музыкальности и живописной поэтики нашли отражение в композиции, линии, цвете, пространстве – в полотнах А. Матисса. «Изображая дерево, художник давал возможность почувствовать, как растут его ветви, изображая человека, он наделял его особым характером. Краски, образующие аккорды звучали у него как консонансы, были благозвучны, диссонансы служили для повышения выразительности. В цветовой гамме угадывались разнообразные ритмы: быстрые и медленные, порывистые и плавные, напряженно пульсирующие, – каждый из них имел свой неповторимый тембр. Энергичными, стремительными мазками Клод Моне удивительно точно передавал изменчивое состояние природы, пятнадцать раз он писал стог сена, изображая его то «*залитым розовыми лучами утренней зари, то утопающим в призрачном лунном свете, то подёрнутый туманной дымкой, то опушённый инеем*». «У Клода Моне, – писал Коровин, – *облака поют, улицы бегут, звенят*», линии и краски, создавая определённый ритм, подобный музыкальному, отличались изяществом и тонкостью в подборе цветовых оттенков.

Живописная пластика цвета, линий, характер движения кисти, отражающие тончайшие изменения состояния природы, настроений, состояний души, характерны пейзажам, натюрмортам, портретам казахстанских художников. Отличаясь сложной нюансировкой цвета и форм, они органично сочетают тонкую созерцательность окружающего мира: «Рождение формы», «Сухая трава», «Степь», «Шелковый путь», «Медео», «Белые цветы», «Натюрморт с яблоками». Передавая тонкость поэтических и музыкальных настроений, свежесть восприятия, картины художников отличаются звонкостью и приглушенностью красок, лиричностью эмоционального звучания, плавностью и мелодичностью линий. Легкий прозрачный колорит, панорамный пейзажный фон, тонкость колористических отношений, изысканность сочетаний цветовых тонов придают картинам С. Мамбеева С. Романова, А. Галимбаевой, М. Кенбаева, Б. Табиева, К. Тельжанова, – светлый мажорный характер, тончайшие оттенки радости, нежности, грусти. Широкая манера письма, этюдная чувствительность цвета – лилового, коричнево-охристого, голубовато-серого помогают Ж. Шарденову передать переходные состояния природы, – это ранняя весна или поздняя осень: «Высоко в горах», «Скоро весна». Г. Исмаилова «Казахский вальс», кружащаяся в танце Шара – сама грациозность, обаяние, бьющий через край темперамент, сумасшедшая харизма – пленяют: руки, платье, волосы, наклон головы, выразительный, лучезарный взгляд, завораживающая улыбка, – все сливаются в вихре танца, покоряя легкостью линий. В контрастах цвета и тени, изломе форм, звучном экспрессивном колорите рождается и вынашивается полная тайн мелодия для кобыза в картине Ш. Сариева «Рождение песни». В работах К. Тельжанова «Кокпар», «Скачка», «Охота с беркутом» – царит дух свободы, бесконечное пространство степи, аромат степных трав, гул тысячи копыт, вихрем растворяющихся за линией горизонта, грохот даулпазов, манящий звон карнаев, волнующие звуки домбры и кобыза, уносящиеся в Вечность.

Блестящее транспонирование музыкального и живописного текста мы наблюдаем в произведениях современных отечественных композиторов: «Фрески» Т. Мынбаева, «Элегические этюды» К. Шильдебаева, симфоническая картина «Витражи» Т. Кажгалиева.

Элементы музыкальной «живописи» и поэзии характерны прелюдиям и ноктюрнам Ф. Шопена. Г. Нейгауз считал, каждая нота композитора, каждая его фраза дышит поэзией, каждое произведение передает с предельной ясностью и силой целостный поэтический и живописный образ:

Звучал ноктюрн светло, негромко и печально,
Нежнейшей пеленой, окутав все вокруг.
Царили в звуках тех торжественность и тайна,
Манило колдовство нездешних, тонких рук.

Музыка М. Равеля и К. Дебюсси, отличающаяся изяществом и тонкостью формы, близка по стилю с гениальными пейзажами К. Моне, В. ван Гога. Написанные в тонких акварельных тонах фортепианные прелюдии К. Дюбюсси – «Терраса, посещаемая лунным светом», переливающаяся звуковыми бликами, «Девушка с волосами цвета льна», мы наблюдаем изящное соединение звука, света и цвета, ощущаем свето-

цвето-звук. В первой части – «Облака» композитор рисует медленно движущиеся и гаснущие вдали серебристо-серые облака, в ноктюрне «Празднества» мы видим световые всплески атмосферы, её фантастический танец. В ноктюрне «На волнах моря», в ночном искрящимся воздухе, мы слышим и видим волшебных дев-сирен, поющих завораживающую песню.

Логика цветового круга, разработанная Ньютоном, занимала определенное место в трудах Й.В. Гете, особое внимание уделявшего природе цвета и вопросам, связанным с их восприятием. Поэт рассматривал их через «парность цветов» (*синий и желтый, желтый и пурпур, синий и пурпур, желто-красный и сине-красный*), считая данные пары гармоничными или негармоничными (Kandinski, 1933: 39). Проводя аналогию с музыкальными интервалами, Гете называл их «обратимостью». Термины «мажор» и «минор», по мнению автора характеризуют художественное произведение, производящее «сильный эффект» или «нежный эффект». Подобное колористическое единство он называл настоящим тоном. В музыке оно обозначает ладовое единство.

Музыка не является конкретно-предметным явлением образа, как это имеет место в живописи, ей не свойственна также содержательная конкретность поэтического слова. По способу создания образа музыка близка к поэзии, являющаяся ритмо-метрической организацией звуков, направленных на создание слухового образа чувств. Звуки поэтического языка наделены определенной высотой, длительностью звучания, особым тембром, ритмом. Как духовная деятельность, поэзия творит для внутреннего созерцания, формируя средствами ритмо-метрической, интонационной организации звуков художественный образ, отличающийся особой красотой звучания, одухотворенностью, эстетичностью. «Есть нечто в стихах, что важнее их смысла – их звучание», – писала А.Цветаева. Поэтическая речь близка музыке, ведь в ней имеет значение не только мысль, выраженная в словах и образах, но само звучание стиха, поэтический ритм: *мерный, спокойный, взволнованный, мятежный*, именно эти особенности стиха имел в виду Чайковский, когда он говорил о Пушкине: «Независимо от сущности того, что он излагает в форме стиха, в самом стихе, в его звуковой последовательности есть что-то проникающее в самую глубь души. Это что-то и есть музыка» (Чайковский, 1934: 52).

Музыка, живопись и поэзия черпают своё вдохновение из одних и тех же источников: тяга к прекрасному, понимание величия природы, и, конечно же, игра воображения. В их единстве огромную роль играет восприятие мира и его отражение в «звукообразах». Пушкин, Есенин, Тютчев, Фет, Бунин, Пастернак – чьи творческие искания направлены на поиск новой сущности языка, способны передать свежесть смысла, игру красок, оживляя поэтическое звучание. Их творения созвучны с художественными полотнами Левитана, Поленова, Саврасова, Шишкина, Куинджи, Рериха, с музыкой Чайковского, Рахманинова, Свиридова. Свое понимание многообразной звуковой картины мира передает А. Блок:

«В ночи, когда уснет тревога,
И город скроется во мгле –
О, сколько музыки у бога!
Какие звуки на земле!

Стихотворение А.С. Пушкина «Зимнее утро». Поэт использует контрасты «вчера» и «сегодня». Вчера злилась вьюга, луна едва выглядывала сквозь тучи. При слове – *вью-ю-ю-га*, мы чувствуем завывание ветра, так и хочется укутаться в теплую шаль и уютно расположиться в кресле, слушать, как потрескивают дрова в печи, воет ветер в трубах. А сегодня – снег, искрящийся на солнце и голубое небо:

Блестя на солнце, снег лежит;
Прозрачный лес один чернеет,
И ель сквозь иней зеленеет,
И речка подо льдом блестит…

Как великолепны описание природы всех времен года:

Буря мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя,
То, как зверь,она завоет,
То заплачет, как дитя.

Унылая пора! Очей очарованье!
Приятна мне твоя прощальная краса –
Люблю я пышное природы увяданье,
В багрец и в золото одетые леса…

Гениальная простата, строгая изысканная красота рифмы, богатая звуковая палитра, придающая поэтическому слову чувственность ощущений. Как говорил А.С.Пушкин «чуткий слух есть неотъемлемое свойство поэтического дара». Таким чутким слухом обладала и Анна

Ахматова, в чьих стихах мы слышим: «*грай вороний и вопль паровоза*», как «*звучал то медный смех, то плач струился серебристый*», донося «*нежнейшую из всех бесед*», которую «*слышат только пчёлы*», и «*утомительный гул разговоров*», являя нам музыку: «*грохочущих победных труб», «голоса органа», «вечерний звон у стен монастыря, Как некий благовест самой природы…», «звук воды в тени древесной «и «шелест трав и восклицанья муз*» – разве это ни есть дыхание звука, поистине, поэзия, достигнув наивысшей красоты, приближается к музыке.

Улавливая огромное разнообразие красок и оттенков, О.Э. Мендельштам использовал в своих стихах экспрессивно-изобразительную функцию цветовых слов, направленных на фиксацию сиюминутного впечатления: света, воздуха, настроения. Особую роль в его стихах играет цветообозначения в составе метафорических сравнений: *великолепный изумруд листьев рябины, голубое сердце неба, чёрные озёра асфальта, летуче-красный полумесяц губ, серебряные облака, пёстрый туман,* – каждое слово дает импульс для ассоциативного ряда, порождая музыкальные и цветовые образы, моделирует цветосветовую картину мира, способствуя переводу в музыкальные элементы поэтические слова. Музыка для О.Э. Мендельштама – это ступени звукоряда, отличающиеся певучестью, динамичностью, выходящие на первый план: «*широкий ветер Орфея*», превращающий стволы деревьев в арфы и виолы, «*певуча лесная тишина, певуча душа, уличная шарманка и церковные колокола*», образующие полифонический ансамбль.

Ты, музыка, – язык любви,
Созданье божьего свеченья.
Как очищаешь душу ты
Как зажигаешь вдохновенье!..
…Как щедро льются эти звуки
Из необъятной вышины!
Я к ним протягиваю руки –
Ладони музыкой полны…

Вести разговор об одном из видов искусства невозможно, не прибегая к помощи других, все они взаимосвязаны друг с другом, как верны слова великого Шекспира:

Коль музыка поэзии близка.
И как с сестрою с ней соединима,
Любовь меж ними будет велика»…

Сюда же можно отнести изобразительное искусство, являющиеся звеном их синтеза, точкой их соприкосновения. «Живопись – это поэзия, которую видят, а поэзия – это живопись, которую слышат» (Чайковский, 1934: 71). Музыка гармонично вошла в мир живописи и поэзии, перед ней распахнули двери все другие виды искусств. Язык музыки понятен многим творцам: мысль о музыкальности прозы, стиха, фильма, рисунка, позволяют говорить о живописности музыки, о ее связях с литературой, с театром. «Живопись даёт образ и мысль, и нужно создать в своём воображение настроение. Поэзия слова даёт мысль, и по ней нужно создать образ и настроение, а музыка даёт настроение, и по ней надобно воссоздать мысль и образ».

Заключение

Перечисленные аналогии, сравнения, осмысления, позволили выявить связь между сферами искусств, определить общие конструктивные закономерности художественных явлений, способных выразить эмоционально-экспрессивные свойства, определить механизм связи музыкального, вербального и визуального рядов, синтез которых, гениально осуществляет перекодировку модальностей. Исследование специфики знаковой системы, образности, изобразительности и выразительности музыки, живописи и поэзии на семиотическом уровне подтвердило единство изобразительно-выразительных начал художественного языка данных видов искусства. Взаимосвязанность звука, цвета, слова позволило расширить содержательный, синестетический потенциал каждого вида искусства, выделить сходства, характер взаимных влияний в произведениях композиторов, художников, поэтов, нашедших отражение в понятийном, терминологическом, семиотическом уровнях. Принципы цветозвукового, слухового соответствия, позволили выделить механизм их единения, особенности взаимосвязи средств выразительности в музыкальном, изобразительном, поэтическом искусстве, типы восприятия, связанные со спецификой пространственных и временных категорий, внутреннее строение и содержание формы. Концептуальная роль музыки в создании произведений изобразительного и поэтического искусства огромна, направленная на раскрытие интеграционных особенностей искусств, музыка расширяет границы своего воздействия, при-

сутствует в общем настроении картины, стиха, предавая им неповторимую тональность, музыкальность. Являясь многослойным феноменом, способом проявления межвидовой ассоциативности форм художественного мышления, цветомузыка способна передать глубинные связи живописных полотен, музыкального и поэтического наследия. Искусство – это гармония, через искусство мы вносим гармонию в нашу жизнь и совершаем свое восхождение, оно ведет нас к осознанию подлинных ценностей жизни, делает нас участниками её таинства.

Литература

Boehius. Consolazione per filosofia. – Poma, 1385. – 300 с.

Seeman T. Die Lehre von der Harmonie der Farben, – Poma, 1881. – 240 с.

Chevreul E. Une nouvelle théorie de l'art contemporain. La couleur. – Paris, 2000. – 51–52 с.

Музыкальная эстетика стран Востока. – М., 1967. – 278 с.

Pierre de Mandyarg A. L'étonnant Arcimboldo. – Paris. 1978. – 142 с.

Ньютон И. Оптика. – М., 1704 – 234 с.

Галеев Б.М. Что же это такое светомузыка? Музыкальная жизнь. – М., 1988. — 14 с.

Kircher A. Musurgia universalis. – Berlin, 1650. – 231 с.

Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. – Л., 1971. – 376 с.

Ekkartsgausen G. The key to the mysteries of nature. 1804, part 1. – p. 295.

Ludwig Tieck. Leben – Werk – Wirkung. Hg. von Claudia Stockinger und Stefan Scherer. – Berlin [u.a.]: – de Gruyter. 2011. – 342 с.

Лосев А.Ф. Античная музыкальная эстетика. – М., 1960. – 304 с.

Асафьев Б. Чюрлёнис М.К. Про музыку и рисование, письма, записи и статьи. – Вильнюс, 1960. – 230 с.

Федотов В.М. Музыкальные основы творческого метода Чюрлёниса. – Саратов: Изд-во СГУ, – Саратов. 1989. – 200 с.

Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск, 1984. – 286с.

Чюрнёлис М. К. О музыке и живописи. – Вильнюс: Вага, 1960. – 150 с

Асафьев Б.В. Русская живопись. Мысли и думы. – Л.–М., 1966. – 320 с.

Kandinski W. Uber das Geistige in der Malere. – Munchen, 1933. – 230 с.

Goethe J.V Zur Farbenlehre. – Berlin, 1810. – 340 с.

Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. – Т.1.М.-Л., 1934. – 26 с.

Герштейн Э.Г. Новое о Мандельштаме. – М.1989. – 169с.

References

Asafiev B.V. (1971). Musical form as a process. L., 376 p.

Asafiev B.Churlionis M.K. (1960). About music and drawing, writing, recording and articles. Vilnius, 230 p.

Asafiev B.V. (1966). Russian painting. Thoughts and thoughts. L.–M., 320 p.

Boehius. (1385). Consolazione per filosofia. Poma. 300 p. 1.

Chevreul E. Une nouvelle théorie de l'art contemporain. La couleur. Paris, 2000. 51–52 с.

Tchaikovsky P.I. (1934). Correspondence with N.F. von Meck. L., 26 p.

Churnelis MK (1960). About music and painting. Vilnius: Vaga, 150 p.

Ekkartsgausen G. (1804). The key to the mysteries of nature. part 1. 295 p.

Fedotov V.M. (1989). Musical foundations of the creative character of Churlionis. Saratov: Publishing House of SSU, Saratov. 200 p.

Galeev B.M. (1988). What is this light music? Musical life. M., 14 p.

Goethe J.V. (1810). Zur Farbenlehre. Berlin, 340 p.

Geinshtein E.G. (1989). New about Mandelstam. M. 169 p.

Newton I. Optics. M., 1704. 234 p.

Kandinski W. (1933). Uber das Geistige in der Malere. Munich, 230 p.

Kircher A. (1650) Musurgia universalis. Berlin. 231 p.

Losev A.F. (1960). Antique musical aesthetics. M., 304 p.

The musical aesthetics of the countries of the East. (1967). M., 278 p.

Ludwig Tick. (2011). Leben – Werk – Virkung. Hg. von Claudia Stockinger and Stefan Scherer. Berlin [yA]: de Gruiter. 342 p.

Mironova L.N. (1984). Color science. Minsk, 286 p.

Pierre de Mandyarg A. (1978). L'étonnant Archimboldo. Paris. 142 p.

Seeman T. (1881). Die Lehre von der Harmonie der Farben, Poma, 240 p.

5-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Section 5

THE THEORY OF TRANSLATION

Раздел 5

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

МРНТИ 16.31.41

Хамраева Ш.А.,

докторант PhD Казахского университета международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: shahi-bsb@bk.ru

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЯЗЫКОВЫХ И СТИЛЕВЫХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ УГРОЗЫ (менасивных речевых актов) АНГЛОЯЗЫЧНОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

В статье рассматриваются особенности перевода языковых средств выражения угрозы, а именно менасивных речевых актов политического дискурса с английского на русский язык. Перевод менасивных речевых актов в политическом дискурсе выступает как бинарная коммуникативная эстетика и является продуктом языковых и культурных вмешательств. Общеизвестно, что межтекстовое взаимопроникновение двух разных явлений происходит между оригиналом и его переводом, что может дать различный смысловой и эстетический фон. Данное явление ясно отражается в менасивных речевых актах президента Соединенных Штатов Америки Дональда Трампа и в ответной речи северокорейского лидера Ким Чын Ына. Менасивные речевые акты в политическом дискурсе дискретны, то есть, являются разнохарактерными по содержанию и форме. В подобных политических текстах внезапно могут появиться фразеологизмы, неологизмы, художественные средства, фольклорные элементы (пословицы и поговорки, анекдоты, притчи и миф и т.д.). Они усложняют процесс перевода и вызывают языковую и психологическую интерференцию. В этом плане показательны речевые акты-угрозы президента США Д. Трампа, в речи которого часто используются метафорические высказывания, что является затруднительным в процессе перевода, но в тоже время интересным для нашего исследования.

Ключевые слова: менасивный речевой акт, политический дискурс, стратегия перевода, язык и стиль.

Khamrayeva Sh.A.,

doctoral student of Ablai Khan Kazakh University
of International Relations and World languages,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: shahi-bsb@bk.ru

Translation peculiarities of the linguistic and stylistic tools of expressing a threat (menacing speech acts) of the English-language political discourse into Russian

The article is devoted to the features of the translation of linguistic means of expressing a threat, namely, menacing speech acts of political discourse from English to Russian. Translation of menacing speech acts of political discourse come out as a binary communicative aesthetics and is a product of linguistic and cultural interferences. Essentially, an intertextual interpenetration of two different phenomena occurs between the original and its translation as well, which could give a different semantic and aesthetic background. And this is clearly seen in the texts of speeches in threatening speech acts of both the President of the United States of America D. Trump and the North Korean leader Kim Jong-un. Menacing speech acts in political discourse are discrete, they are diverse in content and form as well. In such political texts, phraseological units, neologisms, literary tools, folk elements (proverbs and sayings, anecdotes, parables and myth, etc.) can suddenly appear. They complicate the translation process and

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

cause linguistic and psychological interference. In this regard, the speech acts of threats to US President D. Trump are indicative, whose speech often uses metaphorical statements, which is difficult in the process of translation, but at the same time interesting for our research as well.

Key words: menacing speech act, political discourse, translation strategies, language and style mean.

Хамраева Ш.А.,
Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің PhD докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shahi-bsb@bk.ru

Ағылшын тілдік саяси дискурстың орыс тіліндегі менасивтік қауіпті білдіретін тілдік және стилистикалық тәсілдердің аудармалық ерекшеліктері

Бұл мақалада қауіпті білдіретін тілдік құралдардың аудармасының ерекшеліктері, әсіресе менансивтік сөйлеу актісіндегі саяси дискурстың ағылшын тілінен орыс тіліндегі аудармасы қарастырылады. Саяси дискурстың менансивтік актілердің аудармасы органикалық түрде екілік коммуникативтік эстетика ретінде қолданылады және лингвистикалық мәдени кедергілердің нәтижесі болып табылады. Шын мәнінде, түпнұсқа мен аударма арасында әртүрлі семантикалық және эстетикалық фонға ие болған екі түрлі құбылыстың мәтінаралық қайшылықтары орын алады. Бұл қайшылықтар Америка Құрама Штаттарының Президенті Д. Трамптың және Солтүстік Кореяның көшбасшысы Ким Чен Ынның сөйлеу актілерінде айқын көрінеді. Менансивтік сөйлеу актісі саяси дискурста дискретті, яғни мазмұны жағынан әртүрлі. Осындай саяси мәтіндерде фразеологизм, неологизм, көркемдік құралдар, фольклорлық элементтер (мақал-мәтелдер, анекдот, аңыз т.б.) кездеседі. Олар аударманы қиындатып, тілдік және психологиялық кедергі тудырады. АҚШ президенті Д. Трамптың баяндамасындағы метафоралық сөздері аударма барысында қиын болғанмен, бірақ зерттеу барысында қызықты болып келеді.

Түйін сөздер: менасивті сөйлеу акті, саяси дискурс, аударма стратегиясы, тіл және стиль.

Введение

Стратегия перевода менасивных речевых актов в политическом дискурсе имеет, по существу, гетероморфный характер. Основные задачи переводчика обусловлены его готовностью к подобным переводным текстам и выработки адекватного метода его трансляции. Выбор результативной и нужной стратегии перевода зависит от объективных и субъективных факторов. Если объективные факторы связаны с различными типами текста и типами коммуникации, то субъективные факторы включают профессиональные компетенции переводчика, который помимо владения иностранным языком должен уметь правильно интерпретировать и понимать всякий речевой акт. Тексты сменасивными речевыми актами в политическом дискурсе дискретны, разнохарактерны по содержанию и форме. В таких политических текстах внезапно могут появиться фразеологизмы, неологизмы, художественные средства, фольклорные элементы (пословицы и поговорки, анекдоты, притчи и миф и т.д). Они осложняют процесс перевода и вызывают языковую и психологическую интерференцию. В этом плане показательны речевые акты-угрозы Президента США Д. Трампа, в речи которого часто используются метафорические высказывания.

Эксперимент

В обширном интервью агентству Рейтерс, в котором освещались и многие острые аспекты внешней политики США, Президент Д. Трамп назвал Корейскую Народно-Демократическую Республику основной международной угрозой, стоящей перед цивилизацией. Речь идет о том, что США якобы достаточно долгое историческое время не могла сдержать развитие ядерной и ракетной программы Корейской Народно-Демократической Республики. По мнению Президента США, в течение тридцати лет Северная Корея продолжает усилия по созданию собственного ракетно-ядерного потенциала и грозит сжечь ядерным огнем то Вашингтон, то войска США в Тихоокеанском острове Гуам. В СМИ освещают, что параллельно с угрозами, северокорейские власти испытывают под землей ядерные устройства, которые, то попадает в море, то взрываются воздухе, то пролетают над Японией. Однако, в СМИ России старательно занижает угрозы со стороны Корейской Народно-Демократической Республики, исходя из того,

что их ракеты не нацелены на Россию, при этом под подчеркивает, что «корейцы не идиоты, чтобы их реально применять». Но в тоже время Президент Америки назвал руководителя Северной Кореи «*маленьким мальчиком*» (*littlerocketman*)» *(Далее все курсивом выделено мною- Ш. Хамраева)*. До встречи с Ким ЫрЧеном Д. Трамп часто выступал с новыми нападками в адрес руководителей Корейской Народно-Демократической Республики. Эти выступления очень интересны с точки зрения стиля менасивных выражений (в том числе особенности их перевода) обвинения Д. Трампа, прозвучавший в ответ на речь в ООН министра иностранных дел КНДР Ли Ён Хо, который обозвал Президента США психически ненормальным человеком, страдающим манией величия и вставшим на самоубийственный путь. Взаимные угрозы приобретает особый размах, а речь руководителей двух стран становится цветистой и образной, усиленной гиперболой. В свою очередь командующий рабоче-крестьянской Красной гвардией КНДР Ли Ил-бэ также выступает угрозой и сказал, что «*мы ждем подходящего времени, чтобы вступить в заключительную битву с США, этой империей зла, и стереть США с лица земли»*. Следует сказать, что напряженность в отношениях между США И КНДР и обмен взаимными угрозами между руководителями двух стран, имеет прямое отношение к регулярному ракетному и ядерному испытанию Северной Кореи. Это в свою очередь ведет к обострению риторики между лидерами двух государств. Руководитель КНДР Ким ЧенЫн в своем телеобращении в ответ на выступление Президента США Д. Трампа в Генеральной Ассамблее ООН, назвавший северокорейского лидера «*человеком-ракетой с самоубийственной миссией*», осыпал американского президента множеством оскорблений и назвал его *«сумасшедшим старичком».*

«Мы слышали жесткие заявления президента США, теперь получаем жесткий ответ КНДР. Слова Ким ЧенЫна приводит северокорейское новостное агентство. «Я сделаю так, что человек, обладающий верховной властью в США, дорого заплатит за свою речь, в которой призвал к полному уничтожению КНДР. *Он негодяй и гангстер, который не способен управлять страной и любит играть с огнем, а не политик*», так на угрозы Трампа отреагировал Ким ЧенЫн. Он завершает такими словами угрозами: «*испуганная собака громче лает»*. Он также назвал Дональда Трампа *«шизофреническом припадком»*. В этом плане также интересна фраза Трампа, которая прозвучала сенсационно: «Для Северной Кореи было бы лучше воздержаться от будущих угроз в адрес Соединенных Штатов, ибо они будут встречены огнем и гневом, каких никогда не видел мир» (https://www.svoboda.org/a/28666923.html, 0: 12)

Примечательно, что представители СМИ в России фразу Президента США Д.Трампа называет «Словесной гранатой».

Если сравним речь лидеров двух стран, то мы наблюдаем применение одинаковых метафорических выражений. Именно гипербола в контексте метафоры усиливает содержание эксплицитного контента (https://www.bfm.ru/news/365540).

Сравним речи с угрозами Д. Трампа:

1. Originaltwitmassage of D. Trump: «Just heard Foreign Minister of North Korea speak at U.N. IF he echoes thoughts of Little Rocket Man, they won't be around much longer!» (8:08 pm – 23 Sep 2017).

Перевод:

«Только что услышал выступление министра иностранных дел Северной Кореи в ООН. Если он повторяет мысли маленького ракетчика, они долго не протянут!» – написал Дональд Трамп в «Твиттере» (https://www.bbc.com/russian/news-41378596).

В этом тексте слова Д.Трампа «oflittleRocket-Man» («маленький Ракетный Человек») переведены на русский как «маленький ракетчик».

Как видно, выше приведенных текстах переводчики не стали придерживаться стратегию буквального перевода, поскольку данный перевод потребовал бы последующего редактирования. По нашему мнению, в данном тексте применена стратегия семантического перевода, что предполагает точный перевод содержания оригинала. А при переводе образных и стилевых средств данного текста была применена параллельно стратегия адекватного перевода, которая, как обычно, применяется в художественных переводах. Синтез двух стратегий перевода, безусловно, был необходим при таких случаях, т.е. стратегии быстрого коммуникативного перевода.

Следует сказать, что при менасивных речевых актах в политическом дискурсе часто используются художественные стилистические средства, которые выделяются автономно в самом тексте. Например, в данной речи–угрозе Президента США мы наблюдаем сложные взаимодействия метафор между собой. Слово «маленький» выступает как литота, преуменьшение стратегической роли руководителя КНДР. Данная литота имеет еще бинарный смысл. Прези-

дент США предполагает еще маленький рост Ким ЧенЫна, что подчеркивает, как бы «детскую» сущность происходящих событий. Таким образом, сочетание двух сокрытых метафорических смыслов дает эффект глубокой иронии, предполагающей определенной доли сарказма. Самое интересное, слова «RocketMan» в оригинале написаны с большими буквами, что в переводе отсутствует. По нашему мнению, эти слова, в конечном счете, направлены на приобретение устойчивого словосочетания и выражения в англоязычных кругах и ассоциируются с кино – **«Superman»** («сверхчеловек»). Данное выражение «oflittleRocketMan употребляется и в другом контексте, которое переведено «человеком-ракетой». Этот перевод отражает более точный характер. Следует подчеркнуть, что гипербола как прием в менасивных речевых актах в политическом дискурсе всегда выступает как единственное доминирующее стилистическое средство, однако, как видно в данном тексте литота, усложняя имплицитное содержание текста, играет также главенствующую свою стилистическую роль. В целом, мы наблюдаем в речи Президента США Д.Трампа скрещивание двух типов речевых актов одновременно: угрозы –наказания и угрозы –предупреждения, которые сплетены сложными стилистическим средствами.

В другой речи-угрозы Д. Трампа, направленные на Китай, мы видим менасивные речевые акты в скрытом виде. Сравните:

2. Donald J. Trump

North Korea is looking for trouble. If China decides to help, that would be great. If not, we will solve the problem without them! U.S.A.

Перевод:

Если Китай готов нам помочь, это было бы прекрасно. Если нет – решим эту проблему без него!»

Как правила, ужесточение риторики при менасивных речевых актов политического дискурса может привести к ошибочному переводу и ее интерпретации, которые также может закончиться с потенциально трагическими последствиями. Хотя ведущий эксперт Центра актуальной политики Виктор Олевич считает, что такие угрозы об уничтожении могут вгонят в ситуацию цугцванга и лидеры рискует тем, что такие менасивные речи не будут восприниматься всерьез, а принимать будут как речь «бумажных тигров» (https://www.bfm.ru/news/365540).

На наш взгляд, менасивные речевые акты в политическом дискурсе, употребляющиеся в высказываниях различных стран глубоко обусловлены с формированием нового языка и стиля в XX веке в связи с глобализацией. В мировом кино повсеместно начали применяться как художественно-эстетический прием гиперболы воздействия на сознания людей, так называемые «уместные преувеличение», «эмоциональные стимуляторы» для манипуляции с общественным сознанием. В науке известно о том, что исследования о совершенствовании системы управления человеческими эмоциями с помощью, которых можно перевоспитать прожженного шантажиста и обманщика (Scherbatyh, 2005: 17-19). Особенно этот феномен развился в экономике, в частности в рекламе (Goddard, 2002: 144, Hafer, 1983: 93, Hoffman, 1987: 152). По нашему убеждению, что язык рекламы очень серьезно влияет на сознания и речь предпринимателей. По мнению Ивановой А.С., «без создания положительной оценочной коннотации в своей рекламе с помощью гиперболизации, лучшие образцы мировой рекламы… могли бы не стать такими успешными» (Ivanova, № 6 (9)). По убеждению автора, конечная цель «гиперболизации» состоит лишь в оказании конкретного эмоционального воздействия на сознания человека», побуждая его на конкретное действа.

Думается, что в основе гиперболического языка угрозы в метафорическом обертке Трампа, лежит тот же прием «эмоционального стимулятора», который применяется в кино, рекламе и других жанрах. В целом, менасивные высказывания американского президента связаны прямым эмоциональным давлением на руководителя КНДР, целью которых является побуждение на конкретную ошибку. Гиперболический прием для него чрезвычайно важен, поскольку он обеспечивает необходимый подтекст и создает определенный фон для передаваемой политической информации, как бы «помогая» лидеру КНДР совершить ошибку либо принять быстрое решение для изменения ситуации.

Результаты и обсуждение

Известный ученый- психолог Е.П. Ильин в своей книге о «Психология страха», где подчеркивает, что, чем сильные наши чувства, тем живее и продолжительнее наши воспоминания. Он убежден, что этому следует учиться (Il'in, 2017: 452).

В целом, как видно в вышеприведенных примерах, гиперболизация менасивного речевого акта политического дискурса и его перевода на русский язык не утрачивает свой смысл, в свой

сущности в ней подразумевается невозможное, неосуществимое, преувеличенное во много раз в противостоянии с привычным и естественным. Такое бинарное свойство ведет к созданию единого цельного образа. Естественно, слова и образы, участвующие в речевых угрозах, приобретают особое эмоциональное значение.

Гипербола как прием М.П. Брандесу — это «прием выражения преднамеренного увеличения либо усиления свойств предмета или явления, нередко в такой степени, в какой они реально ими не обладают; такое преувеличение повышает экспрессивность высказывания» (Brandes, 2004: 41). Таким образом, гипербола в менасивных речевых актах– это неотъемлемая часть политического дискурса и его слоганов, как в рекламе. Д. Карнеги в известной своей книге «Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей» и «Публичное выступление» считал, что взаимодействие с людьми обусловлено «не с логичными, а с эмоциональными созданиями» (Carnegie, 2015: 155).

Для Д. Трампа в отношении Ким ЧенЫна чрезвычайно важно, что сказанные ими выражения запомнились ему и их почувствовал своим внутренним миром. Поскольку он уверен, так как ничего не произойдет, если они не почувствуют их. Это, является, по его же признанию, приобретенным опытом для президента Америки в бизнесе. Он яркий сторонник того, что в политике часто необходимо экспериментировать с эмоциями, благодаря чему и выиграл выборы. Он убежден, что нет эмоций –нет решения. Вероятно, он знаком с книгами «Эмоциональный мозг» ДжозеваЛеду, с исследованиями Антонию Домасио, где пишет о гармонах или о имперсональной свойствах человеческого мозга, создающие сильные ассоциативные ситуации и рецепции. Которое сообщает важные факты еще до того, как они достигнут нашего сознания и что такие эмоции обусловлены с внутренним чувством, инстинктом или интуицией (Ledoux, 2015).

Таким образом, в переводах всячески учтены особенности языка угрозы политического дискурса, поскольку в его содержание включается все присутствующие в сознании продуцента и реципиента текста компоненты (фактуры), способные влиять на порождение и восприятие речи: другие тексты, политические взгляды автора, политическая ситуация и др(Budayev, Chudinov, 2008: 10-19)

Таким образом, при стратегии перевода менасивных речевых актов нужно всегда учитывать особенности бинарной языковой коммуникации, поскольку к ним еще прибавляется как объективные факторы, связанные с преодолением лингвоэтнического характера, так и субъективные факторы, связанные с индивидуальными особенностями переводчика и переводимого материала. Мы убеждены, что при синхронном переводе следует обратить внимание на объективные факторы, которые при двуязычной коммуникации количество факторов, способных влиять на порождение и восприятия речи, только усиливается и осложняется. Дело в том, что при бинарной коммуникации неизбежно сопоставление национальных дискурсов, которое ведет к объективному размышлению и дальнейшему учету контактных зон языков, особенно, при политическом дискурсе. Несовпадения приемов гиперболизации и систем метафор – не единственная проблема. Будаев Э.В. и Чудинов А.П. рассматривают все объективные факторы, с которыми приходится считаться профессиональному переводчику при передачи свойств текста или высказываний в политическом дискурсе, в частности от речи политика до политических анекдотов. Они считают, что специалисты, участвующие при бинарной языковой коммуникации, должны профессионально быть готовыми для необычных ситуаций, связанных с менасивными речевыми актами (Budayev, Chudinov, 2008: 10-19). При изучении иностранных языков следует им быт профессионально ориентированными и изучить, почему используются менасивные речевые приемы. Прежде всего они нужны для манипуляции с общественном сознанием. Поэтому актуальность обучения к таким приемам не вызывает сомнений.

Наши исследования подтверждают, что метафорический язык –угрозы в международных отношениях заранее заготавливается, поэтому реципиенту всегда необходимо быть готовым. Иначе реципиент может оказаться в ловушке и предпринимать несвойственные для него действия. Это подтверждается эволюция отношений двух стран – США и Северной Кореи.

Мы как А.П. Чудинов и Э.В. Будаев считаем, что профессиональный перевод бывает официальным и неофициальным. Разговоры вне официальных мероприятий, в частности: разговоры за чашечкой кофе, в машине, в бытовой обстановке и т.д. Содержание перевода может быть более свободным, и оно часто может не совпадать. Перед переводчиком стоять совершенно другие задачи, которых они должны выполнить. Хотя они могут испытывать определенный груз

ответственности. Один из участников двуязычной коммуникации при беседе может вернуться к обсуждаемой официальной теме, узнать о традициях противостояния, личных реакциях и т.д. Он также может не согласиться с переводом менасивных речевых актов, где текст обилует метафорическими высказывания и умело использовать ошибки соперника. По мнению Х Вермера, для приобретения опыта переводчику необходимо заранее готовится стать специалистом по межкультурным коммуникациям в самом широком смысле (Vermeer, 2008: 228). Дело в том, что он столкнется с множественными объективными факторами, например, его встреча с текстами политического дискурса в случаях устного и письменного перевода вызвать определенные трудности. Поэтому он должен выстроить, по мнению, Х Вермера, определенную стратегию перевода в следующих случаях, в частности: при устном переводе на политических переговорах, саммитах, конкретной речи политических лидеров, при кулуарном общении, иноязычных новостей (сведения интернета и в бегущих строках, также при письменном переводе речей политических лидеров для последующего выступления, редактирования выступлений, интервью, стенограмм переговоров для последующей их публикации (и цитирования) в средствах массовой информации, материалов полиязычных сайтов и блогов политических лидеров и мемуаров руководителей стран (Vermeer, 2008: 227-238). Бывает другие случаи, устные и письменный переводы телефонных переговоров, перевод выступлений видеоконференциях.

Итак, такие текстологические контенты, где оригинал и перевод вступают между собой сложныеинтертекстуальные взаимоотношения (Когнитивные, оперативные, эмоциональные и эстетические) представляет собой многоуровневый характер. Думается, что такие переводы предстают как некое приграничное коммуникативное, когнитивное и эстетическое целое, в воспроизведении которых участвуют две языковые системы. При процессе двух коммуникативных языковых систем неизбежно сталкивается различные мировоззренческие и эстетические ценности и происходят конкретные противостояние элементов, что ведет к взаимовлиянию сложных социокультурных и политических дискурсов. Такое взаимопроникновение дискурсов дает некую срединную маргинальную словесную бикультуру (Термин QvortrupL). На таком дискретном уровне пересекаются и переплетаются все языковые, стилевые и структурно-композиционные сегменты текста. При переводе менасивных речевых актов политического дискурса наблюдается напряженное единство и борьба структурных, стилевых и языковых противоположностей, что непременно вызывает интерференцию и эстетическую оппозицию, ведущие перевод к единому конъюгационному свойству. В процессе перевода менасивных речевых актов политического дискурса происходят коммуникативно-эстетические противоречия системного характера. По убеждению известного экономиста-текстолога А. Богданова, «всякое системное расхождение обременено дополнительными связями». Бывая иногда устойчивыми, такое расхождение развивает неустойчивость, порождая системные противоречия (Bogdanov, 1989: 24).

Заключение

Таким образом, процесс перевода оригинала обусловлен законом расхождения и схождения форм и структур. Перевод предстает как новое соединение языковых, стилевых и эстетических кодов и неизменно переживает конъюгационные изменения, которые объективно противодействуют беспорядочному расхождению. Законы языковой, стилевой и эстетической интерферентности неизменно вступают в действие и взаимодействие. С этой точки зрения переводы менасивных речевых актов в политическом дискурсе являются ярким примером интерпретации подобных законов текстового сцепления. Учитывая данное обстоятельство, мы пытаемся объяснить различные формы языковых, стилевых и эстетических несоответствий, которые могут побуждать к иному толкованию высказываний. Текстологические контексты бывают еще более сложными особеннопри передаче когнитивной информации, где факты, имена собственные и цифры («прецизионная информация» по терминологии Р.К. Миньяр-Белоручева) вступает в высокую плотную познавательную информацию, тем самым усиливает интерференцию текста или высказываний. Обычно когнитивная информация присутствует предвыборных обещаниях Президентов различных стран. При менасивных речевых актов политического дискурса плотность когнитивной информации менее высока.

В этом плане оперативная информация подсказывает, что делать и побуждает к действу. Обычно тут высокую роль играет предикативы –императивы. Цель таких императивов при менасивных речевых актах – заставить противника к принятию быстрых решений.

Интерферентность эмоционально-оценочной и эстетической информации при менасивных речевых актов представляет многоуровневый характер. Интерферентность текстов и высказываний несет в себе слова с ярко выраженными коннотативными значениями, стилистические приемы, которых мы отметили выше (гипербола, литота, аллюзии), неологизмы (человек-ракета), знаки пунктуации, графика текста (интонация высказывания), и различные отклонения от официальных функциональных стилей. При менасивных речевых актов политического дискурса плотность такой информации зашкаливает. Как правило, подача эмоциональной информации с точки зрения ее формы очень важна, чем содержание текста или высказываний. Дело в том, что эстетическая информация начинает доминировать от других форм информаций. Обычно эстетическая информация, выраженную вербально и невербально мы видим в искусстве, литературе музыке и т.д. При менасивных речевых актах политического дискурса такая информация чаще всего содержится на стилевом уровне текста. Как видно из выше указанного примера различные метафорические формы высказывания углубляют имплицитный характер бикоммуникации.

Известный ученый Л.Я. Гинзбург отмечала противоречивую дискретную сущность перевода художественных текстов (Ginzburg, 1974: 18), где невозможна непосредственная пересадка иноязычного словесного образа или стилистических приемов, возможно только их освоение уже выработавшейся традицией национального поэтического языка. Глубокое и всеобъемлющее изучение перечиленных проблем перевода менасивных речевых актов политического дискурса, несомненно, расширяет круг знаний в данной области и представления о тенденциозных и феноменальных свойствах межкультурного диалога, маргинальных явлениях в политическом дискурсе и т.д. Как видно из текста и перевода в процессе коммуникации одновременно и имплицитно, и эксплицитно прояляется инокультурность партнеров по действию, влияющая на результаты корреляционного взаимоотношения. В этом плане преводы текстов с менасивными речевыми актами политического дискурса требуют пристального изучения и раскрытия их конъюгативных свойств.

Таким образом, переводы менасивных речевых актов в политическом дискурсе являются яркими образцами проявления в официальных текстах не только коммуникативной, когнитивной, но и лингвокультурной и эстетической интерферентности. Интерференность между оригиналом и переводом может часто стать условием одновременного и одномоментного «разрушения» целостности высказывания (либо оригинала) и образования в переводе новой эстетической реальности. Выявление глубоких корреляционных сегментов и связей при конъюгации оригинала (либо высказывания) и перевода неизменно ведет к обнаружению сущностных причин их видоизменения, в конечном счете, указывает на «некую одновременную самостоятельность» перевода от оригинала и от традиции синхронного (коммуникативного) национального переводимого языка. Таким образом, перевод менасивных речевых актов политического дискурса органично выступает в качестве бинарной коммуникативной эстетики и является порождением языковой и культурной интерферентности. По существу между оригиналом и переводом присходит интертекстуальное взаомопроникновение двух разных феноменов, что и может дать различный смысловой и эстетический фон. И это отчетливо видно,как показано выше, в речевой угрозы как у Президента США Д.Трампа и так у руководителя Северной Кореи Ким Чен Ына.

Литература

https://www.svoboda.org/a/28666923.html //«Словесная граната» Трампа.

https://www.bfm.ru/news/365540//В словесной войне Трампа и Кима появилась водородная бомба.

https://www.bbc.com/russian/news-41378596//Трамп: маленький ракетчик долго не протянет //

Щербатых Ю. Искусство обмана. Популярная энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо Д, 2005. – 720 с.

Goddard, Angela. The Language of Advertising 2nd edition. – Routledge, 2002. – 144 p. – (Intertext).

Hafer, W., Keith White E. Gordon. Advertising writing Putting Creative Strategy to Work. – West Publishing Company, 1983. – P. 93.

Hoffman, R.R. What could reaction-time studies be telling us about metaphor comprehension? // Metaphor and Symbolic Activity, 1987. – P. 152.

Аврасин, В.М. Торговая реклама как разновидность речевого воздействия: на материале нем.-язык. пресс-рекламы. – Курган: Кург. гос. пед. ин-т., 1988.

Иванова А.С. Средства гиперболизации в англоязычной журнальной рекламе // Научное сообщество студентов: Междисциплинарные исследования: сб. ст. по мат. IX междунар. студ. науч.-практ. конф. № 6 (9). URL: https://sibac.info/archive/meghdis/6(9).pdf.

Ильин Е.П. Психология страха. – Санкт-Петербург: Питер, 2017. – 500 с.

Брандес, М.П. Стилистика текста: Теоретический курс: Учебник. – 3-е изд., перераб. и доп. – М: Прогресс-Традиция; ИНФРА-М, 2004. – 416 с.

Карнеги Д. Как *завоевывать друзей* и *оказывать влияние* на *людей. – Минск: Попури, 2015. – 241 с.*

Леду Дж. Эмоциональный мозг. http://www.libma.ru/psihologija/yemocionalnyi_intellekt/p3.php

Будаев Э.В., ЧудиновА.П. Лингвистическаяпостсоветология. Политическая лингвистика. – Вып. 2(25). Екатеринбург, 2008. – С. 10-19

Vermeer H. Skopos and Commission in Translation Action // The Translation Studies Reader (ed. ByL. Venuti). – N. Y., 2008. – P. 227 – 238.

Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн.: Кн. 1. / Редкол. Л. И. Абалкин (отв. ред.) и др. / Отд-ние экономики АНСССР. – М.: Экономика, 1989. – 304 с.

Гинзбург Л. Я. О лирике. – Ленинград: Советский писатель, 1974. – 354 с.

References

Avrasin, V.M. (1988) Torgovayareklamakakraznovidnost’ rechevogovozdeystviya [Commercial advertising as a form of speech exposure: on the material mute-tongue. press advertisements]: namaterialenem.-yazych. press-reklamy. Kurgan: Kurg. gos. ped.in-t. (In Russian)

Bogdanov A.A. (1989) Tektologiya: (Vseobshchayaorganizatsionnayanauka). [Textology: (General Organizational Science)] M.: Ekonomika, p. 304. (In Russian)

Brandes, M.P. (2004) Stilistikateksta: Teoreticheskiy kurs: [Text style: Theoretical course: Textbook] M., p. 416. (In Russian)

Budayev E.V., Chudinov A.P. (2008) Lingvisticheskayapostsovetologiya. Politicheskayalingvistika [Linguistic Post-Sovietology. Political linguistics]. Vyp. 2 (25). Yekaterinburg, p. 10-19 (In Russian)

Carnegie D. (2015) How to win friends and influence people. Minsk: Popuri, p. 241.

Ginzburg L. YA. (1974) O lirike [About the lyrics]. Leningrad:Sovetskiypisatel’, p. 354. (In Russian)

Goddard, Angela (2002) The Language of Advertising 2nd edition. Routledge, 144 p.

Ivanova A.S. (2018) Sredstva giperbolizatsii v angloyazychnoyzhurnal’noyreklame.Nauchnoyesoobshchestvostudentov: Mezhdisliplinarnyyeissledovaniya. [Means of hyperbolization in English-language magazine advertising. Scientific community of students: Interdisliplinary studies.]: sb. st. po mat. IX mezhdunarodnayastudencheskayanauchayaprakticheskayakonferenciya № 6 (9). (In Russian)

Il’inYe.P. (2017) Psikhologiyastrakha. [Psychology of fear].Sankt-Peterburg, Piter, p. 500. (In Russian)

LedouxJ.EmotionalBrain (2003) www.libma.ru/psihologija/yemocionalnyi_intellekt/p3.php

Vermeer H. (2008)Skopos and Commission in Translation Action. The Translation Studies Reader (ed. By L. Venuti). N. Y., p. 227 – 238.

Hafer, W., Keith White E. Gordon. (1983)Advertising writing Putting Creative Strategy to Work. West Publishing Company, p. 93.

Hoffman, R.R. (1987) What could reaction-time studies be telling us about metaphor comprehension? // Metaphor and Symbolic Activity, p. 152.

Shcherbatykh Yu. (2005) Iskusstvoobmana. Populyarnayaentsiklopediya [The art of deception. Popular encyclopedia]. M.: Eksmo, p. 720.

www.svoboda.org/a/28666923.html. Trump’s «Word Grenade».

16 www.bfm.ru/news/365540. A hydrogen bomb appeared in Trump and Kim’s war of words.

17 www.bbc.com/russian/news-41378596. Trump: a small Rocketman will not last long

ПАМЯТИ НАДЕЖДЫ ИВАНОВНЫ ГАЙНУЛЛИНОЙ

Цель жизни в том и заключается:
жить так, чтобы и после смерти не умирать.
Муса Джалиль

Имя профессора, доктора филологических наук, Заслуженного деятеля Республики Казахстан Надежды Ивановны Гайнуллиной широко известно в филологической среде. Ее жизненный и научный путь напрямую связан с Казахским государственным университетом имени С.М. Кирова (ныне – КазНУ имени аль-Фараби): от выпускницы, ассистента кафедры до заведующего кафедрой русской филологии, Почетного профессора КазНУ.

16 декабря 2018 года Надежда Ивановна Гайнуллина ушла из жизни. Она не дожила всего месяц до своего юбилея – 80-ти летия. Родные, друзья, коллеги, ученики уже готовили сценарий праздника. Но жизнь Надежды Ивановны оборвалась, оборвалась внезапно, безжалостно, неожиданно. Так уходят лучшие, избранные: не потревожив лишний раз никого вокруг, не побеспокоив лишней просьбой, оставляя после себя горечь потери и светлую грусть непоправимости.

Надежда Ивановна Гайнуллина пришла на кафедру русской филологии Казахского государственного университета имени С.М. Кирова 57 лет назад совсем юной девушкой. Эта запись о приеме на работу в КазГУ была и осталась единственной в ее трудовой книжке. И в этом проявляется важная черта ее характера и жизненное кредо – верность. Верность семье, верность профессии, верность науке, коллегам, друзьям, ученикам – всему, к чему бы она ни прикасалась.

С первых дней работы Надежда Ивановна органично влилась в коллектив и в жизнь кафедры, в составе которой работали такие талантливые ученые и педагоги: Хайрулла Хабибулович Махмудов, Халаби Мухитович Сайкиев, Василий Михайлович Никитевич, Александра Христофоровна Мищенко, Валентина Семеновна Михайлова, Николай Алексеевич Кока, Леонид Петрович Ефремов, Владимир Петрович Барчунов, Рашида Садыровна Зуева, Евгений Алексеевич Плахин, Валентина Ивановна Акимова, Галина Федоровна Булгакова, Валентина Айтешевна Исенгалиева, Галина Васильевна Ким и др. Спустя годы Надежда Ивановна Гайнуллина возглавила кафедру русской филологии, она проявила себя на этом поприще прекрасным администратором, умным, чутким, профессиональным.

Круг научных интересов Н.И. Гайнуллиной необычайно широк: актуальные проблемы современного русского языка, истории русского литературного языка, вопросы по семасиологии, этимологии, лингвокультурологии, прагмалинг-

© 2018 Al-Farabi Kazakh National University

вистике, исследование диахронии и синхронии языка, анализ категории языковой личности (исторический, диахронический аспект) и многие другие.

Надежда Ивановна активно пропагандировала научные достижения: выступала с докладами на республиканских и международных конференциях, проводимых в Алма-Ате (ныне – Алматы), Астане, Павлодаре, Кокшетау, Караганде и др. (Казахстан), Москве, Ленинграде (ныне – Санкт-Петербурге), Тамбове, Нижнем Новгороде и др. (Россия), в Киеве, Ялте (Украина), в Бишкеке (Кыргызстан) и др.

Как человек творческий, ищущий, неравнодушный, Надежда Ивановна претворяла в жизнь свои научные идеи и научные предпочтения посредством руководства многочисленными научными исследованиями своих учеников: бакалавров-дипломников, выпускников-магистрантов, аспирантов и докторантов. Порою просто дарила своим подопечным, идущим ее научной тропой, интересные и совершенно новые идеи.

За свой длительный и плодотворный путь научного Наставника Надежда Ивановна Гайнуллина подготовила 6 докторов и 12 кандидатов наук.

Все, кто знал Надежду Ивановну лично, едины во мнении о том, что ее отличительным качеством является Высокий профессионализм. Профессионализм проявлялся во всем, чем бы она ни занималась: преподаванием, научной деятельностью, научным руководством, управлением людьми и процессами. Кроме этого, всеми отмечаются такие черты ее характера, как чуткость и удивительное чувство такта: вовремя разглядеть проблему, чтобы помочь, уметь помочь так, чтобы не обидеть, выслушать и услышать другого.

Надежда Ивановна Гайнуллина умела быть на равных и всегда была на высоте. Она и осталась на высоте, прекрасной, недосягаемой. Чтобы знали. Чтобы помнили.

Коллектив Казахского национального университета имени аль-Фараби выражает твердую уверенность в том, что научные труды и научные идеи Надежды Ивановны Гайнуллиной являются весомым вкладом в филологическую науку Казахстана и принесут неоценимую пользу в научных исследованиях еще не одному поколению молодых ученых.

профессора КазНУ им. аль-Фараби
Туманова А.Б., Ли В.С.

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1
Тіл білімі Языкознание

Семенов П. А.
Несколько замечаний о грамматической норме Петровской эпохи (к 80-летию Н.И. Гайнуллиной) 4

Әбділәшімұлы Д., Нода Д.
Уәли хан хаттарының тілдік сипаты 12

Ashirova A.T., Satkenova Zh.B., Ismet Biner
Types and ways of complex phrases formation 21

Gizdatov G.G.
The discourse of the language and cultural identity in the post-Soviet medial space (Kazakhstan) 27

Базарбаева А.С., Абилхасимова Б.Б.
Ценностные ориентации современного подростка в свете ассоциативного эксперимента 33

Bazarbayeva M.M., Orwin D.
Picture of the world in the works of bilingual writers 9

Байтуова А.Н.
Изучение фонетической структуры близкородственных языков в тюркских языках: казахском, турецком и узбекском .. 45

Бахтиярова Р.М.
Бұқаралық ақпарат құралдарындағы медиалингвистиканың рөлі 49

Bissengali A.Z.
Research of new words in the kazakh and turkish languages according to cognitive paradigm 55

Gulsevin G., Ilyassova N.B.
Phonetic, morphological, semantic differences betweenthe vocabulary of «hibat-ul-haqayiq» and kazakh language 63

Ерімбетова А.Х., Абдрахманова Ж.Ә.
Дыбыс сәйкестіктерінің пайда болуына әсер етуші факторлар 68

Ли В.С., Ху Явэй, Чжан Мохань
Формы вежливости в русской и китайской лингвокультурах: лингвопрагматический аспект 75

Makhazhanova L.M., Aliyarova L.M., Khalenova A.R.
Classifications of compound words in multi-language systems 81

Molgazhdarov K.K., Baimukanova R.Zh.
Kazakh alphabet and spelling rules need to be improved 86

Neeraja Jaiswal, Nurshaikhova Zh.A., Mussayeva G.A.
Structural-Systematic Principle of Simple Sentence in Kazakh 93

Рысберген Қ.Қ., Халидуллаева Г.Б.
Ж. Нәжімеденов жырларындағы «Туған жер» концептісінің репрезентациясы 102

Madieva G.B., Tausogarova A.K., Tayeva R.M.
Modern problems of onomastics in the sphere of trademarks 110

2-бөлім Раздел 2
Әдебиеттану Литературоведение

Жаксылыков А.Ж.
Возвращаясь вновь к «Неизвестному в наследии Мухтара Ауэзова» 120

Бисенғали З.-Ғ. Қ.
«Әуезовтану» және уақыт өрнектері 128

Абдрахимова Г.Б., Сағындықұлы Б.
Шәкәрім шығармаларындағы ислами ұғым-түсініктер 136

Атаханова Н.А., Усербаева М.К.
Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы көркемдік даму бағыттары 144

Dilek I., Akhmetova A.M.
Representation of the artistic concept of «Eternal nation» in «Ai, dunie-ai» («Oh, life!») novel by B. Nurzhekeev 151

Dzhalamova Zh.
The problem of correlation between author and main character in the prose of M.M. Prishvin 159

Ісімақова А.С.
Қазіргі әдебиеттанудағы ұлттық код: Жанғара Дәдебайдың зерттеулерінде 164

Kabdeshova K.A., Harris O.
E. Kandekov's legend «Shayan batyr»: a historic and epic tradition 170

Қадылұлы Т.
Қазақ афоризмдерінің көркемдік-стильдік сипаты 175

Мауленов А.А., Баязитов Б.Б.
Литературное наследие коктюрков и созвучие с тюркоязычной мифологией 181

Mukhtar L., Evdokimova S.
Pecularities of the representation of Concept «Childhood» in the novel «A prayer for Owen Meany»by John Irving 192

Отарбаева Ғ.Н.
Мәтін және интерпретация: көзқарастар мен концепциялар 198

Пірәлі Г.Ж.
Ж. Дәдебаев және М. Әуезов шығармашылығы 205

Сәулембек Г.Р.
Постмодернистік ирония: мәтінді қайта құрылымдау, нонселекция қағидаты 210

Сейітжанов З.Н., Мекебаева Л.А., Оспанова А.А., Рамазанова Ш.А.
Асан Албанның поэтикалық мұрасы 223

Мәмбетов Ж.О., Байтемір А.Т.
Қазақ поэзиясындағы ұстаз бейнесі және оның тәрбиелік-эстетикалық мәні 231

3-бөлім Раздел 3
Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі Методика преподавания языка и литературы

Абдықадырова Т.Р., Сәрсенбаева М.С.
Рухани жаңғыру: М. Әуезовтің педагогикалық мұрасын заманауи тұрғыда интерпретациялау 238

Адилжанова У.Р., Алиева Б.А.
Мәдениетаралық қарым қатынасты дағдыландыруда диалогтық оқытудың маңыздылығы 245

Ибраева Д.С., Салханова Ж.Х.
Изучение биографических и автобиографических произведений в вузе 252

Ignatova E.R., Tolmacheva D.S., Sadenova A.E., Zhou. Jinsheng
Problems of teaching vocabulary for the formation of writing skills for foreign students, studying the Kazakh and Russian languages 259

Мұқашева М.Қ., Картаева А.М.
Қ. Бітібаеваның жаңа технологиясы негізінде әдеби эссе жаздыру (М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша) 266

Капасова Д.А., Чекина Е.Б.
Организация самостоятельной работы студента при дистанционном обучении с помощью электронного учебника 272

4-бөлім Раздел 4
Мәдениет Культура

Mukhitdenova B.M., Kosanova A.Sh., Arynova A.D.
Kazakh traditional music and variety art in XX-XXI centuries 280

Сулеева Г.С., Джансейтова С.С., Кульманова З.Б.
Концептуальная роль музыки в родственных видах искусств 293

5-бөлім Раздел 5
Аударма теориясы Теория перевода

Хамраева Ш.А.
Особенности перевода языковых и стилевых средств выражения угрозы (менасивных речевых актов) англоязычного политического дискурса на русский язык 304

Көңіл айту – Некролог

Памяти Надежды Ивановны Гайнуллиной 312

CONTENTS

Section 1
Linguistics

Semenov P.A.
A few notes on the grammatical norm of the Peter's the Great epoch (On the 80th anniver-sary of N.I. Gainullina)..... 4

Abdilashimyly D., Noda D.
Linguistic features of the letters of Wali Khan 12

Ashirova A.T., Satkenova Zh.B., Ismet Biner
Types and ways of complex phrases formation 21

Gizdatov G.G.
The discourse of the language and cultural identity in the post-Soviet medial space (Kazakhstan)..... 27

Bazarbayeva A.S., Abilkhasimova B.B.
Value orientations of a modern teenager in the light of an associative experiment..... 33

Bazarbayeva M.M., Orwin D.
Picture of the world in the works of bilingual writers 39

Baituova A.N.
The study of the phonetic structure of closely related languages in Turkic languages: Kazakh, Turkish and Uzbek..... 45

Bakhtiyarova R.M.
The role of media linguistics in the media..... 49

Bissengali A.Z.
Research of new words in the kazakh and turkish languages according to cognitive paradigm..... 55

Gulsevin G., Ilyassova N.B.
Phonetic, morphological, semantic differences betweenthe vocabulary of «hibat-ul-haqayiq» and kazakh language 63

Erimbetova A.Kh., Abdrakhmanova Zh.A.
Factors affecting the occurrence of sound matching 68

Lee V.S., Hou Yavey, Zhang Mohan
Politeness forms in the Russian and Chinese linguoculture: linguopragmatic aspect..... 75

Makhazhanova L.M., Aliyarova L.M., Khalenova A.R.
Classifications of compound words in multi-language systems 81

Molgazhdarov K.K., Baimukanova R.Zh.
Kazakh alphabet and spelling rules need to be improved..... 86

Neeraja Jaiswal, Nurshaikhova Zh.A., Mussayeva G.A.
Structural-Systematic Principle of Simple Sentence in Kazakh..... 93

Rysbergen K.K., Khalidullaeva G.B.
Representation of the concept «Native land» in the works of Zhumeken Nazhimedenov..... 102

Madieva G.B., Tausogarova A.K., Tayeva R.M.
Modern problems of onomastics in the sphere of trademarks..... 110

Section 2
Literary Criticism

Zhaksylykov A.Zh.
Returning again to the «Unknown in the heritage of Mukhtar Auezov»..... 120

Bisengali Z.-G. K.
Auezov science and what is the current state, trends..... 128

Abdrakhimova G.B., Sagyndykuly B.
Religious concepts in the works of Shakarim..... 136

Atahanova A.N., Userbaeva K.M.
Art directions of the development of Kazakh literature in the XIX century 144

Dilek I., Akhmetova A.M.
Representation of the artistic concept of «Eternal nation» in «Ai, dunie-ai» («Oh, life!») novel by B. Nurzhekeev..... 151

Dzhalamova Zh.
The problem of correlation between author and main character in the prose of M.M. Prishvin..... 159

Ismakova A.S.
National code in contemporary literary criticism: in studies of Zhangara Dadebay 164

Kabdeshova K.A., Harris O.
E. Kandekov's legend «Shayan batyr»: a historic and epic tradition 170

Khadiluly T.,
Artistic style of kazakh aphorism 175

Maulenov A.A., Bayazitov B.B.
Literature heritage of kokturks and consciouss with turkic-mythology 181

Mukhtar L., Evdokimova S.
Pecularities of the representation of Concept «Childhood» in the novel «A prayer for Owen Meany»by John Irving..... 192

Otarbayeva G. N.
Tex and Interpretation: Views and Concepts 198

Pirali G.Zh.
Zh. Dadabaev and M.Auezov creativity 205

Saulembek G.R.
Postmodern Irony: deconstruction of the text, the principle of non-selection..... 210

Seitzhanov Z.N., Mekebaeva L.A., Ospanova A.A., Ramazanova Sh.A.
The poetic legacy of Asan Alban 223

Mambetov Z.O., Baytemir A.T.
The image of the teacher in Kazakh poetry and his educational-aesthetic role..... 231

Section 3
Methods of teaching language and literature

Abdykadyrova T.R., Sarsenbaeva M.C.
Spiritual renewal: Interpretition of M. Auezov's pedagogical heritages with the passage of time 238

Adilzhanova U.R., Alieva B.A.
The importance of dialogue teaching in forming intercultural communication 245

Ibrayeva D.S., Salkhanova Z.Kh.
The study of biographical and autobiographical works in high school 252

Ignatova E.R., Tolmacheva D.S., Sadenova A.E., Zhou. Jinsheng
Problems of teaching vocabulary for the formation of writing skills for foreign students, studying the Kazakh and Russian languages 259

Mukasheva M.K., Kartayeva A.M.
Writing of the literary essay on the basis of new technology OF K. Bitibayeva (According to the epic novel by M. Auezov «the Way of Abay»)..... 266

Kapassova D.A., Chekina E.B.
The organization of the Student's Individual Work during the distance learning with the help of an elec-tronic textbook..... 272

Section 4
Culture

Mukhitdenova B.M., Kosanova A.Sh., Arynova A.D.
Kazakh traditional music and variety art in XX-XXI centuries 280

Suleeva G.S., Dzhanseitova S.S., Kulmanova Z.B.
The conceptual role of music in the related arts 293

Section 5
The theory of translation

Khamrayeva Sh.A.
Translation peculiarities of the linguistic and stylistic tools of expressing a threat (menacing speech acts)
of the English-language political discourse into Russian 304

Nekrologue

Памяти Надежды Ивановны Гайнуллиной 312